

Starokrščanska arheologija

PROGRAM.....	1
LITERATURA	2
NAJČEŠĆA PITANJA NA ISPITU ZA STAROKRŠĆANSKU ARHEOLOGIJU	4
IZVORI ZA KRŠĆANSTVO	7
BIBLIJA	10
REDOVNIŠTVO	57
POKAPANJE MRTVIH.....	60
MOZAICI	63
POJMOVI.....	73
RELIKVIJARI I RELIKVIJE.....	85
MARTIRIJI.....	88
BAZILIKE TRIKONKALNOG TLOCRTA.....	95
CRKVA ROĐENJA ISUSOVA U BETLEHEMU	102
CRKVA SV. GROBA U JERUZALEMU	104
ISTOK	107
KONSTANTINOPOLIS.....	112
RIM.....	119
RAVENNA.....	132
KATEDRALA U AQUILEJI	143
DVOJNA KATEDRALA U TRIERU.....	147
MILANO	149
JUSTINIANA PRIMA	152
CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI.....	154
CRKVENA PLASTIKA.....	168
SLIKARSTVO	171
ŠTUKATURA	172
SKULPTURA.....	173
NADGROBNA PLASTIKA.....	174
SALONA.....	179
SARKOFAG DOBROG PASTIRA	207
ARHITEKTURA NARONE I NJEZINA TERITORIJA U KASNOJ ANTICI	212
ZADARSKO PODRUČJE U STAROKRŠĆANSKO DOBA	218
SRIMA.....	233
BRAČ	235
RANOKRŠĆANSKE DVOJNE CRKVE U STAROM GRADU NA HVARU	243
CRKVA JUSTINIJANOVA DOBA U GATIMA KOD OMIŠA	246
STOBREČ	251
ISTRA.....	253
EUFRAZIJEVA BAZILIKA.....	257
PULA.....	266
STAROKRŠĆANSTVO U PANONIJI.....	269

PROGRAM

a) Početak i razvoj kršćanstva u prvim stoljećima n.e.

Počeci kršćanstva i njihov odnos s judaizmom. Judejsko ropstvo i mesijanizam. Osnovni izvori o postanku kršćanstva. Stari i Novi Zavjet, njihov međusobni odnos. Kršćanska literatura do Konstantina Velikog, posebno patristika. Osnutak kršćanskih zajednica i njihov daljnji razvoj u prva tri stoljeća n.e. Formiranje crkvene organizacije. Prvi arheološki tragovi kršćanstva (način pokapanja, groblja *sub divo*, katakombe, kulna mjesta, martiriji, slikarstvo, skulptura itd.). Progoni kršćana i kult mučenika.

b) Doba prikrivanja i ravnopravnosti religija

Konstantin Veliki i Edikt o toleranciji iz 312./313. godine. Gradnja prvih bazilika u Rimu, Konstantinopolu, Jeruzalemu, Betlehemu, Milanu, Trieru i dr. Teorije o genezi bazilike. Najvažniji događaji u razvoju kršćanstva i rimske države (razdvajanje istočnog i zapadnog carstva, borba za prevlast kršćanstva i poganstva, rivalitet kršćanstva i mističkih kultova, kratkotrajni službeni povratak poganstvu u doba Julijana Apostate, ukidanje poganstva, razvitak biskupija i metropolija, crkveni koncili, shizme, barbarske provale, pad zapadnog carstva, formiranje gotske države u Italiji itd.). Nicejsko i arijansko učenje. Pojava kasnijih shizama.

Razvoj arhitekture, tipovi bazilika, baptisterija i drugih kršćanskih kulturnih građevina. Pojava i razvoj specifično kršćanske ikonografije i njen odnos prema literarnim izvorima. Poznavanje osnovnih razvojnih pravaca likovnih umjetnosti (skulptura, slikarstvo), te drugih minornih umjetnosti. Sve gore navedeno u periodu od IV. do VII. st.

c) Starokršćanska arheologija u provincijama

Kršćanstvo u provincijama, posebno u sjevernoj Africi, Siriji i sjevernoj Italiji (historijski razvoj, crkvena organizacija i poznavanje spomenika). Veze tih provincija s Dalmacijom i drugim balkanskim provincijama. Spomenici i sitni arheološki materijal u najvažnijim centrima tih provincija (Sbeitla, Kartaga, Aquileia, Grado, Ravenna, Concordia itd.).

Solidno poznavanje spomenika i arheološkog materijala starokršćanskog doba u Dalmaciji, kao i u drugim provincijama na teritoriji SFR Jugoslavije), a posebice u velikim centrima kao što su Poreč, Pula, Zadar, Salona, Dokleja, Caričin grad, Sirmium, Gamzigrad, Herakleja, Stobi, Ohrid i drugi). Poznavanje spomenika u manjim i ruralnim ambijentima. Postepena kristijanizacija pagusa. Historijski razvoj provincija (kršćanski centri, biskupije, metropolije, pripadnost istočnoj ili zapadnoj crkvi i odnosne reperkusije). Pad Zapadnog rimskog carstva i dolazak pod gotsku vlast. Gotsko-bizantski rat, te bizantska rekonkvista do konačnog zaposjedanja teritorije SFR Jugoslavije od strane slavenskih plemena.

LITERATURA

- Fr. Gerke, Kasna antika i rano hrišćanstvo. Novi Sad 1973.
- P. Verzone, Od Teodoriha do Karla Velikog. Novi Sad, 1973.
- P. Testini, Archeologia Cristiana. Rim, 1957.
- R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture. Harmondsworth 1965 ili neko kasnije, zdanje.
- A. Grabar, Martyrium. Paris 1943/46. svezak I. i II.
- D. Talbot Rice, Bizantska umjetnost. Rijeka 1970.
- W. F. Vollbach, Frühchristliche Kunst. Die Kunst der Spätantike in West und Ostrom. München 1958.
- Radanje evropske civilizacije. Beograd 1967. XI poglavlje str. 316. i dalje.
- W. Oakeshott, Mozaici Rima. Beograd 1977. do str. 188.
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb 1979.
- H. Jedin, Velika povijest crkve. Zagreb 1972. Svezak I. (drugi nije izišao)
- Rječnik biblijske teologije. Zagreb 1969.
- A. Franzen, Pregled povijesti crkve. Zagreb 1970.
- T. J. Šagi Bunić, Povijest kršćanske literature. Zagreb 1976. I svezak (drugi još nije izišao).
- E. Dyggve, History of Salonitan Christianity. Oslo 1951
- Recherches a Salone I. Kopenhagen 1928.
- Forschungen in Salona I, 1917., II 1926., III 1938. Wien.
- Ž. Rapanić-L. Katić, Prošlost i spomenici Solina. Solin 1971.
- M. Prelog, Poreč. Beograd 1957.
- B. Marušić, Kasnoantička i bizantska Pula. Pula 1967.
- R. Egger, Frühchristliche Kultbauten im südlichen Noricum, Wien 1916.
- W. Gerber, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens. Dresden 1912.
- F. Bulić-J. Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak spljetskih nadbiskupa. Prilog uz Bull. arch. e storia dalm. 1912.
- M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb 1976. VI. dio od str. 227. i dalje.
- P. Petru-Th. Ulbert, Vranje pri Sevnici. Starokršćanske crkve na Ajdovskem gradcu. Ljubljana 1975.
- V. Kondić - V. Popović, Caričin grad. Beograd 1978.
- M. Čanak-Medić, Gamzigrad. Beograd 1979.
- V. Bitrakova-Grozdanova, Starohristijanski spomenici vo Ohridsko. Ohrid 1975.
- Dž. Vazman, Stobi, Vodič kroz antički grad, Beograd 1973.
- R. F. Hoddinot, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. London and New York 1963.

- Đ. Bazler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1972.
- M. Abramić, Zur Geschichte Christentums in Salona. Forschungen in Salona I. Wien 1917.
- N. Cambi, Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču. Split 1975.
- N. Cambi, Materijali XII. Zadar 1976.
- N. Cambi, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXX-LXXI, 1968-69.
- N. Cambi, Arheološki vestnik XXIX, 1978.
- N. Cambi, Spätantike und Frühes Christentum. Jugoslawien. Berlin 1977.
- N. Duval, Disputationes Salonitanae I, Split 1975
- N. Duval, Urbs 1962.
- I. Fisković, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5. Skup "Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka". Split 1979.
- Z. Gunjača, Arheološki vestnik XXIX, 1978.
- P. Mijović, Arheološki vestnik XXIX 1978.
- A. Mohorovičić, Ljetopis JAZU 62, 1957.
- I. Nikolajević, Zbornik radova Vizantološkog instituta SANU IX, 1966.
- I. Nikolajević, Vjesnik za arheologiju i hist. dalm. LXXII-LXXIII, 1979.
- I. Petricioli, Diadora I, 1958.
- I. Petricioli, Arheološki vestnik XXII, 1972.
- M. Prelog, Poreč. Beograd 1957.
- D. Rendić-Miočević, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu VIII, 1975.
- D. Rendić-Miočević, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu IX-X, 1979.
- D. Rendić-Miočević, XIX Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina (oba članka).
- V. Malenko, Archaeologia Jugoslavica XV, 1974.
- A. Šonje, Predeufrazijske bazilike u Poreču. Poreč 1971.
- Lj. Karaman, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LI, 1930-34.
- Lj. Karaman, Peristil II, 1958.
- G. Tomašević, Herakleja III, 1963.
- B. Vikić-Belančić, Arheološki vestnik XXIX, 1978.

NAJČEŠĆA PITANJA NA ISPITU ZA STAROKRŠĆANSKU ARHEOLOGIJU

POČECI KRŠĆANSTVA I OSNOVNI POJMOVI

1. IZVORI ZA KRŠĆANSTVO

Novi Zavjet, povjesničari, crkveni oci, arheološki ostaci...

2. BIBLIJA

Nabroji knjige Starog i Novog Zavjeta.

Petoknjžje – o svakoj knjizi ponešto.

Proroci, veliki i mali, Jona.

Evangelja – po čemu se razlikuju jedno od drugih, kad su nastala, koje događaje opisuju...

Apostoli – koji su, gdje je koji propovijedao...

Pavlove poslanice – koliko ih ima, kad su nastale, koje su najvažnije, i o čemu one govore...

Apokalipsa – tko je autor, kad je napisana, o čemu govori.

3. MONAŠTVO

Kada nastaje, tko su osnivači (Antun, Pahomije, Benedikt), anahoretsko i cenobitsko monaštvo, izgled samostana, starokršćanski samostani u Dalmaciji.

4. KATAKOMBE

Kako nastaju, čemu služe, od kojih se prostorija sastoje, gdje su otkrivene, slikarstvo...

5. MOZAICI

Najočuvaniji, najznačajniji (Rim, Aquileja, Ravenna...), mozaici kod nas: Poreč, Pula

6. POJMOVI (crkveni namještaj, arhitektura, religija...)

Oltar, katedra, baptisterij, bema, subselija, konfesija, oratorij, arcasolia, domus ecclesiae, krizma...

7. RELIKVIJARI

Zašto nastaju, koji su najpoznatiji relikvijari s našeg područja (Samagher i Novalja)...

ARHITEKTURA

8. MARTIRIJI

9. TRIKONHALNE CRKVE

Podrijetlo, zašto se grade, kad se grade, koje su to crkve...

10. BETLEHEM

Crkva rođenja Isusova.

11. JERUZALEM

Crkva Sv. Groba (Crkva Kristova Uskrsnuća).

12. ISTOK

Dura Europos, Sv. Ivan u Efezu, Sv. Šimun u Qal'at Si'manu...

13. KONSTANTINOPOLIS

Aja Sofija (što znači ime), Apostoleion, sv. Sergije i Bakho, sv. Irena, sv. Ivan Studion, Yerebatan (vodospremnik)....

14. RIM

Rimske bazilike – sv. Ivan Lateranski, sv. Petar, sv. Pavao van zidina; sv. Sabina (posebno drvena vrata), San Stefano Rotondo, Santa Maria Maggiore...

15. RAVENNA

Krstionice ortodoksnih i arijanaca, San Vitale, San Apollinare in Classe, San Apollinare in Nuovo, Mauzolej Gale Placidije, Teodorikova grobnica i druge građevine.

16. AQUILEA

17. TRIER

18. MILANO

19. JUSTINIJANA PRIMA (Caričin grad u Srbiji)

Akropola, bazilika, baptisterij...

20. CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI

Zenica, Cim kod Mostara, Žitomislić (česta pitanja), Dobrovik, Breza, Mogorjelo I...

21. SLOVENIJA (rijetko pita ovo pitanje)

Emona, Kranj...

STAROKRŠĆANSKA ARHEOLOGIJA NA PROSTORU HRVATSKE

OPĆENITO

22. CRKVENA PLASTIKA

23. SLIKARSTVO

24. NADGROBNI SPOMENICI

25. SKULPTURA

POJEDINI SPOMENICI

26. SALONA

Povijest kršćanstva u gradu, salonitanski mučenici i progoni kršćana.

Najvažnija groblja (Manastirine, Marusinac, Kapljuč), kako nastaju, tko je sve pokopan tu...

Oratorij A i B, Episkopalni kompleks, ostale crkve u gradu i van grada...

27. SARKOFAG DOBROG PASTIRA

Pronalazak, tip, radionica, opis, simbolika i dr.

28. NARONA

Crkva Sv. Vida, granice biskupije, "naronitanski" tip, utjecaj na BiH...

29. ZADAR

Karakteristike zadarskih bazilika, Episkopalni kompleks, oratorij, bazilika, krstionica, katekumeneion, Sv. Stjepan, Sv. Toma, Sv. Marija Velika, Sv. Andrija...

Crkve u okolici Zadra – Nin, Galovac, Pridraga, Muline na Ugljanu, Podvršje...

30. SRIMA KOD ŠIBENIKA (kompleks starokršćanske arhitekture); primjer dvojne crkve

31. ZMIJAVCI (kod Imotskog)

Koji je ovo tip bazilike...

32. BRAČ

Povlje, Lovrečina, Postira, Sutivan, Supetar, Pučišće, Mirje, Sv. Jadre (Andrija), Škrip

33. HVAR

Stari Grad – dvojne crkve, mozaici...

34. GATA (kod Omiša)

Posebno tip crkve, otkud dolazi utjecaj, način ukrašavanja...

35. STOBREČ

36. ISTRA

Utjecaji iz Italije, Nezakcij, Vrsar, Betika...

37. EUFRAZIJANA

Faze prije gradnje Eufrazijeve bazilike, mozaik i drugi ukrasi...

38. PULA

Sv. Marija Formosa, katedrala...

39. STAROKRŠĆANSTVO U PANONIJI (mučenici, građevine i dr.)

IZVORI ZA KRŠĆANSTVO

Izvore za kršćanstvo možemo podijeliti u dvije velike skupine – pisani i materijalni. Pod materijalne izvore spadaju arheološki ostaci.

U pisane izvore spada **Biblija**, odnosno knjige Staroga i Novoga zavjeta. Važan pisani izvor su i **apokrifne knjige** – knjige koje nisu od Crkve odobrene i nisu bile u javnoj upotrebi, ali su čitale. Među apokrifne knjige Staroga zavjeta spadaju knjige kao što je: Knjiga Henohova (glavni izvor židovske teologije), Knjiga jubileja (Letpogenesis, opisuje stvaranje u 49 dana od stvaranja svijeta do saveza na Sinaju), Psalmi Salamunovi, Uznesenje Mojsijevo, Uzašašće Izaijino, Životi proroka, Pseudo-Filonove "Biblijske starine", Treća i Četvrta knjiga Ezdrina, Druga knjiga Baruhova, Treća i Četvrta knjiga Makabejaca, Apokalipsa Abrahamova, Apokalipsa Ilijina...

Među apokrifne Novoga zavjeta spada niz evanđelja:

- ☞ Evanđelja djetinjstva Isusova (npr. Protoevanđelje Jakovljevo, Knjiga o rođenju Marijinu i Povijest Josipa tesara)
- ☞ Evanđelja propovijedanja Kristova (Ebionitsko, Nazirejsko i Hebrejsko evanđelje)
- ☞ Evanđelja muke i uskrsnuća (Petrovo evanđelje, Nikodemovo evanđelje)
- ☞ Pilatov ciklus (npr. Pilatova presuda, Pilatova smrt, Pismo Pilatovo Herodu...)
- ☞ Uznesenje Marijino
- ☞ Gnostička evanđelja (Tomino evanđelje, Filipovo evanđelje, Evanđelje Istine)
- ☞ Dualističko evanđelje (Knjiga Ivana Evanđelista).

Uz evanđelja tu spada niz Djela apostolskih (Djela Petrova, Djela Ivanova, Djela Tomina), poslanica (Poslanica Krista i Abdara, Poslanica dvanaestorice apostola, Poslanica Pavla Seneki i Seneke Pavlu...) i apokalipsi (Apokalipsa Petrova, Apokalipsa Pavlova, Tri apokalipse Ivanove...).

Postoji i niz **vanbiblijskih izvora**. Posebno su važna djela židovskog filozofa Filona Aleksandrijskog i židovskog povjesničara Josipa Flavija. Filon je bio izvrstan tumač Biblije (pomoću alegorija). Josip Flavije je napisao nekoliko djela (npr. Židovske starine) koja su usprkos svojoj tendencioznosti i pretjerivanju važan izvor za poznavanje Židova 1. st.

Za poznavanje Biblije važan je i Talmud te niz djela židovske rabinske literature

Djela važna za poznavanje ranog kršćanstva i Crkve napisali su crkveni oci.

CRKVENI OCI

Crkveni oci su istaknuti učitelji i ima ih ukupno pedesetak. Od njih najpoznatiji su tzv. veliki naučitelji, kojih ima ih osam. Četiri pripadaju zapadnoj, a četiri istočnoj Crkvi. Svi su oni živjeli od 4. do 6. st. Zapadni crkveni oci su: Ambrozije, Augustin, Jeronim i Grgur Veliki, a istočni su: Atanazije, Bazilije, Grgur Nisenski i Ivan Krizostom (Zlatousti).

Sveti Ambrozije (oko 339.-397.) je rođen je u Galiji, kao sin rimskog prefekta. Sam je bio prefekt dviju rimskih pokrajina (Emilia, Liguria, 370.-374.). Po legendi, kada je doputovao u Milano da

uspostavi mir u prepirci s arijancima prilikom izbora biskupa, neko je dijete počelo vikati: "Ambrozija za biskupa!" To je primljeno kao znak s neba, i tako Ambrozija izabraše za biskupa. On se posvetio novoj službi i pokazao se velikim državnikom, teologom i duhovnim pjesnikom. Često se sukobljavao sa carskom vlašću, a njegovi spisi su položili temelje srednjovjekovnom mišljenju o odnosu između Crkve i države.

Prikazuje se u biskupskoj odori s mitrom i štapom, a u ruci drži knjigu. Ponekad ima u ruci bič (iskorjenjivanje arijanstva u Italiji) i košnicu (po legendi mu se dok je bio dijete, roj pčela ovjesio o usta nagovještujući mu rječitost).

Sveti Augustin (354.-430.) je vodeći mislilac rane kršćanske crkve. Rođen je u Numidiji, a odgojen u Kartagi. Proveo je nemirnu mladost. U Rimu se bavio pravom te je došao na glas zbog svog znanja. Bio je manihejac, a kad je kao učitelj govornišva stigao u Milano pod utjecajem sv. Ambrozija, milanskog biskupa, prihvatio je kršćanstvo (386., krstio ga je sv. Ambrozije 387.). Godine 396. postao je biskup u Hiponu, u Africi, i tu je ostao do smrti u doba kad su grad opsjedali Vandali.

Imao je silan utjecaj na razvoj kršćanstva. U svom čuvenom djelu *Ispovijesti* ispričao je povijest svoga duhovnog života. A između 413. i 426. napisao je svoje najveće djelo *O Božjoj državi*, kao filozofsko razmišljanje o vizigotskom haranju Rima 410. godine.

Obično se slika u biskupskoj odori s knjigom i perom. Osobita mu je oznaka plameno srce, ponekad probodeno strelicom, znak žarke pobožnosti i ljubavi prema Bogu. Često se prikazuje zgoda kad je šetajući morskom obalom, naišao na dječaćića koji je nastojao pretočiti more u malu jamicu što ju je iskopao u pijesku. Svetac je dječaka upozorio da pokušava nešto nemoguće, a dječak mu je odgovorio: "Isto je tako tebi nemoguće razjasniti otajstva o kojima razmišljaš."

Sveti Jeronim (oko 342.-419./420.) se rodio u Dalmaciji u Stridonu. Kao mladić došao je u Rim na školovanje i ondje se krstio. Godine 375. se povukao na dvije godine u pustinju. U Siriji je 378. zaređen za svećenika, a 382. se vratio u Rim kao tajnik pape Damasa. Oštar jezik mu je pribavio mnogo neprijatelja te je morao napustiti Rim. Preko Antiohije i Aleksandrije stigao je u Betlehem (385.) i ondje ostao do smrti.

U Betlehemu je uz pomoć sv. Paule i njezine kćeri sv. Eustokije podigao samostan. Tu je preveo cijelu Bibliju na latinski jezik. Kako je latinski tada bio govorni jezik običnoga puka (*vulgus* "puk"), njegov je prijevod dobio ime Vulgata.

Na slikama je sv. Jeronim gotovo uvijek u pratnji lava jer mu je kad se u samostanu pojavio teško šepajući lav izvadio trn iz šape. Svetac se prikazuje kao starac, katkad s crvenim šeširom i grimiznim haljinama. Mnogo se češće prikazuje kao pokornik u pustinji ili pećini, kako se udara o prsa kamenom, kako moli ili piše, a u blizini se nazire raspelo, lubanja i sova.

Sveti Grgur I. (Veliki, oko 540.-604) potječe iz plemenite rimske obitelji. Neko je vrijeme bio i rimski prefekt. Nakon smrti oca napustio je politički položaj i stupio u službu Crkve. Papa Benedikt I. zaredio ga je za đakona rimske Crkve, a nakon smrti pape Pelagija II. (590.) izabran je za papu. Imao

je silan utjecaj na crkvene poslove i na običaje svoga vremena. Reorganizirao je i ojačao crkvenu upravu, proveo je liturgijsku reformu, promicao je redovništvo, afirmirao je svjetovnu vlast pape, proširio je utjecaj Rima, slao je misionare u Britaniju, nastojao je oko ukidanja ropstva i sprečavanja ratova, ustanovio je celibat za svećenstvo, obnovio je crkvenu glazbu, bio je plodan duhovni pisac.

Prikazuje se s mitrom, a kasnije s papinskom tijarom na glavi i štapom koji ima pri vrhu dvostruki križ. Posebna mu je oznaka golubica. Ponekad nosi u ruci model crkve, što označava važnost njegova djela u izgradnji temelja Crkve.

Atanazije Veliki (ili Aleksandrijski, 295.-373.) se rodio u Aleksandriji. Obrazovanje i odgoj bili su mu grčki, ali je govorio i pisao i koptski. Neko vrijeme proveo je u pustinji uz sv. Antuna, kojemu je kasnije napisao i životopis. Glavni protivnik Arija i njegova krivovjerja, napose kad je postao aleksandrijskim patrijarhom 328. Jako je napadan od arijevac, morao se braniti od kleveta na saboru u Tiru 335. Glavni njegovi protivnici bili su biskupi Valens iz Osijeka i Urzacije iz Beograda. Osuđivan je na različitim saborima, skupa s Nicejskim vjerovanjem, i pet puta proganjan sa svoje biskupske stolice. Najveći dio života proveo je u progonstvu. Glavna su mu djela: *Život Antuna Pustinjaka*, kratka rasprava *O utjelovljenju Riječi te Četiri govora protiv arijanaca*.

Prikazuju ga kao grčkog biskupa čelave glave i duge brade, s knjigom u ruci.

Sveti Bazilije Veliki (ili Kapadocijski, 330.-379.) rođen je u Cezareji Kapadocijskoj. Bio je veliki prijatelj Grgura iz Nysse, također crkvenog naučitelja. Osnivač je redovništva na Istoku i reformator istočne liturgije. Mnogo je pisao protiv hereza i cara Valensa, koji je štitio arijance. Postaje biskup u rodnom gradu Cezareji. Prikazuje se u nadbiskupskoj odori s palijem i knjigom u ruci. Atributi su mu knjiga, golubica, vuk, plitica i crkva u ruci.

Sveti Grgur Nisenski je bio biskup. Branio je ortodoksiju na carigradskom koncilu 381. Zajedno s Grgurom Nazijanskim¹ i Bazilijem Velikim čini tri velika kapadokijska oca koji su najštovaniji autoriteti istočne crkve.

Sveti Ivan Krizostom (Zlatousti, 354.-407.) je jedan od najproduktivnijih istočnih otaca, zvan "euharistijski doktor", jer je već u ono doba posve jasno osvijetlio pravovjernu nauku o euharistiji. Rođen je u Antiohiji. Bio je monah i pustinjač, glasoviti patrijaršijski propovjednik, a 398.-404. carigradski patrijarh. U propovijedima je šibao mane carskog grada te je upao u nemilost dvora i klera. Optužen je 403. za dvadeset i devet teoloških i političkih grijeha, te je svrgnut i poslan u progonstvo. Slikaju ga kao istočnjačkog biskupa s Evanđeljem. Simboli su mu košnica (govorljivost), andeo, golub (kao kod pape Grgura Velikog znak nadahnuća Duha Svetog). Patron je propovjednika.

¹ **Sveti Grgur Nazijanski** (330.-?) potječe iz kršćanske obitelji iz Nazijanzena u središnjoj Maloj Aziji. Bio je veliki prijatelj Bazilija Velikog. Od 372. biskup u Sasimi, jugoistočno od Nazijanzena. Duboki je teolog, nježne pjesničke naravi, povučen u sebe. Napušta carigradsku patrijaršku stolicu (379.-381.) zbog protivljenja nekih biskupa legalista na II. općem saboru u Carigradu. Kasnije se u Nazijanzenu bavi samo svojim teološkim i književnim radom. Prikazuju ga kao istočnjačkog biskupa bez mitre, s knjigom u ruci. Patron je pjesnika. Zazivaju ga za dobru žetvu.

BIBLIJA

STRUKTURA BIBLIJE (73)

1. STARI ZAVJET (46)

Petoknjižje Mojsijevo (5)

1. Postanak (Liber Genesis)
2. Izlazak (Liber Exodus)
3. Levitski zakonik (Liber Leviticus)
4. Knjiga Brojeva (Liber Numeri)
5. Ponovljeni zakon (Liber Deuteronomii)

Povijesne knjige (14)

Knjiga Jošuina

Knjiga sudaca

Knjiga o Ruti

Prva Samuelova [Prva knjiga o kraljevima]

Druga Samuelova [Druga knjiga o kraljevima]

Prva knjiga o kraljevima [Treća knjiga o kraljevima]

Druga knjiga o kraljevima [Četvrta knjiga o kraljevima]

Prva knjiga Ljetopisa

Druga knjiga Ljetopisa

Knjiga Ezrina

Knjiga Nehemijina

Knjiga o Tobiji

Knjiga o Juditi

Knjiga o Esteri

Poučne knjige (7)

Knjiga o Jobu

Psalmi

Poslovice [Mudre izreke]

Propovjednik

Pjesma nad pjesmama

Knjiga Mudrosti

Knjiga Sirahova

Proročke knjige (18)

Prorok Izaija

Prorok Jeremija

Tužaljke Jeremijine

Prorok Baruh

Prorok Ezekijel

Prorok Danijel

Prorok Hošea

Prorok Joel

Prorok Amos

Prorok Obadija [Abdija]

Prorok Jona

Prorok Mihej

Prorok Nahum

Prorok Habakuk

Prorok Sofonija

Prorok Agej

Prorok Zaharija

Prorok Malahija

Novije povijesne knjige (2)

Prva knjiga Makabejaca

Druga knjiga Makabejaca

NOVI ZAVJET (27)

Evangelja (4)

Evangelje po Mateju

Evangelje po Marku

Evangelje po Luki

Evangelje po Ivanu

Povijesna knjiga (1)

Djela apostolska

Poučne knjige – poslanice

Poslanice apostola Pavla (14)

Poslanica Rimljanima

Prva poslanica Korinćanima
Druga poslanica Korinćanima
Poslanica Galaćanima
Poslanica Efežanima
Poslanica Filipljanima
Poslanica Kološanima
Prva poslanica Pavla apostola Solunjanima
Druga poslanica Solunjanima
Prva poslanica Timoteju
Druga poslanica Timoteju
Poslanica Titu
Poslanica Filemonu
Poslanica Hebrejima

Katoličke poslanice (7)

Poslanica sv. Jakova apostola
Prva poslanica sv. Petra apostola
Druga poslanica sv. Petra apostola
Prva poslanica sv. Ivana apostola
Druga poslanica sv. Ivana apostola
Treća poslanica sv. Ivana apostola
Poslanica sv. Jude Tadeja apostola

Proročka knjiga (1)

Otkrivenje sv. Ivana apostola

STAROZAVJETNE KNJIGE

PETOKNJIŽJE

Petoknjižje čini pet knjiga koje se tradicionalno pripisuju Mojsiju, ali vjerojatno je riječ o djelu više autora, nastalom u različitim razdobljima.

1. Postanak

Prvih jedanaest poglavlja Postanka bavi se prapoviješću – stvaranje svijeta i prvi ljudi – Adam i Eva, Kajin i Abel, Noa i potop, Babilonska kula... Drugi dio predstavlja povijest patrijarha. Abrahama, Izaka, Jakova i Josipa. Tako se u 11. poglavlju prvi put spominju neposredni začetnici židovstva i kršćanstva.

2. Izlazak

U prvom dijelu ove knjige pripovijeda se o izbavljenju hebrejskog naroda iz Egipta i putovanju u obećanu zemlju – Kanaan. Drugi dio knjige se odnosi na Zakon što ga je Mojsije primio od Boga na Sinaju.

3. Levitski zakonik

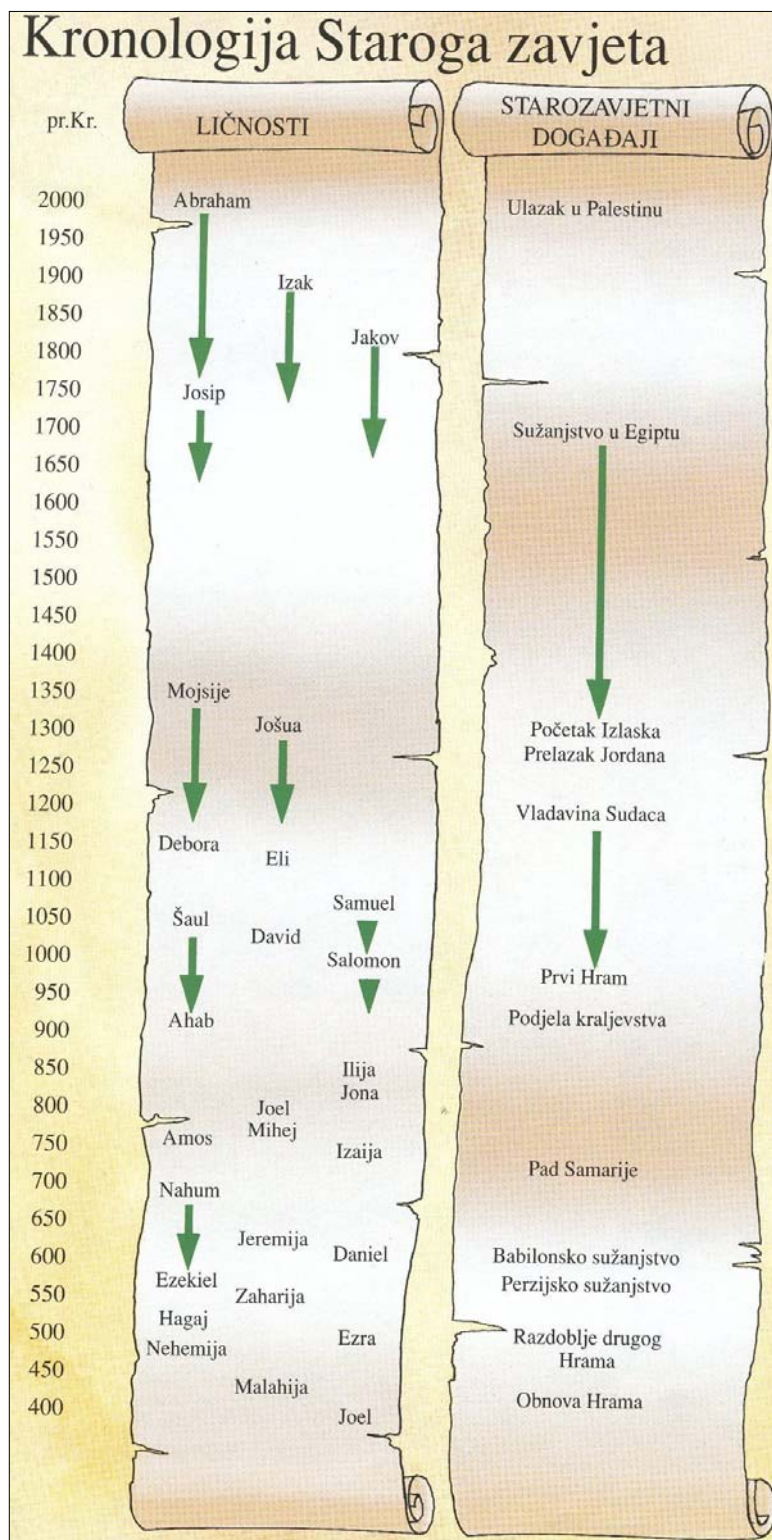
Sadržaj ove knjige je, gotovo u cijelosti, židovski obredni zakon.

4. Knjiga brojeva

Knjiga brojeva opisuje život Židova od boravka na Sinaju do dolaska na granice Kanaana.

5. Ponovljeni zakon

Prvih trideset poglavlja ove knjige čine tri Mojsijeva obraćanja narodu, a ostatak se bavi Mojsijevim posljednjim danima.

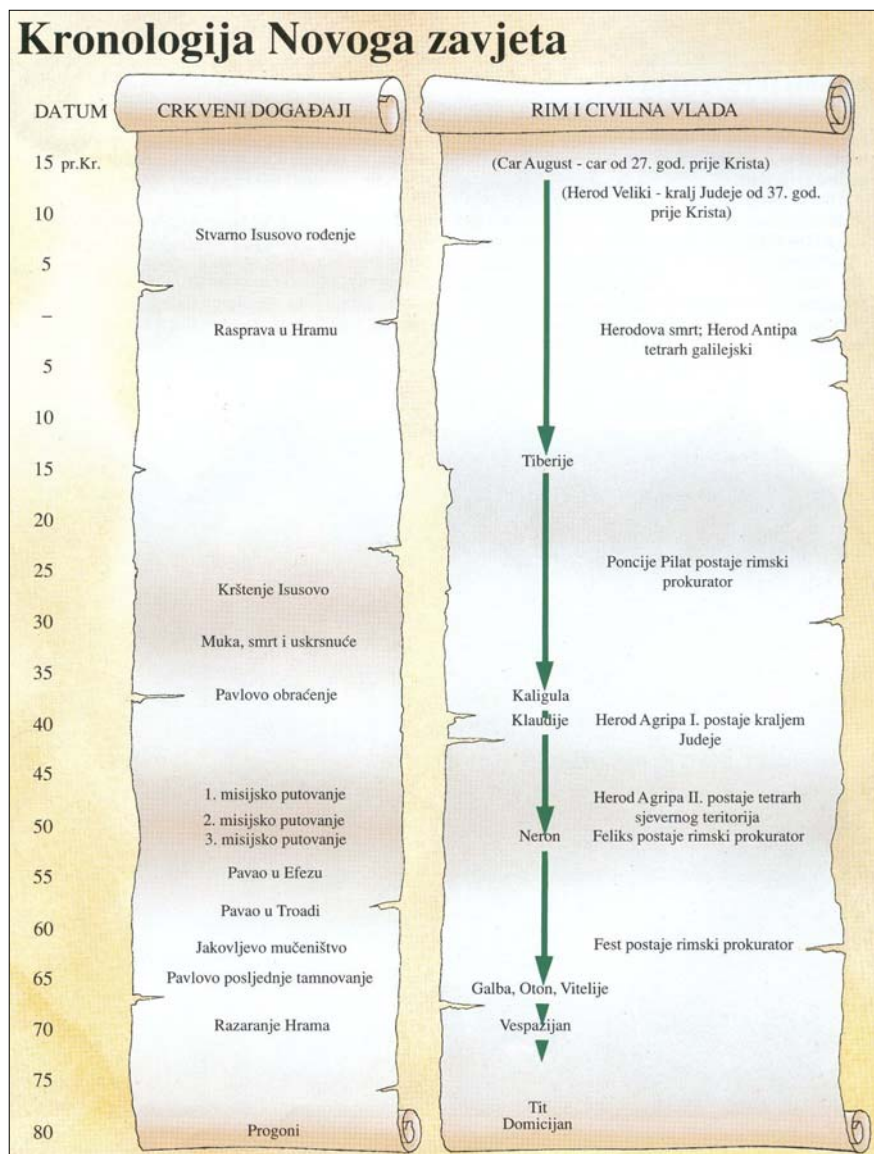

Jebiga, ostale knjige valjda neće pitat. Ako i ove pita stvarno imam peh.

NOVOZAVJETNE KNJIGE

Novi Zavjet sačinjavaju knjige koje su napisane nakon što je sklopljen Novi savez, tj. poslije smrti Krista. On broji 27 knjiga i one se obično dijele na povijesne, poučne i proročke. Povijesne su Evanđelja i Djela apostolska, poučne su Poslanice apostola, a proročka je Apokalipsa ili knjiga

Otkrivenja.

EVANĐELJA

Bitni sadržaj Evanđelja je ono što je Krist činio i učio. Ona su usredotočena na osobu Krista. Najprije su propovijedana, a zatim su zapisana. Sastavljena su nekih 30 godina nakon Kristove smrti. Svako od četiri Evanđelja ima svoje posebne naglaske. Napisala su ih četiri Kristova učenika: Matej, Marko, Luka i Ivan. Matej i Ivan, bili su apostoli, a Marko i Luka bili su vjerojatno učenici Kristovi, a zasigurno apostolski učenici: Marko Petrov, a Luka Pavlov. Svaki od njih ima svoj simbol (tetramorf), koji se temelji na viđenju proroka Ezekijela i Apokalipsi, a to su

četiri krilata bića: Mateju je dodijeljen čovjek, Marku lav, Luki vol, Ivanu orao.

Prva tri Evanđelja su srodna, ne samo sadržajem i slijedom događaja, već i samim izrazima i riječima pa se njihov tekst može izdati u tri usporedna stupca kako bi se odmah uočile njihove dodirne točke. Takva izdanja se zovu "sinopsa" – istovremeno čitanje, zbog čega se prva tri Evanđelja zovu "sinoptička". Ivanovo se Evanđelje bitno razlikuje od njih.

1. EVANĐELJE PO MATEJU

Evandjelje ne imenuje svog pisca, ali se od najranijih vremena pripisivalo Mateju, apostolu i nekoć ubiraču poreza. O njemu se malo zna, a ne znamo ni kad je, ni gdje pisao svoj tekst. Činjenica je da je to bilo između 50. i 100. Većina građe je istovjetna s Markovim Evandjeljem, a Marko je primio podatke od Petra. Znanstvenici danas uglavnom vjeruju da Matej ovisi o Marku.

Matejevo Evandjelje je svečano i dostojanstveno, a Matej je sistematičan i hijerarhičan.

Matej, pišući za svoje sunarodnjake Židove, usredotočuje se na Isusa kao na dugo očekivanog Mesiju. U njegovu se Evandjelju odražava život prve kršćanske zajednice jeruzalemskog kruga koja je bila sastavljena od obraćenih Židova. Mnogi su Židovi očekivali političkog vođu koji će ih osloboditi rimske vlasti. Tako je Matej pažljiv u zapisivanju onoga što je Isus rekao o svom – nebeskom kraljevstvu. On piše o odnosu Starog i Novog zavjeta, Mesijinoj osobi, mesijanskom kraljevstvu, unutarnjem ustrojstvu nove zajednice, zato jer to zanima njegove čitatelje, obraćene Židove. S tom svrhom on opisuje Isusovu osobu. Matejevo Evandjelje je više od ostalih veza Staroga i Novoga zavjeta, starog Izraela i nove Crkve.

On Isusova naučavanja sabire u pet glavnih dijelova. Oni su odijeljeni od izvještajnih dijelova Evandjelja. Dakle, Matejevo Evandjelje sadrži pet velikih besjeda koje Krist nije izrekao odjedanput. U te "besjede" Matej unosi izvještaje o čudesima i djelima Isusovim. Besjede su ovako raspoređene:

1. Isusov proglas Kraljevstva nebeskog, tj. glasovita Besjeda na gori
2. pouka apostolima
3. unutrašnja narav Kraljevstva
4. odnosi među njegovim članovima
5. konačna uspostava Kraljevstva.

Uz to središnju temu o Kraljevstvu nebeskom, Matejevo Evandjelje jednako je usredotočeno na osobu Isusa kao Krista, Mesije. To dvoje je povezano.

2. EVANĐELJE PO MARKU

Markovo je Evandjelje kraće od Matejeva i vjerojatno je prvo koje je napisano – 65.-70. ili ranije. Markovo Evandjelje kipti životom, puno je akcije. Marko je živ, živopisan i neposredan.

Markovo je Evandjelje u posebnom odnosu sa vjerovjesništvom sv. Petra u Rimu. Napisano je, dakle, za rimsku kršćansku zajednicu. Marko je bio Petrov tumač. On osobno nije pratio ni slušao Krista, već kasnije Petra. Zapisao je sve što je zapamtio, ali ne onim redom kojim je Krist to rekao ili učinio. Petar je propovijedao Evandjelje po potrebi slušateljstva, a ne kao da sastavlja povijest.

Nakon kratkog sažetka o djelovanju Ivana Krstitelja, smjesta prelazi na početak djelovanja Isusova.

Umjesto naširoko obrađenih govora Isusovih, koje voli Matej, u Marka imamo niz malih epizoda, bogatih konkretnim pojedinostima koje očituju pažljiva očevica. Marko nam od evanđelista daje najviše podataka o ljudskim psihološkim crtama Isusa.

3. EVANĐELJE PO LUKI

Luka je bio pratilac sv. Pavla, a uz Evanđelje je napisao Djela apostolska. Oba djela su namijenjena Rimljaninu Teofilu.

Luka ide u redove helenistički obrazovanih širitelja kršćanstva. Liječnik je i pazi na eleganciju govora, stil i ljepotu. Odlikuje se smislom za kritičnu podsvjesnost. On svoj izvještaj o Kristu temelji na usmenim i pismenim svjedočanstvima očevidaca koje je on u cjelini preispitao i utvrdio njihovu činjeničnost, te čitalac

može biti siguran u vjerodostojnost. I njegovi izvještaji su smješteni u okvir kojeg ne diktira toliko vremenski slijed nego unutarnja logika događanja, i kod njega je povijest u funkciji propovjedi.

Pažljivije od ostalih evanđelista, Luka upozorava na istovremenost Isusova života s tadašnjom suvremenom povijesti: Isusovo rođenje u doba cara Augusta, početak djelovanja Ivana Krstitelja u vrijeme cara Tiberija.

Luka promatra Kristov život retrospektivno, piše kao vjernik koji zna da Kristovo uskrsnuće daje pravi smisao svemu što prethodi.

4. EVANĐELJE PO IVANU

Ivanovo je Evanđelje napisano posljednje, krajem 1. st., i bitno se razlikuje od prethodnih – izborom građe, povijesno-zemljopisnim okvirom, načinom izlaganja. Dok su sinoptička Evanđelja sastavljena od malih pojedinačnih odlomaka, Ivanovo je zatvorena cjelina.

Sinoptici spominju samo jedan Isusov put u Jeruzalem, gdje je o Pashi raspet i uskrsnuo, a prema Ivanu, Isus je za svoga javnog djelovanja barem o tri Pashe hodočastio u Jeruzalem, i o trećoj, odnosno četvrtoj bio raspet i uskrsnuo. Po sinopticima, Isusovo se djelovanje uglavnom odvija u Galileji, a Ivan donosi Isusove susrete, sukobe, govore koji su se zbili u Judeji, odnosno u Jeruzalemu. Sinoptici donose mnoštvo logija – tj. Isusovih kratkih i odsječnih izreka – glavni sadržaj Ivanova Evanđelja sačinjavaju Isusovi govori koji obrađuju široko zasnovanu temu. U sinoptika Isus govori pučki, živo, a u Ivana apstraktno, jednolično, učiteljski, uzvišeno.

Ivan se od sinoptika osobito razlikuje teološkim pogledima. Kod sinoptika cijelo je Isusovo propovijedanje usredotočeno na Kraljevstvo nebesko, a kod Ivana na "život vječni".

Ivan ne izvještava "gole" činjenice, nego upozorava na njihovu dubinsku uvjetovanost i otkriva njihovo simboličko značenje.

DJELA APOSTOLSKA

Pisac Djela apostolskih je evanđelist Luka pa ona sačinjavaju jedinstvenu cjelinu s Lukinim Evanđeljem. I stil i rječnik i teološka misao upućuju na istoga pisca. Djela ne izvještavaju o životu i djelima svih apostola. Do izražaja dolaze samo Petar i Pavao. Djela su nastavak Evanđelja – hoće pokazati kako se život Isusov produžuje u njegovu djelu – Crkvi.

Pravi cilj ovog spisa je pokazati kako se Evanđelje proširilo od Jeruzalema "do kraja zemlje", do Rima. Djela obuhvaćaju vrijeme od Kristova Uzašašća pa do Pavlova dolaska u Rim 61. Luka izvještuje o Pavlovim putovanjima u prvom licu množine. Djela su napisana kako bi Luka upoznao Rimljanina Teofila o pravoj stvarnosti kršćanstva.

Djela imaju i apologetsku tendenciju – hoće obrazložiti kršćanstvo, posebno izvještajima o obraćenjima i ozdravljenjima, idealnim opisima Crkve, teološki bogatim govorima Petra, Stjepana i Pavla.

POSLANICE

Poslanice su poučne knjige. Apostol Pavao ih je napisao 14, a ostalih sedam su napisali apostoli Petar (dvije), Ivan (tri), Jakov i Juda Tadej.

Poslanica **Rimljanima** je vjerojatno nastala 56.-59., a glavne su joj teme Božja pravičnost i ljudska krivnja i grijeh. Pavao naglašava kako evanđelje vrijedi i za pogane i za Židove. U dvjema poslanicama **Korinćanima**, napisanima između 53. i 57., pokušava ispraviti greške i loše običaje koji su se javili u Korintu te poziva Korinćane na svetost i velikodušnost.

Poslanica **Galaćanima**, napisana između 52. i 56., upućena je raznim crkvama Galacije, koje Pavao pokušava vratiti na pravi put, poučavajući ih kako se ne moraju pridržavati židovskog zakona, jer ih je spasila vjera, a ne zakon.

Poslanica **Efežanima** je nastala 61.-62., i govori o Božjim namjerama u pogledu Isusova poslanja, te o praktičnoj primjeni novoga života u Kristu.

Poslanica **Filipljanima**, napisana između 58. i 63., potiče Filipljane da ustraju u vjeri. Poslanica **Kološanima** je datirana oko 60., dok dvije poslanice Solunjanima potječu iz 50. i 51., i u njima govori o drugom Kristovu dolasku.

Dvije poslanice **Timoteju** i Poslanica **Titu** govore o brizi za Crkvu i o njenom vođenju pa se nazivaju pastoralnim epistolama. Poslanica **Filemonu** je zapravo osobno pismo prijatelju Filemonu, napisano 62. u zatvoru. Poslanica **Hebrejima** ima za cilj uvjeriti kršćane židovskog porijekla u jedinstvenost Isusovih zahtjeva. Ovih 14 poslanica se pripisuju apostolu Pavlu.

Poslanica sv. **Jakova** apostola, nastala je oko 50., i upućena je raseljenim židovskim kršćanima. Njen naglasak je na kršćanskoj etici. U Prvoj poslanici sv. **Petra** apostola naglasak je na temi patnje i kušnje, a u drugoj se raskrinkavaju lažni proroci i učitelji. Drži se kako su tri poslanice sv. **Ivana** apostola upućene crkvama u Efezu. Glavna poruka Poslanice sv. **Jude Tadeja** apostola je razotkrivanje lažnih učitelja.

OTKRIVENJE SV. IVANA APOSTOLA (APOKALIPSA)

Ovo je vremenski jedna od najmlađih knjiga. Napisana je krajem 1. st. na otoku Patmosu u Dodekanezu. Pisac je po tradiciji apostol i evanđelist Ivan. Otkrivenje, kao posljednja knjiga Svetog Pisma, zaključuje Bibliju vizijom novog svijeta, "novog neba i nove zemlje".

Otkrivenje je napisano u posebnoj književnoj vrsti koju upravo po tome zovu apokaliptičnom. Zapravo, u njemu se miješaju proročka i apokaliptična književna vrsta. Kao književna vrsta Otkrivenje ima dugu tradiciju u židovskoj literaturi (viđenja proroka Ezekijela i proroka Danijela).

Otkrivenje je upućeno sedmorim Crkvama u Maloj Aziji (Efezu, Smirni, Pergamu, Tijatiri, Sardu, Filadelfiji i Laodiceji), ali se pod simboličkim brojem sedam podrazumijeva cijelo kršćanstvo, koje trpi kušnje i progone te očekuje konac svijeta i konačnicu u životu vječnom. Svakoj se crkvi šalje posebna poruka kao pohvala ili pokuda.

Riječ je o mističnom, apokaliptičnom djelu. U alegorijski i zamršeni rječnik zaodijeva se poruka o posljednjim kušnjama koje će podnijeti Crkva. Otkrivenje je tajanstvena slika o posljednjoj Kristovoj borbi sa silama zla, sa Sotonom, s Antikristom, koja će završiti pobjedonosno pred sam kraj svijeta, prije posljednjeg suda, i kojoj će epilog biti "nebeski Jeruzalem", vječno blaženstvo pravednika.

Otkrivenje je u zapadnoj Crkvi priznato kanonskom knjigom već od 3. st., a u istočnoj Crkvi tek od 14. st. Apokaliptičkih motiva u umjetnosti katakomba još nema, a na starokršćanskim sarkofazima oblikuje se jedino Kristov ideogram (alfa i omega) na temelju apokaliptičkog teksta. Naslikani apokaliptički motivi počinju s 5. st. (mozaici u Ravenni i u Rimu).

U ikonografiji su najvažniji i najučestaliji ovi apokaliptički motivi:

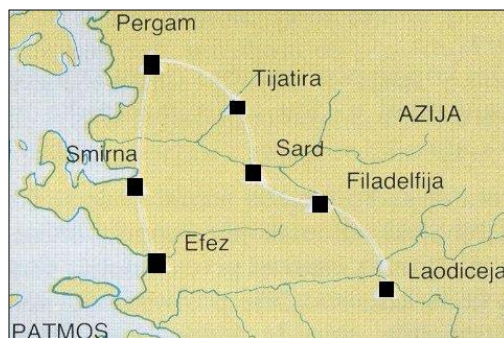
1. Krist među sedam zlatnih svijećnjaka. Na temelju ove vizije nastaje tip apokaliptičkog Krista, kao suca posljednjeg suda koji sjedi, a iz usta mu izlazi mač.

2. Majestas Domini. Krist u slavi, tetramorf i 24 starca apokalipse. Krist sjedi na prijestolju, a oko prijestolja su dvadeset i četiri prijestolja sa dvadeset i četiri Starca. Tu su i četiri Bića – prvo slično lavu, drugo slično juncu, treće ima lice kao u čovjeka, a četvrto slično orlu u letu.

Na temelju ove vizije stvara se u 11. st. ikonografija jednog od dominantnih prikaza Kristove slave – Majestas Domini (Krist koji sjedi na prijestolju (ili dugi), a oko njega nalaze se četiri lika – tetramorf).

3. Starci apokalipse.

4. Janje i knjiga sa sedam pečata. Ivan u viđenju gleda kako Onaj koji je sjedio na prijestolju ima u ruci knjigu zapečaćenu sa sedam pečata, no nju nitko ne može otvoriti i pročitati. Jedan staraca kaže kako će to učiniti "lav iz plemena Jude", "Davidov izdanak". Tada se primakne Janje, ranjeno od klanja, i uze knjigu. Janjetu se poklone četiri Bića (tetramorf) i dvadeset četiri starca, dok bezbroj anđela i sva zemaljska stvorenja pjevaju slavu.

5. Otvaranje pečata. Janje raskida sedam pečata. Kako otkida pečate, pojavljuju se apokaliptička zla, a to su četiri jahača Apokalipse.

6. Četiri jahača apokalipse. Prvi jahač jaše na bijelom konju, u ruci drži lûk i predstavlja Osvajanje. Drugi jaše na crvenu konju, ima mač i predstavlja Rat. Treći jaše na vrancu, nosi vagu i predstavlja Glad. Četvrti jahač jaše na blijedu, zelenkastu konju – to je Smrt ili Kuga. Jahači apokalipse imaju vlast nad četvrtinom zemlje da ubijaju mačem, glađu, kugom i zemaljskom zvjeradi.

7. Duše mučenika u bijelim haljinama. Pri otvaranju petog pečata Ivan vidi pod žrtvenikom duše mučenika koje zazivaju Božju osvetu za prolijevanje nevine krvi.

8. Padanje zvijezda. Kod kidanja šestog pečata, nebo se savija kao svitak, zvijezde padaju na zemlju, koja se trese, sunce pomračuje, mjesec se zakrvavljuje, a ljudi se pred Božjom srdžbom skrivaju u pećine.

9. Obilježavanje odabranih pečatom Boga živoga. Četiri anđela zadržavaju četiri razorna vjetra, dok peti anđeo, nosi "pečat Boga živoga" i njime obilježuje čela odabranika.

10. Klanjanje janjetu. Božjim pečatom obilježeni odabranici s palmama u rukama, te anđeli i dvadeset četiri Starca i četiri Bića klanjaju se ničice pred prijestoljem i Janjetom.

11. Sedam truba. Kod otvaranja sedmog pečata sedam anđela trube u sedam truba. Na prvu trubu pada tuča, oganj i krv, od čega izgori trećina zemlje. Na drugu pada užarena gora u more, pa se trećina mora pretvara u krv. Na treću pada s neba velika zvijezda od koje trećina rijeka postade gorka poput pelina (što nije loše, posebno ako je Badelov, slika desno). Na četvrtu sunce, mjesec i zvijezde pomračuju za trećinu sjaja. Na petu pada zvijezda koja na zemlji otvara bezdan. Iz bezdana dim donosi skakavce nalik na konje, i oni pet mjeseci muče ljude koji nemaju na sebi Božjeg pečata. Na šestu četiri anđela puštaju oklopljene konjanike. Trećina ljudi izgiba od ognja, dima i sumpora iz njihovih usta. Zatim se pojavljuje anđeo koji naviješta kraj zbivanjima i daje Ivanu da proguta knjigu što je taj anđeo nosi u ruci.

12. Mjerenje Hrama. Ivan dobiva štap kao mjeru kojom mjeri Hram, žrtvenik i klanjatelje u Hramu.

13. Antikrist i dva Božja svjedoka. Iz podzemlja izlazi Antikrist. On daje mačem i sjekirom odrubiti glave dvojici Božjih svjedoka, no oni nakon tri i pol dana uskrsnu, uziđu na nebo, a njihove progonitelje proguta zemlja. Na trubu sedmog anđela dvadeset i četiri Starca padaju ničice i klanjaju se Bogu. Otvara se hram Božji u nebu i pokazuje se Kovčeg zavjeta.

14. Žena odjevena u sunce i sedmoglavi zmaj (slika desno). Vizija žene odjevene u sunce, s mjesecom pod nogama, s vijencem od dvanaest zvijezda oko glave. Vičući u bolovima i mukama rađanja, rodila je sina "koji će vladati svim narodima". Njezino Dijete nastoji proždrijeti veliki zmaj, sa sedam okrunjenih glava i deset rogova, koji repom pomete trećinu nebeskih zvijezda. Dijete spašavaju anđeli,

donose ga Bogu i njegovu prijestolju, a Žena bježi i sklanja se u pustinju.

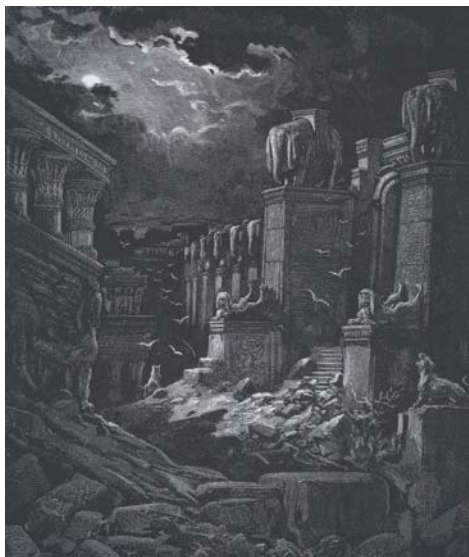
15. Sv. Mihovil pobjeđuje Sotonu. Sv. Mihovil sa svojim anđelima bori se sa Zmajem i sa Zmajevim anđelima i pobjeđuje ih, zbacivši ih na zemlju.

16. Apokaliptičke zvijeri. Prva, sedmoglava zvijer, s deset rogova i deset kruna na njima, izlazi iz mora i huli na Boga i vodi rat protiv svetih i zavodi mnoštvo ljudi. Druga izlazi iz zemlje, izvodi čudesa i navodi ljude da se klanjaju prvoj zvijeri, te daje da se ljudi žigošu znakom zvijeri.

17. Krist sa srpom. Apokaliptička žetva i berba. Tijesak Božjeg gnjeva. Pojavljuje se Krist, okrunjen zlatnom krunom, i drži srp u ruci. Jedan mu anđeo dovikuje da pošalje svoj srp, jer je dozrela žetva na zemlji, a Krist dobacuje srp i zemlja bi požnjivena. Drugi je anđeo srpom obrao grožđe pa ga je sasuo u tijesak Božjeg gnjeva, a iz tijeska se razli po zemlji krv.

18. Sedam čaša Božjeg gnjeva. Sedam anđela u bijelim haljinama izlaze iz hrama, a četiri Bića uručuju im "sedam zlatnih čaša napunjenih gnjevom Božjim", koje oni redom, jedan po jedan, izlijevaju na zemlju. Izlijevanjem prve čaše stradavaju od čireva oni koji su dali da im se na čelo udari žig Zvijeri. Izlijevanjem druge čaše u more, more se pretvori u krv. Izlijevanjem treće čaše u rijeke, sve rijeke i izvori postaju krv. Izlijevanjem četvrte čaše na sunce, ono počne paliti ljude ognjem. Izlijevanjem pete čaše na prijestolje Zvijeri, njenim kraljevstvom zavlada tama. Izlijevanjem šeste čaše na rijeku Eufrat, presahnu njena voda. Izlijevanjem sedme čaše u zrak udare munje, potresi uzdrmaju zemlju, ruše se gradovi, ruše se gore, tonu otoci, ali ljudi i dalje psuju Boga zbog svih zala.

19. Velika babilonska bludnica. Ivanova vizija velike babilonske Bludnice, koja u pustinji sjedi na sedmoglavoj zvijeri. Anđeo objašnjava Ivanu tajnu kako će Zvijer na kraju uništiti veliku Bludnicu.

20. Propast apokaliptičkog Babilona (slika lijevo). Anđeo silazi s neba, baca veliku stijenu u more – simbol kako će jednom "biti strmoglavljen 'Babilon' (misli se na carski Rim)."

21. Jahač vjerni i istiniti. Vizija otvorenog neba na kome se pojavljuje jahač kojeg prate "nebeske vojske" – u bijelo odjeveni jahači na bijelim konjima. "Vjerni i istiniti jahač" na bijelu konju jest Krist, a jahači u pratnji su Crkva.

22. Kristova pobjeda nad zvijeri. Pobjedonosna bitka Jahača protiv Zvijeri, kraljeva zemlje i njihove vojske.

23. Sotona bačen u bezdan. Anđeo silazi s neba držeći ključ od Bezdana i velike verige, kojima okiva Zmaja i baca ga u Bezdan te zapečaćuje poklopac Bezdana.

24. Nebeski Jeruzalem. Završna, trijumfalna vizija Apokalipse. Nakon svršetka ovog svijeta ostvaruje se "novo nebo i nova zemlja", a "sveti grad, novi Jeruzalem" silazi od Boga s neba. "Smrti više neće biti; neće biti ni tuge, ni jauka, ni boli, jer stari svijet prođe." Grad je sjajan i blistav, sav od zlata i draga kamenja različitih vrsta i boja. No grad nema hrama, jer mu je hram sam Gospodin Bog.

STAROZAVJETNI LIKOVI

PROROCI

Proroci su snažne starozavjetne ličnosti, ljudi od riječi i djela, koje govore i opominju u ime Boga, šire njegovu poruku i naviještaju Mesiju. U širem smislu među proroke se ubraja niz protagonista starozavjetnog vjerskog života, počevši od Mojsija, ali u užem smislu tu se podrazumijeva šesnaest autora proročkih knjiga u Bibliji.

U prefiguracijama tzv. četiri "velika" proroka (jer su im tekstovi relativno dugi): Danijel, Ezekijel, Izaija i Jeremija, odgovaraju četvorici evanđelista, a dvanaest tzv. "malih" proroka (tekstovi su im kratki): Abdija, Agej, Amos, Habakuk, Joel, Jona, Malahija, Mihej, Nahum, Ozej, Sofonija i Zaharija, odgovaraju dvanaestorici apostola.

Ikonografske oznake proroka su: dugi plaševi, sandale, svici u rukama. Od 12. st. razlučuje ih od apostola šiljasta kapa, a u kasnom srednjem vijeku odjeću im karakteriziraju široke kape uzdignutih oboda, pojasevi sa zlatnom kopčom, torbe s privjescima i citati njihovih proroštava.

☛ DANIJEL

Danijel je jedan od četiri velika starozavjetna proroka. Njegova knjiga napisana je s namjerom da podrži vjeru i nadu Židova u babilonskom sužanjstvu, da diže moral. Snažno intonirana vjerom nade, pouzdanja i spasa, knjiga proroka Danijela posebno je inspirirala liturgiju i umjetnost starokršćanskog doba, a eshatološkim nagovještajima o posljednjim danima, o dolasku "Sina Čovječjeg", o konačnom ostvarenju Božjeg nauma u povijesti.

U *ikonografiji* Danijel je prikazan: mlad, bezbrad, često s frigijskom kapom na glavi. Njegovi su atributi: lavovi, ovan. Iz njegova života i njegovih viđenja za ikonografiju su važni ovi motivi:

1. Nabukodonorov san. Danijel tumači kralju njegov san o kipu koji je sastavljen od različita materijala kojeg će smrviti stijena koja će se sama od sebe odvaliti od brda. Kip predstavlja kraljevstva, a kamen koji ih ruši je kraljevstvo Božje. Motiv kamena koji se odvaljuje bez ljudske ruke je slika Krista začeta po Duhu Svetom u tijelu Bogorodice. To viđenje je prefiguracija Bogorodice.

2. Tri mladića u užarenoj peći. Tri židovska mladića odbijaju se klanjati zlatnom idolu babilonskog kralja Nabukodonozora. Za kaznu, on ih baca u užarenu peć. Od vatre izgorje sedam slugu koji su mladiće bacili u peć, a tri mladića neozlijeđena.

Ovaj se motiv pojavljuje već na freskama katakombe (slika desno, Priscilline katakombe), gdje su tri mladića prikazana obično gola, molitveno uzdignutih ruku kao oransi. Katkada nad

njima anđeo širi rubac kao zaštitu od plamena. Kad su mladići obučeni, obično nose frigijske kape. U starokršćanskoj ikonografiji ovim se prizorom naglašava vjera u Boga koji spašava duše pravednika od paklenog ognja.

3. Danijel u lavljjoj jami. Babilonci bacaju Danijela šest dana u jamu u kojoj je sedam gladnih lavova. Kada kralj vidje sedmog dana da Danijel živ sjedi među lavovima, dade ga osloboditi, a njegove optužitelje baciti u jamu, gdje ih lavovi proždru.

U najstarijim prikazima (od 4. st.) Danijel obično stoji kao orans (rjeđe sjedi), isprva je prikazan gol (kasnije je obučen), a okružuju ga simetrično lavovi (dva, četiri ili šest lavova). Često je iznad njega Božja ruka, kao znak zaštite. Ako je u lavljjoj jami prikazan i prorok Habakuk, on (ili rjeđe anđeo) obično donosi Danijelu za hranu košaru kruha i vrč vode.

Jama je simbol pakla, a lavovi su simboli sedam smrtnih grijeha. No jama je i simbol čistilišta. Habakukova košara s kruhom simbol je euharistije, a Habakukov prolaz kroz "zapečaćeni kamen" lavlje jame jest prefiguracija uskrsnuća, to jest Krista koji izlazi iz zapečaćena groba.

4. Čista Suzana. Ljepotici Suzani, dok se kupala u svome vrtu, prikradaju se dva požudna starca. Kad ona odbije njihovo napastovanje, oni je optužuju za preljub. Preljub – dokazan svjedočanstvom dvojice svjedoka – kažnjavao se smrću kamenovanjem. Slučaj presuđuje Danijel tako da odvojeno ispituje starce te ih kao lažne svjedoke daje kamenovati.

Motiv Suzane čiste javlja se već od 2. st. u slikarstvu katakomba. U starokršćanskoj umjetnosti često se prikazuje simbolički – kao janje između dva vuka.

Ostali motivi i viđenja: oboreno stablo, Nabukodonozor pretvoren u životinju, Baltazarova gozba, Danijelova apokaliptička viđenja (četiri nemani, starac dana, ognjena rijeka, dolazak Sina Čovječjega, anđeo tumači Danijelu njegova viđenja, čista Suzana).

☛ EZEKIJEL

Ezekijel je suvremenik Jeremije, plameni i slikoviti vizionar, bodritelj Židova u babilonskom sužanjstvu. *Ikonografija* ga predodžuje kao krupna i bradata čovjeka, često s uzvijorenim plaštem, a iz njegova života i njegovih vizija prikazuje ove momente:

1. Ezekijelov svitak

2. Ezekijelova brada. Ezekijel simbolički reže kosu i bradu. Slika sudbine izraelskog naroda.

3. Ezekijelova vizija Božje slave. Ezekijelova dramatički uzgibana, zasljepljujući blistava, ognjena vizija je, uz viziju u Apokalipsi, služila kao tekstualna podloga za važne ikonografske teme.

4. Oživjele kosti. Ova starožidovska alegorija obnove izraelskog naroda postala je kršćanskom alegorijom i prefiguracijom uskrsnuća mrtvih.

5. Zatvorena vrata. Ezekijelova vizija o zatvorenim vratima na Božjem hramu, a ona su prefiguracija Bogorodice i njenog djevičanskog materinstva.

☛ IZAIJA

Izaija, uz opće proročke attribute ima kao vlastite attribute: rascvalu grančicu, posudu s užarenim ugljevljem, pilu. Izaijini tekstovi koji su odigrali presudnu ulogu u liturgiji, teološkoj literaturi i u

ikonografiji se odnose na Bogorodicu, njeno djevičansko materinstvo, na rođenje Krista i na Kristovu otkupiteljsku patnju. *Ikonografija* poznaje ove prizore iz Izaijina života:

- 1. Izaijino viđenje.** Bog na prijestolju, okružen serafinima.
- 2. Očišćenje usana proroka Izaije.** Serafin kliještima uzima žeravicu sa žrtvenika i dotiče Izaijine usne da ih očisti od grijeha i pripravi za čisto naviještanje riječi Božje.
- 3. Izaija produljuje život kralju Ezekiji**
- 4. Izaijina mučenička smrt.** Izaija se skriva u šuplje drvo, a kad ga progonitelji otkriju prepile ga zajedno sa stablom.

☞ JEREMIJA

Jeremija je nagovjestitelj političke propasti židovske države i razorenja Jeruzalema, kao kazne za idolopoklonstvo i otpad od prave vjere. Jeremiji se pripisuju i Tužaljke, elegijske pjesme o razorenju Jeruzalema i o jadima izabranog naroda. Uz opće proročke attribute, Jeremijin atribut jest križ (drži ga u ruci ili naslikana u krugu) kao simbol patnje i mučeništva, i "mantihora" (izmišljena životinja srednjovjekovnih bestijarija). *Ikonografija* :

- 1. Rascvala bademova grana** je alegorija Božjeg bdjenja nad izvršavanjem njegove riječi i pozvanja proroka da tu riječ sluša i širi. Zato rascvala bademova grana postaje i prefiguracija Crkve.
- 2. Jeremijin plač** nad ruševinama Jeruzalema
- 3. Jeremijin laneni pojas.** To je alegorija uništenja idolopoklonika, otpadnika od vjere.
- 4. Jeremijin jaram.** Jeremija nosi jaram oko vrata čime želi označiti buduće židovsko ropstvo.

- 5. Jeremija bačen u bunar**
- 6. Jeremija proriče propast egipatskih hramova i idola**
- 7. Kamenovanje Jeremije**

☞ JONA

Jona je prorok kojeg Bog šalje propovijedati pokajanje i pokoru u Židovima neprijateljski i omraženi grad Ninivu. Jona se, kako bi izbjegao dužnosti, potajno ukrca na brod. Kad nastane oluja, mornari kockom izluče među putnicima Jonu i bacaju ga u more, smatrajući ga uzrokom srdžbe Božje. Jonu zatim proguta riba, i nakon tri dana i tri noći u utrobi ribe, Jona se kaje i obećava Bogu poslušnost. Riba ga izbaci na suho i on odlazi propovijedati u Ninivu. Ninivljani se kaju i vrše pokoru, te ih Bog poštedi od uništenja. Jona je neraspoložen zbog Božjeg milosrđa nad grešnim gradom pa sjeda i izdaleka promatra grad. Preko noći izraste bršljan, koji štiti Jonu od žege, no drugi dan crv podgrize bršljan i sunce ga osuši. Jona se žalosti, a Bog ga poučava: Tebi je žao bršljana, a meni da ne bude žao Ninive!

Knjiga o Joni je postala slikom i pretkazanjem Kristove smrti i uskrснуća. Motiv Jone je postao prefiguracija za polaganje u grob i za uskrснуće.

Jona je jedan od najstarijih motiva kršćanske ikonografije. U starokršćanskom slikarstvu katakomba ili na reljefima sarkofaga obično je prikazan kao orans u ustima kita, uvijek u značenju uskrsnuća tijela i vječnoga života. Starokršćanska umjetnost prikazuje Jonu samo kao simbol i alegoriju. Srednjovjekovna pak umjetnost stvara opširne cikluse o Joni. Atribut mu je kit.

OSTALI STAROZAVJETNI LIKOVI

☛ ADAM

Adam je prvi čovjek. Bog ga je stvorio iz prašine. Zajedno sa ženom smješten je u prekrasan vrt Eden, te su smjeli jesti sa svakog stabla, osim sa stabla spoznaje dobra i zla. Svi znamo kako je to završilo. A znamo i na čiji nagovor!!

☛ EVA

Žena. Prva od mnogih. Stvorena od Adamova rebra. Slagala se dobro sa zmijom.

☛ KAJIN I ABEL

Sinovi Adama i Eve. Kajin je stariji, i on je ukokao Abela. On je bio ratar, a Abel je bio pastir. Sad ih više nema, al' kad smo već kod njih meni nije jasno kako su Adam i Eva dobili unuke. Gdje je sestra? A ako je i postojala, zar to nije incest?

☛ NOA

Noa je bio dobar i pošten čovjek u vrijeme velikog zla. Bog je zažalio što je stvorio ljude i odlučio je uništiti sve živo, ali i spasiti Nou i njegovu obitelj. Uputio je Nou da sagradi **korablju**, da bi u njoj sa ženom i sinovima i s njihovim ženama, te s parovima od svih životinja, preživio opći potop. Korablja je plutala četrdeset dana i zatim se zaustavila na brdu Araratu. Noa ispituje je li se pojavilo suho tlo puštajući najprije gavrana, zatim golubicu, koja mu donosi u kljunu list masline. Izišavši iz korablje, Noa podiže žrtvenik, prinosi Bogu žrtvu, a Bog sklapa savez s Noom. Znak saveza bila je duga.

Noa zasadi vinograd, priredi vino, napije se, u **pijanstvu** se razgoliti. Golomu Noi naruga se sin Ham, a pokriju ga sinovi Sem i Jafet. Noa prokune Kama, a blagoslovi Sema i Jafeta. Biblijski izvještaj o Noi važan je u ikonografiji. Najstariji prizori javljaju se već u 3. st. u slikarstvu katakomba, a ciklusi o Noi počinju sa 6. st. i oni se svrstavaju oko motiva potopa i oko motiva vina.

Prizori u vezi s **potopom** su: Bog nalaže Noi gradnju korablje, gradnja korablje, ulazak životinja u korablju, ulazak Noine obitelji (osmero ljudi), plovljenje korablje.

Prizori u vezi s temom **vina** su: Noa sadi vinograd, Noina berba, Noino pijanstvo, ruganje pijanom Noi, Noa proklinje Kama.

☞ ABRAHAM

Po Bibliji, Abraham je praotac židovskog naroda. On je i "praotac naše vjere", tj. monoteizma. U *ikonografiji* Abraham je sijedi starac, velike kose i brade.

Bog se objavljuje Abrahamu, te on napušta domovinu (**Ur u Kaldeji**) i kreće sa svojim stadima, slugama i sluškinjama na dugo putovanje prema zemlji od Boga obećanoj, **Kanaanu**. Glavna lica u Abrahamovoj povijesti jesu njegova žena **Sara**, njezina sluškinja Hagara i Abrahamov bratić Lot. Stigavši u Kanaan, Abraham je zbog gladi i nerodice prisiljen zaputiti se u Egipat, gdje pred faraonom zataji kako je ljepotica Sara njegova žena. Faraon je uzima u svoj harem, a Abrahama bogato obdari. Kad se otkrije istina, faraon Saru vraća Abrahamu.

Abraham se vraća u Kanaan. **Lot** sa svojim stadima kreće prema dolini Jordana, prema gradovima Sodomi i Gomori. U ratu kanaanskih kraljeva Lot postaje ratnim zarobljenikom, ali Abraham ga oslobađa. Tada Abrahamu jeruzalemski kralj **Melkisedek** prinosi vino i hljebove i blagoslivlje ga. Kako je Abrahamova žena Sara nerotkinja, on mu daje svoju sluškinju **Hagaru** da s njome pokuša roditi potomstvo. Kada Hagara začne, uzoholi se i uvrijedi Saru, a uvrijeđena Sara daje je protjerati u pustinju, ali Hagaru spasi anđeo.

Bog ponovno sklapa savez s Abrahamom, obećava mu brojno potomstvo, a kao vidljivi znak saveza ustanovljuje obred obrezanja svih muških potomaka. Abrahama posjećuju u šatoru tri neznanca (anđela), koje on svečano prima (pere im noge i ugošćuje ih), a jedan mu od njih proriče da će mu Sara, iako u starosti, roditi sina Izaka (Abrahamovo gostoprimstvo). Abraham pokušava u Boga izmoliti pošteđenje Sodome i Gomore, koje će Bog zbog njihovih opočina uništiti.

Kada Sara konačno rodi sina **Izaka**, nagovori Abrahama da Hagaru sa sinom **Jišmaelom** protjera u pustinju. U pustinji ponovno posređuje anđeo: Hagara pronade vrelo, napoji dijete i odgoji ga kao lovca. Bog kuša Abrahama, tražeći da mu kao žrtvu prinese sina Izaka.

Abrahamova žrtva. Abraham se pokorava Bogu koji ga iskušava tražeći da mu žrtvuje sina Izaka. Sa sinom i slugama putuje na brdo, a magarac nosi nasječena drva. Prije samog mjesta ostavlja slugu, uzima kremen za vatru i nož, a drva tovari na Izakova leđa. Putem ga Izak pita gdje mu je žrtva, a Abraham odgovara da će Bog providjeti žrtveno janje. Abraham na pećini podiže žrtvenik, na drva stavlja Izaka, koji kleči, ruku svezanih na leđima i često zavezanih očiju, no Abrahama u žrtvovanju sprečava anđeo (rjeđe Božja ruka). Umjesto sina žrtvuje ovna, koji se rogovima zapleo u grmlje.

Ikonografija poznaje sve faze događaja, ali je najučestaliji prizor sam pokušaj žrtvovanja sina Izaka. Abrahamova žrtva prefiguracija je Kristove žrtve na križu, i time euharistije. Stoga je često motiv iznad oltara na trijumfalnom luku. Izak je prefiguracija Krista koji nosi na leđima križ. Ovan je također prefiguracija Krista, žrtvovanog za naše grijeha, a grm je prefiguracija križa na koji je Krist bio pribijen. Magarac koji nosi teret jest sinagoga, koja prenosi Božju riječ, a da je i ne shvaća.

☞ IZAK

Izak je starozavjetni patrijarh, sin Abrahama i Sare. Kao dječak bio je Božjom intervencijom spašen od žrtvovanja (Abrahamova žrtva). Oženio se **Rebekom**, koju je za njega isprobio Abrahamov sluga **Eliezer** pošto ju je pod posebnim znakom sreo na zdencu. S Rebekom ima dva sina: prvenca **Ezava** i **Jakova**, pastira. Prijevarom Rebečinom, slijepi Izak pred smrt podjeljuje blagoslov i prvenstvo Rebečinu ljubimcu Jakovu. Od mnogih epizoda Izakova života, najčešće se povijest Izakova pojavljuje, osim prizora Abrahamove žrtve, u prizoru susreta Abrahamova sluga Eliezera s Rebekom (Rebeka na zdencu), u prizoru gdje Izak blagoslivlja Jakova te u prizoru posljednji sud, gdje katkada sva tri patrijarha (Abraham, Izak i Jakov) drže u raju blažene duše u svojim krilima umjesto Abrahama.

☞ JAKOV

Jakov je starozavjetni patrijarh, ljubimac svoje majke Rebeke. Lukavstvom prima blagoslov od slijepoga oca Izaka. Bježeći pred gnjevom izigranog brata Ezava, Jakov se sklanja k ujaku **Labanu**, kome dugo služi kao pastir da bi radom otkupio njegovu mlađu kćer **Rahelu** za ženu, ali mu Laban podvaljuje za ženu i stariju kćer **Liu** (Lea). Pobjegavši konačno sa ženama i stečenim velikim stočarskim blagom od Labana, Jakov se vraća i pomiruje s bratom.

Jakovu Bog mijenja ime Jakov u Izrael, ime koje će postati imenom židovskog naroda. Jakov ima dvanaest sinova (najmlađi je **Benjamin**), koji su postali rodonačelnici dvanaest izraelskih plemena.

U ikonografiji najvažniju ulogu odigrao je Jakovljevi sin **Josip**, patrijarh, koji nakon mnogih zapleta omogućuje ulazak svome ocu Jakovu i svojoj braći u Egipat. U Egiptu Jakov umire. U Egiptu su se njegovi potomci, Izraelci, namnožili kao velik narod te konačno, pod Mojsijem, krenuli u "obećanu zemlju", ponijevši sa sobom i Jakovljeve posmrtno ostatke. Od mnogobrojnih prizora Jakovljeva života najčešće se prikazuju: Jakovljeve ljestve (ljestve koje se protežu od zemlje do neba i anđele koji po ljestvama silaze i uzlaze, te Bog koji mu obećava blagoslov, savez, posjed "obećane zemlje" i brojno potomstvo), borba s anđelom i Jakovljevi blagoslovi.

☞ JOSIP

Josip je sin Jakova i Rahele. On je na sebe navukao mržnju svoje starije braće jer je bio očevim miljenikom, a i zbog svojih vlastitih snova u kojima je predviđao da će nad njima vladati. Braća su mislila ubiti, ali su ga na kraju prodala nekim trgovcima, a Jakovu su rekli da su ga ubile životinje.

Josipa su odveli u Egipat i prodali ga **Potifaru**, jednome od faraonovih službenika. Kod Potifara je naišao na milost i bio unaprijeđen u nadglednika, no kada je odbio Potifarovu ženu, ona se pravila da joj se on nametnuo, te su ga zatvorili. U zatvoru je tumačio snove drugih zatvorenika, te su ga pozvali da protumači jedan od faraonovih snova. Nagovijestio je godine obilja nakon kojih će uslijediti godine gladi, te je faraonu savjetovao da sprema žito za dobrih godina. Faraon ga je imenovao upraviteljem. Josip se obogatio i postao moćnim. Kada su mu braća stigla u Egipat radi kupovine žita,

nisu ga prepoznala. Josip se najposlije pred braćom razotkrio, te im sve oprostio budući da ga je Bog obdario svojim blagoslovom. Tada su se Jakov i sva Josipova braća naselila u Egiptu, i tu će živjeti sve dok ih Mojsije ne izvede iz Egipta.

Prizori iz Josipova života pojavljivali su se od 5. st. (mozaici u S. Maria Maggiore u Rimu).

☛ MOJSIJE

Vođa Izraelaca od njihova bijega iz Egipta, tijekom putovanja kroz pustinju, do pred sam njihov ulazak u obećanu zemlju, koju će osvojiti pod **Još uom**. Posrednik između Boga i izabranog naroda. Živio je u 13. st. pr. Kr. Židovska, a tako i srednjovjekovna kršćanska tradicija pripisivale su mu autorstvo Pentateuha (Petoknjižja).

U starokršćanskoj i u karolinškoj umjetnosti Mojsije se prikazuje mlad, bezbrad, sa štapom u ruci. Kao lik on je prefiguracija Krista i prefiguracija sv. Petra. Literatura i ikonografija pridružuju ga među starozavjetne proroke, navjestitelje Mesije, tj. Krista.

Isprva starokršćanska umjetnost na freskama katakomba i u reljefima sarkofaga, inspirirana idejom spasa, izabire malo motiva iz Mojsijeva života (najčešće: Mojsije izbija vodu iz pećine, Mojsije prima ploče Zakona. Ikonografija će od 5. st. početi proširivati ciklus o Mojsiju (npr. Mojsije spašen iz vode, Mojsije i faraonova kruna, Gorući grm, Mojsijev štap, Deset egipatskih zala, Prijelaz preko Crvenog mora, Izraelci u pustinji, Bitka s Amalećanima, Mojsije prima ploče Zakona, Zlatno tele, Mojsije razbija ploče Zakona, Kovčeg Zavjeta, Mojsije gleda Obećanu zemlju, Mojsijeva smrt).

Potomci starozavjetnog patrijarhe Jakova, njegova sina Josipa i njegove braće, prenamaglo su se množili u Egiptu, pa je faraon naložio da se sva muška izraelska novorođenčad utapaju u Nilu. Da bi spasila malog Mojsija, majka ga polaže u košaricu i odlaže u trstik uz Nil. Mojsije u košarici je prefiguracija malog Isusa u jaslama. U trstiku ga otkrije i usvoji faraonova kći pa je Mojsije rastao u povlaštenu položaju, ali se poistovjećivao sa svojim vlastitim narodom. Nakon što je **ubio Egipćanina** koji je tukao hebrejskoga roba, morao je pobjeći u Midjan. Dok je tamo bio, Bog mu se obratio iz **gorućeg grma** rekavši mu da se vrati u Egipat i oslobodi svoj narod.

Mojsije je molio faraona da oslobodi narod i da ga pusti iz Egipta. Kada je to faraon odbio, Bog je Egipćanima uputio **pošasti** žaba, muha, skakavaca, čireva, oluja s tučom. Rijeke su se pretvorile u krv, tama se spustila na zemlju i sve su životinje pougibale. Međutim tek kada je Bog posmicao sve prvorodene sinove Egipćana, faraon je dopustio odlazak hebrejskom narodu. Kada su krenuli, Egipćani su ih progonili sve do Crvenoga mora gdje je Mojsije **štapom** rastvorio more, te su Hebrejci prešli more, a Egipćani su se utopili slijedivši ih (sarkofag s prikazom **prijelaza preko crvenog mora** na slici desno).

Na brdu **Sinaj** Bog je Mojsiju dao **zapovijedi**, uključujući Deset zapovijedi, koje je narod trebao vršiti. Mojsije je vodio svoj narod kroz pustinju kao njihov duhovni i vojni vođa, sve dok nisu došli u zemlju koju im je Bog obećao, no sam Mojsije nikada nije u tu zemlju ušao.

☞ ARON

Mojsijev stariji brat kojeg je Bog izabrao za Mojsijeva glasnogovornika. Prvi veliki svećenik Izraela.

☞ JOŠUA

Vojnik i vođa, Mojsijev pomoćnik i jedan od špijuna odaslatih u Kanaan. Imenovan je Mojsijevim nasljednikom, te je nakon Mojsijeve smrti predvodio narod. Jošui su vojni uspjesi bili u skladu s njegovom vjerom u Boga iz koje su proizašli neki spektakularni događaji, poput pada zidina Jerihona ili zaustavljanja sunca i mjeseca Jošuinom naredbom.

☞ SAMSON

Jedan od starozavjetnih izraelskih sudaca. U vrijeme filistejskoga ugnjetavanja andeo se pojavio pred neplodnom Hebrejkom rekavši joj da će roditi sina koji nikada neće smjeti odrezati kosu jer će biti posvećen Bogu, te da će osloboditi Izrael od Filistejaca. Taj je sin bio Samson koji je postao izuzetno snažnim čovjekom i izraelskim sucem. Njegov je brak s Filistejkom bio uzrok boli za njegove roditelje, te je i rezultirao pokoljem tisuće Filistejaca. Kasnije se on zaljubio u **Delilu**, koja ga je izdala time što je dala odrezati njegovu kosu, a našao se i u filistejskom ropstvu. Filistejski su se vladari našli da bi proslavili Samsonov pad, te su odlučili izvesti ga iz zatvora da bi ih zabavljao. Za tamnovanja Samsonova je kosa ponovno narasla, a s njome se vratila i njegova snaga. Odgurnuo se od stupova na kojima je počivala zgrada, a ona se srušila ubivši Samsona i tri tisuće Filistejaca.

Zbog spektakularnih prizora divlje snage, Samson je popularan lik u ikonografiji srednjeg vijeka, renesanse i baroka. U Samsonu su srednjovjekovni komentatori prepoznali prefiguracije Krista.

☞ SAMUEL

Prorok i sudac. Njegova ga je majka **Ana** posvetila Bogu. Samuel je odrastao u kući svećenika **Elija**. Bog mu je govorio još kao dječaku proričući propast Elijevoj obitelji. Samuel je postao sucem i vođom Izraela, sakupio je vojsku koja je porazila Filistejce. Kada je narod zatražio kralja, Samuel se ponajprije odupirao njihovim željama, no Bog mu je naredio da pomaže **Šaula**, što je i učinio. Samuel se udaljio od Šaula zbog njegova nepoštivanja Božjih zapovijesti, te je potajno pomazao Davida.

Iz njegova života u ikonografiji se najčešće pojavljuju ovi prizori: Anina molitva, prikazanje Samuela u hramu, Samuelovo pozvanje, Helijeva smrt, pad idola Dagona (Filistejci su zaplijenili kovčeg Zavjeta, a pred njim je filistejski idol Dagon pao, odsječenih ruku i glave), povratak kovčega Zavjeta, Samuelova žrtva, Samuel pomazuje Šaula za kralja, Samuel pomazuje Davida za kralja.

U likovnim prikazima figura Samuela pojavljuje se u prizoru pomazanja Šaula za kralja već od 4-5. st. Kao prorok prikazuje se s atributima: s rogom ili sa žrtvenim janjetom.

☛ ŠAUL

Prvi kralj Izraela. Primio kraljevsko pomazanje od Samuela, te postao velikim vojskovođom. Šaul je s vremenom sve manje poštivao Božje naredbe, te ga je Bog odbacio kao kralja. Nakon Davidove pobjede nad **Golijatom** i njegove sve veće popularnosti u narodu, Šaula obuzima mržnja i ljubomora. Tijekom mnogih godina on je nastojao smaknuti Davida, unatoč odgovaranjima vlastitoga sina i kćeri (Jonatan, Mikala). Kada su Filistejci porazili njegovu vojsku, Šaul se na bojnome polju ubio.

☛ DAVID

David je izraelski kralj, predak Kristov, prorok, junak, svirač, grešnik i pokajnik. Drugi kralj Izraela. Potomak Rutin, najmlađi od osmero brace, odrastao je kao pastir. Kada je Bog odbacio Šaula kao kralja, Samuel je u tajnosti pomazao Davida. David se proslavio pobjedom nad Filistejcem Golijatom. Šaulov je sin postao Davidovim najboljim prijateljem, a kći njegovom suprugom. Međutim postupno se Šaul okrenuo protiv Davida, koji je dugi niz godina proveo u progonstvu pred kraljem.

Kada su Šaul i Jonatan stradali u bici, David je postao kraljem i vladao je nekih četrdesetak godina. Bio je odan Bogu i Kovčeg je saveza vratio u Jeruzalem. Njegov je moral umrljan sramotnom epizodom s Urijom (mužem Bat-Šeba kojeg je David poslao u borbu kako bi poginuo).

U ikonografiji se javlja: 1. kao mladić s praćkom; 2. kao kralj; 3. kao bradati starac s harfom; 4. kao prorok sa svitkom. Tradicija je smatrala Davida za autora psalama. Najčešći su sljedeći prizori:

1. David svladava lava. David koji golim rukama svladava lava simbol je kršćanske pobjede nad đavlom, te simbol Kristove pobjede nad Sotonom i prefiguracija Kristova silaska u Limb, to jest Kristova otkupljenja duša starozavjetnih pravednika.

2. Samuel pomazuje Davida za kralja

3. David svira u harfu i tako glazbom smiruje duševno poremećenog kralja Saula.

4. David ubija Golijata u borbi Izraelaca protiv Filistejaca.

5. David bježi pred Šaulom. Davidov bijeg je prefiguracija bijega sv. Pavla, bijega u Egipat te prefiguracija uskrsnuća.

6. Šaul među prorocima pada u zanos i ostade gol ležati dan i noć.

Ostali prizori: Saul baca koplje na Davida, David hini ludilo, David pošteđuje Saula, Abigailini darovi Davidu, David tuguje za Saulom, Abnerovi glasnici klanjaju se Davidu, Abnerovo umorstvo, David oplakuje Abnera, Davidova krunidba, prijenos kovčega saveza u Jeruzalem, izrugivanje Davidovih poslanika, Betsabeja u kupanju, Apsalon (treći Davidov sin), David oplakuje Apsalona, tri Davidova junaka, David i Abisag.

☛ SALOMON

Sin Davida i Bat-Šebe, kralj Izraela. Kada je Salomon naslijedio Davidovo prijestolje, Bog mu se ukazao u snu rekavši mu da zatraži dar. Salomon je odabrao mudrost. Najveće je Salomonovo djelo

bila izgradnja hrama u Jeruzalemu. Iako je za svojeg četrdesetogodišnjeg kraljevanja postigao velike uspjehe, Salomon je na kraju okrenuo leđa Bogu. Imao je ogroman harem stranih žena i konkubina koje su ga odvele prema idolatrijskom bogoštovlju.

☛ ILIJA

Prorok za vrijeme Ahabove vladavine. Ilija je bio poznat po neustraivosti kojom se obraćao kralju, kao i zbog sedam čudes. Među ovima bilo je i uskrisenje udovičina sina, kao i oslobađanje Izraela od trogodišnje suše. Ilija nije umro, već ga je Bog uznio na nebo u vihoru (slika lijevo).

☛ JOB

Knjiga o Jobu je poema o starozavjetnom liku pravednika koji strpljivo podnosi svoje patnje. Job je simbol postojanosti u kušnjama. U ikonografiji nižu se prizori: sretni Job živi u blagostanju (Job na prijestolju i njegova žena sa žezlom u ruci), zatim kako ga stižu nesreće i konačno kako je njegova strpljivost nagrađena, pa Job ozdravlja, a blagostanje mu se umnoži.

U temama Jobovih nesreća prikazuju se tri glasnika koji mu javljaju da su mu neprijatelji oteli stada, da su mu pobili sluge, da mu je izgorjela kuća, koja mu je, srušivši se, pobila svu djecu. Zatim Joba napada guba, gnojni čirevi, pa Job napušten i izrugan od svijetu, pa i od vlastite žene, strpljivo sjedi na gnojištu i struže gnojne kraste. Katkad je prikazan kako sjedi na tijesku, simbolu muka.

Job je na općenit način prefiguracija Krista, a posebno je u prizorima izrugivanja prefiguracija bičevanja Kristova. Jobove su patnje također i prefiguracija progona Crkve.

NOVOZAVJETNI LIKOVI

☛ **MARIJA**

Isusova majka. Nepoznata mlada žena iz Nazareta, koja je bila zaručena s Josipom kada ju je posjetio anđeo Gabriel. Rekao joj je da je ona u milosti Božjoj te da će po Duhu Svetome roditi dijete. Marija je rodila Isusa u štalici u Betlehemu. Znala je tko je Isus na temelju okolnosti rođenja, zahvaljujući posjetima pastira i mudraca te molitvama Šimuna i Ane.

Isprva Bogorodica ulazi u starokršćansku umjetnost kao majka s djetetom na krilu (2. st., Prisciline katakombe) i kao orans. Ova dva pratipa Bogorodice postat će temeljnim predodžbama i za kasniju njenu ikonografiju. U slikarstvu katakomba i na reljefima sarkofaga ona sudjeluje i u rijetkim prizorima iz evanđelja (Navještenje, Poklonstvo kraljeva, slika gore prikazuje Djevicu sa sinom, zidna slika, Priscilline katakombe, Rim).

U 5.-6. st. ona je prisutna i u drugim prizorima kristološkog ciklusa. Poslije Efeškog koncila (431.), koji je Mariju proglasio Bogorodicom (grč. *Theotókos*),² njezin kult postaje sve intenzivniji, a preoblikuje se i obogaćuje njena ikonografija.

Do 13. st. i na Istoku i na Zapadu prevladavaju ikonografski tipovi strogih, dostojanstvenih Bogorodica, ali se već rano javljaju i novi tipovi koji izražavaju doktrinu o njenoj ulozi zagovornice i pomoćnice ljudi ili koji veličaju završetak njenog zemaljskog života i uznesenje na nebo.

☛ **JOSIP**

Suprug Marije, majke Isusove. Josip je bio stolar, zaručen za Mariju kada je ona zaniijela. Anđeo mu je rekao da je Marijino dijete "začeto po Duhu Svetome" te da će ono postati Spasitelj. Josip se oženio Marijom. U drugome je snu Josip upozoren da mora pobjeći u Egipat, a nakon Herodove smrti još ga je jednom posjetio anđeo, nakon čega se vratio u Izrael. Umro je prije no što je Isusova misija započela.

☛ **ELIZABETA I ZAHARIJA**

Elizabeta je majka Ivana Krstitelja. Ona je bila ponizna žena udana za svećenika Zahariju. Oni su bili ljudi odani Bogu, ali bez djece. Anđeo Gabriel ukazao se ostarjelom Zahariji i rekao mu da će Elizabeta roditi sina koji se mora zvati Ivan, a koji će postati Božji čovjek. Zaharija nije mogao u to vjerovati pa je zanijemio sve dok se Ivan nije rodio.

² Na I. lateranskom koncilu 649. dogmatski je definirano da je ona Krista začela djelom Duha Svetoga, te da je bila i ostala uvijek djevicom: prije poroda, u samom porodu i poslije poroda.

☞ IVAN KRSTITELJ

Prorok i propovjednik na razmeđu Starog i Novog zavjeta (posljednji starozavjetni prorok). Sin je starozavjetnog svećenika Zaharije i Elizabete, rođakinje Bogorodice.

Odrastao je u pustinji i živio je asketskim životom. Hranio se divljim medom i skakavcima. Bio je gorljiv propovjednik i proslavio se svojim porukama koje su se uglavnom ticale potrebe pokajanja zbog grijeha i potrebe za krštenjem. Mnoge je ljude krstio u Jordanu, uključujući i samog Isusa. Ivan je shvatio da je prethodnik velikog čovjeka te da priprema put Isusu. Njegovo mu je izravno propovijedanje pribavilo mnoge neprijatelje, a na koncu mu je odrubljena glava (po naredbi tetrarha Heroda Agripe) (slika gore prikazuje Ivana Krstitelja, Eufrazijana, Poreč).

Ivan Krstitelj se prikazuje:

- kao dijete – kovrčave kose s janjetom, u igri s malim Isusom, pod okriljem Boga,
- kao isposnik, mršav,
- Posljednji sud – u grimiznoj haljini,
- u bizantskim prikazima ima krila kao anđeo.

Atributi su mu: pladanj s glavom, kalež s figurom malog golog Krista, sače meda, janje Božje s križem, križ od trstike (Ecce Agnus Dei).

Juda Tadej

Matej

Šimun Kananej

Ivan

Filip

Pavao

Toma

Petar

Andrija

Bartolomej

Jakov Stariji

Jakov Mlađi

APOSTOLI

Apostolima se nazivaju dvanaestorica Kristovih učenika koje je on izabrao i poslao da nastave njegovu misiju propovijedajući evanđelje i čineći "znakove" u njegovo ime. Po redu izbora to su: Šimun zvani Petar i njegov brat Andrija, Jakov Zebedejev (stariji) i brat mu Ivan, Filip i Bartolomej,³ Toma i Matej (carinik), Jakov (mlađi) Alfejev i brat mu (Juda) Tadej, Šimun Kanaanac i Juda Iškariotski. Kako se Juda Iškariotski nakon izdaje objesio, apostoli su kockom u svoj zbor pribrojili Matiju. Pavao kasnije za sebe tvrdi da je i njega Krist izabrao i pozvao za apostola.

³ Filip je po predaji propovijedao Skitima, a Bartolomej je putovao do Indije i propovijedao je u Armeniji. Jakov Alfejev je po predaji bio prvi biskup u Jeruzalemu. Juda Tadej je sa Šimunom propovijedao u Siriji i Mezopotamiji, dok je Šimun propovijedao i u Edessi te Perziji.

Od ove dvanaestorice samo su dvojica evanđelisti: Matej i Ivan, a ostala dva evanđelista nisu bili apostoli, nego obični Kristovi učenici: Marko i Luka.

☛ ANDRIJA

Jedan od dvanaestorice apostola. Bio je sljedbenik Ivana Krstitelja koji ga je predstavio Isusu. Andrija je potom doveo svog brata Petra da vidi Isusa, te su kasnije obojica pozvana da postanu učenici. Andrija je bio taj koji je Isusu obratio pozornost na dječaka s pet hljebova i s dvjema ribama čime ih se pet tisuća nahranilo. Andrija je po predaji širio evanđelje po sjevernim krajevima sve do Ukrajine. Mučen je i zatim pribijen na križ u obliku slova X s kojim se prikazuje ("Andrijin križ").

☛ PETAR

Jedan od dvanaest apostola. Ribar, najprije zvan Šimun, došao je među učenike posredstvom brata Andrije. Bio je jedan od najbliskijih Isusu, topao i impulzivan čovjek koji je često djelovao ne razmišljajući. Unatoč velikoj ljubavi prema Isusu i dubokoj odanosti, hrabrost ga je bila napustila nakon Isusova hapšenja, te se tri puta bio odrekao toga poznanstva.

Nakon Uskrsnuća i dolaska Duha Svetoga Petar je uistinu postao "stijenom" i glavnim vodom crkve. Postao je odvažnim propovjednikom i čudotvorcem. Vjeruje se kako je u Rimu osnovao prvu kršćansku zajednicu, a tamo je nakon dvadeset i pet godina djelovanja uhićen, izbičevan i raspet naglavce na križ. On je sam to zatražio jer se smatrao nedostojnim da umre jednako kao Krist.

Na većini prikaza Petar drži ključeve neba (nekad dva različita). Ponekad, kao ribar ljudskih duša drži ribu, ili je uz njega prikazan pijetao. Plašt mu je redovito jasne žute boje (označava objavljenu istinu). Motiv Petar se odriče Krista javlja se već u starokršćansko doba (sarkofazi 4.-5. st.). Na slici dolje desno je jedan od rijetkih starokršćanskih reljefnih prikaza sv. Petra i sv. Pavla (Aquileia, 4. st.), a na slici dolje lijevo je prikaz Petar se odriče Krista, bjelokost iz 4. st.

☛ JAKOV APOSTOL (Zebedejev ili stariji)

Jedan od dvanaest apostola. Bio je ribar, a pozvan je među Kristove učenike kad i njegov brat Ivan. Bio je svjedokom Preobraženja, te među nekoliko Isusu najbližih (odabranih) učenika.

Prema predaji utemeljio je prvu kršćansku zajednicu u Španjolskoj, u Composteli, a nakon povratka u Judeju odrubljena mu je glava. Prikazuje se s hodočasničkim štapom, svitkom, tikvicom i/ili plosnatom školjkom.

☞ IVAN

Najmlađi od dvanaest apostola. Brat Jakovljević, jedan od Isusovih najbližijih učenika. Ne spominje se imenom u svom evanđelju, no pretpostavlja se da je on bio "učenik koga je Isus osobito ljubio", kojemu je Isus povjerio brigu nad svojom majkom prije smrti.

Prvo je propovijedao u Judeji, a zatim je otišao u Malu Aziju. Smatra se kako je tamo osnovao sedam crkava koje se spominju u Apokalipsi. U Efezu je pretrpio progon cara Domicijana (iz otrovanog vina izišao je otrov u obliku zmije, te je ostao neozlijeđen u kotlu vrelog ulja). Vjeruje se kako je umro u Efezu prirodnom smrću.

Nekad se prikazuje kao apostol, a nekad kao evanđelist. Glavna mu je oznaka orao, i knjiga.

☞ MATEJ

Jedan od dvanaest apostola. Bio je sakupljač poreza, što je bilo prezirano zanimanje, a Isus ga je pozvao dok je sjedio u poreznom uredu. Vjeruje se kako je propovijedao u Etiopiji gdje je i umro. Prikazuje se s krilatim čovjekom, s vrećom novca (carinik), ali i s knjigom i perom (evanđelist). Oznaka mu je i sjekira.

☞ TOMA

Jedan od dvanaestorice apostola. Kada se Isus prvi put pojavio pred svojim učenicima nakon Uskrsnuća, nije bilo Tome. Kada su mu rekli da su vidjeli Isusa koji je uskrsnuo, Toma je rekao da u to neće povjerovati sve dok sam ne dodirne rane od čavala na Isusovim rukama i proboden bok. Kad se Isus opet pojavio, pozvao ga je da mu dodirne ruke i bok. Njegova sumnjičavost ne umanjuje njegovu srčanost. Po predaji je otišao čak do Indije i ondje utemeljio crkvu. Svetačka oznaka mu je zidarsko ravnilo ili kutnik jer je po predaji novac koji mu je jedan kralj dao za izgradnju palače podijelio siromasima.

☞ JUDA

Jedan od dvanaestorice apostola. On je bio blagajnik, te se čini da je nepošteno izvršavao svoju dužnost. Isus je na Posljednjoj večeri rekao da će ga izdati jedan od njegovih učenika. Juda je uistinu već bio pristao predati ga vlastima za trideset srebrnjaka. Juda je poljupcem pokazao Isusa vojnicima koji su ga došli uhititi. Prema Mateju, Juda se po Isusovu hapšenju objesio, ali se u Djelima navodi da je srebrom kupio polje, da je tamo pao, te da mu se rasprsnula i izlila sva utroba.

☞ PILAT

Rimski namjesnik. Isus je predan u Pilatove ruke nakon uhićenja (slika lijevo). Pilat se nevoljko miješao u židovska vjerska pitanja, a nije mogao naći zamjerke Isusovu držanju. Međutim, kada je narod izabrao da o Pashi pusti Barabu, a ne Isusa, Pilat je oprao ruke od svega da bi pokazao svoju nevinost, te je potom predao Isusa da ga izbiču i pribiju na križ.

☛ BARNABA

Apostol i misionar. Bio je vrlo blizak Pavlu i pratio ga je na misijskim putovanjima. Bio je vjernik prije Pavlova obraćenja pa je najprije preuzeo vodstvo u tom partnerstvu, ali je kasnije Pavao postao dominantnim. Barnaba je bio dobar čovjek i predan misionar, ali nedovoljno jaka karaktera da bi odolio pritiscima židovskih kršćana koji su odbijali jesti s poganima. Navodno je propovijedao u Milanu i Bergamu, te je kamenovan krajem 1. st. Atributi su mu kamen, koplje, bradva i Matejevo evanđelje.

☛ STJEPAN

Đakon i prvi kršćanski mučenik. Njegovo su propovijedanje i njegova čuda izazvali pozornost zavidnih Židova koji su ga optužili za bogohuljenje. Stjepan se branio propovijedajući o povijesti Izraela i o kontinuiranu odbijanju Božjih proroka, te konačno o Mesiji. To je razbjesnilo vijećnike koji su ga istjerali i nasmrtno kamenovali. Sveti Stjepan se prikazuje kao mladić odjeven u đakonsku dalmatiku, te drži palmu mučeništva. Posebna su mu oznaka komadi kamenja.

☛ PAVAO

Apostol i misionar. Rođen je u Tarzu, a zvao se Savao (Šaul). Bio je gorljivi farizej i progonitelj prvih kršćana, svjedok koji je odobrio Stjepanovo ubojstvo. Obratio se zbog dramatičnog viđenja Isusa kada se našao na cesti za Damask, te je postao jednim od predvodnika Crkve. Ostatak života proveo je u misionarskom radu, propovijedajući evanđelje i uspostavljajući crkve gdje god se kretao. Poduzeo je tri velika misionarska putovanja Malom Azijom i Grčkom, a kako je kršćansku poruku prenosio nežidovskom svijetu, stekao je naslov "Apostol naroda" (pogana). Bio je hapšen, tučen i zatvaran mnogo puta. Bio je obrtnik, izrađivač šatora, ali je usto i naobražen čovjek, elokventan propovjednik i jasan pisac. Njegov glavni teološki prilog kršćanstvu je izlaganje o opravdanju vjerom. Slika gore prikazuje fresku iz 3. st. s likom sv. Pavla.

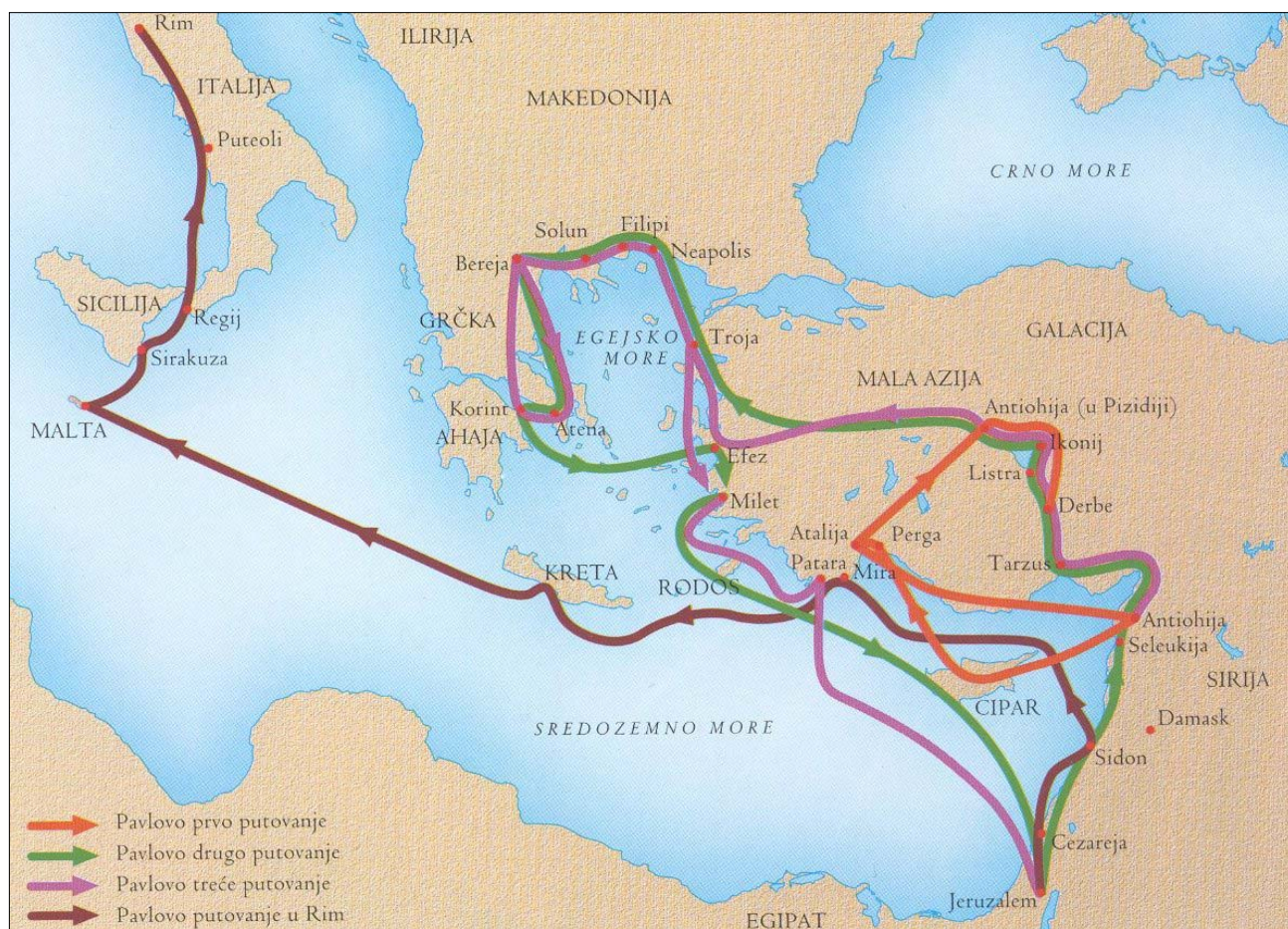

Prvo je putovanje Pavla, zajedno s Barnabom, odvelo preko Cipra i duž južne obale Male Azije. Kad su izbačeni iz Antiohije Pizidske otišli su na istok u Listru, gdje je Pavao kamenovan i ostavljen kao mrtav. Zatim su otputovali do Derbe te se istim putem, morem, vratili u Antiohiju u Siriji.

Kada je nastala rasprava o obrezivanju jer su neki držali kako muškarac prema Mojsijevu zakonu ne može biti spašen dok se ne obreže, Pavao i Barnaba su otišli u Jeruzalem kako bi iznijeli svoje stajalište. Pavao je smatrao kako je vjera u Krista jedini uvjet za spasenje, a kad su Petar i Jakov obrazložili taj Pavlov stav konzervativni su Židovi bili poraženi. Koncil je završio izvješćem Pavla i Barnabe sa misionarskih putovanja.

Kad su se vratili u Antiohiju, Pavao i Barnaba su se razišli. Barnaba i Ivan Marko su otišli prema Cipru, a Pavao preko Sirije i Kilikije u Galaciju. Iz Troade, Pavao odlazi u Makedoniju gdje u Filipima utemeljuje prvu europsku kršćansku crkvu. Zatim su krenuli u Solun, Bereju i Atenu. Kako je u Ateni bratio samo nekolicinu ljudi, Pavao se otputio u Korint gdje je utemeljio crkvu, te se nakon godine dana preko Efeza otputio do Cezareje, Jeruzalema i Antiohije.

Treće ga je putovanje odvelo do Efeza gdje je ostao dvije godine i napisao niz poslanica. Iz Efeza je otišao u Troadu, pa Makedoniju, te Korint gdje je sastavio Poslanicu Rimljanima. Zatim se vratio u Jeruzalem gdje je uhićen pod optužbom da vodi pogane u Hram. Kako je bio rimski građanin tražio je suđenje u Rimu. U Rimu je smješten u kućni pritvor te je tu napisao niz poslanica. Djela apostolska završavaju dok Pavao još čeka izvođenje pred Cezara. Po predaji na Neronovu zapovijed mačem mu je odsječena glava.

Sv. Petar i sv. Pavao smatraju se pravim utemeljiteljima kršćanske Crkve i kao takvi predmet su bezbrojnih umjetničkih prikaza. Sv. Pavao se prepoznaje po maču kojim mu je odrubljena glava, te po knjizi ili svitku svojih poslanica.

ISUS

The Man. Faca. Glavni lik. Zvan također **Isus iz Nazareta**, **Krist** (prema grčkom prijevodu *khristós* hebrejskog pojma Mesija, što znači *pomazanik*), **Emanuel** ("Bog s nama"), **Sin Božji**, Riječ, Mudrost Božja, Jaganjac Božji, Sin čovječji, Otkupitelj, Spasitelj, Gospodin, Učitelj, Kralj, Pastir, Sudac.

KRISTOVA IKONOGRAFIJA DO SREDNJEG VIJEKA

Za ikonografiju Krista važni su tekstualni izvori o njegovu podrijetlu, životu i djelovanju: a) četiri kanonska Evanđelja; b) Djela apostolska; c) poslanice sv. Pavla i drugih apostola; d) Apokalipsa; e) apokrifna evanđelja; f) izvaci iz Sv. Pisma Starog zavjeta. Na oblikovanje Kristove ikonografije utjecali su i spisi crkvenih naučitelja iz prvih stoljeća kršćanstva (patristika), spekulativni traktati visokog srednjeg vijeka (skolastika), meditacije svetaca (mistika), crkvene dogme, izravne intervencije Crkve u ikonografiju (naredbe i zabrane), pučka pobožnost i poezija, te viđenja vizionara.

Bitni elementi kršćanskog vjerovanja i učenja mogu se sažeti u ove točke:

1. Krist je druga božanska osoba presvetog Trojstva.
2. On se kao Sin Božji utjelovio djelom Duha Svetoga u krilu Djevice Marije.
3. Postao je čovjekom da ljudskom rodu objavi Božji naum, i da, prinijevši dragovoljno samog sebe kao nevinu žrtvu, otkupi ljude od grijeha, tj. od istočnoga grijeha, te ih uvede u život vječni.
4. Uskrsnuo je od mrtvih i uzašao na nebo.
5. Osnovao je Crkvu, u kojoj je trajno prisutan i djelotvoran po svome Duhu.
6. Predao je vlast apostolima i njihovim nasljednicima.
7. Ustanovio je sakramente, od kojih je od posebnog značenja euharistija.
8. Na svršetku povijesti čovječanstva ponovno će doći u slavi da sudi svim ljudima.

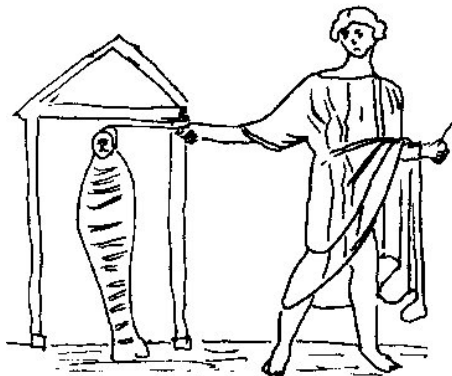
Polazište prvim kršćanskim likovnim prikazima na freskama katakomba i na reljefima sarkofaga, bio je figuralni i dekorativni repertoar helenizma, iz koga su preuzete i prve ikonografske crte Kristova lika. Nova je samo kršćanska interpretacija. Kako već stari crkveni oci izričito kažu da "Kristovo obličje ne poznajemo", ni u najstarijim spomenicima 3. st. nije prikazivanje Krista težilo portretnoj karakterizaciji, već je uvijek odražavalo idealnu predodžbu o Kristu. Stoga prve generacije kršćana s lakoćom pretvaraju mitološki motiv Orfeja ili Hermesa Kriofoara u alegoriju *Krista – Dobrog pastira*, ili lik Učitelja iz Evanđelja, bez problema prikazuju kao antiknog filozofa, oratora ili pedagoga.

U doba progona, sve do Konstantinova edikta o toleranciji 313., primjenjuju se i simbolička znamenja (*grafički* simboli: Kristov monogram, križ; *fitomorfni* simboli: vinova loza, grozd, klas; *zoomorfni* simboli:⁴ riba, janje, Agnus Dei⁵; *antropomorfni*: ribar, Dobri pastir⁶). Na zidnim slikama katakomba

4 **Fons vitae** (lat. izvor života) je ikonografski motiv koji prikazuje životinje (najčešće jelene ili paunove) kako piju iz izvora, kantharosa ili zdenca. Simbol je Krista kao izvora vječnog života.

5 **Agnus Dei** (lat. Jaganjac Božji) – janje je veoma čest simbol Krista, najčešće uskrsloga. Obično janje stoji ili leži, s križnom aureolom oko glave, a desnom nogom pridržava tanak križ sa zastavicom. Uz janje se često javlja i knjiga, na kojoj janje leži ili je pridržava nogama. Knjiga ima sedam pečata, ali može biti i bez njih. Čest je slučaj u ikonografiji da

i na reljefima sarkofaga Kristov se lik javlja i u pojedinim scenama iz Evandjelja, ali one se tada još ne vezuju u narativne cikluse (uskrisenje Lazara, izlječenje bolesnih, umnoženje kruha i riba, stišavanje oluje na moru, Krist i Samaritanka). Na slici dolje lijevo shematski je prikaz freske iz 3. st., iz katakombi sv. Petra i Marcelina na kojem je prikazano Uskrisenje Lazara, a na slici desno je mozaik iz crkve S. Apollinare Nuovo u Ravenni s prikazom Poklonstvo kraljeva.

Znatna prekretnica u ikonografiji Krista nastaje u 4. st., kada ekumenski crkveni sabor u Niceji 325. proglašava

dogmu da je Krist istobitan s Ocem, a tolerirana vjera konačno postaje i službenom državnom religijom. Sada starokršćansku umjetnost zaokupljaju dogmatske definicije. Prizor poklonstva maga novorođenome Kristu (Poklonstvo kraljeva) zaodijeva se svečanošću dvorskog ceremonijala. Oblikuje se tip veličajnog, autoritativnog Krista, čiji lik zauzima središnje mjesto u apsidi ili na trijumfalnom luku bazilika, među apostolima poput vladara među dvorjanicima ili poput antiknog

filozofa među učenicima. Krist se pojavljuje u novom motivu izručivanja vlasti apostolima (*traditio legis*; na slici lijevo je taj prizor sa sarkofaga Junija Basa iz 389., i to je jedan od najstarijih prikaza Krista).⁷ Taj proces će se tijekom 5. st. intenzivirati. Krist će zasjesti na carsko prijestolje, a i njegova ikonografija uskladit će se s onom carskom (purpurne haljine, aureola). Sve je češći bradati Krist, koji od 6. st. postaje na Istoku isključiv ikonografski tip (na

Zapadu uza nj traje sve do 12. st. i helenistički golobradi tip Krista). U 6. st. pridružuju se prikazima Krista uz apostole, i sveci i živi donatori (Rim, Ravenna, Poreč), a u Kristovim rukama množe se

se Ivan Krstitelj prikazuje s medaljonom koji sadrži taj motiv. Početak tog motiva datira iz 4. st., kada je papa Zosim dao izradivati Agnus Dei u voštanom medaljonu da bi time istisnuo poganske amulete.

6 **Dobri pastir** je prikaz Krista kao pastira, koji na ramenima nosi ovcu ili janje ili se nalazi usred stada ovaca. Motiv je posuđen iz antičke mitologije (*Hermes kriophoros*), i javlja se u vrijeme kada su kršćani morali svoje simbole prikrivati. Nalazimo ga u katakombama i na sarkofazima već u 3. st., te će biti vrlo čest sve do 7. st. kada se polako gubi. Simbol je Kristove ljubavi prema ljudima.

7 **Traditio legis** – Krist sjedi na prijestolju kao Učitelj i predaje rotulus Petru i Pavlu koji stoje s lijeve i desne strane. Prizor se odvija u raju jer je prijestolje postavljeno na stijeni iz koje izvire četiri rajske rijeke – Ganges, Nil, Eufrat i Tigris, za koje se vjerovalo da izvire u zemaljskom raju. Tu su i palme i rajsko drveće. Ovo je učestala tema starokršćanskog doba (na sarkofazima 4. i 5. st., na rimskim mozaicima 5. i 6. st.).

vladarski atributi. Od 6. st. postaje aureola s upisanim znakom križa stalnim Kristovim atributom. Nakon ekumenskog koncila u Efezu 431., gdje je Marija bila dogmatski definirana kao Bogorodica (grč. *Theotókos*), razvijaju se – poglavito na Istoku – reprezentativni tipovi stojeće ili sjedeće Bogorodice s odjevenim Kristom u krilu, koji u ruci drži svitak Zakona i koji blagoslivlja. Ti će tipovi (Eleousa ili Glykophilousa, Galaktotrophousa, Hodegitria, Nikopoia ili Kyriotissa...) dugo kroz srednji vijek oplodivati ikonografiju Zapada. Bogorodica s Kristom u krilu zauzima u 6. st. i središnje mjesto u glavnoj apsidi (mozaik u Poreču).

Od 5. st. i tijekom 6. st. počinju se razvijati ciklusi koji obuhvaćaju prizore iz Kristova djetinjstva, njegova javnog djelovanja i muke. Oni se temelje na tekstovima kanonskih Evanđelja i apokrifa.

Ikonografska su novost prizori iz muke Kristove. Izvan ciklusa, prikaz raspeća pojavio se najprije na simbolički način: s križem bez tijela (*crux nuda* "goli križ"), s janjetom na križu ili samo s Kristovom poprsjem u medaljonu na križu. Najraniji prikazi raspeća kao povijesne scene s Kristom sporadički se javljaju tek od 5. st. (vrata crkve sv. Sabine u Rimu, gdje je Krist prikazan gol).

ISUSOVO DJETINJSTVO

Djevicu Mariju u gradu Nazaretu ukazao se anđeo Gabrijel i navijestio joj je kako će "začeti i roditi Sina komu će nadjenuti ime Isus. On će biti velik i zvat će se Sin Previšnjega." – **Navještenje**. Kad je saznao da je Marija trudna, njen zaručnik Josip mislio ju je napustiti i pobjeći, no anđeo mu je u snu kazao kako je to Dijete zaista začeto po Duhu Svetome. Marija zatim ide u posjet rođakinji Elizabeti koja je u poodmakloj dobi bila trudna te će roditi Ivana Krstitelja – **Pohodenje**. Marija je ostala kod rođakinje tri mjeseca.

Navještenje je izvanredno važna tema u kršćanskoj ikonografiji. Ono je prvi prizor u ciklusu o životu Kristovu. Navještenje je po teološkom shvaćanju čas začeca Isusova, ključni moment utjelovljenja Krista kao druge božanske osobe, kao Sina Božjega. To je razlog što se prikaz Navještenja javlja već u starokršćanskoj umjetnosti katakombi i što zauzima istaknuto mjesto u crkvenom prostoru (na trijumfalnom luku). *Ikonografija* Navještenja oblikovala se na temelju teksta kanonskog Lukina evanđelja, a proširivala se motivima apokrifa. Bogorodica na Navještenjima starokršćanskog doba sjedi (mozaik 6. st. u Poreču), a u bizantskoj ikonografiji od 6. do 11. st. Bogorodica stoji i prelazi s prvobitne lijeve strane na desnu stranu slike. Kasnije se ikonografija Navještenja još više obogaćuje. Apokrifna evanđelja unose dva ikonografska motiva: Anđeoski pozdrav na bunaru (neposredno prethodi Navještenju) i motiv Bogorodice prelje.

U ikonografiji se prizor **Pohodenja** redovito odvija na otvorenu, pred Elizabetinom kućom, a susret je izražen naklonom, rukovanjem ili zagrljajem Bogorodice i Elizabete. U starokršćanskoj ikonografiji kršćanskog Istoka karakterističan čvrsti zagrljaj Bogorodice i Elizabete, a taj motiv prodire u na Zapad u 12. st. Već rani prikazi (mozaik 6. st. u Poreču) ističu fizičku trudnoću obiju žena. Prizor Pohodenja proširuje se i drugim sudionicima već od 6. st. – Zaharijom ili sluškinjom koja prisluškuje razgovor (mozaik u Poreču), a u kasnom srednjem vijeku i rođakinjama Bogorodičinim i ostalom pratnjom.

U vrijeme cara Augusta
provođen je popis
stanovništva, pa se Josip,
zajedno s Marijom, uputio
u svoj grad Betlehem.
Kako za njih nije bilo
mjestu u prenoćistima,
smjestili su se u štalu gdje
Marija rodi Isusa –
Rođenje Kristovo.

Novorođenom Isusu
odmah su se došli
pokloniti pastiri –
Poklonstvo

pastira.⁸
Matejevo evanđelje
izvještava kako su tri
maga (mudraca, kralja) s
Istoka došli u Jeruzalem
pitati gdje je novorođeni
kralj židovski jer su vidjeli
njegovu zvijezdu. Kralj
Herod ih šalje u Betlehem
da nađu Dijete, pa da mu

Ikonografija **rođenja Kristova** osim motiva iz kanonskih Evanđelja, crpila je i motive iz apokrifa: spilja, svjetlost u spilji, dvije primalje (Zelomi koja vjeruje i Salome koja ne vjeruje u Bogorodičino djevičanstvo pa ga provjerava, a ruka joj usahne, te ozdravi kada dotakne Isusove pelene), vol i magarac koji se klanjaju Djetetu u jaslama, kupanje Djeteta nakon poroda. U ciklusima se, kao uvod u glavni prikaz rođenja Kristova, pojavljuje od 5. st. prizor Putovanja u Betlehem. Ikonografiju rođenja Kristova mogli bismo svrstati u četiri tipa:

- *Starokršćanski tip* 4.-5. st., se nalazi na sarkofazima i freskama katakombi. Krist leži u košari ili na postolju pod nadstrešnicom u kolibi. Vol i magarac griju ga svojim dahom. Bogorodica sjedi.
- *Bizantski tip*, od 6. st. – pučki tip Istoka koji je preuzela bizantska ikonografija. Prizor se zbiva u spilji, gdje Krist leži na postolju. Klanjaju mu se vol, magarac, anđeli i pastiri. Bogorodica se odmara. Sv. Josip sjedi. Dvije žene kupaju Dijete. Nad spiljom je velika zvijezda.
- *Bizantski tip u preradbama Zapada*. Bizantski se tip širi u 7.-8. st. preko Ravenne i južne Italije na Zapad.
- *Zapadnjački tip klanjanja (adoracije)*. Nastaje u 2. pol. 14. st.

Poklonstvo kraljeva jedan je od najstarijih motiva kršćanske umjetnosti. Taj prizor predstavlja klanjanje Kristu kao "kralju kraljeva". Prvi prikazi javljaju se u slikarstvu katakombe (2. st., Prisciline katakombe) i na starokršćanskim sarkofazima 4. i 5. st., gdje Bogorodica s Djetetom sjedi na prijestolju, a orijentalni magi s frigijskom kapom na glavi prilaze i nose darove. S umjetnošću "trijumfnog razdoblja" (od 4. st.) prizor sve više raste u reprezentativnom dojmu, pa prijestolje često okružuju anđeli (mozaici u S. Maria Maggiore iz 5. st. i S. Apollinare Nuovo iz 6. st.), a Krist je prikazan kako blagoslivlja u majčinu. Od kraja 10. st. mage počinju zamjenjivati kraljevi s krunama na glavi (kraljevi personificiraju i tri doba života: mladića – Gašpar, muža – Baltazar i starca – Melchior). Ikonografija je opširno razradila ovaj izvještaj, pa je uz glavni prizor stvorila cijeli ciklus: Navještaj kraljevima, Susret i put triju kraljeva, Tri kralja pred Herodom, San triju kraljeva, Povratak triju kraljeva.

smirnom – **Poklonstvo kraljeva.** Poslije toga u snu primiše uputu od Boga da se ne vraćaju k Herodu, i vratiše se drugim putem u svoju zemlju. Na slici lijevo je prikaz

Poklonstvo kraljeva sa sarkofaga biskupa Isaacija iz 5. st. iz crkve S. Vitale u Ravenni.

Ne zna se točan datum Isusova rođenja. Matej ga smješta potkraj vladavine Heroda Velikoga (37.-4. pr. Kr.). Luka ga povezuje s nezabilježenim općim popisom stanovništva za cara Augusta, u doba kad je Kvirinije bio upravitelj, a to je bilo 6. po. Kr.

⁸ Poklonstvo pastira se javlja tek od 10. st.

Kad je po Mojsijevu zakonu prošlo vrijeme čišćenja, donijeli su novorođenče u hram u Jeruzalem da ga prikažu Gospodinu. Tu su Isusa kao Spasitelja prepoznali bogobojažni starac Šimun i proročica Ana – **Prikazanje u Hramu**. Po propisima Mojsijeva zakona Krist je osmi dan po rođenju bio obrezan (prvo Kristovo prolijevanje krvi – **Obrezanje Kristovo**), te mu je tom prilikom nadjeveno

ime Isus.

Prikazanje u Hramu – Bogorodica stavlja na žrtvenik Dijete (koje stoji ili leži), a starac Šimun ga prihvaća, ili vraća dijete Bogorodici, koja ga prima klečeći. Josip ili jedna od žena pratilica nose par grlica.

Obrezanje Kristovo – prizor se zbiva u hramu, katkada i na žrtveniku. Obično Bogorodica drži Dijete, a veliki svećenik drži nož u ruci ili presijeca Djetetu *praeputium*.

Pokolj nevine djece – kralj Herod sjedi na prijestolju i nalaže pokolj. Krvnici otimaju djecu majkama i ubijaju ih mačem i kopljima. U prizorima s malobrojnim likovima, krvnik redovito drži golo dijete za nogu, naglavce, pa zamahuje mačem da ga raspolovi. Majke tuguju, čupaju kosu.

Kralj Herod daje pobiti u Betlehemu i okolici svu mušku djecu od dvije godine naniže – **Pokolj nevine djece**, kako bi bio siguran da je ubio i Krista, kome su se magi s Istoka došli pokloniti kao novorođenome kralju. Josipu se u snu ukazuje anđeo preporučujući mu da s malim Kristom i Bogorodicom **bježi u Egipt**, kako bi izbjegao Herodov pokolj. Oni bježe i iz Egipta se vraćaju tek poslije Herodove smrti.

Bijeg u Egipt - ikonografija poznaje ove prizore: **Josipov san**, **Bijeg u Egipt** (Bogorodica s Djetetom u naručju sjedi na bijeloj magarici koju za konopac vodi Josip ili anđeo), **Čudo sa žitom** (Herodovi vojnici proganjaju Svetu obitelj, a Bogorodica moli težaka na njivi da kaže progoniteljima kako je ovuda prošla u vrijeme kada je on žito sijao, kada su progonitelji stigli, žito je čudesno dozrelo za žetvu), **Legenda o razbojnicima** (dva razbojnika napadaju Svetu obitelj, a jedan od njih se gane; to je Dobri razbojnik koji će biti razapet uz Krista), **Pripitomljeni zmajevi i zvijeri** (Krist pripitomljuje zmajeve, koji izlaze iz pećine te mu se klanjaju, i divlje zvijeri), **Počinak na bijegu u Egipt**, **Pad egipatskih idola** (kada Sveta obitelj ulazi u Egipt, u Hermopolisu se pred Kristom ruši 365 idola), **Povratak iz Egipta** (često se vraćaju pješice).

Dijete je raslo u Nazaretu, u Galileji. Izvještaji kanonskog Evandelja o **djetinjstvu Kristovu** i o životu Svete obitelji su šturi i neslikoviti, pa su praznine popunili i iskitili apokrifi i legende.

Djetinjstvo Kristovo - ikonografija poznaje anegdote kako sv. Josip struže daske, a Bogorodica radi na tkalačkom stanu i čuva Dijete; kako se mali Isus i anđeli igraju "skrivača" ili metu Josipovu radionicu. Ikonografija prikazuje Bogorodicu kako uz pomoć anđela uči Isusa hodati i čitati; kako ga Josip uči tesarskom zanatu, a rabin Gamalijel pisanju.

Prvi put prisustvujući s rođacima blagdanima Pashe u jeruzalemskom hramu, dvanaestogodišnji Krist se izgubio Bogorodici i Josipu. Nakon tri dana oni su ga našli u hramu gdje **raspravlja s učiteljima**. Svi koji su ga slušali, divili su se njegovim odgovorima.

Disputa u Hramu – Krist sjedi na povišenom mjestu, drži knjigu u ruci ili govornički diže ruku ili broji na prste dokazuje svojih tvrdnji – *computatio digitorum*, a židovski učitelji sjede oko njega.

Isusovo javno djelovanje

Ciklus Kristova javnog života obuhvaća zbivanja od Kristova krštenja u Jordanu do njegova ulaska u Jeruzalem pred blagdan Pashe i uoči njegove muke.

Isus je došao Ivanu da ga krsti u Jordanu. Kad ga Ivan ugleda, prepozna u njemu Spasitelja te mu reče: "Ja sam taj koga ti trebaš krstiti, a ti dolaziš k meni!" Dok je, nakon krštenja, izlazio iz vode, otvorila su se nebesa i Duh poput goluba siđe na Isusa, i

Tema **Krštenja Kristova** nosilac je dogmatske ideje Trojstva, pa se javlja rano, već na zidnim slikama u katakombama (2. st., Kalistove katakombe), na sarkofazima 4.-5. st. i na mozaicima baptisterija 5.-6. st. U najranijim prikazima Ivan stoji na obali i desnicu polaže na Kristovu glavu. Krist stoji u vodi Jordana te je potpuno gol. U starokršćanskoj umjetnosti Krist je na krštenju prikazan kao dijete. Sa 6. st. on postaje muževnim, bradatim likom. Simetrično, s druge strane, sjedi personifikacija Jordana, muški, bradati lik u vodi ili na obali koji u ruci drži trsku (mozaici u baptisterijima u Ravenni). U daljnjem ikonografskom razvoju (od 6. st.) otpast će antikna personifikacija rijeke, a zamijenit će je kršćanski motiv anđela. Nad Kristovom glavom okomito se spušta golubica Duha Svetoga. Od 6. st. Boga Oca predočuje motiv Božje ruke, a kasnije i njegov antropomorfni polulik. Ikonografski detalj o tome kako Ivan Krstitelj krsti Krista: uranjanjem u vodu (imerzijom) ili polijevanjem po glavi (infuzijom), ovisan je o liturgijskoj praksi krštenja u Crkvi u određenom vremenu i kraju. Na starijim prikazima Ivan krsti Krista uranjanjem, a polijevanjem po glavi počinje ga krstiti u Francuskoj u 12. st.

začuje se glas s neba: "Ti si Sin moj, Ljubljeni moj, koga sam odabrao!" Ikonografija spaja dva motiva – **čin krštenja i objavu Božju** s nebesa (na slici lijevo mozaik iz Baptisterija arijanaca u Ravenni).

Nakon krštenja u Jordanu, Krist se povlači četrdeset dana u pustinju da moli i posti, i tada ga tri puta iskušava đavao. Prvo napastovanje zbiva se u pustinji, drugo na vrhu jeruzalemskog hrama, a treće na visokoj gori – **Napastovanje Krista**.⁹

Nakon što je Herod zatvorio Ivana Krstitelja, Isus napušta

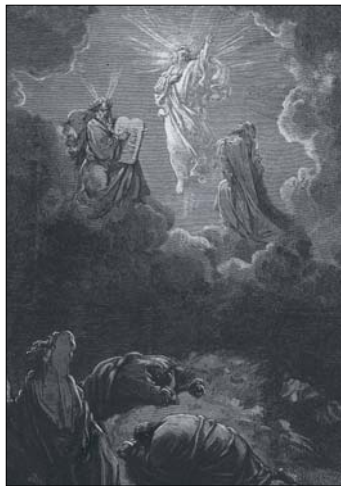
Judeju i vraća se u Galileju gdje počinje propovijedati. Jednom dok je propovijedao na obali Genezaretskog jezera¹⁰ (slika desno) pozvao je ribare, braću Petra i Andriju, da pođu s njim jer će ih učiniti "ribarima ljudi". Oni puštaju mreže i odmah ga slijede – **Poziv apostola Petra i Andrije**.¹¹

⁹ Ova se tema ne javlja prije 10. st.

¹⁰ Danas Galilejsko jezero.

¹¹ Motiv ulazi u ikonografiju od 6. st.

Isus zatim odlazi da se pomoli na brdu Taboru, zajedno s apostolima Petrom, Jakovom i Ivanom. Dok je molio, ukazali su se uza nj Mojsije i prorok Ilija, a Kristovo lice postalo je blistavo kao sunce – **Preobraženje**.¹² Iz oblaka s neba čuo se glas: "Ovo je Sin moj ljubljani, koga sam odabrao." Važnost Preobraženja jest u ispunjenju starozavjetnih priprava u Kristu – Mesiji te teofanije (bogojavljnje), jer se Krist u preobraženoj slici svog proslavljenog tijela očituje kao Bog, i to u jedinstvu Svetog Trojstva. Bog Otac je prisutan u glasu s neba, a Duh Sveti u nadnaravnome bljesku svjetla (aura).

Isus je tri godine propovijedao – propovijedao je u prispodobama (parabole) i činio je čuda.

Od **prispodoba** najvažnije su: Izgubljena ovca,¹³ Milosrdni Samaritanac,¹⁴ Parabola o bogatašu i siromašnom Lazaru,¹⁵ Parabola o trsu i lozi,¹⁶ Parabola o mudrim i ludim djevicama,¹⁷ Parabola o sijaču,¹⁸ Parabola o slijepcima,¹⁹ Parabola o trunu i brvnu u oku,²⁰ Parabola o uzvanicima na gozbu,²¹ Rasipni sin.²²

12 Jedinstveno je simbolično prikazanje Preobraženja u 6. st. na mozaiku u crkvi S. Apollinare in Classe u Ravenni, gdje je Krist (između poprsja Mojsija i Ilije) prikazan križem što lebdi na zvjezdanom nebu okruženom vijencem od zlata i dragog kamenja, a tri su apostola pod njim predočena trima ovcama.

13 Kristova parabola o Božjoj brizi za grešnika i o radosti nad njegovim obraćenjem jer "će biti veće veselje na nebu zbog jednog grešnika koji se obrati nego zbog devedeset i devet pravednika kojima ne treba obraćenja." Ikonografija poznaje ovu temu kao prizor, ali već od starokršćanskog doba stvorio se prema ovoj paraboli jedan od temeljnih tipova Krista – Dobri pastir, koji nosi ovcu oko vrata, na ramenima.

14 Kristova parabola o milosrđu i ljubavi prema bližnjemu. Pripovijeda o putniku koga su napali i izranili razbojnici na putu, te uz ranjenika prolaze, ne osvrćući se na nj, svećenik i levita, dok se na nj ne sažali običan mali čovjek, Samaritanac koji mu povije rane, prenese ga u gostionicu i pobrine se za njegov smještaj i liječenje. Ikonografija poznaje tri prizora: napadaj razbojnika, prolazak svećenika i levita, intervenciju Samaritanca, koji mu ili zavija rane, ili ga posjeda na magarca, ili ga dovodi na magarcu u gostionicu i isplaćuje gostioničara.

15 Parabola o bogatašu (Epulon), koji je živio u sjaju i izobilju, i siromašnome Lazaru, koji ležeći pred njegovim vratima – sav u čirevima – čezne za mrvicama što padaju s bogataševa stola. Kad obojica umru, anđeli odnesu Lazara u raj, a bogataš završi u paklu usred strašnih muka.

16 Parabola o duhovnoj plodovitosti onih koji žive u povezanosti s Kristom. Krist je trs, a Bog je vinogradar koji odsijeca svaku neplodnu lozu s trsa. Ikonografija još od starokršćanskog razdoblja primjenjuje lozu kao jedan od Kristovih simbola.

17 Eshatološka tema o potrebi pripravnosti duše za nenadani susret s Bogom u času smrti. Deset djevica dočekuje zaručnika. Pet mudrih uzima sa svjetiljkama i zalihu ulja, a pet ludi ne uzima ulje. U ponoć iznenada dolazi zaručnik. Mudre djevice pale svoje svjetiljke i polaze mu u susret. Lude djevice traže ulje, i kad se vratiše od trgovaca, nađoše vrata svadbene gozbe već zatvorena. Zbog didaktičnosti svoje poruke i zbog svog eshatološkog značenja, tema o mudrim i ludim djevicama učestala je u ikonografiji već od prvih kršćanskih stoljeća.

18 Parabola o prihvaćanju Božje riječi. Sijač sije. Sjeme koje pada kraj puta, pozoblju ptice, koje padne na kamen ili u plitku zemlju, brzo iznikne i brzo se osuši, koje padne u trnje, trnje uzraste pa ga uguši, koje padne u duboku zemlju, urodi stotruko.

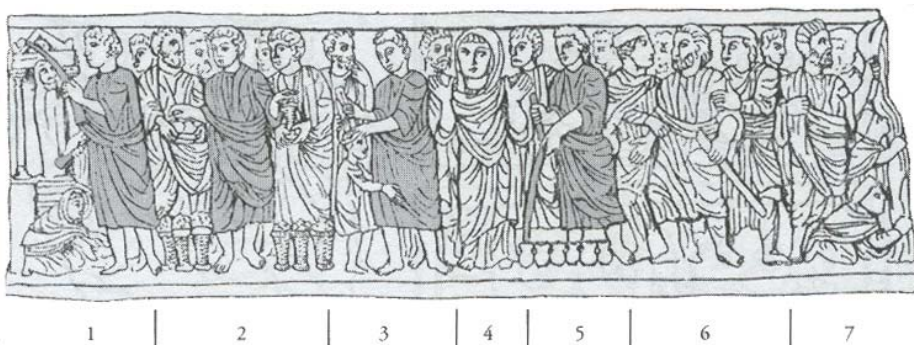
19 Parabola uperena protiv farizeja kao vođa naroda, jer su slijepi vođe slijepcima.

20 Parabola o licemjerstvu. "Što gledaš trun u oku brata svojega, a brvna u oku svome ne opažaš!" U ikonografiji dvojica prstom pokazuju jedan drugome u oko: jednome iz oka izlazi greda, brvno.

21 Kralj poziva uzvanike na gozbu, ali oni s raznim izlikama odbijaju doći. Zatim kralj nalaže slugama da s trgova i ulica pozovu siromašne, slijepe... Među uzvanicima jedan dolazi bez svadbenog ruha (koje je na starom Orijentu pozivač slao pozvanicima u znak poziva), pa uvrijeđeni kralj zapovjedi: "Svežite mu noge i ruke te ga bacite van, u tamu, gdje će biti plač i škrgut zubi! Jer, mnogo je zvanih a malo izabranih." Gozba je slika Kristove euharistije, a također i slika vječnog života blaženih. Uzvanik koji je došao bez svadbenog ruha jest tvrdokorni grešnik, koji je odbačen i osuđen na pakao.

22 Kristova parabola o Božjem praštanju i ljubavi i o njegovoj radosti nad obraćenjem grešnika. Krist pripovijeda o sinu koji od oca traži svoj dio nasljedstva, i dobivši ga, rasipa ga u pijankama s bludnicama sve dok ne padne na prosjački štap. Pokajavši se, vrati se ocu, koji ga dočeka gozdom. Ikonografija poznaje kraće ili duže cikluse ili izdvojene prizore: Otac isplaćuje sinu dio baštine, Rasipni sin odlazi iz roditeljske kuće, Rasipni sin i bludnice, Bludnice tjeraju rasipnog sina, Rasipni sin kao svinjar, Povratak rasipnog sina (najučestaliji prizor, sin kleči pred ocem, koji ga prihvaća), Gozba.

Što se tiče **čuda**, izvještaji o Isusu započinju čudotvornim porodom Djevice i završavaju čudesnim uskrsnućem od mrtvih. Simbolički prikazi čudesa javljaju se u katakombama i na sarkofazima. Dominantna tematika su biblijska čudesa, čudesna spasenja, ozdravljenja, oživljenja iz Starog i Novog zavjeta. Od starozavjetnih najčešća čudesa su: tri mladića u užarenoj peći, Danijel među

lavovima, legenda o Joni.

Na slici lijevo je sarkofag iz 4. st. na kojem su u nizu prikazana Isusova čuda:

Uskrisenje	Lazara,
Umnažanje	kruha,
Ozdravljenje	dječaka,

Orantica (Crkva), Pretvaranje vode u vino, Uhićenje Petrovo, Čudo izvora.

Tijekom svog djelovanja Isus je učinio mnoga čuda, od kojih se većina ticala iscjeljivanja fizičkih ili mentalnih bolesti. On je slijepima vraćao vid, nijemima govor, gluhima sluh. Liječio je ljude od gube, paralize i epilepsije.

Na slikama dolje su mozaici iz crkve S. Apollinare Nuovo s prikazima Izlječenje uzetoga i Čudo s hljebovima i ribama.

Izlječenje slijepoga – Krist vraća vid slijepcu od rođenja mažući mu oči, a zatim ga šalje da se umije u ribnjaku Siloe. Ovaj je motiv ušao je u ikonografiju već od 4. st. Tema je obično rastavljena na dva prizora: 1. Krist maže slijepcu oči, slijepac pred Kristom stoji ili kleči; 2. kraj ribnjaka ili kraj posude s vodom (u obliku križa) slijepac odbacuje svoj sljepački štap.

Izlječenje gluhonijemoga – Krist gluhonijemome stavi prste u uši i pljuvačkom se dotače njegova jezika te mu se uši otvore, a jezik razriješi. U ikonografiji Krist ostvaruje čudo pokretom ruke, ili iz usta gluhonijemoga izliječe mali demon, ili je pak gluhonijemi na simbolički način sapet lancima.

Izlječenje uzetoga. Posrijedi su dva izvještaja o izlječenju uzetoga. U prvome četvorica nose uzetoga, koji nepomičan leži na nosiljci i ne mogu ga kroz svjetinu unijeti u kuću gdje je Krist pa ga dižu na krov i kroz otvor na krovu spuštaju pred Krista, a Krist ga izlječuje. Ikonografija (od 3. i 4. st.) najčešće prikazuje izlječenoga kako nosi ležaj na leđima.

U drugom izvještaju prizor se odigrava pod trijemom ribnjaka kraj "Ovčjih vrata" u Jeruzalemu, gdje je ležalo mnogo bolesnih, slijepih i uzetih koji čekali su da izbije voda i onaj tko bi prvi ušao u vodu ozdravio bi. Krist nailazi na uzetog, koji uzalud čeka jer nema čovjeka da ga u pravi čas spusti u ribnjak, pa ga ozdravlja. U ikonografiji se vidi anđeo kako štapom pokreće vrutak vode.

Oslobađao je ljude opsjednutosti demonima. Umio je liječiti i s udaljenosti, a da bolesnu osobu ni ne vidi. U tri je navrata uskrisavao ljude iz mrtvih.

Uskrisenje Lazarovo – Krist u prisutnosti apostola te Marije i Marte, sestara Lazarovih, daje otvoriti grob u pećini gdje već četiri dana leži pokopan Lazar te ga uskrisuje pozivom: "Lazare, ustani!" Ikonografija upotrebljava ovaj motiv od 4. st. U bizantskoj ikonografiji grob je otvor u pećini u kome se Lazar pojavljuje uspravan, obavijen platnom poput mumije. U zapadnoj ikonografiji Lazar se diže iz sarkofaga.

Druga su se Isusova čuda odnosila na natprirodno ovladavanje prirodnim silama. Mnoga su se zbivala na moru: stišavao je oluje, hodao je po vodi, dva čudotvorna ulova ribe (slika gore), pronađen je novčić u ustima ribe.²³

U istu kategoriju spada i čudo kada je nahranio pet tisuća ljudi.

Na slici dolje je freska s prikazom euharistijskih hljebova i ribe iz Kalistovih katakombi u Rimu.

Stišavanje oluje – kada se digla oluja na Genezaretskom jezeru, apostoli bude Krista, a on utiša oluju i more. U ikonografiji se dva različita momenta prikazuju se kao dva odvojena prizora ili se sjedinjuju u jedan, pa je u istoj ladici prikazan Krist kako spava i kako budan stišava oluju.

Čudesni ribolov – po Lukinu evanđelju, Krist, pošto je sakupljenom narodu na obali Genezaretskog jezera propovijedao iz lađe, nalaže Petru, Jakovu i Ivanu da zaveslaju prema sredini jezera i da bace mreže. Ulov je bio izvanredan. U ikonografiji Krist sjedi u lađi, Petar i drugi izvlače punu mrežu.

Po Ivanovu evanđelju, Krist se ukazuje Petru i drugim učenicima na obali Galilejskog jezera kada im ne uspijeva ribolov. On im nalaže da bace mreže s desne strane lađe. Tada ulove mnoštvo riba. Kada na to Ivan prepozna Krista, Petar se s lađe baca u vodu da bi došao do Krista. U ikonografiji se Krist nalazi na obali, a Petar je u vodi.

Čudo s hljebovima i ribom – u dva je navrata, kada je mnoštvo koje je slušalo Kristovo propovijedanje ogladnjelo, Krist blagoslovio hljebove i ribe (u prvoj zgodi pet hljebova i dvije ribe, u drugoj zgodi sedam hljebova i nekoliko riba), umnožio ih i njima nahranio mnoštvo. Od najstarijih kršćanskih vremena motiv umnoženja hljebova i riba je simbol euharistije. Ikonografija događaj prikazuje ili u jedinstvenom prizoru ili u tri prizora: 1. Krist blagoslivlja košarice, 2. apostoli dijele hljebove, i 3. ljudi skupljaju ostatke hljebova. No već od fresaka na zidovima katakombe, od 2. st., ikonografija prikazuje košaricu s hljebovima (na hljebovima su urezani kosi križići, *panes decussati*) i ribu uz košaricu. U starijim prikazima Krist dodiruje košaricu štapom ili stoji u sredini između dva apostola i polaže jednu ruku na hljebove, a drugu ruku na ribe.

23 Motiv Poreznog novčića.

Prvo javno Isusovo čudo bila je pretvorba vode u vino na svadbi u Kani Galilejskoj. Vjerojatno je Kristovo najneobičnije čudo bilo njegovo korenje neplodna stabla smokve.

Svadba u Kani. Na svadbi u Kani Galilejskoj Bogorodica upozorava Krista da je gostima ponestalo vina. Krist nalaže da se šest velikih posuda napuni vodom, a zatim vodu pretvara u vino. To je prvo Kristovo javno čudo. Ikonografija prikazuje se u tri odvojene ili povezane radnje: 1. gozba za stolom, 2. pretvaranje vode u vino (šest trbušastih žara, a Krist ih u starijim prikazima dodiruje štapom), 3. stoloravnatelj kuša novo vino. Ovaj se motiv javlja već u slikarstvu katakomba i na reljefima sarkofaga (4. i 5. st.).

Nakon Isusove smrti i njegova uskrsnuća te po dolasku Duha Svetoga apostoli su također dobili moć da čine čudesa. Petar i Pavao su liječili oboljele, protjerali demone i uskrisavali iz mrtvih. Obojica su čudom oslobođeni iz zatvora.

Od ikonografskih prizora vezanih uz Kristovo javno djelovanje važni su još:

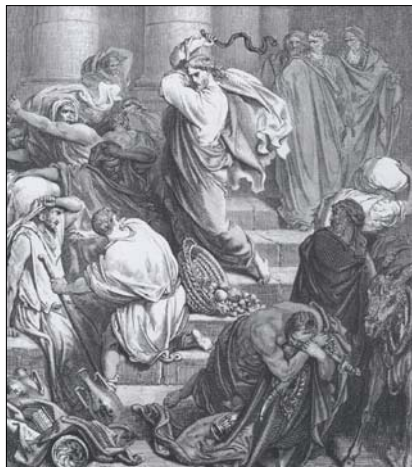
Krist i Samaritanka te **Krist i preljubnica.**

Krist i Samaritanka – Kristov razgovor sa ženom Samaritankom pun je ljudskog otvaranja, simbola i velikih nagovještaja, pa je zbog tih vrijednosti postao ikonografskom temom već od 2. st. (slikarstvo katakomba). U ikonografiji najčešće s jedne strane bunara sjedi Krist, a s druge stoji Samaritanka (s posudom za vodu).

Krist i Preljubnica – Preljubnicu, uhvaćenu u činu, koju po zakonu treba kamenovati, dovode farizeji pred Krista da bi ga iskušali. Krist im odgovara: "Tko je među vama bez grijeha, neka baci prvi kamen na nju." Kada se optužitelji raziđu, Krist otpušta preljubnicu. Ikonografija poznaje ovaj motiv od 6. st. Prikazuje se Krist kako sagnut piše, ili preljubnica kako kleči pred Kristom.

Isusova muka i Uskrsnuće

Nakon što je Isus u Betaniji uskrisio Lazara, svećenički poglavari zaključe kako ga treba ubiti. Zbog toga Isus nije više išao među Židove već se sa učenicima povukao blizu pustinje, u grad Efrajim. Šest dana prije Pashe, na putu u Jeruzalem, Isus i učenici su večerali u kući farizeja Šimuna (Marija Magdalena). Sutradan se približe Jeruzalemu. Krist je ulazeći u Jeruzalem da proslavi Pashu, jahao na magarici. Mnoštvo ga dočeka s palminim granama i prostirahu mu svoje haljine po putu. Narod što je išao i pred njim klicaše: "Hosana sinu Davidovu! Blagoslovljen koji dolazi u ime Gospodnje! Hosana u visini!"

Tako Isus stigne u Jeruzalem, te uđe u Hram i stade tjerati trgovce iz Hrama.

Marija Magdalena pere suzama Kristove noge – grešnica Marija iz Magdale, kajući se, pere Kristove noge svojim suzama, otire ih kosom i maže mirisnim uljem. U bizantskoj ikonografiji, Marija Magdalena pere Kristove noge stojeći, a u zapadnoj ikonografiji, ona kleči ili leži na tlu.

Ulazak u Jeruzalem – Krist jaše na bijeloj magarici pred gradskim vratima, za njim hodaju apostoli, dječaci prostiru pred njim haljine po putu, nose palmine grane u ruci, a neki u krošnjama stabala trgaju i bacaju na put cvijeće.

Krist tjera trgovce iz Hrama – prizor se javlja od 6. st. Krist ruši stolove mjenjača, bičem zamahuje na trgovce.

Sutradan Isus ispriča narodu prispodobu o zlim vinogradarima koja se odnosila na svećeničke poglavare i farizeje. Zatim nastavi prispodobom o uzvanicima na gozbu, a zatim ga farizeji iskušavahu pitanjem treba li plaćati porez caru.

Isus je zatim na Maslinskoj gori učenicima govorio o lažnim prorocima, svršetku svijeta i sudnjem danu. Ispričao im je prispodobu o mudrim i ludim djevicama, prispodobu o talentima.

Zatim je Juda Iškariotski odlučio izdati Isusa te je otišao svećeničkim poglavarima koji su mu dali trideset srebrnika.

Na Pashu Isus je okupio učenike da zajedno blaguju – **Posljednja večera**. Prije gozbe kod Židova gospodareve bi sluge oprale noge uzvanicima, pa je prije večere Krist skinuo plašt i počeo prati noge apostolima.²⁴ Evanđelja izvješćuju da su se u toku večere zbilila dva događaja:

1. Krist je nagovijestio da će ga jedan od apostola izdati (to je Juda), a izdajnik će umočiti s njime ruku u zdjelu, odnosno to je onaj kome će Krist dati umočeni zalogaj.

2. Krist je pričestio apostole, to jest utemeljio sakrament euharistije: "Dok su blagovali, uze Isus kruh, zahvali i razlomi ga, pa ga davaše učenicima govoreći: 'Uzmite i jedite! Ovo je tijelo moje.' Zatim uze čašu te zahvali i dade im je govoreći: 'Pijte iz nje svi, jer ovo je moja krv, krv Saveza, koja se prolijeva za sve za oproštenje grijeha. Ovo činite meni na spomen'."

volja!" – **Molitva na Maslinskoj gori.**

Na slici gore je mozaik iz crkve S. Apollinare Nuovo u Ravenni s prikazom Molitva u Getsemanskom vrtu.

Posljednja večera javlja se u ikonografiji relativno kasno, od 6. st. kao samostalna tema, a od 11. st. kao dio ciklusa o Kristovu životu. Na najstarijim prikazima iz 6. st. euharistija je prikazana samo simbolički: ribom na stolu Posljednje večere. Zapadna ikonografija isprva prikazuje u Posljednjoj večeri samo motiv navješćaja izdaje i otkrivanja Jude kao izdajnika (Krist prinosi zalogaj Judinim ustima ili mu ga daje u ruku, nasuprot bizantskoj ikonografiji, koja se pridržava verzije sv. Mateja gdje Juda umaće ruku u zdjelu). U najstarijim prikazima ranog srednjeg vijeka (6. st.), i kasnije u bizantskoj ikonografiji, Krist i apostoli leže nalakćeni uokolo potkovastog niskog stola. U sredini je riba, koju Krist blagoslivlja ležeći u začelju stola, tj. na lijevoj strani kompozicije, ili je pak u sredini stola zdjela u koju Juda izdajnik umaće ruku.

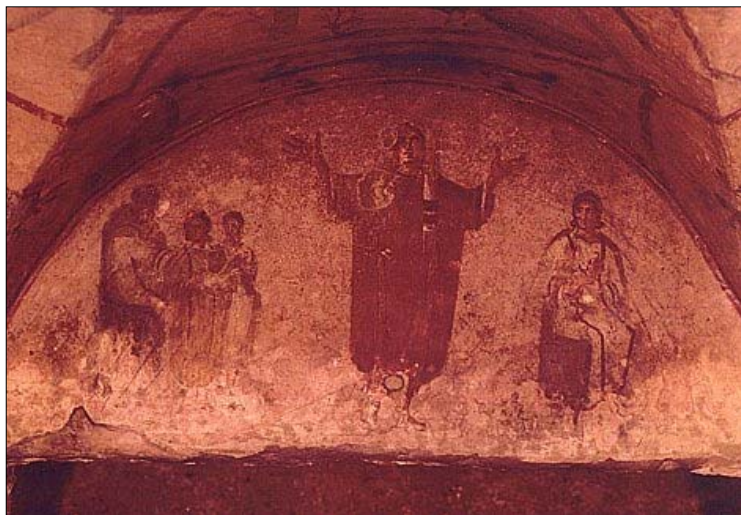
Nakon što je Juda izišao, Isus se oprašta od učenika (najavljuje Petru da će ga zaniijekati). Isus se zatim s učenicima uputi na Maslinsku goru, u Getsemanski vrt. Od apostola izdvaja i vodi sa sobom Petra, Jakova i Ivana. Oni usnu dok on, sam, u tjeskobi pred predstojećom mukom i smrću na križu, oznojen krvavim znojem, moli: "Oče, ako je moguće, neka me mimoide ova čaša. Ali neka ne bude moja, nego tvoja

Molitva na Maslinskoj gori – ikonografija se pridržava Lukina evanđelja, pa Krist u molitvi kleči, a iznad njega se pojavljuje anđeo s križem ili sa kaležom gorčine.

²⁴ Ovaj se motiv javlja od 12. st.

Zatim dođe Juda, s brojnom svjetinom, naoružanom mačevima i toljagama, koju su poslali glavari svećenički – **Judina izdaja**. Juda pristupi k Isusu te ga poljubi – **Poljubac Judin**. Tada digoše ruke na Isusa i uhvatiše ga – **Uhićenje Isusovo**. Odjednom Petar trgnu mač te udari slugu velikog svećenika i odsiječe mu uho. Na to mu Isus reče: 'Vrati mač svoj u korice, jer svi koji se mača hvataju od mača ginu...' te se dotakne uha koje zacijeli. Tada ga svi njegovi učenici ostave i pobjegnu.

Isusa su najprije odveli Ani, a on ga je poslao velikom svećeniku Kaifi.

Na slici gore je freska iz Priscillinih katakomba u Rimu na kojoj je prikazan sv. Petar.

Nakon Kristova uhićenja i preslušavanja pred velikim svećenikom, apostola Petra noću u Kaifinu dvorištu kao Kristovog pristašu najprije otkriva sluškinja, pa sluga i konačno rođak Malka, sluga velikog svećenika kome je Petar odsjekao uho. Petar se do tri puta odriče Krista, a kad pijetao nato zapjeva, sjeti se Kristovih riječi, izide van i gorko zaplače, pokajavši se.

Nakon što su se izrugali Kristu – **Izrugivanje Krista**, odvođe ga pred Pilata – **Krist pred Pilatom**. Pošto je na traženje židovskih poglavara i svjetine osudio Krista na bičevanje²⁵ i smrt, Pilat simbolički pere ruke.

Poljubac Judin – u početnom ikonografskom razvoju oblikuju se dva tipa prizora, helenistički i orijentalni. U *helenističkom tipu* (mozaik u Ravenni) Krist stoji desno, a slijede ga apostoli, među kojima Petar vadi mač. Juda prilazi slijeva, a slijede ga vojnici i Židovi. U *orijentalnom tipu* nema apostola, a Krista okružuju Židovi. Juda prilazi zdesna. U daljnjem razvoju Bizant stvara svoj ikonografski tip, u kome ne sudjeluju apostoli i u kome se udružuju tri momenta radnje: izdajnički poljubac, uhićenje i epizoda u kojoj Petar siječe uho svećeničkom sluzi Malku. Zapad u srednjem vijeku oblikuje kompoziciju s Kristom u sredini.

Krist pred Anom, odnosno **Kaifom** – Krist vezan i stoji pred tastom velikog svećenika, Anom, koji sjedi, odnosno Krist stoji vezanih ruku pred velikim svećenikom Kaifom, koji sjedi okružen članovima svećeničkog vijeća. Katkada su ovi prizori spojeni.

Petar se odriče Krista – Ovaj se motiv u ikonografiji javlja rano, već u starokršćansko doba (sarkofazi 4.-5. st.). Od tri faze radnje: 1. pretkazivanje odreknuća, 2. odreknuće i 3. kajanje, najčešće se prikazuje sam trenutak odreknuća, gdje su prisutni: Petar, sluškinja i pijetao (redovito na vrhu stupa). Prizor se redovito zbiva u dvorištu oko vatre koju pali noćna straža.

Izrugivanje Krista – Krist sjedi svezanih ruku, povezanih očiju ili glave prekrivene koprenom. Židovski ga sluga pljuskaju, pljuju mu u lice, udaraju ga šakama, štapom, bičem.

Pilat pere ruke – Krist stoji, dovode ga rimski vojnici. Pilat sjedi i pere ruke u zdjeli što stoji na stupu ili mu je pridržava sluga koji izlijeva vodu iz vrča.

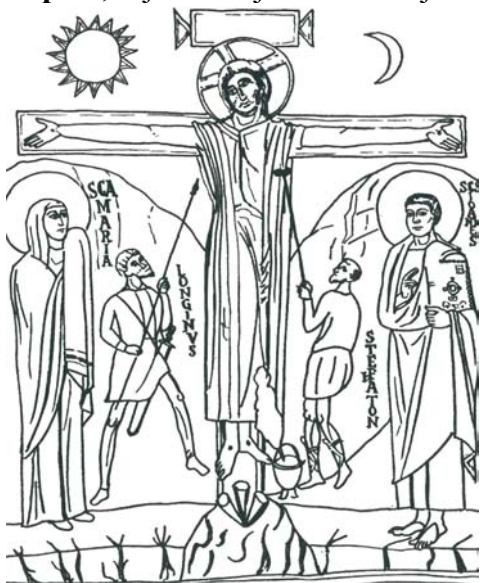
²⁵ Najstariji ikonografski prikazi bičevanja Krista su iz 10. st.

Nakon Pilatove osude i bičevanja, rimski vojnici izruguju Krista kao "kralja židovskog" – **Krista krune trnovom krunom**. Išibanog, izmučenog i izruganog Krista Pilat pokazuje svjetini riječima **ecce homo** ("evo čovjeka"), a ona viče: "Raspni ga!" Pilat odgovara: "Uzmite ga vi i razapnite ga. Ja na njemu ne nalazim krivnje."

Juda se, videći da je Isus osuđen, pokaja te vrati trideset srebrnika velikim svećenicima, baci ih u Hram te ode i objesi se – **Judino samoubojstvo**.

Isus prima na se križ te ga nosi na brdo Golgotu (Kalvarija). Nakon što Isus prvi put pada pod križem, stražari nađu Šimuna Cirenca da mu pomogne nositi križ. Dok je Krist nosio križ Veronika, žena iz Evanđelja koju je Krist izliječio od krvarenja, dala mu je rubac kako bi njime obrisao znoj s lica – **Veronikin rubac**. Isus zatim pada drugi put te tješi jeruzalemske žene, a zatim pada i treći put (tri pada su legendarna).

Kada su došli na Golgotu, razapeše ga – **Raspeće**, zajedno sa još dva razbojnika.

Na slici gore je prošireni prikaz Raspeća iz 5. st. iz crkve S. Sabina u Rimu.

Krista krune trnovom krunom – Krist sjedi odjeven u crveni plašt, u ruci drži trstiku kao žezlo. Dva vojnika mu ukrštenim štapovima utiskuju spletnu trnovu krunu na glavu. Drugi ga izruguju, pljuju mu u lice.

Judino samoubojstvo – Ikonografija rjeđe prikazuje kako Juda vraća novac velikom svećeniku Kaifi (koji pokretom ruke odbija primiti novac), a najčešće prikazuje Judu obješenog o granu stabla. Ta se tema pojavljuje od 5. st. Često obješenom Judi ispadaju crijeva, iz stražnjice mu izlijeće duša u obliku male crne ptice, iz kese mu ispada na tlo trideset srebrnika.

Veronikin rubac – Tako se naziva slika koja je pri tome ostala otisnuta u rubac. U ikonografiji bitan je element Kristovo frontalno, znojno i okrvavljeno lice, okrunjeno trnovom krunom, otvorenih očiju i valovito spuštenih pramenova kose, naslikano na kvadratnom rupcu. Često rubac drži objema rukama pred sobom Veronika ili ga nose dva anđela ili sv. Petar i Pavao.

Raspeće – jedna od najvažnijih kršćanskih tema, koje znači Kristovu otkupiteljsku žrtvu, dugo vremena nije bila prikazivana u umjetnosti ranog kršćanstva jer su smrću na križu kažnjavani samo najteži zločinci i robovi. Do 6. st. Kristova se žrtva na križu prikazuje samo simbolički. Pri tome je osnovni motiv janje. Počeci prikazivanja Krista na križu veoma su diskretni: prvo se na križu umjesto janjeta javlja medaljon s prikazom Krista. Od 6. st. pojavljuju se križevi s Kristovim tijelom. Na vratnicama crkve S. Sabina u Rimu iz 5. st. Krist je u pozi oransa, prislonjenog na križ (još nije zabijen čavlima), prikazan gotovo potpuno gol. U isto vrijeme, Istok ide u drugu krajnost pa je Krist prikazan odjeven u dugu košulju i tuniku koja seže do ispod koljena. Tako se u 6. st. oblikuju dvije tradicije koje će trajati i međusobno se preplemati (*helenistički tip* Krista koji je gol, mlad i bez brade, i *orijentalni tip* Krista, odjevena u kolobij, tip muževna i bradata Krista).

Osim Krista ulazi u ikonografiju Raspeća niz sudionika i znakova – Bogorodica i sv. Ivan, Dobri i Zli razbojnik, satnik, spužvonoša i kopljonoša, Crkva i Sinagoga, Sunce i Mjesec, Marija Magdalena, Adamova lubanja, vojnici, svete žene, Židovi. Od 6. st. lijevo i desno nad križem prikazuju se Crkva i Sinagoga, često antropomorfno. Po srednjovjekovnoj legendi Kristov križ na Golgoti bio bi usađen na mjestu gdje je Adam bio pokopan pa u ikonografiji Kristova krv pada na Adamovu lubanju pod križem, ili Adam u grobu kleči i diže ruke prema Kristu, ili u kalež skuplja Kristovu krv.

Od dva razbojnika koja su istodobno s Kristom bila osuđena na smrt, jedan se pokajao i Krist mu je obećao da će "još danas" biti s njime u raju. Drugi, nepokajani razbojnik se Kristu izruguje.

Na slici gore je vjerojatno najstariji prikaz raspeća. Nacrtan je na zidu nastambe vojnih časnika na Palatinu u Rimu, ranih 200ih.

Dobri i zli razbojnik – Legenda je Dobrom razbojniku dala ime Dizma, a ikonografija ga prikazuje Kristu s desne strane. Zlog razbojnika nazivlje Gestas, a ikonografija ga prikazuje s lijeve strane. Prikaz Dobrog i Zlog razbojnika ulazi u ikonografiju s prvim pojavama Raspeća (vratnice u S. Sabina u Rimu, 5. st.).

Likovi pod Križem – Marija Magdalena klečeći i plačujući grli ili ljubi križ, a katkada i kako svojom kosom briše Kristovu krv koja kaplje niz križ.

Redovito se od 6. do 14. st. pod križem se nalaze Bogorodica (križu s desne strane) i sv. Ivan (križu s lijeve strane). U najstarijoj teološkoj interpretaciji Kristove smrti Bogorodica stoji uspravna, bez suza i boli. Od 9. st. počinje prevladavati bolni tip Bogorodice i sv. Ivana.

Spužvonoša – legenda mu pridaje ime Stefaton (*Stephaton*), a tipologija ga vidi kao predstavnika Židova. Ikonografija ga postavlja s lijeve strane križa.

Kopljonoša – legenda ga naziva Longin, a tipologija ga smatra predstavnikom pokrštenih pogana (s desne strane križa). Spužvonoša i kopljonoša pojavljuju se u ikonografiji raspeća već od 6. st.

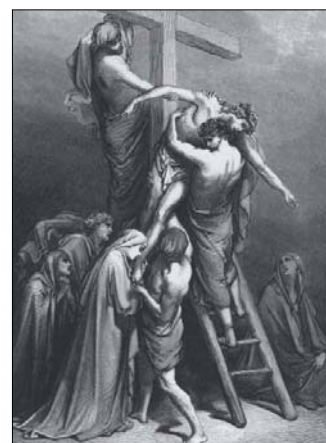
Pilat dade na Isusov križ postaviti natpis – INRI – Isus Nazarećanin, kralj židovski, a vojnici razdijeliše njegove haljine. Mnoštvo naroda mu se izrugivalo. Uz križ su stajali Bogorodica, njena sestra Marija Kleofina i Marija Magdalena te Ivan.

Oko šest sati nastade tama po svoj zemlji, a oko devet sati Isus zavapi "Bože moj, Bože moj! Zašto si me ostavio?!" Zatim su žednome Isusu prinijeli na motki nataknutu spužvu natopljenu octom i žuči – **spužvonoša**. Zatim Isus povika: "Oče, u ruke tvoje predajem duh svoj!" te izdahne.

Kod izvršenja kazne smrću bio je običaj da se osuđenima na križu skrate muke razbijajući im maljem kosti, kako bi im se ubrzala smrt. Rimski vojnici su dvoma razbojnicima slomili kosti, ali Kristu, budući da je već bio izdahnuo, jedan je vojnik kopljem probio bok, pa je iz rane potekla krv i voda – **kopljonoša**.

Kad se spustila večer, Josip iz Arimateje moli Pilata da mu dopusti skinuti s križa Kristovo tijelo i ukopati ga. U skidanju mu pomaže Nikodem.²⁶

Nakon skidanja s križa Josip iz Arimateje uzme tijelo, zavije ga u čisto platno te ga položi u svoj novi grob, koji bijaše izdubio u pećini. Zatim na vrata navali velik kamen i ode.²⁷ Pilat sutradan, na zahtjev svećenika, postavi stražu pred grob.

²⁶ Motiv skidanja s križa javlja se kasno, u 9. st.

²⁷ Motiv polaganja u grob javlja se u ikonografiji od 9. st.

Kad su treći dan po raspeću žene krenule na Isusov grob, nađoše kamen odvaljen, ukipljenje stražare i anđela koji im reče: "Zašto tražite živoga među mrtvima? Nije ovdje, nego uskrsnu kako reče!" – **Uskrsnuće.**

Nakon uskrsnuća

Nakon uskrsnuća Krist se najprije ukazuje Mariji Magdaleni, koja ga u prvi čas ne prepoznaje. U razgovoru Krist se obraća Magdaleni rečenicom: "*Noli me tangere*" ("Nemoj me se dotaknuti"). Navečer, na dan uskrsnuća, dvojici učenika na putu u Emaus pridružuje se neznanac. Oni ga pozivaju kao gosta u kuću te u njemu prepoznaju uskrsloga Krista, i to po načinu kako je lomio kruh za stolom. Na to on iščezne pred njihovim očima.

Nakon raspeća i uskrsnuća, jedanaest je apostola okupljeno za stolom u kući, gdje su se zaključali od straha pred progonom Židova. Među njima se pojavi Krist, pozdravi ih, pokaza im ranjene ruke i bok, i zatraži jelo. Ovlasti ih da propovijedaju evanđelje svim narodima i da otpuštaju grijehe – **Krist se ukazuje Jedanaestorici.** Apostol

Uskrsnuće Kristovo nisu ni bizantska ni zapadna ikonografija u početku prikazivale samim trenutkom Kristova ustajanja iz groba. Bizantska ikonografija se služila motivom silaska u limb, a zapadna motivom Svete žene na praznom Kristovu grobu. Kristov grob se prikazuje kao građevina otvorenih vrata u kojoj se vidi prazan sarkofag i odloženi povoji. U *helenističkom tipu* građevina je prikazana kao rotunda na stupovima. Pred njom je anđeo, a na građevinu se naslanjaju stražari. Pristupaju dvije ili tri žene, noseći u rukama posude s pomastima, a anđeo im pokazuje prazan grob. U *sirskom tipu* Kristov je grob predstavljen ciborijem iz crkve Kristova groba u Jeruzalemu. Tu je anđeo prikazan s krilima, i također pokazuje prazan grob. Straže nema. Tek u 12. st. počeo će Zapad ostvarivati motiv Kristova ustajanja iz groba.

Od mnogih starozavjetnih prizora u kojima su se uočavale prefiguracije Uskrsnuća, ikonografija se služila najviše dvjema: Jona u utrobi ribe i Samson odnosi gradska vrata iz Gaze.

Noli me tangere – Po tome je izrazu nazvan ikonografski motiv u kojem Magdalena, noseći posudu s pomašću, kleči pred Kristom i pruža prema njemu ruke. Krist stoji, ogrnut plaštem, i drži na motki svoju uskrsnu zastavicu s križem.

Put u Emaus – Krist i oba učenika odjeveni su kao hodočasnici (plašt, putnički štap, torba). U prizoru Večere bitan je euharistijski motiv lomljenja kruha (*fractio panis*) pa Krist na sredini stola, između dvaju učenika, lomi kruh.

Nevjerni Toma – Starija ikonografija stvorila je motiv gdje Krist (ogrnut crvenim plaštem) pokazuje Tomi rane na svojim rukama i boku.

"Oh shit, he is even dumber than I thought"

Toma ne vjeruje da se uskrsli Krist ukazao apostolima, jer tada nije bio među njima. Nakon osam dana Krist se opet ukazuje apostolima, i tada nalaže Tomi da stavi svoj prst u njegove rane, kako bi se sam uvjerio – **Nevjerni Toma.**

Isus se apostolima ukazivao tijekom četrdeset dana, a zatim je uzašao na nebo – **Uzašašće**. Dva čovjeka u bijelom zatim upitaju apostole zašto gledaju u nebo, jer ovaj koji je uznesen opet će se vratiti.

Uzašašće – još u starokršćansko doba (prema modelu antiknih apoteoza heroja, koji uzlaze na Olimp) nastaje *helenistički tip* koji prikazuje Krista kako se penje uz brdo. Prate ga dva apostola, ili mu pomažu anđeli, a prihvaća ga Božja ruka, koja izviruje iz oblaka. Taj tip se javlja u 4. st. U slikarstvu katakomba ga nema, a postaje redovit od 6. st. Oko 6. st. nastaju na Istoku još dvije formule. Obje prikazuju Krista u mandorli koju nose anđeli, a na zemlji stoje dvije simetrično komponirane grupe apostola s Bogorodicom. Pri tome *sirski tip* prikazuje Krista uspravnog gdje mandorlu nose dva anđela, a druga dva anđela u zraku klanjaju se Kristu. Na zemlji stoje dva anđela (lijevo i desno od Bogorodice) te se obraćaju apostolima. *Bizantski tip* prikazuje Krista kako unutar mandorle sjedi na prijestolju ili kako (od 9. st.) sjedi na dugu. U bizantskom tipu nema dvaju anđela koji se na zemlji obraćaju apostolima.

Silazak Duha Svetoga – apostoli se redaju ili zatvaraju krug oko Bogorodice, koja sjedi i simbolizira Crkvu. Nad njima lebdi golubica Duha Svetog, a na njih silaze plameni jezici.

Pedeseti dan nakon Kristova uskrsnuća, a deseti dan nakon Uzašašća, apostoli su sakupljeni u kući na molitvi. Tada iznenada dođe neka huka

s neba, pa ispuni svu kuću u kojoj su boravili. I ukazaše im se jezici kao od plamena i razdijeliše se, te nad svakog od njih siđe po jedan. Svi se oni napuniše Duha Svetoga te počеше govoriti tuđim jezicima – **Silazak Duha Svetoga**.

Zatim su pošli svijetom propovijedajući evanđelje i čineći čuda.

ŠIRENJE KRŠĆANSTVA I RANA CRKVA

Sveti **Petar** je nakon Isusova Uzašašća bio prvi učenik koji je poganima donio evanđelje. Bio je nadmoćan vođa prve Crkve. On ima posebno značenje kao prvi biskup Rimske crkve što se temelji na Isusovim riječima: "Ti si Petar-Stijena i na toj stijeni sagradit ću Crkvu svoju". Drži se kako je umro mučeničkom smrću u Rimu za vladavine Nerona (slika desno).

No, ipak, mnogi drže kako bi kršćanstvo ostalo samo mala zajednica unutar židovstva da nije bilo svetog **Pavla**, koji je također, po predaji, mučenički umro u Rimu.

Širenje kršćanstva nakon apostola

No kako god su apostoli završili, ostavili su iza sebe naraštaj vjernika koji je bio spreman širiti Kristovu poruku, usprkos mnogim zaprekama. Na samom početku kršćanstvo je vjerojatno bila samo još jedna vjera s istoka, lokalna senzacija u mračnoj i zabačenoj pokrajini.

No bilo da je riječ o snazi učenja kršćanstva ili snazi propovjednika, ili životu kršćanske zajednice, mnogi su prihvaćali novu vjeru i broj kršćana je polako, ali sigurno rastao. Održavanje jedinstva Crkve bilo je u rukama **biskupa**. Prve su biskupe imenovali apostoli, a onda su oni jedan za drugim imenovali svoje nasljednike. Apostoli su imenovali i druge pomoćnike za širenje evanđelja **prezbitere**, te **đakone** koji su pomagali u praktičnim stvarima.

Krajem 1. st. kršćani su razvili jasno određen način **bogoslužja**. S rastom Crkva se trebala uhvatiti u koštac s nizom teorijskih i praktičnih pitanja. Kršćani su se u to prvo doba sastajali nedjeljom, na dan uskrsnuća. Slavili su euharistiju, proučavali svete tekstove, molili i zajedno pjevali. Građevine izgrađene isključivo za kršćansko bogoslužje ne pojavljuju se prije sred. 3. st. te su se oni prvotno sastajali u kući jednog od njih.

Svake je nedjelje trebalo govoriti pred zajednicom koja je rasla. Bilo je mnogo različitih tumačenja Svetog pisma, a kako se kršćane ne bi navelo na krivi put trebalo je odbaciti lažne učitelje i protumačiti složena teološka pitanja. U traženju odgovora različiti su se učitelji razilazili, a biskupi su trebali odlučiti na temelju Pisma i usmene predaje. Najglasovitije vođe iz vremena poslije apostola poznati su pod imenom **apostolski oci**. Prvi se javlja Klement, treći ili četvrti nasljednik Petra kao rimski biskup. Tu je i Polikarp iz Smirne, Papija, Ignacije iz Antiohije.

Podjele unutar Crkve

Crkva se sretala s mnogim izazovima izvana (gnosticizam), ali i podjelama unutar vlastitih redova. Pod utjecajem gnosticizma nastaje **doketizam** po kojem je Isus samo pojavom bio čovjek, ali je zapravo bio duh. Učeni Grk Marcion odmakao je kršćanstvo od židovske baštine i učinio ga je prihvatljivim grčkoj misli. U Maloj Aziji 170ih javlja se **montanizam**. Bilo je i mnogo drugih

kultova i sljedbi na rubovima crkve (**ebioniti** koji su odbijali napustiti židovske obrede i običaje), no prepirke s njime dovele su do jasnijeg definiranja dogmi unutar Crkve.

Progoni

Dugo su o kršćanima kolale užasne glasine. Euharistijski nauk tumačen je kao ljudožderstvo. Kršćani su bili prepušteni milosti i nemilosti pojedinih careva. Iako je bilo dosta mjesnih i povremenih progona i mučenika, sve do 249. nije bilo sustavnih progona diljem Carstva. Tada na prijestolju Filipa Arapina zamjenjuje **Decije**, koji odmah pogubljuje poglavara rimske općine Fabijana i izdaje edikt koji je tražio da svi stanovnici carstva sudjeluju u tzv. *supplicatio*, općoj žrtvi bogovima. Svi koji prinesu žrtvu carevu liku dobivali su *libellus* – svjedodžbu o pokornosti. Premda ukaz nije spominjao kršćane, oni su najviše stradali. Tko nije imao *libellus* bio je podvrgnut mučenju te je smaknut. Decije je ubijen 251., ali progoni su se nastavili i za **Valerijana**.

Crkva je suočena s progonom i neznanjem, morala stati u obranu svojih vjerovanja. Pisce koji su pripremili obranu često se naziva **apologetima**. Njihova je zadaća bila naći razumsko objašnjenje prihvatljivo za ljude upoznate s grčkom filozofijom. Među najranije apologete spadaju Aristid i Kvadrat, a najpoznatiji je Justin.

U početnom širenju, kršćanstvo su rado prihvaćali robovi i siromašniji članovi društva. Kršćanstvo je bilo gotovo jedina među rimskim religijama s misionarskim poslanjem, čiji su članovi vjerovali da im je naloženo da drugima govore o svojoj vjeri. Čak i kad su kršćani suočeni s progonima, njihova je vjera pružala nadu u vječni život.

Krajem 2. st. Crkva se proširila velikim dijelom Carstva. Crkveno razumijevanje dubokih i tajanstvenih istina – Trojstvo i Utjelovljenje, Krist čovjek i Krist Bog – postupno se kovalo nizom rasprava unutar zajednice. Također javlja se pitanje što s kršćanima koji su se pred progonima nakratko vratili poganstvu. Papa Kalist im je dopuštao povratak, ali mu se suprotstavio Hipolit, koji je tako postao prvim protupapom. Na kraju su oba protupape odbacili položaj kako bi se očuvalo jedinstvo.

U ranom 3. st. kršćansku su teologiju unaprijedila dva teologa – **aleksandrijski oci** – Klement Aleksandrijski i Origen.

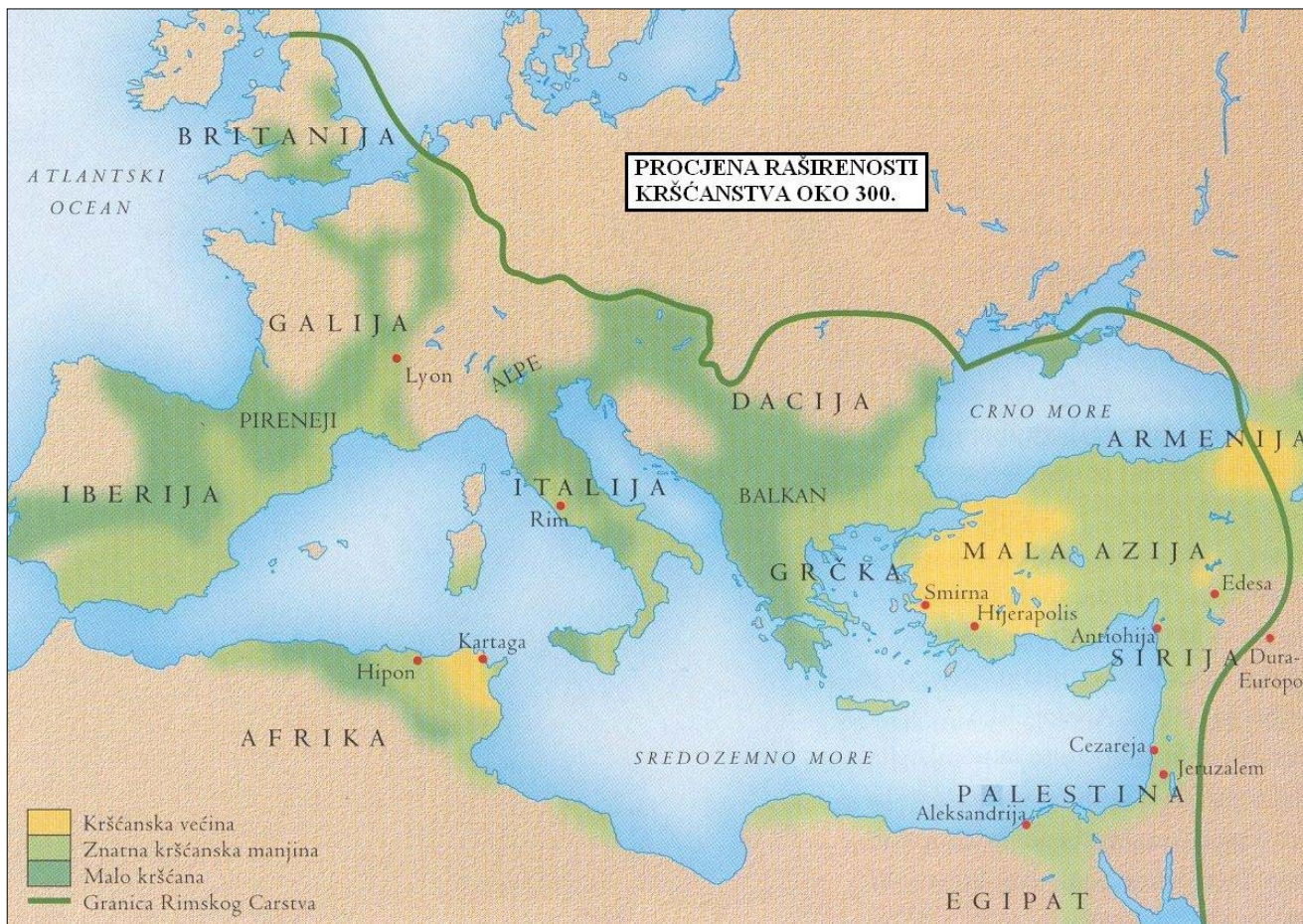
Car **Galijen** je 261. objavio **proglas o toleranciji**, omogućivši Crkvi 40 godina mira. Godine 300. **Dioklecijan** je, vjerojatno pod utjecajem **Galerija**, zapovjedio svim vojnicima da prinosе žrtve pod prijetnjom smrti. Godine 303. razaraju se mjesta bogoslužja, zatvaraju se crkveni ljudi, a već sljedeće godine Galerije proširuje ukaz na sve građane Carstva. Kad je 305. Dioklecijan abdicirao, na Zapadu su Konstantin i Maksencije opozvali ukaze, a na Istoku je Galerije još pojačao progone.

Usprkos stalnom neprijateljstvu prema kršćanima, Galerije je 311. bio prisiljen proglasiti **Edikt o snošljivosti** po kojem su se kršćani ponovno mogli okupljati.

Konstantin Veliki

Sin Konstantina Klora, i njegove žene kršćanke Helene, Konstantin Veliki postao je suvladar zapadnog dijela Carstva nakon smrti oca. On 312. pobjeđuje Maksencija u bitci kod Milvijskog mosta. On je pod dojmom viđenja koje je imao pred bitku, naredio da se na štitove njegovih vojnika naslika Kristov monogram. Konstantin se 313. sastao s Licinijem, carem Istoka, te su izdali **Milanski edikt** koji je svim religijama jamčio slobodu, te je obnovio kršćansko vlasništvo.

Car je kršćanima pružio priliku da im zajednice postanu ugledne vjerske zajednice pod zaštitom države. Carski je utjecaj na crkvene poslove postao golem te je pokušao ujediniti Crkvu.

Arijanstvo

Godine 319. libijski je svećenik Arije u Aleksandriji počeo poučavati kako Krist nije pravi Bog, nije jednak Ocu. Arije je brzo stjecao sljedbenike i biskupi Istoka obratili su se caru. Konstantin je sazvao prvi opći koncil koji se održao u **Niceji** 325. Biskupi su osudili Arija te su sastavili Nicejsko Vjerovanje po kojem je Isus istobitan s Ocem. Najslavniji protivnik arijanstva bio je Atanazije koji je bio biskup u Aleksandriji kad je arijski spor dijelio Egipatsku crkvu. Nakon njegove smrti pravovjerne su stavove branili kapadokijski oci – Bazilije Veliki, Grgur Nisenski i Grgur Nazijanski.

Državna vjera

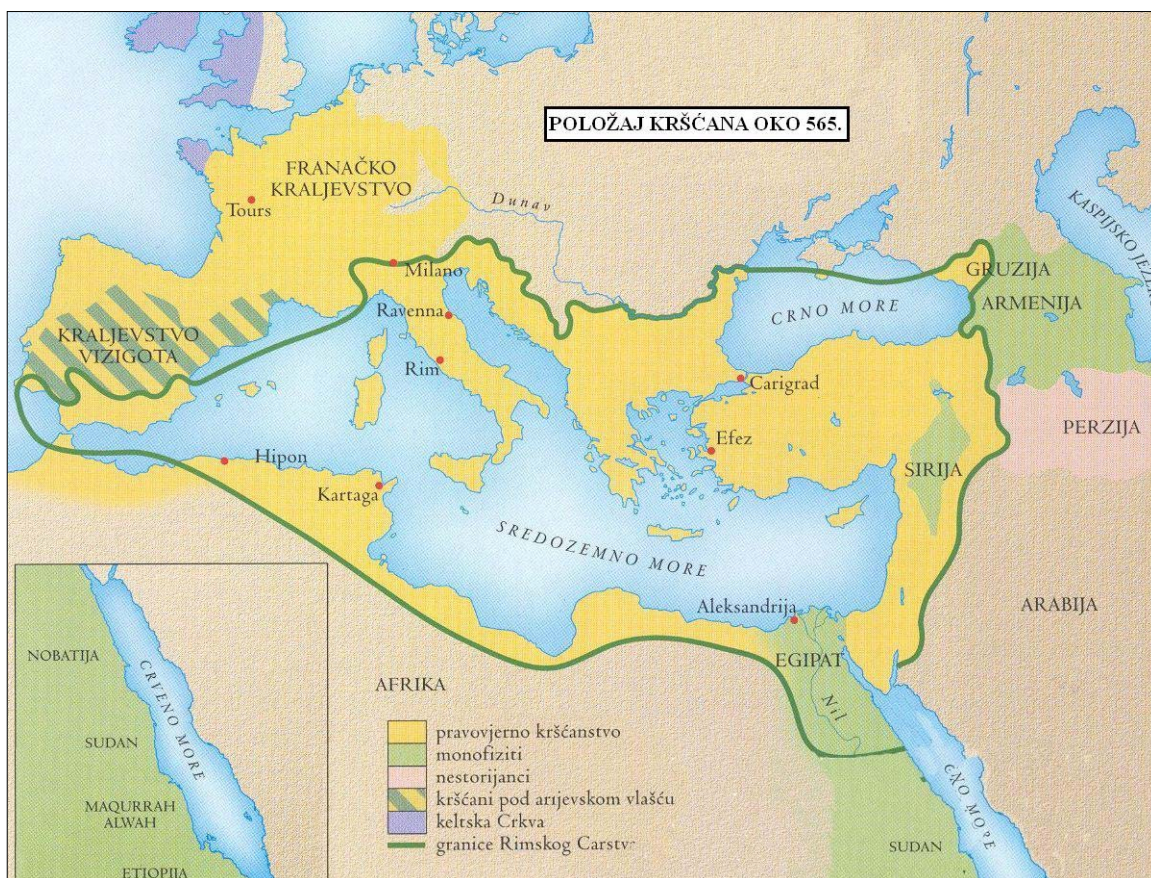
Kroz 4. st. Crkva je brzo rasla u blagostanju i brojnosti te je počela graditi veličanstvene crkvene građevine i slaviti veličanstvenu liturgiju. Crkva se povezala s državom te je počela rabiti silu u promicanju pravovjernosti.

Flavije **Teodozije** 379. postaje car istočnog dijela Carstva, i on je **380.** kršćanstvo učinio obvezatnom državnom religijom. Zatvorio je poganske hramove i zabranio poganske obrede. Mnogi su se preobratili na kršćanstvo, posebno u gradovima, dok je van njih kristijanizacija tekla sporije. Ipak, kršćani su početkom 5. st. činili većinu stanovništva.

Teodozije je 381. sazvaio u **Carigradu** drugi koncil. Koncil nije uspio potpuno riješiti arijansko pitanje. Arijanstvo je uspjelo preživjeti među Gotima i drugim Germanima sve do srednjeg vijeka.

No arijanstvo nije bilo jedino krivovjerje 4. i 5. st. Svećenik **Nestorije** je tvrdio kako su u Isusu dvije osobe, a ne jedna. Nije nijekao Isusu božanstvo, ali je držao kako Isusova ljudska djela i muka nisu dio božanske prirode. Tvrdio je i kako Marija nije Bogorodica, ako je majka čovjeka – Isusa. Treći koncil u **Efezu** 431. osudio je Nestorijevo učenje.

Car Marcijan je u **Kalcedonu** 451. sazvaio četvrti koncil kako bi raspravio učenje svećenika **Eutiha** koji je previše naglašavao Isusovo božanstvo.

I tako dalje i tako dalje, malo mi je sve ovo dopizdilo, ma zapravo ne malo, nego malo više...

...
Mislim da ću postati budist.

REDOVNIŠTVO

Redovnici su kleričke osobe (muške i ženske) koje su položile tri zavjeta: siromaštva, poslušnosti i čistoće, te žive zajedničkim životom u samostanu. Redovito nose naziv po svom osnivaču, o kojem ovisi svrha, red i stil življenja.

Kršćansko redovništvo javlja se u 3. st., a veoma je razvijeno u 4. st. Redovnici tog razdoblja žive u pustinjama, individualno ili kolektivno, ali bez neke jače organizacije, a osnivači su im sveti Pavao Pustinjak, sveti Antun Opat i sveti Atanazije.

U početku su produhovljeni pustinjaci živjeli u pustinji i posvećivali su se samoći i molitvi, a nakon što je **Antun Opat** uveo oblik života u zajednici, duhovna su bratstva od 4. st. cvjetala u Bizantu. Posvećenje evanđelju i čvrsta stega svetog Antuna Opata, nadahnjivali su muškarce i žene da slijede njegov put. On je organizirao zajednice za te svjetovne ljude kako bi živjeli zajedno povezani jednostavnim zavjetima.

Prvo sustavno pravilo na Istoku napisao je sv. Bazilije u 4. st. (bazilijanci), a na Zapadu sveti Benedikt u 5. st. (benediktinci). Na Zapadu se nakon benediktinaca javlja niz novih redova, a javljaju se uvijek na raspadu jednog društvenog ili kulturnog sustava kao reakcija na postojeće stanje u samom redovništvu ili društvu i kao traženje novih rješenja.

Sve redovnike možemo uglavnom podijeliti u dvije skupine: **monasi** (eremite, anahoreti, pustinjaci, stiliti), koji žive odvojeni jedni od drugih i od društva, i **cenobiti** (samostanci), koji žive zajedno i prisutni su u društvu. No granice između jednih i drugih teško je povući.

Osnivanje samostana ili naseobina gdje će zajedno živjeti duhovni ljudi vezani zavjetima – monasi ili redovnici – započeo je **Pahomije** (290.-346.). On je poticao članove da zajednički rade i blaguju, te slave euharistiju i meditiraju o biblijskoj poruci. On je i prvi napisao pravila koja će voditi članove. Rast ovoga monaškog načina života bio je brz i izvanredan. Kao što je organizirao samostane za muškarce, Pahomije je poticao utemeljenje sličnih naseobina za žene.

Još je bilo onih koji su se odupirali životu u zajednici zbog nastojanja da isposnički život razviju do krajnosti. Primjerice, nekoliko je monaha izabralo da ostatak života provedu na stupovima. **Šimuna iz Sirije**, na primjer, silno je poštovalo mnoštvo. On se 423. preselio u sirijsku pustinju, gdje je podigao stup visok 2 metra. Na vrhu je smjestio ploču na kojoj je živio nekoliko godina. Jedino se spuštao zato da se preseli na još viši stup. Zadnji stup na kojem je živio bio je visok 18 metara.

Druga značajna osoba za razvoj monaštva bio je **Bazilije iz Kapadocije**, jedan od kapadokijskih otaca. Bazilije je napustio zvanje učitelja radi osamljeničkog života. Napisao je pravila, slična Pahomijevima, potičući monahe da mole, pomažu bolesnicima i siromasima, te da proučavaju Sveto pismo. Na Istoku se još drže tih pravila.

Redovništvo koje je na Zapadu uveo **Martin iz Toursa**, proširio je sv. **Benedikt iz Nursije** (480.-547.). Benedikta su kao mladića privukle molitva i meditacija, i tri je godine živio u špilji, privlačeći sljedbenike. Postavio je 12 samostana prije negoli je utemeljio onaj u Monte Cassinu kod Napulja. Tu je napisao jednostavna pravila kojima se rukovode redovnici kroz dan ispunjen molitvom, tjelesnim radom, učenjem i odmorom. Uputio je sljedbenike da se (u crkvi) sastaju nekoliko puta na dan zato da mole psalme, slušaju biblijska čitanja i meditiraju o njima.

Samostan je u arhitektonskom smislu zgrada ili češće skup zgrada u kojima žive redovnici. U starijim razdobljima (do 13. st.) to će biti jedna veća jezgra punog volumena (crkva) oko koje se grupiraju manje arhitektonske jedinice (namijenjene stanovanju i radu), a od 13. st., kada s franjevcima i dominikancima samostan ulazi u grad, prevladava tzv. klaustarski tip samostana, u kojem se oko prazne jezgre (klaustara) grupiraju ostale arhitektonske jedinice, namijenjene kultu, kulturi, radu, stanovanju i razonodi.

DALMACIJA I ISTRA

Kao specifičan kršćanski fenomen monaštvo se u Dalmaciji i Istri javlja dosta rano. Vjerojatnije je kako su u 5. st. brojniji oni koji su napuštali ne samo javni život nego i vlastite kršćanske zajednice i posve se povlačili u osamu pustinje ili pećina (anahoreti), iako sv. Jeronim potvrđuje da je moralo biti i organiziranih zajednica koje su mogle pružiti utočište ne samo redovnicima nego i egzistencijalno ugroženim ljudima. Do sada nisu otkrivena mnoga mjesta gdje su anahoreti boravili, jer je preostalo malo tragova. Međutim, neki ostaci, primjerice grafiti kod Marine, svjedoče da su one bile staništa pustinjaka. Isti je slučaj i u Drakonjinoj pećini iznad Murvice, na južnoj strani Brača s brojnim reljefima (problem je utvrđivanje vremenske slojevitosti prikaza).

Sredinom 6. st. dolazi do procvata cenobitskoga monaštva. Vjerojatno su znatnu ulogu igrale benediktinske regule. U Dalmaciji nastaje niz takvih samostana, posebno na otocima. Te objekte karakteriziraju tri temeljna elementa:

- stambeni objekti za monahe (cellae)
- gospodarska zdanja (tijeskovi, mlinovi, dvorišta, trijemovi)
- bogomolja (omanja crkva s polukružnom apsidom).

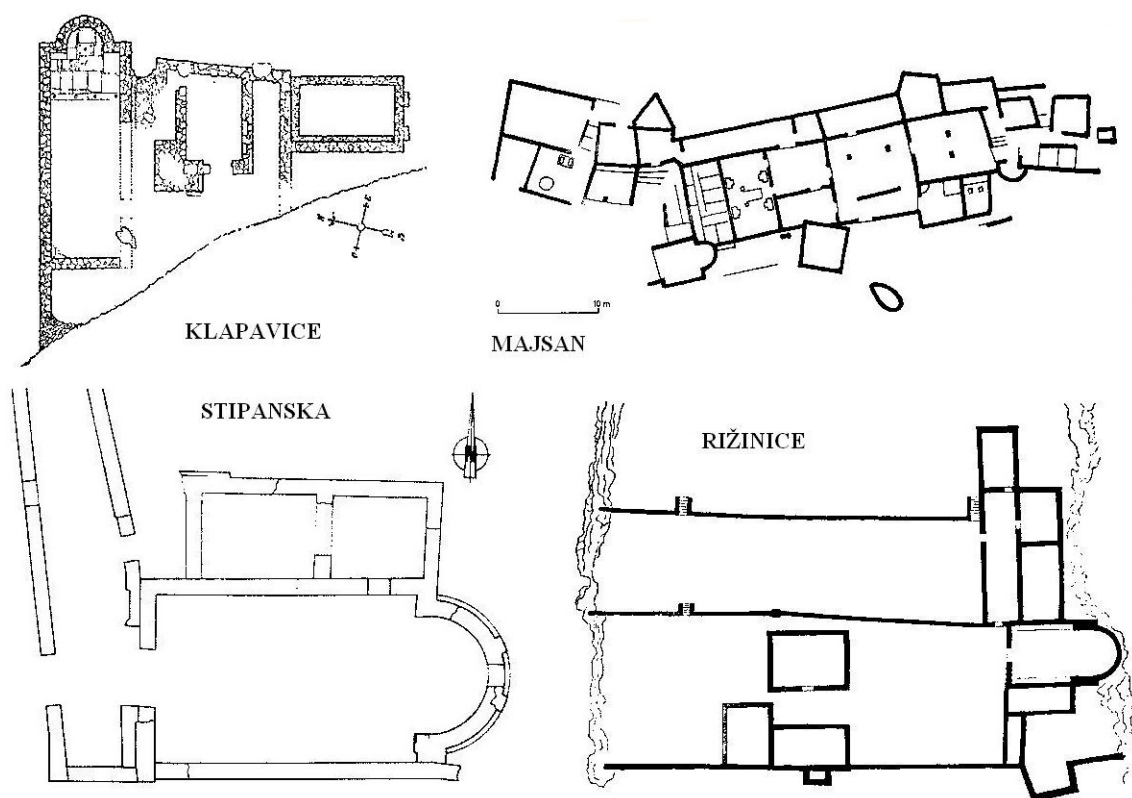
Ponekad takvi samostani imaju fortifikacije radi obrane, jer je tada obrana nužan element života svake zajednice pa bila ona i mala kao što su cenobitski samostani na Jadranu.

Samostani i cenobitsko monaštvo igraju tada znatnu socijalnu ulogu jer su teškoće života na poharanoj zemlji vrlo velike. Dugogodišnja iskustva u rješavanju funkcioniranja gospodarskih zgrada (*villae rusticae*) dobro su došla samostanima. Gospodarskim objektima bilo je samo potrebno priključiti i omanje crkveno zdanje. Što se pak samih samostanskih crkava tiče, u tipološkom pogledu nema bitnih razlika u odnosu na druge. One su redovno mali objekti s apsidom, jer ta zdanja služe

manjem broju vjernika. Njihovi oblici sliče mnogim drugim nevelikim objektima, osobito u ruralnim sredinama.

Najkarakterističniji otkriveni samostani:

- MAJSAN, otočić u Korčulanskom kanalu
- STIPANSKA, otočić kod Šolte
- KLAPAVICE, pokraj Klisa
- RIŽINICE, Salona
- CRKVINA, Rupotina kraj Salone.

POKAPANJE MRTVIH

Kod prvih kršćana pokopavanje mrtvih bilo je važan čin. Obično se misli da su se kršćani pokopavali odvojeno od svojih poganskih sugrađana, ali im to u prva dva stoljeća nije bilo moguće zbog strogih običaja i zakona. Mogućnosti da se kršćani ukapaju na nekom odvojenom mjestu stvorene su tek u odmaklom 3. st., a to u 4. st. uzima znatnog maha. Tada je vrlo rijedak slučaj da se jedni i drugi pokopavaju u zajedničkim grobljima.

Nastojanje kršćana da se kod ukopa izoliraju od pogana uvjetovano je vjerovanjem u sudnji dan i uskrsnuće tijela. To je bio i razlog zašto kršćani nisu spaljivali mrtve. S vjerom u uskrsnuće kršćani su pažljivo zakopavali svoje mrtve, a grob nazivali *depositus*, smatrajući ga počivalištem do Posljednjeg suda. Crkvene općine činile su mnogo kako bi svaki preminuli vjernik bio dostojno sahranjen, pa i najsiromašniji član zajednice. To je bio jedan od razloga zašto su tijekom vremena pojedine općine organizirale vlastita pokopališta, a takvih je bilo i u privatnom posjedu.

Ukopi su vršeni izvan gradova, uz prilazne ceste, obično zvane *Via sacra*. U Rimu su to bile poznate *viae consulares* (*Via Ostiensis*, *Via Appia*, *Via Latina*, *Via Labicana*, *Via Tiburtina*, *Via Nomentana*, *Via Flaminia*, *Via Aurelia* i dr.).

U 3. i 4. st. kršćani prakticiraju sve oblike ukopa kakvi su bili i kod pogana. To su prije svega bila *coemeteria* na otvorenom prostoru: *sub divo*. Pored toga ukopi se vrše i u hipogejima, podzemnim prostorijama, no i u komorama koje se ponekad nižu u redu povezanom hodnikom. U podzemnim prostorima mrtvaci su polagani slobodno ili u sanduku, na zidana ležišta, kline.

Za ukope *sub divo* postojalo je nekoliko načina. Vrlo često je grob bio uokviren kamenim pločama, pa pokriven pločama ili tegulama položenim na oblik krova na dvije vode, a djecu se često stavljalo u amfore. Grobnice (*sepulchrum*) su bile uklesane u stijenu, ili ozidane, a ponekad oslikane. Od 3. st. izgrađuju se i sarkofazi, ali to je privilegij viših društvenih slojeva i crkvenih službenika. Kod grobova koji su se nalazili pored ogradnih zidova spomenici su se oblikovali kao konhe. Tako je prvobitni grob sv. Petra na Vatikanskom brežuljku bio obilježen konhom u zidu. Nije poznato jesu li već u 3. st. podizani mauzoleji, koji su u 4. st. rašireni.

KATAKOMBE

Rimljani nisu bili skloni kolektivnim grobljima, nego su željeli da u svom vječnom počinu budu sami ili u krugu svojih obitelji i istomišljenika. Zato su se čitave obitelji pokapale u izdvojenim *hypogeima* (kružnim prostorijama) u kojima su bili poredani sarkofazi i urne s pepelom, a kraj njih se nalazila još jedna prostorija za pogrebne gozbe (zvana *triclinium*). Kako je često broj članova obitelji i istomišljenika bio velik, a prostor groblja (*area*) nije se mogao povećavati u širinu, išlo se u dubinu, pod zemlju, pa su tako nastali čitavi podzemni gradovi mrtvih, ne samo u Rimu nego i kraj svih većih gradova u Carstvu.

Običaj pokopavanja mrtvaca u prostorima tipa katakombi bio je prakticiran još u starom Egiptu, ali i kod helenističkih Grka, pa i Etruščana. Za kršćane su ti uzori mogli doći iz Galileje, gdje je taj običaj bio raširen.

Redovito se katakombe nalaze u šumarcima, kraj cesta ili na prilazima gradu. Svoje vlastite katakombe gradile su i pojedine vjerske i idejne grupacije, pa su tako i kršćani imali svoje katakombe. Najpoznatije se nalaze na području Rima, ali ih ima i drugdje, u Napulju, Sirakuzi na Siciliji, Hadrumentumu kod Kartage i na otoku Melosu.

Unutar brojnog rimskog proletarijata kršćanstvo se potkraj 2. st. osobito proširilo. Budući da su bili obavezni prema svakom umrlom članu zajednice, kršćani su morali naći načina da dostojno pokopaju svoje mučenike i najsiromašnije članove, a to se moglo postići samo unošenjem u dubinu zemlje. Za to je bio pogodan geološki sastav tla – meki vulkanski tuf u kojem je bilo moguće ukopavati se u okomitom i vodoravnom pravcu.

Uostalom u Rimu se već u 1. i 2. st. iskopavalo ispod mauzoleja hodnike i prostorije u obliku komora, (*cubiculum*). Budući da su mauzoleji bili privatno vlasništvo, ni podzemne prostorije ispod njih nisu mogle biti osobito velike. No, rimske su katakombe bile zajedničko imanje kršćanskih općina, pa su se prema potrebi mogle beskonačno širiti. Prema mjestu koje se zvalo *ad catacumbas*, a gdje su prvobitno vršeni takvi ukopi,²⁸ sva podzemna pokopavališta Rima nazvana su katakombama.

Katakombe su grobne komore u obliku relativno uskih i visokih hodnika koji se križaju pod pravim kutem, a na pojedinim mjestima imaju mala proširenja (*cubiculum*) gdje su se pokapali odličniji pokojnici, ili su ta proširenja služila za pogrebne svečanosti. Dugo se mislilo kako su u katakombama vršene kultne radnje za čitavu jednu općinu, kako je slavljena euharistija. To je teško prihvatiti, jer nije bilo dovoljno prostora za to. Ondje su slavljani spomendani pojedinih mučenika, pri čemu je blagovana euharistija s ograničenim brojem prisutnih.

Ostali pokojnici pokapani su u duguljastim izdubljenim nišama u zidu (*loculus*) poredanima u nekoliko katova jedna iznad druge. Te niše sprijeda su bile zatvorene kamenim pločama ili ciglom. Neke niše su pravokutne, a neke nadsvođene segmentnim lukom (*arcosolium*, slika desno). Na pločama kojima bi se niše s pokojnicima zatvorile upisala bi se imena pokojnika.

Rimske katakombe karakteriziraju dugi podzemni hodnici. Kada je jedna etaža u njima bila dovoljno iskorištena, kopanje je nastavljeno za jednu etažu niže, pa su se hodnici opet granali vodoravno.

²⁸ To je bio naziv za uleknuće na cesti Via Appia blizu Rima gdje je bilo groblje. *Catacumbae* se izvodi iz grč. *katá* "dolje, niz" + *kýmbē* "posuda; udubljenje" ili *týmbos* "grob".

Slikarstvo u katakombama

Zidovi katakombi su često bili oslikani motivima vjere i ispisani grafitima. Dugo vremena vladalo je mišljenje da je u katakombama započela kršćanska umjetnost, ali se čini kako to nije istina. Tu su se samo očuvale umjetničke tvorevine, kojih je u isto doba moralo biti i na drugim mjestima.

Cubicula su često bila ukrašena zidnim slikarijama. U kršćanskim katakombama, u prvim vremenima to su bili simbolični prikazi Krista i kršćanski ideogrami, a kasnije i figuralni prikazi scena iz Kristova života, u prvom redu onih koje govore o uskrснуću, i drugi eshatološki prizori.

Dekoratívni sustav – bijela ili žućkasto obojana zidna polja uokvirena zeleno-crvenim širim ili užim linijama. Okupljaju se samo pojedinačne scene i figure postavljene na velike svijetle plohe.

Slike su izrađene uobičajenom tehnikom pompejanske freske, a ponekad su dovršene vodenim bojama. Obris likova dan je željeznim šiljkom ili označen lakim potezima kista. Većina likova je žuta, crvena i zelena na bijeloj pozadini.

Možemo izdvojiti dva stila:

- crveno-zeleni linearni stil, iz oko 250., s impresionistički koncipiranim likovima
- antikizirajući pravac koji se vremenski poklapa s Galijenovom renesansom 253.-268.

U središtu prikazivanja je simbolika spasenja s prizorima iz raja i scenama spasenja (Dobri Pastir, prizori godišnjih doba, scene iz Starog zavjeta).

Na slici desno je prikaz prelaska preko Crvenog mora iz katakombi na Via

Latina, a na slici lijevo je Papinska kriptá u katakombama sv. Kalista u Rimu.

Povijest katakombi

U 3. st. one su vrlo malene, pa se tek u 4. st. znatno proširuju, osobito zbog nastojanja pojedinaca da svoje mrtve sahrane u blizini relikvija mučenika. To sahranjivanje je osciliralo prema političkim prilikama. Tako je 258. bilo zabranjeno svako ukapanje u katakombama, ali je tri godine kasnije bilo dozvoljeno. Koju godinu kasnije katakombe su konfiscirane, pa su tek 311. ponovno vraćene u posjed kršćanskih općina. Tri četvrtine katakombi potječe s početka 4. st., iz doba Konstantina.

Nakon završetka progona, iznad ili u blizini grobova mučenika gradile su se posebne crkve, a najpoznatiji primjer je bazilika sv. Petra.

Zapadni Goti 410. pljačkaju grobove, pa su od tada ukopi u njima dosta rijetki. Langobardski kralj Aistulf totalno ih je opljačkao 750., pa je papa Stjepan II. 755. naložio da se tijela mučenika prenesu u rimske crkve, a same katakombe su prepuštene zaboravu. Ponovno su otkrivene krajem svibnja 1578.

MOZAICI

Definicija i porijeklo

Mozaik je tehnika ukrašavanja arhitektonskih površina, podova, zidova i svodova slaganjem raznobojnih kockica od kamena, glazirane keramike, staklene paste u malternu podlogu. Najranije se javlja u Mezopotamiji i Babilonu, a vrhunac dosiže u grčkoj, te zatim rimskoj, ranokršćanskoj i bizantskoj umjetnosti.

Vrste mozaika

S obzirom na tehniku razlikuje dvije glavne vrste mozaika:

- *opus tessellatum* – sastavljen je od kockica, različitih veličina i formata
- *opus vermiculatum* – sastavljen je od sitnijih kockica, čvrsto povezanih pa se ponekad rubovi jedva primjećuju (specijalnost helenističkih mozaika).

Mozaike možemo podijeliti i s obzirom na boju:

- mozaici u crno-bijeloj tehnici
- mozaici u bogatoj polikromiji.

S obzirom na mjesto mozaike dijelimo na:

- podne mozaike (*lithostroton, pavementum*)
- zidne mozaike.

Ranokršćanski mozaici

Mozaik u vrijeme ranog kršćanstva postaje najraširenija umjetnička grana, doživljava procvat. Mozaikom se tada u obliku izvanredno finih i raznolikih sagova pokrivaju površine prostranih podova oratorija i bazilika. Uz manje izuzetke tamo gdje je antička tradicija (s animalnim motivima) prodrila i u nove koncepcije i funkcije podnog mozaika ovakvih građevina, kršćanski podni mozaik karakterizira uglavnom bogata ornamentika, u kojoj sve više mjesta nalaze stilizirani biljni motivi. Odlikuje ga i živa polikromija, a kao novinu sakralne građevine dobivaju dosta često znatne površine mozaičnih natpisa, većinom s tekstom koji spominje donatorstvo crkvenih ili drugih osoba (Salona, Poreč).

Komplicirane kompozicije zidnih mozaika u velikim formatima u ranokršćanskoj umjetnosti nemaju presedana. Rimljani su katkada izrađivali zidne mozaike, ali je njihova izrada bila ograničena na posebne svrhe. Isto vrijedi i za *tesserae* od bojanog stakla. Rimljani su uglavnom koristili prirodni mramor u boji, čime je mozaicima, iako bogatim tonovima, nedostajao sjaj. Kockice od bojanog stakla pružale su mnogo veći raspon boja i intenziteta, ali im je nedostajala mogućnost nijansiranja potrebna za oponašanje slikarstva. Osim toga, sjajne i nepravilne fasete staklenih kockica odbijaju svjetlost pa cjelina ima blještav, nematerijalni zaslon i ne djeluje kao čvrsta kontinuirana površina.

Čini se kako su već od početka veliki slikarski ciklusi prekrivali sve površine zidova glavnog broda te trijumfalnog luka. Najprije su to bile zidne slike, a zatim mozaici.

Mozaici u Rimu, Aquilei i Ravenni

Najočuvaniji i najznačajniji ranokršćanski mozaici nalaze se u Rimu, Aquilei i Ravenni, a kod nas u Eufrazijevoj bazilici u Poreču.

Najbolji izvor za poznavanje mozaika Konstantinova razdoblja, **4. st.**, su mozaici crkve sv. Konstance u Rimu, te mozaici dvojne bazilike u Aquilei gdje su obje dvorane bazilike bile su ukrašene velikim, majstorski izvedenim podnim mozaicima. To su najveći i najljepši mozaici sačuvani na Zapadu.

U kaloti apside crkve **sv. Ivan Lateranski** u Rimu nalazio se mozaik s prikazom Krista okruženog serafinima, na nebesko plavoj pozadini. Ispod Krista je *crux gemmata*, desno je sv. Ivan, a lijevo Bogorodica. Ovaj mozaik je bitan jer se ovdje već javlja Krist kao Pantokrator.²⁹

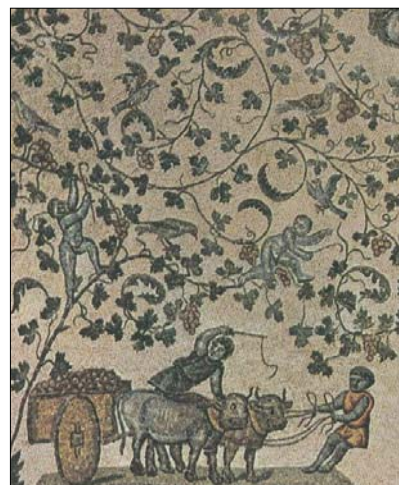
Temelj za poznavanje ranokršćanskih mozaika 1. pol. **5. st.** su mozaici iz crkve Santa Maria Maggiore, te oni u mauzoleju Galle Placidie koji im prethode.

Mozaici iz Baptisterija Ortodoksnih i Arijanskog Baptisterija u Ravenni potječu iz 2. pol. 5. st., dok iz **6. st.**, Justinijanovog doba, potječu mozaici u ravenatskim crkvama S. Vitale, S. Apollinare Nuovo i S. Apollinare in Classe.

SV. KONSTANCA

Sv. Konstanca u Rimu sačuvala je mozaike iz doba Konstantina. Oni se nalaze na više mjesta:

- između prozora rotunde (nisu sačuvani),
- na zidovima i bačvastom svodu ambulatorija,
- u nišama,
- u kupoli (nisu sačuvani).

Stropni mozaik ambulatorija ide od geometrijskih ornamenata na ulazu i blizu njega preko vitica vinove loze i *puttia*, kulminirajući prikazom grančica i posuda za libaciju. Na baldahinu su bili prikazani: Nebeski Jeruzalem, Apostoli kao jaganjci, te zlatna rajska kupola. Prostor između i ispod prozora bio je obložen višebojnim mramornim oplatama.

U nišama na istočnom dijelu građevine s desna nalijevo su prikazi:

- Krist sjedi na globusu, s desne strane mu prilazi Petar kojem Krist predaje svitak (*traditio legis*, ovdje se prvi put pojavljuje?)
- Bog predaje Mojsiju zapovjedi.

Cijeli svod je prekriven scenama koje djeluju previše svjetovno iako imaju simbolički karakter: scena s vinovom lozom, kolima s groždem i pticama (slika gore).

Ovi zidni mozaici spadaju među najranije ranokršćanske mozaike. Njihov sadržaj velikim je dijelom dionizijski i poganski, a manjim dijelom su to scene iz Starog i Novog zavjeta uključene u

²⁹ Pantokrator, "svevladar", je ikonografski prikaz Krista koji sjedi na nebu na prijestolju kao gospodar svijeta. Javlja se od 4. st. u konhi apside, a redovit je u 5. i 6. st.

nekršćanske dekorativne elemente. Očito kršćanski ikonografski program za građevine veličine i složenosti kakva je sv. Konstanca još nije bio razvijen, i umjesto njega izabran je dionizijski program jer njegove mnoge aluzije na simboliku vina dopuštaju kršćansku interpretaciju.

MOZAICI U KATEDRALI U AQUILEI

U južnoj auli sačuvano je 80-90% mozaika na podovima – polje puno riba (ribolov), *putti* (love ribe), Jona ispod tikvinog lišća, Jona i neman (slika dolje), Dobri Pastir (slika desno) i životinje,

personifikacije godišnjih doba.

U sjevernoj dvorani su prikazi životinja, ptica, geometrijski motivi... Mozaik je podijeljen u četiri polja, kao u južnoj dvorani. U odnosu na južnu dvoranu, ovdje potpuno nedostaje ljudski lik, te prevladava prikaz životinja. Kakvoća izvedbe nije uvijek ista, što je znak kako je na prikazima radilo više umjetnika.

MAUZOLEJ GALLE PLACIDIJE U RAVENNI

Mozaici sačuvani u ovom mauzoleju temelj su za poznavanje slikarstva 1. pol. 5. st. (uz one iz crkve S. Maria Maggiore kojima prethode). Cijela zona svodova pokrivena je mozaicima. Bačvasti svod krakova oslikan je simboličkim scenama vezanim uz kult pokojnika.

Lukovi su oslikani festonima i biljnim elementima, a svodovi plavim nebom posutim zvijezdama. Ovdje zamjećujemo jednu novinu – zvijezde su oslikane zlatnom bojom – ovdje prvi put primijenjeno. Ova će se zlatna boja od sada sve više širiti i zauzimati sve veći dio podloge. Potpuno će prevladati u bizantskom slikarstvu. To će izravno uzrokovati raspad antičke tradicije, prije svega gubljenje prostornosti, volumena, proporcija u slikarstvu. Na tamnoplavom svodu kupole, osim zvjezdica, prikazan je i zlatni križ, a u kutovima zlatni simboli četiriju evanđelista.

Na luneti iznad ulaznih vrata prikazan je **Dobri pastir**. Mlad je, bez brade, u zlatnoj tunici i purpurnom ogrtaču. Ima zlatnu aureolu. U lijevoj ruci drži križ, a desnom dodiruje janje (ima šest jaganjaca što je reducirano od 12 apostola, po tri sa svake strane).

Nasuprot ulazu, u čeonom luku pod svodom glavnog luka je **sv. Lovre** s križem i knjigom u ruci, te ormar sa četiri knjige Evanđelja. U sredini je prikaz mučeništva – gradele s vatrom.

Krakovi transepta završavaju s obje strane gotovo istim prikazom **jelena na izvoru**.

U lunetama tambura su likovi apostola u parovima. Prikazano je osam apostola jer su četiri lunete, a dekoracija mauzoleja je strogo simetrična.

KRSTIONICA ORTODOKSNIH (GIOVANNI IN FONTE) U RAVENNI

Mozaici u krstionici su uglavnom unutar kupole. Na središnjem mozaiku kupole, u obliku malog medaljona, je Kristovo krštenje s Ivanom Krstiteljem, golubicom Duha Svetog i personifikacijom Jordana u obliku muškog morskog božanstva. Pozadina je zlatna. Oko medaljona se, u prstenu, na plavoj pozadini, niže 12 apostola. Oko prstena su prikazi krune na prijestolju i Otkrivenja.

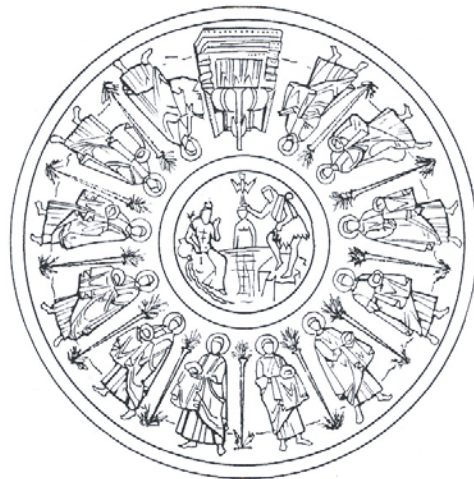
ARIJANSKA KRSTIONICA U RAVENNI

Mozaici u Arijanskoj krstionici su rađeni po uzoru na mozaike Krstionice ortodoksnih. Sačuvan je samo mozaik kupole (slika

desno).

U tjemenu kupole je medaljon – Krist, Ivan Krstitelj, golubica i personifikacija Jordana (slika lijevo). Medaljon je uokviren pojasom palmeta (simbol mučeništva).

Okolo su, u prstenu, apostoli koji se kreću prema prijestolju s križem (slika desno). S jedne strane predvodi ih sv. Petar, a s druge sv. Pavao. Apostoli ovdje po prvi put imaju aureole. Između apostola su palmete. Pozadina je potpuno zlatna.

SANTA MARIA MAGGIORE U RIMU

Slavoluk crkve je sačuvao izvorne mozaike iz 5. st., tematski vezane uz novi kult Bogorodice. No, zanimljiviji je ciklus u poljima nad arhitravom srednjeg broda, pod prozorima. U naosu nalazimo ciklus mozaika koji ima teokratsko obilježje i služio je za pripovijedanje o spasenju čovječanstva. To je veliki ciklus starozavjetnih tema (Jošue, Mojsija, Abrahama i Jakova). Teme su herojski momenti izraelskog naroda, npr. prijelaz preko Crvenog mora, osvajanje Jerihona, nošenje kovčega saveza...

Scene iz života Jošue i Mojsija su bile glavni predlošci za prefiguracije Kristova života, tj. kroz Jošuu i Mojsija želi se prikazati ciklus o samom Kristu. Ove slike su bitno različite od onih u Ravenni. Govorimo o dva upliva:

☞ u Ravenni u vremenu Gale Placidije
upliv umjetnosti Carigrada

☞ u Rimu nema vanjskog utjecaja, tj. razvija se po unutarnjoj inerciji, to je kontinuirana umjetnost (4. st., po strani je tih utjecaja).

Mozaici se nalaze u poljima ispod prozora zidova bočnih brodova. Svako je polje horizontalno podijeljeno u dvije kompozicije, tako da su to izdužena pravokutna polja i stoga nabijena likovima. Ciklus je raspoređen u dva dijela na oba zida.

Na južnom brodu se nalaze scene s Jošmom (Osvajanje Jerihona, Pobjeda nad pet careva...) i to su vrhunska dostignuća u predstavama povijesnih mozaika u 5. st., a na sjevernom se brodu nalaze scene s Mojsijem, ciklus o starozavjetnim patrijarsima, trojici praotaca svetog naroda (scene Abrahama, Izaka, Jakova, Kovčeg saveza, Abraham i tri anđela (prefiguracija Euharistije), Blagovijesti (potomstvo Abrahamovo, prefiguracija Navještenja)...

Kompozicije **na slavlolu** su bitno drugačije, te nije sigurno kako su iz istog vremena. Crkva je sagrađena nakon koncila u Efezu kada je usvojen Bogorodičin kult, i stoga su scene na luku iz Marijina života – scena u betlehemskej štalici, Bijeg u Egipt, Pokolj nevine dječice. Slikarstvo iz sv. Marije Velike uvodi marijanski kult (slikarstvo katakombi također ima Mariju, ali je potpuno drugačije osmišljeno).

Na trijumfalnom luku na tjemenu je medaljon s Bogorodicom, križem i golubom (simbol sv. Trojstva), trpeza, Jeruzalem, Betlehem. Poštovanje iskazuju Petar i Pavao kao predstavnici zemaljske crkve i njezinog jedinstva. Tajna utjelovljenja i nastanka crkve objavljuje se sa scenama Navještenja, Poklonjenja istočnih mudraca i Poklonjenja pustinskog kralja Afrodizija kao i Odbijanjem istinskog carstva od lažnog zemaljskog kralja Heroda.

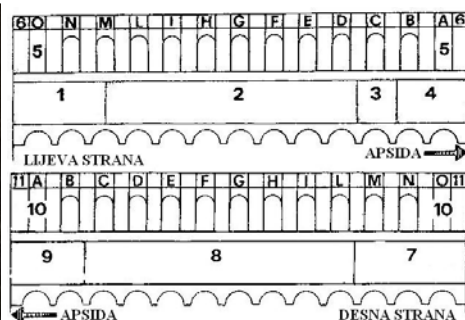
SANT' APOLLINARE NUOVO

Teodorik je dao baziliku S. Apollinare Nuovo dekorirati mozaicima koji su znak arijanske vjere te prikazima gotskih dvorjana. Oni su kasnije modificirani, ali mozaici iznad prozora i završni dio pojasa iznad stupova nisu dirani. Povorka 22 djevice potječe iz doba

Justinijana (slika desno), kao i tri mudraca na lijevoj i dva mučenika na desnoj strani. Između mozaika Teodorikova i Justinijanova doba je mala vremenska razlika, ali važna

je stilistička razlika. Teodorikovi mozaici nastaju pod utjecajem helenističko-rimskog ukusa, karakterizirani su plastičnošću figura, realizmom gesta i pejzažem, dok su Justinijanovi prikazani uz pomoć bizantskog kanona – teži se stilizaciji, dematerijalizaciji i spiritualizaciji likova postavljajući ih u irealni zlatni prostor.

Na početku glavnog broda s lijeve strane je mozaik s prikazom grada Classe (1), slijedi povorka djevice (2) te poklonstvo kraljeva (3) i Bogorodica na prijestolju s Djetetom i anđelima (4, slika gore lijevo).

S desne strane je prikaz Teodorikove palače (7), a slijedi povorka 26 mučenika (8) prema Kristu na prijestolju (9, slika desno).

Između prozora stoje proroci, apostoli i patrijarsi (5, 10), nad njima su iznad prozora prizori iz Novog Zavjeta.

SAN VITALE

Unutrašnjost crkve je bogato ukrašena **mozaicima**, osobito u prezbiteriju i apsidi. U središtu **kupolnog** mozaika je Jaganjac Božji. Na **trijumfalnom luk.** su u 15 medaljona prikazani Krist, apostoli i sveci Protasius i Gervasius.

U **prezbiteriju s lijeve strane**, iznad velike trifore, nalazi se luneta s prikazom dviju scena iz Staroga zavjeta (slika lijevo) – Abrahamovo gostoprimstvo (Abraham, Sara i tri anđela) i Abrahamova žrtva (Abraham, Izak, ovan i Božja ruka koja sprječava žrtvovanje). Izvan lunete je Mojsije na brdu Sinaj s desne, te Jeremija s lijeve strane. Na sredini su dva anđela koji drže križ. Iznad ove lunete se otvara trifora matroneja, i tu se s lijeve strane sv. Ivan i orao, a s desne sv. Luka i bik.

S **desne strane prezbiterija** nalazi se luneta, shematski identična onoj s lijeve strane, s dvije scene žrtvovanja – Abelova žrtva i Melkisedekova žrtva. Izvan lunete s lijeva su dvije scene s Mojsijem (Mojsije čuva stado, Mojsije skida sandale), a s desna prorok Izaija. Na sredini su ponovno dva anđela. Lijevo od trifore matroneja je evanđelist Matej s anđelom, a desno evanđelist Marko s lavom.

Na **luku apside** je simbolički prikaz Jeruzalema i Betlehema. U **apsidi** je prikaz mladog, bezbradog Krista (slika desno). On je odjeven u purpurnu odjeću i sjedi na plavoj kugli između dva arhanđela. Lijevo od arhanđela je sv. Vitale kojemu Krist pruža mučeničku krunu, a desno je biskup Ecclesio koji kao graditelj drži model bazilike u rukama.

Scene u prezbiteriju su smještene u definiranu stvarnost, a one u apsidi su van vremena i prostora pa tako imamo dvije različite kulturne tradicije – rimska (zapadna) u prezbiteriju i bizantska (istočna) u apsidi.

S **lijeve strane apside** je prikaz Justinijana i njegove dvorske svite. Justinijan se ističe bogatstvom odjeće i aureolom. Nasuprot ovom prikazu, s **desne strane apside**, je prikaz carice Teodore s njenom svitom. I ona ima aureolu, a na dnu haljine ima prikaz dolaska mudraca s darovima za Isusa.

SANT' APOLLINARE IN CLASSE

Glavni naglasak je na prezbiteriju s njegovim mozaikom koji potječe iz vremena nastanka crkve (mozaik apside i četiri lika između prozora).

Po opisima znamo kako su na **trijumfalnom luku** bili prikazani portreti carske obitelji – Galla Placidia, Honorije, Arkadije i sinovi Teodozije i Valencijan (dakle princip je uveden sto godina prije Justinijana).

Na sredini **trijumfalnog luka** su mozaici 9. st. Iz 7. st. je mozaik donjeg dijela trijumfalnog luka – dva grada na suprotnim stranama, i iz svakog prema sredini ide po šest ovaca (prefiguracija apostola).

Prikaz u **apsidi** je podijeljen na dva dijela, a u sredini gornjeg dijela je **crux gemmata** na plavom nebu sa 99 zvijezda. U sredini križa je lik **Krista** s bradom, a sa strana su slova alfa i omega. Sa strane križa, u gornjem dijelu apside, iz oblaka izvire figure **Mojsija** s lijeve i **Ilje** s desne strane. Dio ove kompozicije čine i **tri jaganjca** koji gledaju križ – jedan s lijeve strane, a dva s desne.

Ispod je zelena livada s pravilno raspoređenom dekoracijom (biljke, stabla, grmovi, cvijeće, ptice). U središtu je **sv. Apollinar** u stavu oranta, a sa svake strane prema njemu ide po šest ovaca.

Između prozora u "lažnim" nišama prikazani su **biskupi**: Ecclesio, Severo, Orso i Ursicino. Sa svake strane prozora se nalazi po jedna scena – lijevo je car Konstantin IV. Pogonat (2. pol. 7. st.), a desno je prikaz tri starozavjetne žrtve (Abel, Melkisedek, Abraham).

Najrazvijeniji i najsloženiji primjer zoomorfnog simboličkog kazivanja simbolom **janjeta** razvijen je na mozaiku apside ove crkve. Dvanaest jaganjaca na trijumfalnom luku predstavljaju 12 apostola. Sv. Apolinar je također okružen sa po šest jaganjaca sa svake strane. Oko zlatnog križa nalaze se tri jaganjca, a kako iz oblaka vire još poprsja proroka Izaije i Mojsija, nema sumnje da je ovo scena **Preobraženja**. Križ je simbol Kristova Preobraženja. Tri janjeta su Petar, Jakov i Ivan. Ovdje imamo inverziju – živi likovi su prikazani simbolički, a mrtvi figuralno.

MOZAIK U HRVATSKOJ

Mozaik je bio izuzetno omiljena slikarska tehnika toga doba u Hrvatskoj i to je slikarstvo dostiglo visoku umjetničku kvalitetu. **Podni mozaici** su slagani kao dekorativni **tepisi** od krupnijih mozaičnih kockica, a rjeđe se javljaju simboličke kompozicije. Mozaični tepisi nalazili su se u mnogim salonitanskim bazilikama, a najcjelovitije su očuvani u južnoj bazilici na Marusincu. Njihov dekorativni efekt je snažan, a tehnička razina visoka. Često su izrađeni kao dijelovi koji se spajaju – npr. u bazilici na **Kapljuču** (slika desno) gdje su nastajali kao zavjetni darovi, ponekad pružajući podatke o donatoru (i u Predeufrazijevskoj bazilici u Poreču). Posljedica je nejedinstvena dekorativna koncepcija. Pojedini zavjetni mozaici su zasebne cjeline, a pod nema konzistentan izgled. Donekle različita bila je

konceptija mozaika na podovima drugih salonitanskih crkava. U sjevernoj crkvi katedralnog sklopa nalaze se također tepisi, ali bez bordura i natpisa, a nacrti iskazuju živost i jači kolorit nego oni iz Kapljuča. U bazilici na **Marusincu** jedinstvena dekorativna konceptija poda upućuje na polaganje po jednom jedinstvenom planu. Tu su tepisi podijeljeni po brodovima. To je po nacrtu i kolorizmu bio najluksuzniji podni mozaik u Saloni. Čini se da su ovakvi mozaici prevladavali tijekom 4. i 5. st.

Od figuralnih prikaza kvalitetom izvedbe i ikonografijom ističu se četiri podna mozaika. U **Saloni**, u baptisterijalnom sklopu, nađen je na izlazu iz katekumeneja ili konsignatorija, a na putu prema baptisteriju, mozaik s jelenima koji se sa strana približavaju kantarosu (slika desno). Motiv jelena i kantarosa vrlo je omiljen u 6. st. i javlja se osobito na

Istoku. Figure su dosta tvrde i ukočene, a uokvirene su širokim obrubom. Boje su suzdržane. Ovaj mozaični tepih vrlo je važan, ne toliko po umjetničkoj vrijednosti, koliko po tome što se iznad prikaza čita tekst 42. psalma. Drugi takvi prikazi nemaju teksta. U **Saloni** je vjerojatno bio prikazan još jedan sličan motiv jer je otkriven fragment mozaika s prekrasnom, fino i brižno oblikovanom glavom jelena i stablom (slika lijevo). Vjerojatno se radi o prikazu rajskog vrta. Nema crnog ruba, boje su bogatije, a oblici su mekši i prirodniji. Malo je u svijetu tako vrsnih kasnoantičkih prikaza jelena. Teško je utvrditi kad je on bio izrađen, ali je vrlo vjerojatno iz 6. st.

U katekumeneju, južno od katedrale u **Zadru**, izrađen je također motiv s jelenima sa strana kantarosa (slika desno). On je mnogo vještije i raskošnije izrađen od salonitanskog. Boje su bogatije, a figure su vitkije i gipkije. To ne znači da je raniji, već samo da je kvalitetniji. Međutim, u usporedbi sa salonitanskim fragmentom s glavom jelena, on je inferioran. Po svoj prilici zadarski je mozaik, kao i svi

ostali, iz 6. st.

U središtu apside bazilike u **Starom Gradu** na Hvaru javlja se motiv kantarosa iz kojega se izvijaju bujne vitice s listovima, a na rubu su ptice (slika lijevo). Pred apsidom je veći mozaik s kantarosom koji flankiraju paunovi. I kantaros i paunovi su stilizirani, a motiv je odlikuje suzdržani kolorizam. Vitice su neobičnih boja: crvene, crne i sive, dok su paunovi i kantaros oivičeni crnom konturom. Nešto više jačih boja upotrijebljeno

je u repnim perima paunova. Ovaj je motiv vrlo čest u starokršćanskoj umjetnosti.

Navedeni mozaici imaju znatne razlike i teško im je naći zajednički nazivnik. Ne odlikuju se jasno definiranim karakteristikama koje bi pripadale jednoj školi, nego su produkt različitih pristupa. No

ovi mozaični podovi pokazuje vrsnoću i različite stilske odrednice te dosta srodnu ikonografiju.

Mozaični tepisi u **Istri** češće su podijeljeni na polja nego oni u Dalmaciji. Slično kao u Poreču, bilo je i u **Betiki**. Tepisi su zavjet pojedinaca ili porodica i nekoherentni su, ali ima i onih koji su izvođeni po jedinstvenom planu i figuralno su bogatiji. U manjim poljima tih mozaika mogu se nalaziti razni vegetabilni i figuralni motivi. U **Vrsaru** su polja ispunjena pticama, ribama, kantarosima i dr.

Zidni mozaici su različitih tehničkih i stilskih karakteristika, a rađeni su manjim kockicama, često od raznobojnog stakla. Kako su crkve najčešće jako porušene, oni se nisu očuvali.

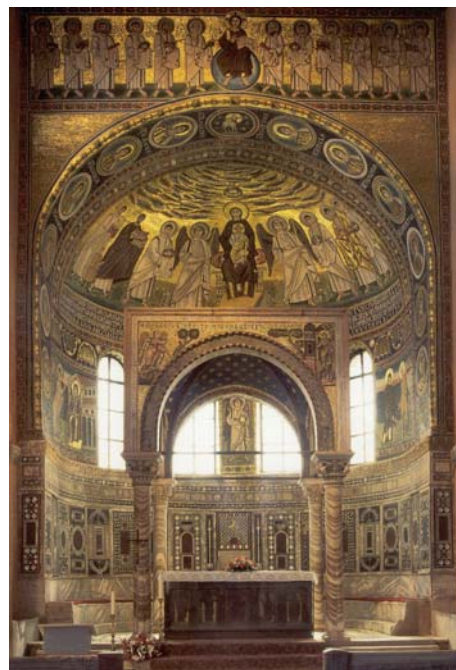
Praktički jedini zidni mozaici poganske i kršćanske umjetnosti nalaze se u Eufrazijevoj bazilici. Ti su mozaici vrhunac dostignuća u likovnosti starokršćanstva u Hrvatskoj, a i šire. Niz likova apostola na trijumfalnom luku te Krist na plavom globusu s otvorenim diptihom i natpisom *Ego sum lux vera* (Pantokrator) iskazuju tradicionalnu ikonografsku shemu i stilski pristup. Bijele i žute kockice pretežu, ali posebno je važno što je taj prečesto iskorištavani motiv donesen na drugačiji, ali vrlo zanimljiv način. Apostoli su obično prikazivani pojednostavljeno s neznatnim razlikama u haljinama, atributima i fizionomiji. Na porečkom mozaiku iskazuju se veće fizionomijske razlike, likovi su okarakterizirani, naznačena im je dob i izraz, unatoč tome što je to u religijskom pogledu nebitno. Zapažaju se Petrove sjede vlasi i čvrsta struktura glave, Pavlova ćelavost i izduženost fizionomije sa šiljatom bradom, Andrijina raskuštranost, srednja dob većine te mladost nekolicine, ali unatoč tomu uočljiva je bizantska ukočenost i uniformiranost pokreta.

Težište programa počiva na središnjem motivu u apsidalnoj kupoli. Prikaz ističe Bogorodicu na tronu i malog Krista, uz arhanđele, nepoznate mučenike, članove hijerarhije, lokalnog konfesora Maura i graditelja. Najveća je pažnja poklonjena stvarnim likovima – Eufraziju, arhiđakonu Klaudiju te dječaku Eufraziju, Klaudijevu sinu. Ovaj je dio kompozicijski znatno raznolikiji, kromatski bogatiji, a manje ikoničan od niza apostola.

Uz rub trijumfalnog luka nižu se medaljoni u kojima se nalaze biste svetica, njih dvanaest, dok se u tjemenu sada nalazi janje, a nekoć je bila bista bradatog Krista. Tu su samo dva tipa ženskih lica, jedno izduženije, a drugo punačnije, bez portretnih pokušaja.

U sredini među prozorima je prikaz jednoga arhanđela, lijevo je sv. Zaharija prikazan kao starac, a desno mladoliki sv. Ivan Krstitelj. Svi su likovi karakterizirani pojedinostima (prepoznatljive scene na kovčežiću u Zaharijinim rukama, gdje se vidi orant, čini se Danijel među lavovima, a bočno su još dva lika te scena Poklonstva kraljeva). Prikazi se odlikuju duhovitošću, raznovrsnim detaljima i bogatim koloritom. To se osobito odnosi na biblijske scene u širim poljima sa strana prozora. Lijevo je Navještenje, a desno Pohodjenje.

Ikonografski mozaik apsidalne kupole sadrži naglašenu marijansku tematiku, Marije kao Bogorodice.

Osim središnje Marijine ikone na tronu s Kristom u naručju, marijanskom programu pripadaju i Navještenje i Pohodenje, i izolirani likovi Zaharije, Ivana Krstitelja i jednoga arhanđela (vjerojatno Gabrijel). Ovo je jedan od prvih prikaza koji navješćuje teološku osnovu Marijina bezgrešnoga začeca. U Ravenni se prizor Marije i Krista javlja samo u crkvi S. Apollinare Nuovo, ali je tek neznatno naznačena egzaltacija Bogorodice, dok je u Eufrazijani izrazito naglašena.

Ikonografski zanimljiv problem predstavljaju tri lika desno od arhanđela u apsidi. Dva su po bijeloj haljini, vijencima, nimbusu... mučenici. Između njih se nalazi jedan lik, donekle različit. On u rukama drži knjigu (đakon?), a na leđima ima palij zlatne boje. Ti likovi nemaju legendu, a aureola ih definira kao svece. Da se radi o porečkim mučenicima, bili bi označeni legendom kao i Maur. Uz to Poreč, osim Maura, nema povijesno zasvjedočenih mučenika ili konfesora. Prikaz treba protumačiti kao radioničku shemu, uspostavu ravnoteže u odnosu na likove na lijevoj strani, što je povijesno netočno, ali umjetnički opravdano.

Ispod prikaza je bogata dekoracija (slika lijevo) s umetnutim mramornim pločama, kakva je korištena u mnogim dalmatinskim crkvama u jeftinijoj, bojanoj varijanti.

U obje bočne apsidirole nalaze se gotovo identični prikazi. U lijevoj apsidi Krist izranja kroz nebesko plavetnilo i podjeljuje mučeničke krune. Mučenici su dva mlada čovjeka, dok su u desnoj apsidioli stariji ljudi. U lijevoj apsidioli Krist ima dugu i ravnu kosu, nema brade, a u desnoj je nešto okruglijega lica, s dugom, ali kovrčavom kosom. U desnoj apsidioli Krist ne udjeljuje vijence, već se njegove ruke nalaze iza aureole svetaca.

Naglašenost marijanske tematike je novum u kasnoantičkoj umjetnosti. Porečki mozaici su korak ispred prikaza u S. Apollinare Nuovo. U Rimu će se te teme razviti tek od 7. st. Valja pretpostaviti da su takvi prizori istočnog podrijetla, ali su ih prihvatili ravenatski majstori. Krist i apostoli, sveci i svetece, bliski su ravenatskoj ikonografiji, a prikazi Marije predstavljaju obogaćenje repertoara.

Fragment mozaika s motivom *Traditio legis*, iz **Pule**, također je visoke vrijednosti. Kolorit je skromniji od porečkog, a prevladavaju svijetli tonovi. On jasno potvrđuje da su uz Sv. Mariju Formosu u Puli i mnoge druge građevine imale bogatu mozaičnu dekoraciju.

Zidni mozaici spomenutih dviju crkvi u Istri stilski se vežu uz produkciju Ravenne. U Istri su stvarali ili ravenatski majstori ili oni koji su se educirali u tom krugu. Izvedba i kompleksna ikonografija pokazuju srodnosti i vrijednosti koje se mogu mjeriti s najvrsnijim ravenatskim ostvarenjima. Bliskost je i u kolorizmu, osobito u neponovljivoj tamnomodroj boji korištenoj za pozadinu u apsidiolama Eufrazijane. Ipak neke razlike zbunjuju, no valja imati u vidu da su istarski mozaici mlađi.

Postojanje zidnih mozaika u dalmatinskim crkvama nije potvrđeno, iako su nađene mozaičke kockice kakve su korištene za pokrivanje zidnih ploha, pa će njihova tematika, stil i tehnika ostati tajna.

POJMOVI

ARHITEKTONSKI POJMOVI

Akroterij – plastičan ukras na kutovima zabata grčkog hrama, javlja se i na manjim spomenicima: nadgrobnim stelama, poklopcima sarkofaga, ciborijima.

Ambon – ranokršćanski oblik propovjedaonice na spoju svetišta i glavnog broda crkve, namijenjen čitanju biblijskih tekstova u liturgiji. Sastoji se od ograde, postolja i malog stubišta kojim mu se prilazi. U ranokršćanskim bazilikama amboni se nalaze na bočnim stranama *scholae cantorum* (kora).

Ambulatorij – prostor za ophod oko oltara.

Antependij – ukrasni komad, redovito pomičan, koji prekriva prednju stranu stipesa oltara. To je duguljasta četverokutna ploča, često bogato umjetnički obrađena slikarijama ili reljefima, katkad od plemenitih kovina.

Apsida – polukružni završetak bazilike presvođen polukupolom, preuzet iz antičke arhitekture. U njoj se nalazi biskupska katedra i klupa za svećenike. Osim polukružnog može biti i višekutnog oblika i izbočena je na istočnoj strani crkve, no može biti izdubljena unutar zidne mase (upisana apside).

Ara – antički žrtvenik na kojem se prinose žrtve bogovima.

Arcosolium – grobnica usječena u stijenu s otvorom u obliku polukruga.

Arkada – niz lukova koji počivaju na stupovima ili pilastrima.

Arhitrav – donja od tri grede što počivaju na stupovima.

Arhivolt – profilirana čelona strana luka, slično arhitravu.

Atrij – trijem zatvorenog dvorišta u ranokršćanskim bazilikama, kvadratnog oblika, u kojem se isprva zadržavaju katekumeni, koji prije krštenja ne smiju prisustvovati liturgiji. Kasnije tu borave i grješnici koji čine pokoru, te hodočasnici.

Astragal – nizak izbočen prsten i prut koji označavaju granicu između ornamentalnog i konstruktivnog dijela građevinskog elementa.

Baptisterij – zgrada ili prostor gdje se obavlja sakrament krštenja (krstionica). Od 4. st. to su najčešće male centralne građevine, kružnog ili višekutnog oblika usred kojih se nalazi bazen za krštenje, a nalaze se uz samu crkvu.

Bazilika

1. U antici javna pravokutna zgrada s trijemom na jednom, a polukružnom apsidom na drugom kraju.
2. Iz te se građevine dodavanjem elemenata rimske kuće i još nekih građevina u 4. st. razvila kršćanska bazilika. Razlikujemo dva tipa kršćanske bazilike: zapadnu (ili latinsku) i istočnu, ali je bazilika u pravom smislu samo zapadna.

Glavni elementi *zapadne bazilike* su: longitudinalna trobrodna ili peterobrodna dvorana, kojoj je srednji brod viši od bočnih da bi kroz otvore na njegovu zidu iznad krovova bočnih brodova dolazilo svjetlo, zatim transept s polukružnom apsidom na istočnom dijelu i atrij na zapadnom.

Istočna bazilika centralna je građevina s tlocrtom u obliku grčkog križa (jednakih krakova) nad čijim se križištem nalazi kupola; na istočnoj joj je strani relativno mala, iznutra polukružna, a izvana poligonalna apsida, a na zapadnoj strani narteks i atrij (kasnije je ta orijentacija izmijenjena).

3. U kršćanskoj arhitekturi iz kasnijih vremena bazilikom se nazivaju crkve koje imaju povišen dio iznad srednjeg broda.

4. U pravnom smislu bazilikom se počasno nazivaju crkve koje su posebno važne bilo zbog svoje drevnosti, veličine ili koje druge posebnosti, a njih su dvije vrste: *basilicae majores* i *basilicae minores* (veće i manje). *Basilicae majores*, koje su ujedno i sjedišta patrijarha, su: Sv. Ivan Lateranski (sjedište zapadnog patrijarha, pape); Sv. Petar u Vatikanu (po jednoj *fictio liturgica* sjedište carigradskog patrijarha); Sv. Pavao izvan zidina (sjedište aleksandrijskog patrijarha) i S. Maria Maggiore (sjedište antiohijskog patrijarha). Njima se katkad pribraja i bazilika sv. Lovre (sjedište jeruzalemskog patrijarha). U *basilicae minores* ubraja se osam rimskih crkava: Sv. Križ jeruzalemski, Sv. Sebastijan, S. Maria in Trastevere, Sv. Lovro in Damaso, S. Maria in Cosmedin, Sv. Apostoli, Sv. Petar in vinculis, S. Maria in Montesanto.

Ponekad se naslov bazilike dodjeljuje i važnim crkvama izvan Rima, a kao znak te časti dobivaju povlasticu nošenja u procesiji zvončića, sinikija (poluzatvorenog kišobrana) i *cappae magnae*.

Bazilika discoperta – bazilika kojoj središnji, povišeni dio nema krova. Vrlo raširen oblik na Bliskom istoku (Sirija i Palestina), a nalazimo ga i u Dalmaciji (Solun).

Bazilika gemina – pojava u ranokršćanskom graditeljstvu da se dvije bazilike nalaze neposredno jedna uz drugu. Jedna je služila za redovitu liturgiju, a druga kao memorija, atrij ili katekumenej.

Bazilika minor – crkva u časti episkopalnih bazilika, ali bez biskupa.

Bazilika urbana – gradska bazilika.

Bema – uzvišeni, stepenicama pristupačan prostor oko oltara.

Bifora – prozor razdijeljen stupićem na dva dijela, od kojih je svaki obrubljen posebnim lukom.

Brod (*navis*) – lađa, dio unutarnjeg prostora bazilike nastao zbog raščlanjivanja tereta krova i osvjetljenja u uzdužnim građevinama. Brodovi su međusobno odijeljeni redovima stupova, srednji je obično širi, a pobočni su uži.

Catageum – grobna zgrada sagrađena na površini zemlje.

Cela – brod, glavno svetište u hramu gdje se nalazi kip božanstva.

Cenobij – samostan, zgrada za zajednički život monaha.

Ciborij – baldahin iznad oltara izrađen od drveta ili kamena, koji nose stupovi. Javlja se već od 4. st.

Claustrum – zatvoren, nepristupačan dio samostana.

Clavus – zaglavni kamen u luku.

Clipeus – obično portret ili neki simbol u okruglom okviru

Coemeterium – groblje

Coemeterium hypogeum – podzemno groblje, prvobitni naziv za katakombe

Crkveni namještaj – predmeti u unutrašnjosti crkve koji služe pri obavljanju bogoslužja. Izrađuju se od drva ili kamena, rjeđe od kovina.

Cubiculum – u rimskoj kući prostorija za spavanje.

Deambulatorij – ophodni prolaz između apside i klupe za kler, služi za liturgijske procesije.

Diakonikon – južna od dviju bočnih prostorija uz apsidu. Služi za čuvanje liturgijskih knjiga, spisa, crkvenog posuda, odjeće, a bila je povjerena brizi đakona, odakle joj i ime.

Domus ecclesiae – najstariji kršćanski oratoriji u privatnim kućama.

Edikula – arhitektonska dekoracija u obliku pročelja hrama.

Eksedra – polukružni ili pravokutni dio prostora koji se u srednjovjekovnim građevinama identificira s apsidom, otvorena prema nekoj većoj dvorani. Također i polukružna klupa na otvorenom prostoru.

Fenestella – otvor na sarkofazima za odavanje počasti relikvijama svetaca.

Freska – tehnika zidnog slikarstva. Slika se vodenim bojama na svježem sloju žbuke.

Hipogej – podzemna grobna zgrada (vidi: coemeterium).

Ikonostas – pregrada između svetišta i broda crkve, danas samo u istočnoj Crkvi. Svoje podrijetlo vuče iz kanceli, beme u ranokršćanskim bazilikama. U starije doba umjesto ikonostasa postojale su samo uzdužne i poprečne grede, drvene ili kamene, na kojima su bili obješeni zastori koji su zakrivali svetište, po uzoru na jeruzalemski hram.

Impost – element u sastavu stupa; ploča, kocka ili krnja piramida iznad kapitela koja nosi krak luka.

Impluvium – četvrtasti otvor u atriju rimske kuće (u koji je padala kiša) (compluvium).

Kalota – polovina šuplje kugle.

Kapitel – arhitektonski element, gornji istaknuti dio stupa. Funkcija mu je strukturalna i ukrasna, a različitih je oblika - od jednostavne kocke do onih bogato ukrašenih biljnim i figuralnim motivima.

Katakombe – podzemno groblje; hodnici s grobnicama.

Katedra – biskupsko sjedalo u crkvi. U najranijim i srednjovjekovnim crkvama nalazi se u tjemenu apside iza oltara. Simbolizira biskupsko dostojanstvo, a izrađuje se od kamena, drva i bjelokosti.

Katedrala – stolna crkva, glavna crkva neke biskupije, biskupska crkva. Naziv potječe od katedre.

Katekumenej – prostorija u sklopu bazilikalnog kompleksa povezana s krstionicom. U njoj su katekumeni (nekršteni) dobivali pouku, vršili posljednje pripreme i skidali odijelo prije ulaska u krstionicu radi krštenja.

Kenotaf – spomenik pokojniku koji je pokopan na drugom mjestu.

Kolonada – red stupova.

Konfesija – u ranokršćanskim i ranosrednjovjekovnim crkvama grob mučenika ili sveca ispod oltara. Isprva je to zatvoreni sarkofag zazidan u oltaru ili ispod njega. Kasnije (od 6. st.) u zidu oltara pravi se prozorčić ili rupa kroz koju se može vidjeti sarkofag (*fenestella confessionis*).

Konfirmatorij – isto što i konsignatorij

Konha – polukružna udubina u zidu, slična apsidi.

Konsignatorij – dvorana blizu baptisterija koja je služila za podjeljivanje sakramenta potvrde (krizme) koja se u stara vremena podijeljivala odmah iza krštenja.

Kontrafor – arhitektonski konstruktivni element rađen u obliku masivne istake zida. Pojačava zid i neutralizira bočni pritisak luka, svoda, kupole ili krova.

Konzola – izbočenje na zidu s ulogom nosača ili podupirača vijenca, krovništva ili lukova. Na jednom kraju upeta, a na drugom slobodno istaknuta izvan zida. Ima i dekorativnu funkciju.

Kor – mjesto za pjevače u crkvi

Kripta – podzemna prostorija. U katakombama grobne komore mučenika, a u srednjovjekovnim crkvama prostor za grobnicu ili čuvanje relikvija, ispod uzdignutog glavnog oltara ili čitavog kora.

Laura – manastirište u kojem monasi žive odvojeno u malim ćelijama (lavra).

Lezena – okomita plitka zidna istaka, čija je funkcija konstruktivno i dekorativno raščlanjenje zida, slično pilastru, ali bez baze i kapitela.

Loculus – duguljasta pravokutna udubina u stijeni, služi za smještaj mrtvaca.

Longitudinalna građevina – objekt koji je formiran tako da dimenzija njegove duljine bitno nadmašuje dimenzije širine; u tlocrtu izduženi pravokutnik.

Martirij – mauzolej ili grobnica u kojoj je počivalo tijelo martira (mučenika).

Matronej – prostor za žene u crkvi – *matroneum*.

Mauzolej – grobna građevina monumentalne izrade.

Memorija – u ranokršćansko doba mauzolej, odnosno mjesto gdje se pokojniku (svecu) odaje počast, prostorija za obred službe mrtvima.

Menza – kvadratna oltarna ploča koja stoji na jednoj ili četiri noge, ili na šupljem zidanom postolju s rešetkastim otvorom kroz koji se mogao vidjeti sarkofag mučenika ispod oltara. Smještena je između apside i broda crkve.

Mozaik – slikarska tehnika ukrašavanja podova i zidova sitnim raznobojnim kockicama od kamena, cigle ili stakla koje su položene na podlogu od svježe žbuke.

Nadvratnik – ravna monolitna kamena ili drvena greda kojom se na gornjoj strani završava otvor vrata. Svrha mu je da prenosi opterećenje na pobočne stijene. Na njemu su često uklesani posvetni tekstovi ili podaci o gradnji, a plastično je i ukrašen.

Naos – glavna dvorana bazilike; čini ga prostor za vjernike i svetište.

Narteks – crkveno predvorje. Može biti vanjski ili unutarnji. Vanjski (*egzonartex*) je u stvari nastavak atrija prslonjen na vanjski zid crkve na kojemu je glavni ulaz. Unutarnji narteks je dio prostora koji se nalazi neposredno iza ulaza, odijeljen je od ostalog crkvenog prostora, a u ranom kršćanstvu služio je za boravak katekumena.

Niša – polukružna ili četverokutna udubina u zidu koja u gornjem dijelu obično završava polukalotom. Služi za smještaj kipova, oltara itd.

Nymphaeum – poveći rezervoar za vodu.

Oltar – povišeno mjesto od kamena, drva ili zemlje na kojemu se prinosi žrtva Bogu ili bogovima. U kršćanstvu to je mjesto na kojemu se prinosi euharistijska žrtva, a najčešće ima oblik stola. Do 6. st. u crkvi je bio samo jedan oltar, a kasnije i više njih.

Ograda svetišta (oltarna pregrada) – ograda koja odjeljuje prostor svetišta od prostora za vjernike. Najčešće je od kamena i sastoji se od stupova, velikih kamenih ploča (pluteja) i slavluka (tegurij).

Opus spicatum – obloga izvedena kockama opeke složenim u obliku klasa ili riblje kosti.

Oratorij – mjesto određeno za molitvu užega kruga vjernika, za razliku od crkve, koja služi javnom bogoslužju. U najstarijoj fazi kršćanstva kao oratoriji su služili adaptirani antički javni ili privatni objekti (kod nas u Splitu, Zadru, Poreču).

Ortostat – dovratnik, okomito stojeći element u arhitekturi.

Pastoforija – od 4. st. tako se nazivaju dvije prostorije na završecima bočnih brodova sa svake strane apside, a u njima se čuvalo liturgijsko posuđe i posvećeni kruh. Sjeverna se zove *prothesis*, a južna *diakonikon*. Kasnije ih zamjenjuje sakristija.

Paviment – podnica.

Pergola – oltarna pregrada sastavljena od niza stupova između kojih se nalaze pluteji.

Peristil – dvorište opasano stupovima.

Pilastar – polustub pravokutna presjeka prslonjen uza zid bazom i kapitelom. Služi pojačavanju zidova, raščlanjivanju zidne plohe ili kao arhitektonsko-dekorativni okvir portala, prozora...

Pilon – stup velikih dimenzija.

Piscina – bazen za krštenje, tlocrta u obliku kvadrata ili križa, sa stubama na jednoj strani.

Plutej – ploča ograde svetišta, obično bogato ukrašena reljefima.

Portal – glavni ulaz u neki prostor, odnosno svaki ukrašen ulaz.

Portik – trijem, natkriven prostor sa stupovima.

Prezbiterij – svetište, prostor za svećenike u crkvi. Obično je za nekoliko stepenica povišeno od ostalog dijela crkve i ograđeno posebnom ogradom.

Prothesis – sjeverna od dviju prostorija, prigrađenih uz apsidu ranokršćanskih bazilika, u kojoj se vršila priprema žrtvenih darova kruha i vina za misu.

Prothyron – mali zasvođeni atrij pred ulazom. Ima krovčić koji počiva na dva stupa, odnosno stuba.

Rozeta – ukrasni motiv kružnog oblika nalik na ružin cvijet sa stiliziranim laticama. Vrlo je star i raširen. Često se primjenjuje u arhitektonskoj i skulptorskoj dekoraciji.

Sarkofag – kameni sanduk u koji su se u antici pokapali mrtvaci. Poklopac mu je ravan ili u obliku dvoslivnog krova. Stranice su mu obično bile bogato ukrašene reljefima. Upotrebu sarkofaga preuzima kršćanstvo, ali mu mijenja sadržaj dekoracije (najčešće motivi križa i biblijske scene).

Sedes – stolica za predsjedatelja misnog slavlja, nalazi se u sredini subselije.

Septum – ograda, obično oko oltara.

Sepulchrum – udubina u oltaru za odlaganje relikvija mučenika.

Slavoluk – luk koji odvaja svetište od broda crkve tj. polukružni svod nošen stupovima između oltara i naroda (*arcus triumphalis*).

Spolija – građevni element (stup, arhitrav, kameni blok...) preuzet iz starije građevine i uzidan u novu. Upotreba spolija kod nas je česta na objektima kasne antike i ranoga srednjeg vijeka.

Squama – dekorativni motiv u obliku ljuski.

Stipadium – polukružna klupa uz zid apside.

Stipes – dio oltara na kojem počiva menza.

Subselija – u ranokršćanskim bazilikama dugačka, uz zid apside zaobljena kamena klupa s naslonom koja se nalazi sa svake strane katedre, a na njoj sjedi svećenstvo.

Svetište (*sanctuarium*) – u ranom kršćanstvu svetište je mjesto nad grobom mučenika ili svetaca. Od srednjeg vijeka to je prostor u crkvi gdje se nalazi oltar i uglavnom je odijeljen ogradom od prostora za vjernike.

Svod – u arhitekturi konstrukcija konkavnih oblika kojom se natkriva prostor, za razliku od ravne konstrukcije stropa. Svod može biti različitih oblika, a najčešći su: bačvasti, križni, križno-rebrasti, zvjezdasti itd.

Tambur – u arhitekturi cilindrična konstrukcija kružnog ili višekutnog tlocrta koja nosi kupolu.

Transept – poprečna lađa u bazilici.

Tranzena – perforirana kamena ili mramorna ploča kojom se zatvaraju prozori, odnosno ploče od kojih se sastoji ograda galerije, ograde svetišta... Ornament je vrlo raznolik: geometrijski, biljni i životinjski.

Travej – arhitektonska jedinica svođenja, dio unutarnjeg prostora uzdužno određen arkadama u zidu, a poprečno lukovima svoda.

Tribuna – povišen prostor u apsidi, s biskupskim sjedištem.

Trifora – lučni otvor koji je sa dva stupića podijeljen na tri dijela, čest u strukturi prozora.

UMJETNIČKI POJMOVI

Predromanika – stilsko razdoblje u zapadnoeuropskoj umjetnosti od ranoga srednjeg vijeka do pojave romanike u 11. st. U arhitekturi je karakterizira nastavak gradnje tipova crkava koji su fiksirani još u 4. st., kao i male crkvice od neobrađenog kamena uz upotrebu žbuke. Kupole i svodne konstrukcije građene su od sadre radi rasterećenja konstrukcije. Kod kamene skulpture radi se uglavnom o kamenom crkvenom namještaju koji je ukrašen pleternom ornamentikom.

Ranokršćanska (starokršćanska) umjetnost – naziv za umjetnost kršćana koja se u prvim stoljećima (2./3. – 6./7.) razvila na području Rimskog Carstva. Prvi kršćanski spomenici su oratoriji u privatnim kućama u kojima su neke prostorije preuređene za kultne potrebe. Od 4. st. grade se bazilike prema standardnom planu (longitudinalna građevina s istaknutom ili upisanom apsidom i sporednim prostorijama). Što se tiče skulpture, dominira kameni i mramorni crkveni namještaj, te sarkofazi koji su ukrašeni figuralnim i ornamentalnim motivima, a u slikarstvu mozaici.

Romanika – stilsko razdoblje u zapadnoeuropskoj umjetnosti koje traje od oko 1000. do 1250. U crkvenom graditeljstvu stil je zadržao tlocrtni raspored ranokršćanske bazilike. Opća značajka romaničke arhitekture je masivnost zidova, jednostavna konstrukcija te bogata horizontalna raščlanjenost. U kiparstvu javlja se jak osjećaj za plastičnost, a skulpture, reljefi i velika slobodna plastika vezani su redovito uz arhitekturu. U slikarstvu karakteriziraju je zidno slikarstvo i minijature.

CRKVENI I LITURGIJSKI POJMOVI

Ablucija – obredno pranje ruku.

Agape – bratski obrok prvih kršćana koji se blagovao kao uvod u slavljenje euharistije. U 4. st. su zabranjeni u crkvama zbog zloraba. Nakon toga se taj običaj prenio na groblja, a kasnije je na Zapadu potpuno napušten.

Andeli – nevidljiva bića, Božji sluge, glasnici, prenositelji ili izvršitelji njegove volje na zemlji. Tada se pojavljuju u vidljivome, ljudskom liku kao nepoznati stranci, gosti, mladići. Biblija ih razlikuje po funkcijama i hijerarhiji, a predočuje ih kao "nebesku vojsku", ali im ne utvrđuje broj. Tek se od 6. st. broj anđeoskih vrsta fiksira na devet korova, podijeljenih na tri reda:

I. red: 1. Serafini, 2. Kerubini, 3. Prijestolja;

II. red: 4. Gospodstva, 5. Sile, 6. Vlasti;

III. red: 7. Poglavarstva, 8. Arkandeli, 9. Anđeli.

U ikonografiji serafini su plamenocrvene boje i imaju šestora krila s mnogo očiju. Kerubini su nebeskomodne boje i imaju četvora krila. Arkandeli su individualizirani vlastitim imenima koja tumače njihove funkcije. Ima ih sedam (Mihovil je vojskovođa nebeske vojske, Gabrijel je Božji glasnik, Rafael, Urijel je arkandeo na ulazu u zemaljski raj...).

Anđeli su zaštitnici pojedinih ljudi, njihovi anđeli čuvari. U najranijim prikazima, u slikarstvu katakomba i na reljefima starokršćanskih sarkofaga, anđeli nemaju krila. Oni su lijepi mladići, obučeni u bijele haljine. Prvi put se javljaju s krilima u 4. st. Krila su im isprva bijela, a u kasnom srednjem vijeku postaju zlatna ili šarena. Uz oblike anđela uvode se u ikonografiju, od talijanske renesanse 15. st., i mali, ljupki, golišavi, krilati anđelčići, takozvani *putti*.

Antifona – pripjev koji od pjevača preuzima kor i pjeva između pojedinih stihova psalma ili samo na početku i na kraju psalma.

Apokrifi – spisi pisani stilom bliskim Bibliji i biblijskim piscima. To su uglavnom romansirano prošireni, katkad skraćeni ili iskrivljeni biblijski kanonski tekstovi. Radi očuvanja čistoće kanonskih knjiga Biblije Crkva ih je zabranjivala, ali oni su se ipak širili.

Arijanstvo (arijanizam) – kršćanska hereza nazvana po začetniku Ariju, a odnosi se na Kristovu božansku narav. Arije je smatrao da Krist, druga osoba Trojstva, jest božanski u nekom smislu, ali ne u potpunosti, kao što smatraju pravovjerni kršćani (za njih je Sin suvječan Ocu, dok Arije tvrdi da mu je samo sličan). Arijanstvo je osuđeno na koncilu u Niceji 325., no ipak se dalje širilo, a osobito su ga prihvaćali obraćeni barbari. Nakon 7. st. arijanstvo službeno nestaje, premda se u raznim oblicima i dalje javlja.

Biskup – najviši stupanj svećeničkog reda, duhovni poglavar Crkve na određenom teritoriju koji se zove biskupija ili dijeceza. Više biskupija zajedno tvore crkvenu pokrajinu, a njome upravlja nadbiskup (metropolita). Njemu podređeni biskupi nazivaju se sufraganima. U ranom srednjem vijeku biskupe bira lokalna crkvena zajednica, a papa ih potvrđuje, a od 12. st. biskupe imenuje papa.

Credo (Vjerovanje) – kratka formula koja sadrži bitne elemente i glavne istine kršćanskog vjerovanja. Najkraće i najsžetije je, a ujedno i najstarije, tzv. Apostolsko vjerovanje, koje sadrži vjerovanje onako kako su ga izlagali apostoli. Kako su s vremenom pojedine istine bile predmet rasprava, tako su se na koncilima proširivale formulacije Vjerovanja. Najpoznatije, a poslije Apostolskoga i najraširenije, jest *Nicejsko-carigradsko vjerovanje* (doneseno na koncilima u Niceji 325. i Carigradu 381.), a upereno je protiv arijanizma, te detaljno razrađuje istinu o Trojstvu.

Duh Sveti – po kršćanskoj dogmi treća božanska Osoba. Njegovim je učinkom Bogorodica na djevičanski način začela Krista. On je nad Krista sišao kad se Krist u Jordanu krstio. On je od Krista obećani Duh Utješitelj koji je nakon Kristova uzašašća sišao nad apostole. Kao Duh Istine, on

prožima i vodi Crkvu, nadahnjuje ljude udjeljujući im sedam darova Duha Svetoga (duh mudrosti, razuma, savjeta, jakosti, znanja, pobožnosti i straha Božjega).

Duh Sveti prikazuje se (već od 2. st., Lucinine katakombe u Rimu) u liku bijele golubice (najčešće s kružnom aureolom oko glave ili golubice okružene aurom svjetla). Prikazuje se i u obliku plamenih jezika u prizoru silaska Duha Svetoga te aure (blistavog oblaka, svjetla) u ikonografiji Preobraženja (oko Kristova lika), a u obliku zrake ili snopa svjetlosnih zraka često i u prizorima Navještenja i krštenja Kristova, gdje je to često spojeno i s predodžbom golubice. U nekim ikonografskim formulama Trojstva pojavljuje se u ljudskom liku.

Euharistija – najsvečaniji čin kršćanskog kulta i jedan od glavnih sakramenata, ustanovljen od samog Krista za vrijeme njegove posljednje večere s apostolima kao spomen-čin njegova otkupiteljskog djela, znak njegove trajne prisutnosti među ljudima. Ona je također i element Novog saveza između Boga i ljudi, sklopljenog na Kalvariji i zapečaćenog Kristovom krvlju, nasuprot Starom savezu sklopljenom preko Mojsija na brdu Sinaju.

Način i obred kojim se taj spomen-čin u povijesti ponavlja i svetkuje zove se misa. Bitni i sastavni dijelovi euharistije jesu blagoslov i pretvorba kruha i vina u Tijelo i Krv Kristovu, te lomljenje kruha (*fractio panis*) i dijeljenje čestica (hostija) pričesnicima. Praksa svetkovanja euharistije (misa) stalna je od prvih dana kršćanstva do danas.

U prvim se stoljećima kršćanstva euharistija slavila samo u noći od subote na nedjelju. Već u 3. st. počinje se pričest nositi i izvan dvorane gdje se slavila euharistija, osobito utamničanim kršćanima, a nakon Milanskog edikta i bolesnicima.

Imerzija – praksa da se katekumen prilikom krštenja cijeli uranja u vodu. Ovo je bila redovita praksa u prvo doba kršćanstva. Po nekim izvorima čini se kako je potpuno uranjanje bilo u praksi samo na Istoku, a na Zapadu samo djelomično uranjanje. U 12. st. ovaj se način krštenja polako napušta.

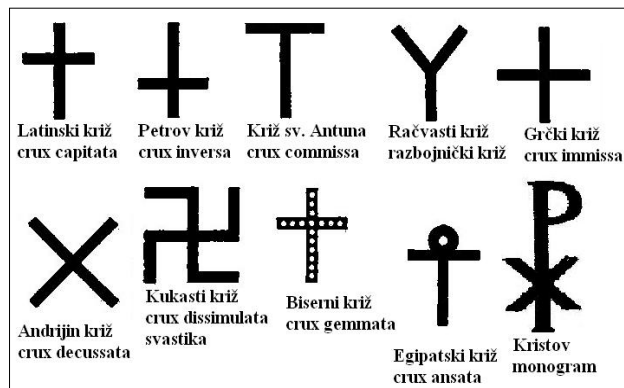
Infuzija – praksa da se prilikom krštenja kandidat tripot polijeva vodom po glavi, pri čemu se izgovara formula krštenja. Prakticira se sve više od 13. st.

Koncil – kolektivni organ upravljanja Crkvom.

1. Ekumenski (sveopći) koncil je skup svih biskupa katoličke Crkve s papom na čelu, a ima vlast određivati i uređivati crkvenu doktrinu, liturgiju i disciplinu.
2. Pokrajinski koncil jest skup biskupa, arhiđakona, dekana i još nekih uglednih klerika neke crkvene pokrajine, s metropolitom na čelu, a ima vlast donositi pokrajinske odredbe o crkvenoj disciplini.

Krizma – sakrament potvrde, pri kojem krizmanici obnavljaju svoja obećanja koja su dali na krštenju (ili su ta obećanja umjesto njih dali kumovi). Pritom ih biskup maže uljem krizme. U prvim vijekovima kršćanstva, dok su se krstili odrasli, taj se sakrament dijelio neposredno nakon krštenja, a otkako se krste djeca, dijeli se oko 15. godine života, kada "odrastu".

Križ – najrašireniji i najizrazitiji simbol kršćanstva. Zapravo je to sprava za mučenje na kojoj je Krist bio mučen i umro i tako postao Spasiteljem čovječanstva, a time je križ od znaka poniženja i sramote postao znakom i simbolom slave. Križ je u ikonografiji bio je poznat mnogo prije Krista (svastika, ankh, itd.). Veličinom,

položajem i međusobnim odnosom dviju greda dobivamo brojne varijante križa. U prva tri stoljeća kršćanstva križ kao simbol javlja se prikriven u drugim formama (sidro, svastika, krug i sl.), koje se nazivaju *crux dissimulata* (prikriveni križ). Od 4. st. vrlo je učestao tzv. Konstantinov križ (*krizmon*) i križ uređen dragim kamenjem (*crux gemmata*). Od 6. st. njegov oblik poprima bezbroj oblika i funkcija, s posebnim simboličnim značenjima.

Krštenje – obred kojim se podjeljuje sakrament krsta. U prvim se stoljećima krštenje vrši imerzijom (*per immersionem*). Kasnije, od 12. do 16. st., krštenje se vrši infuzijom (*per infusionem*). U prvom razdoblju kršćanstva krstili su se uglavnom odrasli, a od 6. st. krste se već i djeca. U 3. i početkom 4. st. krštenje se vrši tako da se katekumeni u jednoj prostoriji ispred krstionice (*katekumeneion*) svuku, goli ulaze u krstionicu, gdje ih biskup najprije maže uljem egzorcizma, koje drži jedan đakon njemu s lijeva, i traži od katekumena da se odreknu Sotone. Zatim katekumen zajedno s đakonom ulazi u vodu i po njegovim uputama ispovijeda pravu vjeru u tri navrata (Otac, Sin i Duh Sveti), a biskup ga istodobno trostrukim uranjanjem krsti. Nakon toga krštenik izlazi iz vode, a biskup ga maže drugim uljem euharistije, koje drži drugi đakon što stoji biskupu s desna. Nakon toga krštenik (*neofit*) prelazi iz krstionice u susjednu prostoriju gdje oblači bijelu haljinu i ulazi u crkvu. Tu su haljinu novokršćenici nosili osam dana, od Uskrsa, kada se krštenje redovito obavljalo, do slijedeće nedjelje. Do 7. st. krštenje se obavlja samo na Uskrs, a za one koji su taj dan bili spriječeni dodaje se još jedan termin, na Duhove. U kasnijim razdobljima vrši se u svako doba, praktički ipak u nedjelje.

Od 4. do 6. st. obred krštenja doživljava svoj apogej, zajedno sa svom kršćanskom inicijacijom, i na njemu će se napajati sva kasnija razdoblja. Posebno je razrađena priprava na krštenje, → katekumenat. Poslije 8. st., kada je pokršteno gotovo sve odraslo stanovništvo Europe, potpuno nestaje katekumenata. Tada se već krste djeca, a obred se ustalio kakav je bio u 6. st.

U prvim stoljećima krst podjeljuje isključivo biskup, kasnije, u 5. st., tu vlast dobivaju u važnijim naseljima izvan biskupskog sjedišta arhiprezbiteri, a od 10. st. i župnici.

Liturgija – služba koju netko obavlja u ime zajednice i za njezino dobro prema Bogu; sve javne i od crkve službeno odobrene bogoštovne radnje.

Milanski edikt – proglas kojim je car Konstantin 313., nakon pobjede nad Maksencijem na Milvijskom mostu, priznaje kršćanstvu ravnopravnost s ostalim religijama, vraća kršćanima imanja.

Misa – obred kojim se aktualizira sakrament euharistije, u kojem se po Kristovim riječima kruh i vino pretvaraju u njegovo tijelo i krv, te se dijele vjernicima. Samo slavljenje obreda mise ima niz stupnjeva, zavisno od prigode i broja prisutnih. Misa se redovito prakticirala od prvih dana kršćanstva, a njen se oblik definitivno formirao u 4. i 5. st.

Pričest – dio mise u kojem svećenik i vjernici blaguju euharistijski kruh i vino.

Sakrament – vidljivi znak nevidljive milosti, ustanovljen od Krista. Vanjski i vidljivi znak ili čin proizvodi nevidljivi učinak, milost po kojoj čovjek postaje omiljen Bogu. Katolička Crkva ima sedam sakramenata: krst, potvrda, euharistija, ispovijed, bolesničko pomazanje, svećenički red i ženidba.

Svaki sakrament sastoji se od dvaju sastavnih i bitnih dijelova: od *materije* (čini i stvari, ili oboje) i *forme* (riječi koje se pritom izgovaraju).

Sinoda – skupština svećenstva jedne biskupije ili crkvene pokrajine koju saziva i presjeda joj biskup ili metropolit. Na njoj se donose disciplinarne odluke. Zaključci sinoda su lokalnog karaktera, za razliku od koncila koji ima univerzalni karakter.

Titular – titular nekog mjesta ili crkve je božanska osoba, misterij ili svetac čije ime to mjesto ili crkva nosi. Smisao toga je da ta osoba na poseban način štiti to mjesto. U crkvama se kip ili slika titulara stavlja u dno apside, ili na glavni oltar u kojemu se nalaze i njegove relikvije.

Trojstvo – Otac, Sin i Duh Sveti. Kršćanska dogma koja definira da je Bog, u svojoj naravi jedan, ali da su u njemu sadržane tri Osobe proglašena je 325. na Nicejskom ekumenskom saboru (na njemu je bilo osuđeno arijanizam kao hereza). Ikonografija je vizualni znak Trojstva rješavala: 1. simbolički, 2. alegorijski, i 3. antropomorfno. Najstariji način je alegorijski. Tipičan je za bizantsku ikonografiju i služi se još od 5. st. (mozaik u S. Maria Maggiore u Rimu) motivom Abrahamova gostoprimstva. Abraham ugošćuje tri neznanca (anđela, od kojih jedan proriče kako će mu Sara roditi sina).

IKONOGRAFSKI POJMOVI

Aheiropoietos – slike (ikone) u istočnoj Crkvi za koje se vjeruje da nisu naslikane rukom umjetnika, nego su nastale čudom (npr. lik Kristov na Veronikinu rupcu), ili su donesene s neba.

Arma Christi – sprave i predmeti kojima je Krist bio mučen ili simboliziraju njegovu muku. Najčešći prikaz je križ na kojem su pojedini predmeti: pijetao, bičevi, trnova kruna, vrč, spužva, Veronikin rubac, čekić, čavli, kliješta, koplje, ljestve.

Aureola (nimbus) – pojas svjetla oko glave, najčešće u obliku kruga, trokuta ili četverokuta. Stavlja se oko glave božanskih ili svetih osoba ističući njihovo veliko dostojanstvo. Trojstvo se predočava trima zrakama svjetla koje tvore *zrakastu aureolu*. *Križolika aureola* označava Krista, *trokutasta* Trojstvo. Aureola Djevice Marije uvijek je kružna, često bogato ukrašena. Aureola ostalih svetaca kružna je, ali bez velikih ukrasa. Četverokutna aureola označava žive osobe (darovatelji).

Krist Emanuel – bizantski ikonografski tip Krista koji je prikazan kao poprsje golog djeteta što ga Bogorodica nosi u medaljonu na prsima ili položenog kao hostiju na patenu.

Krist Kralj – predodžba Krista kao okrunjenog kralja u raznim srednjovjekovnim ikonografskim formulama: Krist se prikazuje s atributima zemaljskih kraljeva, tj. s plaštem, žezlom i krunom.

Krist Pantokrator (grč. svemogući) – bizantski ikonografski tip Krista u kome se stapaju predodžbe o Bogu Ocu i Sinu, stvoritelju i spasitelju. Bizantski tip Pantokratora uvijek je poprsje (u vrhu kupole ili u vrhu apside). Krist Pantokrator nema na sebi znakove muke, ima križnu aureolu i karakterističan čuperak kose na čelu. Lijevom rukom drži knjigu, a desnicom blagoslivlja (s tri skupljena prsta).

Majestas Domini (lat. veličanstvo Gospodnje). Ikonografski prikaz Krista kako sjedi na prijestolju unutar mandorle, u lijevoj ruci drži Knjigu života, a desnicom blagoslivlja. Oko mandorle redovito se nalaze simboli četiriju evanđelista, a ispod nje katkad dvadeset i četiri starca Apokalipse.

Mojsije – u starokršćanskoj umjetnosti na freskama katakombe i na sarkofazima malo motiva iz Mojsijevog života, najčešće - Mojsije izbija vodu iz pećine i Mojsije prima ploče zakona.

Monogram – ime nekog čovjeka ili kratka formula napisana tako da su sva slova među sobom povezana u jedinstven znak. Kristovo se ime i funkcija počelo već u prvim stoljećima kršćanstva upotrebljavati u obliku monograma sastavljenog od jednog, dva ili više slova. Isprva zbog tajnosti pred poganima, a kasnije iz praktičnih razloga, skraćivanja.

Orant često prati Dobrog Pastira. Često se javlja kao personifikacija crkve i tu se obično nalazi natpis. No ako se uz lik oranta ne javlja natpis onda ne smijemo tvrditi da je riječ o personifikaciji crkve. Orant i natpis MARIA nalaze se na relikvijaru iz Novalje.

Muškarac orant s raskriljenim rukama s dlanovima okrenutim prema gore čest je u nizu prikaza: Noa, Danijel među lavovima, trojica mladića u užarenoj peći, Jona (na provi je čovjek sa raširenim rukama, za kojeg se drži da moli za spas Jonine duše, međutim Cambi drži da nije riječ o orantu, već možda o promatraču ploidbe koji daje znakove kormilaru).

Muški orant ponekad predstavlja samog pokojnika koji se moli za svoju dušu, ali tada nema drugih motiva, odnosno elemenata.

Posljednji sud – završni čin u povijesti svijeta, kad će Isus doći drugi put, kao sudac, a ljudi će uskrsnuvši od mrtvih biti po zaslugama razlučeni. Postoji bizantski i zapadnjački (od 11. st.) tip prikaza Posljednjeg suda. Bizantski se tip počinje formirati u 7. st., a konačno je formuliran u 11. st.

Prvi grijeh se kao motiv javlja već od najranijih spomenika (freska 2. st., katakombe sv. Januarija u Napulju). To je redovito simetrična kompozicija sa stablom spoznanja dobra i zla u sredini i sa stojećim golim likovima Adama i Eve. Oko debla se ovija zmija.

Traditio clavium – prikaz postavljanje Petra za prvaka apostola (obično prikaz Krista kako Petru daje ključeve).

RELIKVIJARI I RELIKVIJE

Relikvijari (lat. *reliquarium*, prema *reliquiae* "ostaci") su škrinjice ili kutijice u kojima su se čuvali manji dijelovi tijela mučenika ili pak lažne relikvije koje su nastajale dodiranjem s pravim mučeničkim ostacima (*brandea, paliola*). Relikvijari se izrađuju od raznih materijala, najčešće od plemenitih.

Relikvije su ili čitava tijela, ili dijelovi tijela ili pak samo čestice nekog sveca ili blaženika čiji je kult odobren od Crkve. U širem smislu to su i predmeti koji su s tom osobom bili u uskoj vezi (odjeća) ili pak sredstva kojima su mučeni. Tim se ostacima pridaje čudotvorna moć pa se nazivaju i moći.

Čuvanje ostataka mučenika datira još u doba katakomba, kada su mučenička tijela pohranjivali u arkosolije ili sarkofage. Kad su završili progoni kršćana, u nedostatku čitavih tijela, stavljali su se pojedini dijelovi tijela u posebne kutije (relikvijare).

Prikupljanje tjelesnih ostataka svjedoka kršćanske religije zahvatilo je sve krajeve antičkoga svijeta u poslijemučeničkom razdoblju (od 320ih nadalje). Poseban vid štovanja uživali predmeti koji su imali neku vezu s Kristom, Marijom apostolima, i relikvije najistaknutijih mučenika.

U doba barbarskih provala bio je otežan pristup mučeničkim tijelima u sarkofazima van gradskih zidina (gdje su se najčešće nalazila groblja), pa su se tijela mučenika stala prenositi (translacija) iz groblja *extra muros* (izvan zidina) u grad i u njihovu čast graditi posebne crkve.

U kršćanstvu je rano uvedena praksa da se misa služi nad grobom mučenika, pa kada "svježih" mučenika više nije bilo, a crkve se sve više gradile, iz Rima su se u svaku novu crkvu slala isprva tijela, a zatim dijelovi, pa kasnije i samo čestice mučenika koje bi se ugradile ispod oltara ili u oltar. Grob s moćima nalazio se ispod oltara, a iz toga će nastati **konfesija**, a kasnije kript. Važnost relikvija je dostigla takve razmjere da je svaki oltar morao sadržavati ostatke svetaca. Nije rijedak slučaj da je oltarni grob imao i više relikvijara. Ponekad su postojali pod oltarom manji zidani grobovi križnoga, L ili nekoga drugog oblika. Samo su raskošnije uređene crkve imale konfesije kojima se pristupalo stepeništem, a grob je od puka bio odvojen rešetkom (*fenestella confessionis*).

Potreba za relikvijama bila je toliko jaka da se nije oklijevalo i lažne ostatke smatrati pravima. U srednjem vijeku trgovalo se ostacima tijela svetaca i izmišljalo mučenike. Za dostojan smještaj relikvija bili su nužni relikvijari.

Ishodište relikvijara su bile rimske škrinjice (*scrinia*) za dragocjenosti. Međutim, ima i relikvijara koji su zapravo samo smanjena forma sarkofaga (logična posljedica njihova sepulkralnog karaktera). Najstariji primjerak relikvijara tipa škrinjice potječe iz **Novalje na Pagu**. Sačuvana je vanjska obloga od brončanog lima drvene kutije koja je propala. Obloga je tehnikom iskucavanja ukrašena nizovima biblijskih prikaza. Riječ je o pet starozavjetnih i pet novozavjetnih scena, koje su se ponavljali i prekrivali sve strane škrinjice. Na svakoj strani su tri vodoravna pojasa, a u savkom pojasu 8 do 9 scena na dužim, i 5 do 6 scena na kraćim stranama.

U **starozavjetnom nizu** nalaze se sljedeće scene:

- ☞ Mojsije izbija vodu iz stijene
- ☞ Poziv Mojsiju (Mojsije izuva sandale)
- ☞ Noa u arcu
- ☞ Danijel u lavljoj jami
- ☞ Abrahamova žrtva.

U **novozavjetnom nizu** nalaze se:

- ☞ Čudo u Kani (ili Umnažanje kruha)
- ☞ Uskrsnuće Lazara
- ☞ Dobri pastir
- ☞ Marija kao orans
- ☞ Ozdravljenje slijepca.

Svi motivi, osim onih koji prikazuju Mojsija ili Krista imaju napisano ime. Kristovu glavu okružuje nimbus, a ostale ga osobe nemaju. Pastir nema nimbus, pa ne može biti protumačen u smislu Ivanove usporedbe Krista i Dobroga pastira, nego kao parabola o nekom dobrom pastiru.

Sve teme na relikvijaru imaju soteriološko značenje, što je logično, budući da i relikvijari pripadaju sepulkralnoj sferi, kao i slikarije u katakombama ili reljefi na sarkofazima.

Na temelju frizura i natpisa relikvijar se datira u kasnokonstantinsko ili postkonstantinsko razdoblje. Tipološki i umjetnički, relikvijar odgovara škrinjicama i relikvijarima rajnsko-dunavskog područja.³⁰

Sljedeći u kronološkom nizu je nedvojbeno najljepši i najvažniji relikvijar u kršćanskom svijetu. To je čuvena škrinjica od slonovače iz glavnog oltara crkve u **Samagheru kod Pule**. Moćnik je gotovo sigurno sadržavao kosti Sv. Hermagore. Kutija je bogato urešena na stranama i poklopcu s 19 motiva.

Na **poklopcu** je prikaz *Traditio legis* – Krist stojeći na brdu iz kojega izlaze četiri rajske rijeke uručuje svitak Petru, a ne, kao što je to uobičajeno, Pavlu. Scena je omeđena palmama, a nazočan je i Pavao dok Kristu sa strana prilaze jaganjci.

Na **prednjoj strani** je križ između golubica, a slijede dva simetrično postavljena jaganjca. Niže pred svećanim tronom stoji jaganjac ispod čijih nogu istječu četiri rajske rijeke. Sa strana trona su prikazi

³⁰ Neki drže, zbog sirijske varijante imena, kako je nastao vjerojatno negdje na helenističkom istoku, u Siriji ili Palestini, sredinom 4. st.

šest apostola s rotulusima, tri lijevo, tri desno, a između njih su palme.

Na stražnjoj strani je križ, flankiran golubicama. Ispod su simetrične grupe jaganjaca što prolaze kroz vrata prema križu u koji je upisan kristogram te grčka slova A i Ω . Niže je arhitektura s tordiranim stupovima te nekom vrstom baldahina. Ispod su lučna vrata, po svoj prilici grob apostola Petra u Rimu. Slijeva su muškarac i žena što se drže za ruke. Lijevo od njih su dva muškarca (stariji i mladi), a desno dvije žene. Donji friz je isti kao na prednjoj strani.

Lijeva bočna strana pokazuje križ i po dvije golubice sa strana. Ispod su dva jaganjca koji omeđuju križ pred arhitektonskom pozadinom. Ispod je prizor prikazanja (*oblatio*) djeteta u crkvi. Postrance su dvije muške i dvije ženske figure. Donji niz jednak je onome na prednjoj i stražnjoj strani.

Desna bočna strana pokazuje četiri golubice koje okružuju križ. Ispod su dva jaganjca sa strana križa, a ispod toga scena krštenja djeteta. U šesterostranom baptisteriju s kolonadom stoji majka koja dovodi dijete, a ispred su muške i ženske figure. Donji niz jednak je kao na prednjoj i stražnjoj strani. Prikazi na ovom relikvijaru nisu samo najbogatiji, nego i unikatni. On predložuje izvorni oblik najvažnijih kršćanskih obreda, a k tomu prikazuje izgled apostolskoga groba, crkve i baptisterija Sv. Petra u Rimu.

Vrijeme nastanka relikvijara je početak 5. st., a podrijetlo nije moguće pouzdano utvrditi.

Dva relikvijara koji međusobno dosta sliče, barem kad je u pitanju ikonografski prikaz, jesu srebrni relikvijar **iz Pule** (katedrala) i onaj **iz Novalje**. Na tim poligonalnim relikvijarima s piramidalnim poklopcem javljaju se apostoli i Krist. Unatoč sličnosti nisu produkt iste radionice, ali su oba približno iz 5. st.

Vrlo je značajan i srebrni relikvijar pronađen na **Lopudu**. Radi se o škrinjici s poklopcem na čijoj su prednjoj strani tri arkade pod kojima su križevi. Na bočnim stranama je po jedan križ. Rubom

poklopca pruža se natpis u čast sv. Ivana Krstitelja. Potječe iz kasnog 6. st. ili ranog 7. st.

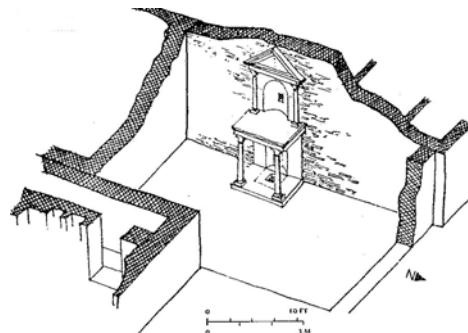
Kameni relikvijari slični su sarkofazima. Relikvijar **iz Raba** pokazuje srodnosti u dekoraciji sa sarkofazima iz 6. st., a relikvijari iz Lovrečine i Solina sa sarkofazima ranog 6. st., sa središnjim urezanim križem. Ti su relikvijari izrađeni u lokalnim radionicama. Relikvije vjerojatno nisu stavljane izravno u sarkofag nego u metalne recipijente koji su se ulagali u sarkofage.

MARTIRIJI

Razdoblje od 150. do 250.

Memorije i martiriji nastaju u mjestima djelovanja ili na grobovima apostola, prvih biskupa i mučenika kao jednostavne, često provizorne kapele i spomen-obilježja. Odmah po završetku progona širi se intenzivan kult mučenika i svetaca, zbog kojeg se podiže mnoštvo memorijalnih crkava.

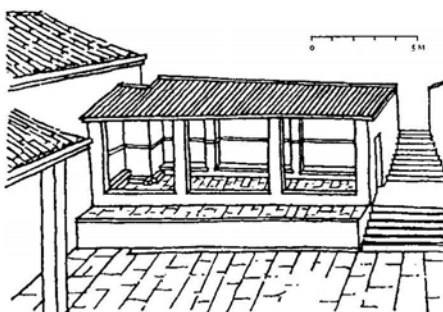
Martiriji vuku porijeklo od poganskih građevina koje su slavile pojedine mitske heroje ili vladare – *heroa*. One su imale karakteristike i hramova i mauzoleja. S vremenom se razlika između *heroa* i mauzoleja izbrisala. Iz *heroa* i herojskog kulta razvili su se kršćanski *martyrii*, od 2. st. Nalazi **ispod sv. Petra** u Rimu čini se otkrivaju najstariji poznati martirij (slika dolje). Nađeni su ostaci siromašnog groblja, a prostor je određen zidom koji presvuđuje jedan od siromašnih grobova, datiran oko 160. Iznad groba, u zidu je niša, ispred koje je *aedicula*. Ova edikula predstavlja *tropaion*, spomenik pobjede sv. Petra nad smrću i poganstvom, dignut do 200. Za kršćane kasnog 2. i 3. st. ovo je bio hram apostola.

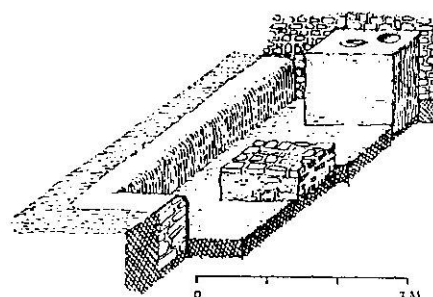
Razdoblje od 250. do 313. godine

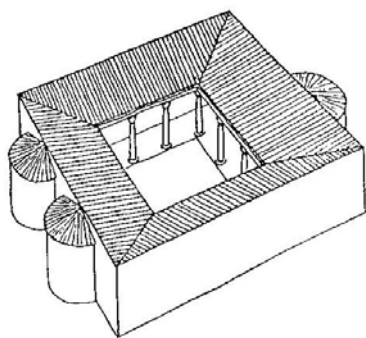
Jednostavni martiriji obilato se grade nakon Decijevih progona 260., i nakon Dioklecijanovih progona 303.-305. Dvije komore unutar **Kalistovih katakombi** – pripremljene prije 207. za zajednički pokop rimskih biskupa i u upotrebi do 314. – spojene su do 250. i skromno dekorirane dvama stupovima (slika lijevo).

Na nalazištu **San Sebastiano** na Via Appia, održavalo se od 258. slavlje u sjećanje na sv. Petra i sv. Pavla. Tada je podignuto otvoreno dvorište, s jedne strane ograničeno otvorenom dvoranom za funeralnu gozbu (*triclia*). Unutar dvorišta, niša s mramornim zaštitnim zidom formirala je centar kulta (slika lijevo).

Mnogo jednostavniji martirij podignut je u otprilike isto vrijeme na kršćanskom groblju pronađenom ispod srednjovjekovne katedrale u dalekom **Bonnu** – pravokutna klupa ispod neba, okružuje dva zidana bloka koji se uzdižu iznad groba, od kojih je jedan pripravljen za žrtvenu libaciju (slika desno).

Niz malih martirija pronađen je u **Saloni**. Oni pokazuju niz varijanti – jednostavne apside s klupom, zidom okružena kvadratna dvorišta s apsidom... Katkada je, kao na **Manastirinama**, prostor okružen porticima s apsidama koje strše – broj im se povećava tijekom Konstantinove vladavine u labirint kapelica s apsidom. Tu je zapravo jednoj starijoj apsidi s grobom mučenika dodan peristil s dvije apside na suprotnoj strani, te je nastao mali sakralni kompleks (slika lijevo).

Na **Marusincu** (slika desno) je podignut složeni grobni prostor:

dugo dvorište s portikom, ograničeno apsidom i dvama mauzolejima postrance. Plan podsjeća na baziliku te je ona označena kao *basilica discoperta* za što nema valjanih dokaza. Zapravo, tlocrt predstavlja prostor jedva monumentaliziran iznad najpraktičnijih potreba, i staromodan po standardima 5. st.

Otvoreni prostor očito je potaknuo monumentalnije tipove martirija tijekom 4. st. Primjer je upravo **Anastazijev mauzolej** na Marusincu, datiran 305.-310. Drugi su nađeni u dalekim

mjestima kao što je to Pečuh u Mađarskoj i Alberca u Španjolskoj. Svi su male dvokatne građevine, pravokutne i s unutrašnjom apsidom, bačvasto presvođene i ojačane izvana kontraforima. Gornja prostorija je, također bačvasto presvođena, vjerojatno je služila za funeralne gozbe i memorijalnu službu. Ovaj tip očito proizlazi iz rimskih dvokatnih i trokatnih mauzoleja i *heroa*, ali smještaj oltara iznad groba mučenika za memorijalnu službu uvodi novi element, važan za kasniji razvoj kršćanske arhitekture.

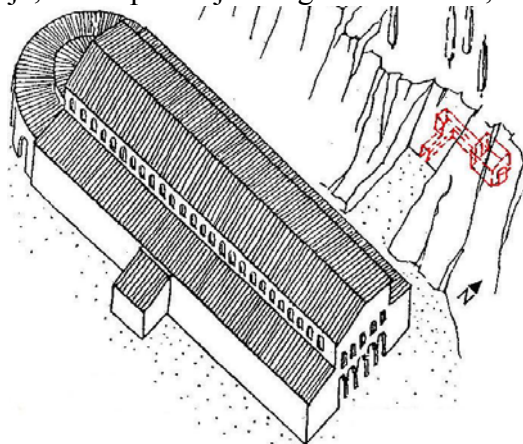
Istovremeno, složeni martiriji i prostorije za gozbu građeni su u **Rimu** usred otvorenih groblja iznad katakombi. Neki su bili **trikonhalni** (*cellae trichorae*), središnji brod presvođen, fasada otvorena širokim lukovima ili trostruka arkada ili im prethodi kratki brod. Grob mučenika je bio ili ispod poda ili u komori katakombe. Drugi su martiriji bili **u obliku križa**, centralni kvadrat križno presvođen, i grob očito skriven u podzemlju u kružnoj grobnici povećanoj krakovima križa. Martirij **iznad katakombi sv. Praetextatusa** u 2. pol. 4. st. bio je heksagon s niskim nišama koje strše između visokih stupova, dok je središnja prostorija nadsvođena kupolom i osvijetljena uskim prozorima iznad apside. Sudeći po njihovom zidu sve ove građevine datiraju iz prve četvrtine 4. st., a neke mogu biti predkonstantinske. Sve su blisko tlocrtom i oblikovanjem povezane s tradicijom rimskih poganskih mauzoleja i *heroa* složenog tipa. U iznimnim slučajevima, kršćanski martiriji predkonstantinovskog doba prividno su upili čak i neskromnije tipove mauzoleja, uobičajene u istočnim provincijama – *tetrapilon*, četverolučnu svodnu strukturu, podsjećajući na baldahin kao što je onaj što se izdiže nad carevim prijestoljem. Takav je tetrapilon bio nad grobom sv. Ivana Evanđelista u Efezu, možda čak 300. godine.

Monumentalni su oblici lakše ulazili u kršćansku grobišnu arhitekturu nego u druge tipove kršćanske arhitekture. Poganske grobne građevine bile su uglavnom privatna stvar i stoga nisu imale religijski ton sadržan u monumentalnoj javnoj arhitekturi. One su od potonje apsorbirale izražajne elemente i često plan, ali su često smatrane neutralnom i istinski religioznom arhitekturom. Stoga su oblici klasične arhitekture mogli lako ući među kršćanske grobne građevine – bilo privatne mauzoleje, dvorane za funeralne gozbe ili martirije.

Konstantinsko doba – 4. st.

Opsežna građevinska djelatnost kršćanstva započinje u 4. st. nakon Milanskog edikta. U glavnim gradovima Carstva i na najvažnijim mjestima kršćanske tradicije nastaju velike građevine i brižljivo **planirane cjeline**, koje zamjenjuju heterogene, nesustavno izrasle sakralne sklopove prvih stoljeća. Pri tome su **memorijalne crkve** – memorije i martiriji – uglavnom centralnog tlocrta (kao i baptisteriji, no oni bogatstvom oblika nadmašuju baptisterije jer nisu vezani uz uvijek isti obredni čin).

Grobna arhitektura samo dalje slijedi razvoj koji je imala do 313., pa se katakombe i groblja na otvorenom samo jednostavno šire. Međutim, unutar grobalja, novi položaj i bogatstvo Crkve, i pojačano štovanje mučenika doveli su do značajnih promjena. Grob štovanog mučenika, kao što je to **sv. Lovro** u svojoj katakombi na Via Tiburtina, izoliran je iz zida katakombe i oko njega je podignuta grobna komora formirajući podzemni martirij (330., crveno na slici desno). Postavljena je cijev (*cataract*), okružena prstenom, kroz koji su vjernici lijevali vino i ulje, te spuštali lanene trake kako bi dotakle svećeve relikvije.

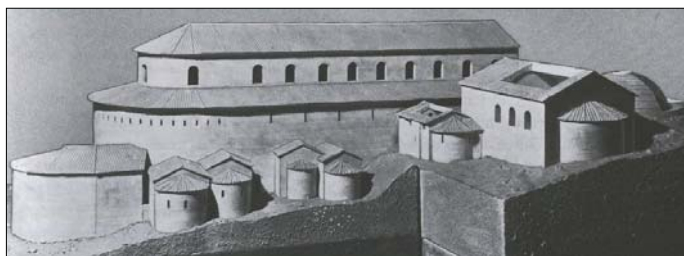
Slične promjene su se odvijale oko štovanih grobova na otvorenom. Vjernici se nastoje ukopati što bliže grobu mučenika pa tako bogati vjernici okružuju grob apsidama i mauzolejima. Ovo se dogodilo na groblju **Manastirine**, gdje je *area* ranog 4. st. gotovo udvostručena veličinom i okružena novim eksedrama (slika desno). Predkonstantinski običaji se nastavljaju i kod funeralnih dvorana (za memorijalnu službu i grobne gozbe). Različite veličinom, ove su prostorije uvijek pravokutne s drvenim krovom. Nalazimo ih od Dalmacije i sjeverne Italije do Rajne.

Različita rješenja morala su se razviti u velikim centrima Carstva. Zbog velikog broja hodočasnika javila se potreba za novom strukturom uz mučeničkov grob, koja bi odgovarala potrebama ukapanja, te misa zadušnica, kao i pogrebnim gozbama koje su kulminirale misom.

Prostrane, natkrivene, s podovima prekrivenim grobovima, ove građevine su skrivale *mensae* za gozbe, uključujući i mensu za mučenika koja je služila i kao oltar tijekom mise zadušnice na svečev

dan. U početku se na ove građevine nije gledalo kao na crkve, već kao na dvorane za gozbu ili natkrivena groblja. Tijekom 4. i 5. st. ova *coemeteria subteglata* su apsorbirala sve više funkcija crkve za stanovnike predgrađa koji su živjeli uz groblja van grada.

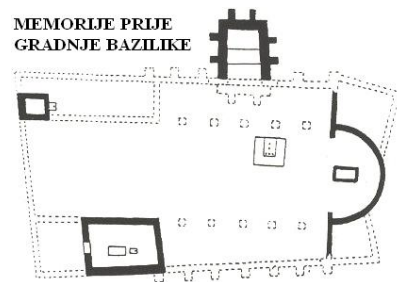

Ove dvorane variraju u tlocrtu, ovisno o lokalnoj tradiciji, no sve oblikom slijede baziliku. Najveličanstvenija grupa takvih građevina je u **Rimu**: sv. Lovre, sv. Sebastijan na Via Appia (slika lijevo) i sv. Agneza na Via

Nomentana i SS. Marcellino i Pietro na Via Labicana. Sve su podignute pokraj groba mučenika ili mjesta posvećenog boravkom Apostola. Dativaju se u doba Konstantinove vladavine. Podovi su im prekriveni grobovima, a uz građevinu su natiskani mauzoleji (Konstantinove kćeri Constanze uz sv. Agnezu, a Konstantinove majke Helene uz SS. Marcellino e Pietro). Mauzoleji prvih kršćanskih careva su primjer izravnog nastavljanja carske tradicije.

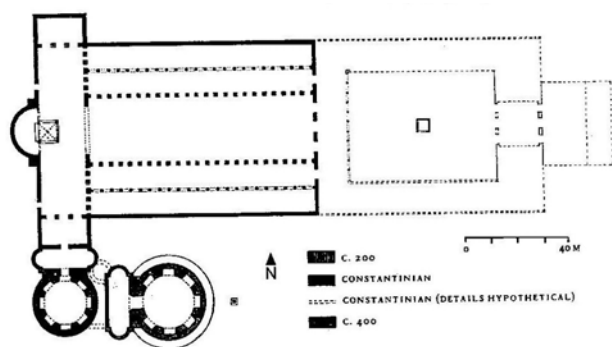
Sve su bile bazilike, duge 80-100 m, s narteksom, jednostavno ukrašene i sve su imale **ambulatorij** što je karakteristika poganskih mauzoleja. Dakle, ove su građevine u homogen oblik spojile dva jako različita prostora – ambulatorij iz grobne arhitekture i bazilikalni plan iz javne arhitekture.

Grob sveca je kod svih ovih građevina ostao u katakombi, a nad njim je podignut oltar. Dakle, izvan struktura u kojima su se vjernici tražili pokop i onih za skupljanje za pogrebne gozbe i misu zadušnicu za mučenika. Međutim, u posljednjih 15 godina Konstantinove vladavine, rastući kult mučenika i svetih mjesta doveo je do spajanja martirija s bazilikom. Ponekad se spajanje moglo postići adaptacijom obične bazilike za novu, funeralnu funkciju. To pokazuje martirij na groblju pet mučenika na **Kapljuču** (slika desno), datiran oko 350. Njegova stražnja polovina preuzela je bazilikalni plan sa glavnim i pomoćnim brodovima, apsidom, ograđenim oltarom, dajući prostor za grobove mučenika i službu. Prednja je polovina bila natkriveno groblje za vjernike, ograđeno na svim stranama memorijama.

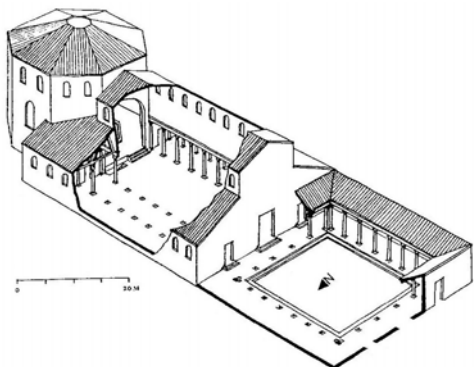
I biskupski je grob mogao postati središte štovanja. Takav primjer imamo u **Tipasi** na alžirskoj obali. Brodovi bazilike, jako nepravilnog tlocrta, su ispunjeni grobovima. Ova građevina pokazuje rane običaje, jer su rješenja karakteristična za kasnokonstantinsko doba posve različita. Stara bazilika sv. Petra u Rimu je izvanredan primjer.

Sv. Petar je jedina velika konstantinska crkva koja zatvara svetište mučenika (slika desno). U Konstantinovo doba martiriji su uglavnom ograničeni na mjesta Božjeg očitovanja u Svetoj zemlji. Carica Helena posjetila ih je na hodočašću

326.-327. Vjerojatno po njenom nalogu, car je donirao crkvene građevine na ovim mjestima – mjestu spilje rođenja, mjestu Uskrsnuća i raspeća, na Maslinskoj gori...

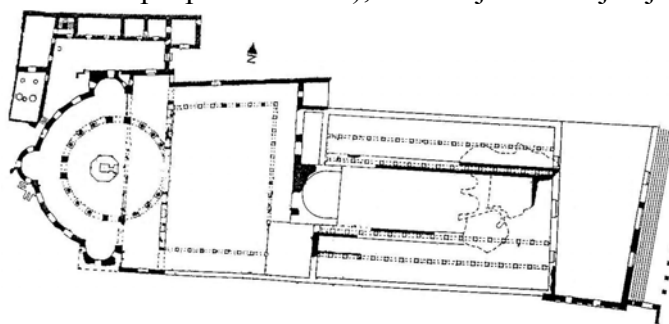
Slijedeći put uspostavljen ranim konstantinskim dvoranama za funeralnu gozbu u Rimu, objekti štovanja u kristološkim martirijima Svete zemlje ostali su izvan glavne dvorane u kojoj se okupljaju vjernici.

Oktogonalna struktura kod **Crkve Isusova Rođenja u Betlehemu** (slika lijevo) podsjeća na centralne carske mauzoleje – *heroa*. Carski se *heroa* u kršćanstvu samo nadovezuju na bazilike, a ostalo sve ostaje isto. Tako je Helenin mauzolej nadovezan sa San Marcellina e Pietro, Konstantinin (330.) na San Agnezu u Rimu, a mauzolej

Honorijeve dinastije na južni transept sv. Petra (oko 400.). Kao i u Sv. Petru u Rimu, martirij i bazilika su povezani, ali i jasno odvojeni (ostaju različiti po planu i svrsi), no ovdje martirij nije neprekinuti transept, već oktagon.

Kod **Bazilike na Golgoti** (slika desno) propileji, atrij, bazilika i dvorište s porticima vodili su do vrhunca cjeline – Kristovog groba. Cijeli kompleks bio je martirij Kristove muke i Uskrsnuća.

Sv. Petar u Rimu, Crkva Rođenja u Betlehemu i bazilika na Golgoti su različita rješenja sličnog problema – spajanja unutar jednog kompleksa kongregacijske crkve i monumentalnog martirija. No razlike između njih su sasvim jasne. Za razliku od Sv. Petra, koji je nastao na groblju i bio bez stalnog svećenstva te su se mise održavale povremeno za hodočasnike, palestinske crkve nastaju unutar grada i u njima se nikada nije ukapalo, a svetišta koja su zatvarala nisu bila grobovi već špilja rođenja i mjesto Uskrsnuća. Različite tradicije rezultirale su različitim tlocrtima.

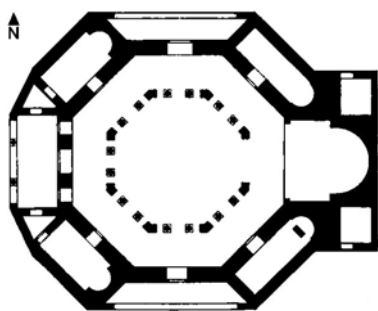
Apostoleion u Konstantinopolisu je izgrađen u 4. st. kao carev mauzolej, ali i kao martirij apostola. No ovaj martirij postaje sama jezgra strukture, na koju su nadodana četiri kraka. Taj križni tlocrt kopiraju mnoge crkve kasnog 4. i ranog 5. st. (Milano, Ravena, Efez, Antiohija, Gaza i Sichem).

Širenje kulta svetaca i sve brojnija hodočašća daju od 4. st. povoda osnivanju memorija, napose u istočnim provincijama, gdje je živa predaja o prvim kršćanskim zajednicama te o djelovanju Krista i apostola. U postkonstantinsko doba u Palestini se diže niz martirija na mjestima Kristova života i muke. Oni su funkcionalno identični onima u Betlehemu i Golgoti, ali ovi kasnokonstantinski i postkonstantinski martiriji izbjegavaju spoj centralnog središta sa glavnim brodom bazilike. Štoviše centralni martirij postaje samodostatan. Razlikuju se dva tipa tih martirija, koji prevladavaju u 4. i 5. st., a razvili su se iz konstantinskih modela.

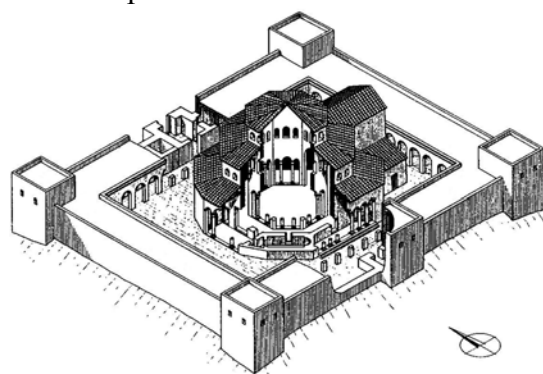
Martiriji križnog tlocrta sa četiri kraka jednake dužine, sa ili bez brodova, su očite varijante Konstantinovog martirija Apostoleiona. U Palestini, jedno takvo zdanje (prije 380.) je podignuto nad Jakovljevim zdencem (blizu Sichema) gdje je Krist sreo Samaritanku. Ostala zdanja nalazimo u Gazi, Antiohiji, Milanu...

U Svetoj zemlji pak nepovezani martiriji kao prototip preuzimaju Konstantinovu **Anastasis rotundu**. Kod crkve svetog Groba u Jeruzalemu ogromna rotonda je zatvarala grob iz kojeg je Krist uskrsnuo – otuda naziv Anastasis rotonda. Ona se nalazila na zapadnom kraju dvorišta okružena trima porticima, te je bila okrenuta prema apsidi Konstantinova martirija-bazilike. Izvedena je kao ogromna rotonda u čijem je središtu bio je Kristov grob s baldahinom. Iznad centralnog ambulatorija bila je galerija. Rotonda Anastasis jasno slijedi tradiciju kasne antike s tlocrtom ukorijenjenim u tradiciji carskih mauzoleja i heroa (Helenin u Rimu, Constanzin, Dioklecijanov).

Njen tlocrt slijede **Imbomon na Maslinskoj gori** (svetište koje je 370. dala podignuti Rimljanka Pomoenia za komemoraciju mjesta gdje je Krist uzašao na nebo), martirij u **Scythopolisu** u sjevernoj Palestini (bez sumnje martirij, ali nije poznato kojem je događaju bio posvećen ili čije je relikvije čuvao). Martiriji centralnog tlocrta, rotondi ili poligonalnih tlocrta javljaju se u raznim varijantama na palestinskim svetim mjestima npr. nad Grobom Djevice u dolini Josaphata izvan Jeruzalema.

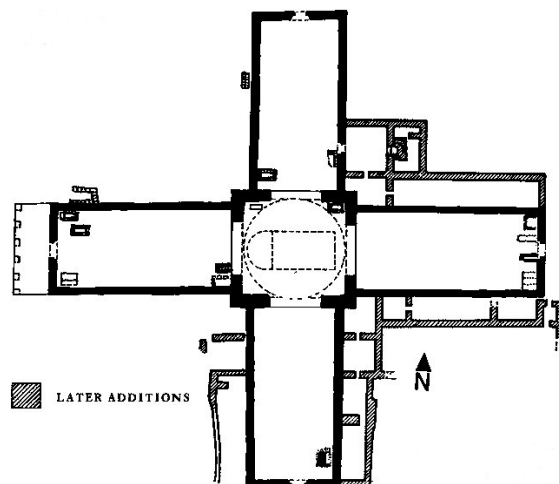
Spomenik sve većeg štovanja Bogorodice je **Marijina crkva** na brdu **Gerizim** kraj Sichema (slike lijevo i desno), što ju je na mjestu

starog samarićanskog hrama krajem 5. st. podigao car Zenon (474.-491.). Središnji oktagon (s komadićem stijene s Kalvarije) s unutrašnjim ophodom preuzima tlocrt Marijine crkve u Jeruzalemu, no obogaćuje ga okruženjem sporednim prostorima. Predvorja i kapele naizmjenice se nadovezuju, oblikujući vanjski oktagon. Otvaranjem unutrašnjeg oktogona na istočnoj strani prema velikoj apsidi, nasuprot dubokom predvorju na zapadnoj strani, i ta građevina centralnog tlocrta dobiva os i orijentaciju u skladu s rimskom tradicijom.

Izvan Svete zemlje kopije Anastazisa i nasljednika su česte u srednjovjekovnoj Europi, ali su rijetke u kršćanskom svijetu 4. i 5. st.

U Antiohiji je sagrađen martirij **svete Babile** koji od Apostoleiona preuzima križni tlocrt (slika desno), no ovdje se javljaju novi elementi – baptisterij i sakristija su

dva nasuprotna kraka, čime se martirij adaptira i za crkvenu službu. Ovakav razvoj započeo je pod Konstantinom u bazilici na Golgoti.

Zlatni Oktogon uz carsku palaču na otoku Orantes u središtu Antiohije smatra se martirijem iako nema dokaza kako su tu ikada bile pohranjene važne relikvije. Započeo ga je 327. Konstantin, a dovršio ga je 341. njegov sin Konstancije. Bio je posvećen Harmoniji – sili što ujedinjuje Univerzum, Crkvu i Carstvo. Nije sačuvan. Čini se kako je Oktogon bio prethodnik grupi crkava (sličnih oblikom funkcijom i lokacijom, građenih u doba Justinijana i kasnije, od sv. Sergija i Bakha do sv. Sofije) oktogonalnog tlocrta sastavljenih od središnjeg prostora, ambulatorija i galerije, a sve su bile u blizini vladarskih palača. Zlatni oktogon je možda primio oblik dvorane za audijenciju, a možda je bio i katedrala i konstantinska dvorska crkva u Antiohiji, prva takve vrste.

Teodizijsko doba – 5. st.

U 5. st. počinje razmjena arhitektonskih koncepata između provincija. Ova uzajamna prožimanja započinju oko 380. u velikim centrima i doživljavaju vrhunac u 5. st. diljem Carstva, i u provincijama se nastavljaju duboko u 6. st.

Do 380. godine pronađena je arhitektura koja odgovara zahtjevima mlade, snažne crkve. Kompleksni konstantinski tlocrti su postupno eliminirani. Martiriji-bazilike, velike križne crkve i slične više se ne grade. Sada se javljaju jasno određeni tipovi građevina za obične mise zajednice, za kult mučenika, za krštenje, za privatno štovanje, za javna primanja.

Martiriji na **Istoku** su općenito veliki slobodno stojeći objekti centralnog tlocrta, bilo okrugli i obavijeni ambulatorijem (poput Anastazisa) ili oktogonalni (s ambulatorijem i kapelama) ili križni (krakovi sa ili bez brodova).

Kod martirija na **Zapadu**, od Grčke do sjeverne Afrike i Italije, grobovi su uglavnom zatvoreni u bazilike standardnog oblika, koje se ne izdvajaju od župnih crkava u gradu. Relikvije mučenika, donesene u grad, se uglavnom smještaju u male, križne martirije, nadodane na župnu crkvu ili katedralu. U sjevernoj Africi relikvije su često u apsidi ili nasuprot apsidi.

Samostalni martiriji nestali su iz **Konstantinopolisa** s rotandom sv. Karpa i Polikarpa s početka 5. st. No takvi tipovi građevina i dekoracije cvjetaju u 5. st. diljem egejske obale, od Meriamlika i Side do Soluna i Ravenne. Na **egejskoj obali** uz bazilike stoje martiriji i dvorske crkve raznolikih oblika:

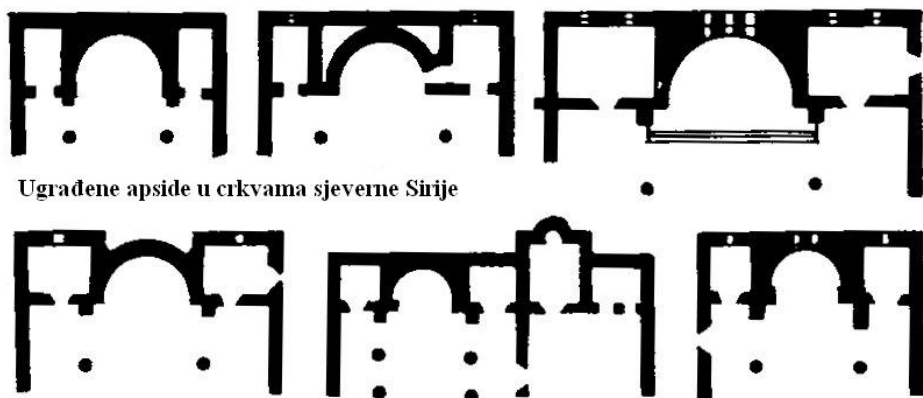
- ☞ križni martiriji (krakovi su sa ili bez brodova),
- ☞ okrugli martiriji, okruženi ambulatorijem, središnji prostor je pokriven drvenim krovom, kupolom ili otvoren ka nebu,
- ☞ četverolisne crkve, bilo dvorske, martiriji ili katedrale.

U Konstantinopolisu mali martiriji nadopunjavaju tlocrt crkvi kao što su **sv. Marija u Chalkoprataie**, **sv. Eufemija u Halkedonu** (izgrađena prije 450.) i **sv. Marija u Blochernai** (izgradio ju je Justin I., 518.-527., i posljednja je ovog tipa u Konstantinopolisu).

BAZILIKE TRIKONKALNOG TLOCRTA

PODRIJETLO

Trikonhalne crkve (crkve s tri apside odnosno kora) javljaju se kao samostalne pojedinačne crkve, u sklopu većih kompleksa (Tebesa) ili kao kor neke bazilike (Bijeli samostan kod Sohaga). Tri apside ili se usko povezuju u oblik lista djeteline, ili oblikuju prostrani kor kao završetak dvaju ukrštenih brodova. Prijelazni stupanj čine centralni prostori s uskim bočnim travejima ispred bočnih apsida.

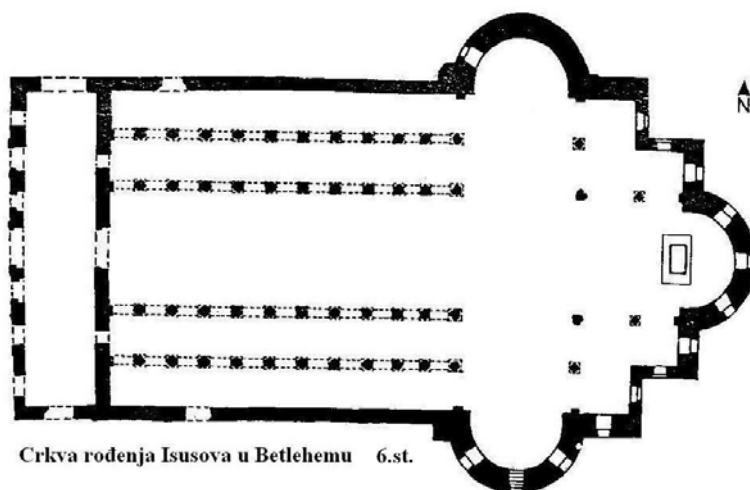
Ugrađene apside u crkvama sjeverne Sirije

Troapsidalni sustav se na Bliskom istoku počeo razvijati u **sirijsko-palestinskom** području kod samostanskih crkvi i to iz pastoforija koje su se gradile u sklopu perimetralnih zidova

crkvenog prostora, a u neposrednoj blizini svetišta (slika gore). On je vrlo rano prihvaćen u ranobizantskoj arhitekturi. Taj razvoj je išao postupno i bio je raznolik po porijeklu i oblicima. U **Palestini** je u okviru ranobizantske arhitekture 6. st. podignuto nekoliko crkvi koje su imale tri apside (bazilika biskupa Prokopija, sv. Petar i Pavao u Gerazi, bazilika u Beth Jerahu). U Carigradu se nije sačuvao niti jedan crkveni objekt kod kojega je prostor pastoforije s apsidama neprekinuto povezan s prostorom pokrajnjih brodova.

Kod sirijskih crkvi su pastoforije neposredno povezane sa svetištem u srednjem brodu. Ta je povezanost s prolazima između svetišta i pastoforija postojala kod **crkve Isusova rođenja u Betlehemu**. To je stupnjeviti trikonhos nastao tako što je duboko postavljene kor započinjao peterobrodni transeptom ograničenim s dvije izbočene apside. No načelo povezivanja prostora pastoforija sa svetištem u starokršćanskoj arhitekturi nije došlo do punog izraza i upotrebe kao u ranobizantskoj arhitekturi.

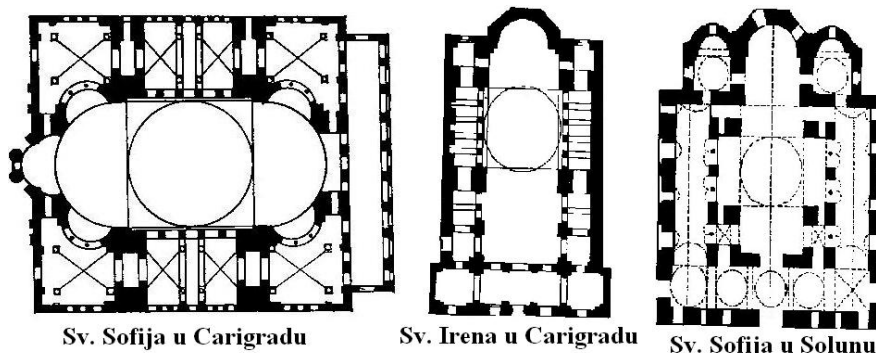
Šonje smatra kako je trolisna prostorna harmonija u istočnom dijelu crkvenog prostora došla do punog izraza u Carigradu razvojem ceremonijala vjerskih obreda, povezano uz gradnju brojnih monumentalnih crkvi tijekom 6. st. Iz Carigrada se ova nova koncepcija oblikovanja istočnog dijela crkvenog

Crkva rođenja Isusova u Betlehemu 6.st.

prostora, potpuno strana crkvenoj arhitekturi Zapada, širi carstvom. Ona je još potpuno neoblikovana

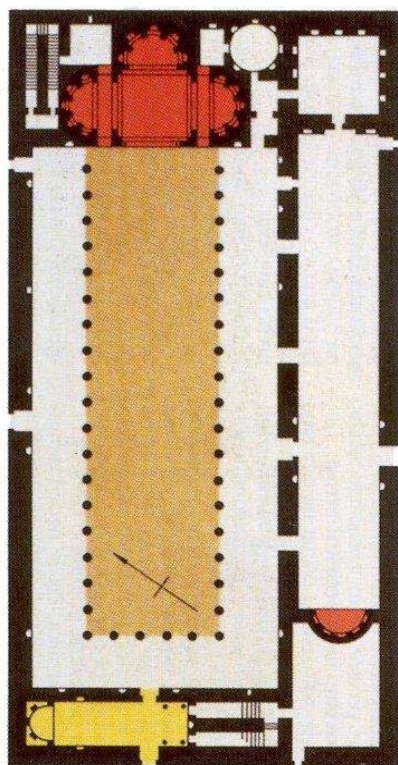
kod sv. Sofije u Carigradu. Kod ove crkve je svetište prolazima povezano sa sporednim prostorijama u istočnom dijelu prostora. Ova je povezanost u Carigradu dosljednije provedena kod sv. Irene. Kahriji džamiji i sv. Sofiji u Solunu pripisuje se velika uloga u razvoju bizantske crkvene arhitekture s upisanim križem i kupolom nad srednjim kvadratom prostora (*quadratum sacrum*). Ovaj se oblik uređenja istočnog dijela crkvenog prostora s

Sv. Sofija u Carigradu

Sv. Irena u Carigradu

Sv. Sofija u Solunu

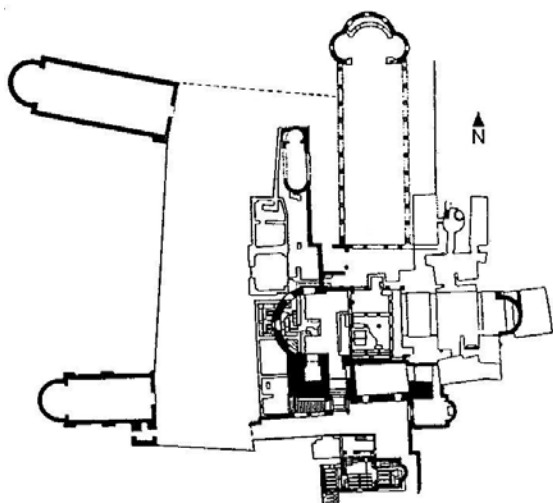
apsida
srednji brod
bočni brod
predvorje

Justinijanovom politikom obnove jedinstva Rimskog carstva širio u sjevernu Afriku.

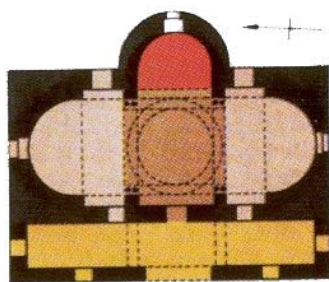
Bijeli samostan kraj Sohaga u Egiptu (slika lijevo) je impresivna građevina od debelih kamenih blokova, malo krivih zidova. Narteks i dugi hodnik na južnoj strani završavaju s apsidiolama. Pomoćne lađe i galerije obavijaju glavni brod s tri strane. Oltarni prostor je plitka udubina s uzdignutim podom. Tu završava glavni brod, iza kojeg se diže trijumfalni luk. Ispod luka ulazi se u oltarni prostor s tri polukupole (apside na sjeveru, jugu i istoku iz pravokutnog središta). Crkva je često pregrađivana no ova trolisna struktura potječe iz 440. Trikonhalni oltarni prostor, brodovi koji obavijaju glavni brod na ulazu i apside s nišama su osnovne karakteristike glavnih crkava u Egiptu u 6. st.

Trikonhalne slobodnostojeće memorije su česte u 3. i 4. st. i na

kršćanskim i poganskim grobljima. U postkonstantinsko doba ovaj tip se nastavlja kapelama koje su česte u Tunisu, a javljaju se u Alžiru, Provansi i Venetu. Krautheimer navodi kako se ovaj oblik podignut već od početka kao apsida bazilike prvi put javlja kod crkve koju je podigao Paulinus pokraj groba **sv. Felixa u Noli** blizu Napulja (slika dolje). Tijekom 5. st. plan se očito širi obalama

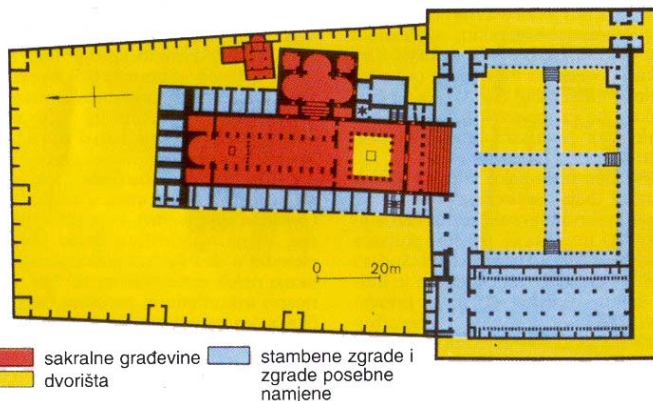
Mediterrana. No ostao je rijedak, ograničen na zapad sjeverne Afrike, Provansu i južnu Italiju, uvijek blisko povezan. Stoga je trikonhalni oblik mogao doseći Egipat sa Zapada. Moguće je da je trolist u 5. st. u Egiptu imao iste funkcije koje je njegovim dijelovima dodijelio Paulinus u Noli – središnja apsida za oltar, lijeva kao protezis i desna kao diakonikon.

- apsida
- predvorje, kružni trijem
- središnji prostor
- sporedni prostor, ophod

Crkva **sv. Ivana Krstitelja u Jeruzalemu** (slika lijevo) je samostalna zatvorena građevina, s glavnom apsidom istaknutom na istočnoj strani. Trikonhos je centriran na središnji kvadrat, čija kupola počiva na četiri pojasna luka. Lagano razdvajanje bočnih traveja zidnim istacima, te položaj predvorja i ulaza određuju orijentaciju prema glavnoj apsidi.

Na istočnoj uzdužnoj strani **bazilike u Tebesi** (slika desno)

- sakralne građevine
- dvorišta
- stambene zgrade i zgrade posebne namjene

nalazi se građevina centralnog tlocrta u obliku trojista (trikonhos), izravno povezana s bazilikom. Bazilika i trikonhos – slično bizantskom tipu manastira – nalaze se u prostranom manastirskom dvorištu koje štite obrambene zidine i kule.

PODRIJETLO U NAŠIM KRAJEVIMA

Poslije Justinijanovih osvajanja sjeverozapadnih krajeva istočne obale Jadrana Konstantinopol postaje središte iz kojega dolaze novi umjetnički poticaji. Iz istočne metropole zrače novi oblici u arhitekturi i skulpturi. Tlocrti crkava 525.-550. većinom nastaju prema orijentalnim uzorima. Po prvi put se u Dalmaciji pojavljuju centralni tlocrti ili bazilike s takozvanom dvostrukom ljuskom, križni planovi, longitudinalni tlocrti s transeptom, te trikonhalni istočni završetci i dr.

ZAŠTO SE GRADE

Krautheimer smatra kako su trikonhalna svetišta u Egiptu u 5. st. imala iste funkcije kao kod bazilike u Noli – središnja apsida za oltar, lijeva kao protezis i desna kao diakonikon. Cambi smatra kako su trikonhalne bazilike očito bile namijenjene složenoj liturgiji s antifonim pojanjem,* jer glas iz nasuprotnih konha dobro odzvanja, akustika je odlična. Dakle (ako uopće ima kakvih nedoumica) na ispitu je pametnije reći ovo drugo.

KAD SE GRADE

Crkve trikonhalnog tlocrta proširile su se u Dalmaciji pod utjecajem Istoka u 6. st., za Justinijanove obnove Carstva.

* Pjevanje gdje pripjev od pjevača preuzima kor i pjeva između pojedinih stihova psalma ili samo na početku i na kraju psalma.

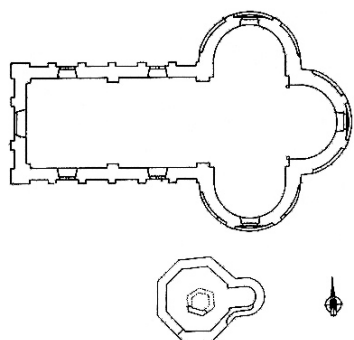
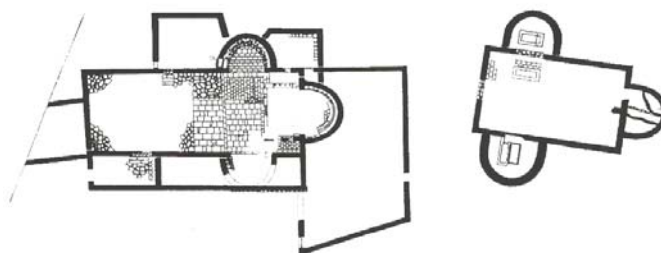
TRIKONKALNE CRKVE U DALMACIJI

Niz crkava u Dalmaciji ima trikonkalni istočni dio. Među njima ima više različitih tipova, ali u osnovi sve su one vrlo srodne po planimetrijskoj dispoziciji. Najveći i najsloženiji je objekt u Tepljuhu kraj Drniša. Najbolje je pak očuvana slična crkva u Pidrasi kraj Zadra.

Tu su još: sv. Ivan u Sutivanu, Bilice kod Skradina, Cista kod Imotskoga, crkva u Gatima, bazilika u Cimurli kod Mostara, sjeverna bazilika u Založju, Doljanima i Topolici. Čini se kako je ovaj tip bio osobito rasprostranjen u unutrašnjosti provincije budući da je sutivanski trikonhos jedini primjer u primorskom dijelu.

Tepljuh kod Drniša

U Tepljuhu kod Drniša (slika desno) nalazi se najveći i najsloženiji objekt trikonhalnog tipa (6. st.). Čini se kako su ovdje apside naknadno dodane na zidove ranije longitudinalne bazilike. Objekt ima i trikonhalnu memoriju u blizini.

Sv. Martin u Pidrasi kod Zadra

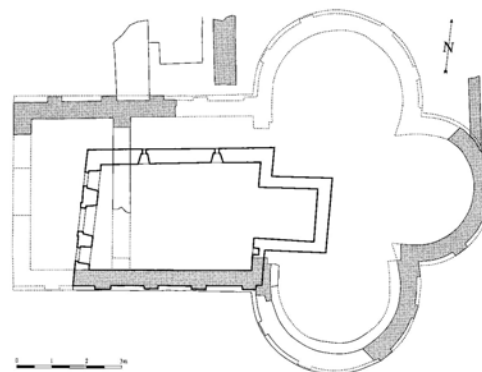
Sv. Martin je jednobrodna bazilika s trikonhalnim prezbiterijem (slika lijevo). Naos je plitkim pilastrima podijeljen na dva traveja, a tri apside su okupljene oko trećeg koji čini središnji dio. S vanjske strane je crkva raščlanjena lezenama koje visinom sežu do samog krova, a koje su na apsidama široko razmaknute i povezane slijepim lukovima. Na zidovima naosa nalaze se po dvije bifore.

Krstionica nije sačuvana, ali ostaci nam govore da je to bila oktogonala građevina s malom polukružnom nišom na istočnoj strani, te sa šesterokutnom piscinom.

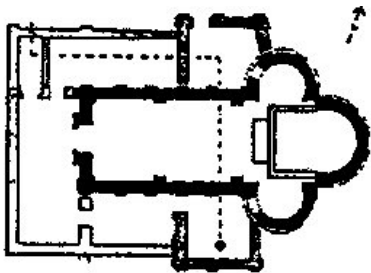
Sv. Ivan u Sutivanu

Istočno od Sutivana pored crkvice sv. Ivana pronađeni su temelji ranokršćanske crkve s trikonhalnim završetkom svetišta. Crkva sv. Ivana Krstitelja je sagrađena do južnog zida ranokršćanske crkve, a iskoristila je dio tog zida s lezenama (slika desno).

U tjemenu južne apside u stijeni je priklesana klupa (*subsella*). Prezbiterij trikonhalnih crkava obuhvaćao je samo istočnu apsidu, dok su bočne apside imale pomoćnu ulogu u pripremi obreda. Crkve u Sutivanu i Pidrasi imaju nešto manju središnju apsidu u odnosu na bočne. U središtu glavne apside u Sutivanu pronađen je zidani temelj koji je mogao pripadati oltarnom grobu.

Lukovi konha i trijumfalnog luka ležali su na prizidanim polupilastrima. Pronađeni su ostaci mramorne oltarne menze.

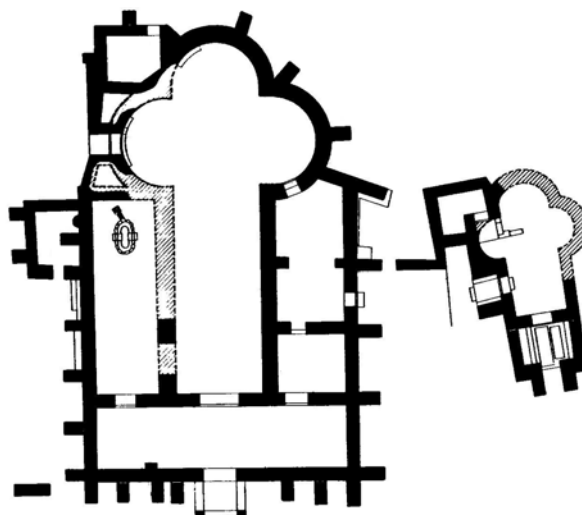

Bilice kod Skradina

Bazilika u Bilicama kod Skradina (5./6. st.) je jednobrodna bazilika s narteksom i velikim trikonhalnim proširenjem prezbitarija, te nizom nadograđenih prostorija uokolo (slika lijevo).

Bazilika u Cimu kod Mostara

Bazilika na lokalitetu "Crkvine" u Cimu kod Mostara orijentirana je istok–zapad. Na istoku završava trikonhosom, a svaka konha izlazi direktno jedna iz druge. Sa strana uskog broda nalaze se uzdužne prostorije, simetrično raspoređene što pokazuje kako se od uobičajene prakse nije odstupalo čak ni kad je osnovni tip crkve bio različit. Sjeverna je služila kao baptisterij, a južne su mogle biti *diaconicon* i *prothesis*. Građevina je bila ojačana brojnim kontraforima.

S južne strane bazilike otkrivena je memorija s malim predvorjem, istog osnovnog oblika kao i bazilika jer joj je oltarni dio također troapsidalno oblikovan. Orijentirana je istok–zapad.

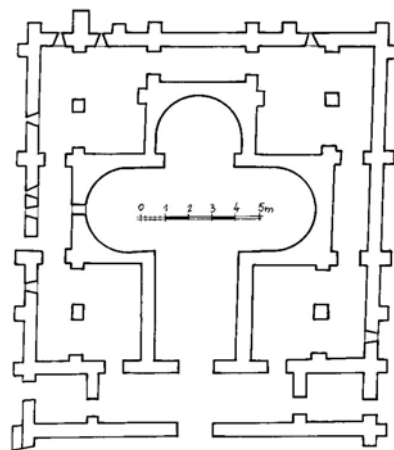
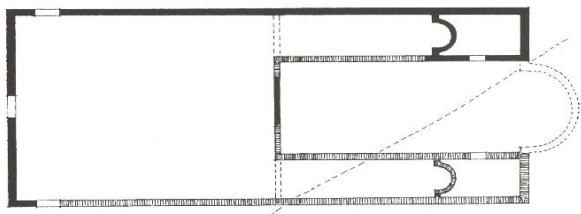
Kroz natkrivena vrata crkve ulazilo se u narteks koji se pružao cijelom širinom zgrade, a iz njega se prolazilo u sve tri prostorije. Naos je bio relativno malen. Iz vremena postojanja bazilike otkriveno je sedam grobnica, a među grobove treba ubrojiti i *sepulchrum* otkriven pod oltarskom menzom u kojem su nađeni moćnici (četiri).

Bazilika u Cimu ima elemente koji je vežu uz bosanske bazilike – sjeverna je prostorija služila kao krstionica (redovna pojava kod bosanskih bazilika). Piscina je elipsoidnog oblika što je razlikuje od piscina bosansko-hercegovačkih bazilika, kod kojih su redovno križnog oblika. U ostalim dosad otkrivenim bazilikama u Bosni i Hercegovini ne poznajemo troapsidalnu grobnu memoriju poput ove. Manji dio plastike pripada starijem vremenu, a veći dio nalaza mlađoj fazi. Dakle, na temeljima starije bazilike, koja je porušena iz nepoznatih razloga, podigla se nova crkva s istim planom, samo u kasnijem vremenu.

Crkva u Gatima kod Omiša

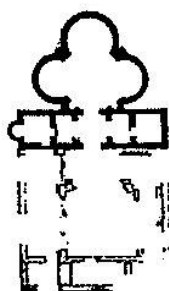
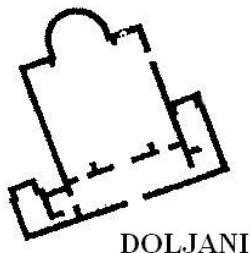
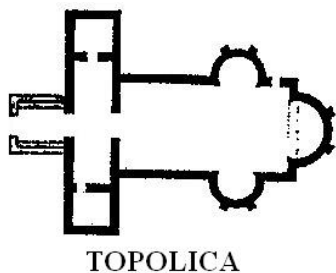
Zanimljiv centralni tlocrt pokazuje crkva u Gatima poviše Omiša. Ona ima vanjski kvadratni oblik dok je unutra upisan oblik latinskoga križa s nišama na tri kraja. Niše istodobno formiraju i trikonkos. Ovakve crkve i svojim temeljnim oblikom žele istaknuti najvažniji kršćanski simbol. Crkva u Gatima

je lokalna interpretacija tlocrta s dvostrukom ljuskom koju ne oblikuju piloni i stupovi što omogućuju slobodnu komunikaciju među unutrašnjim prostorima, kao što je to uobičajeno na Istoku (slika desno).

Basilica occidentalis u Saloni

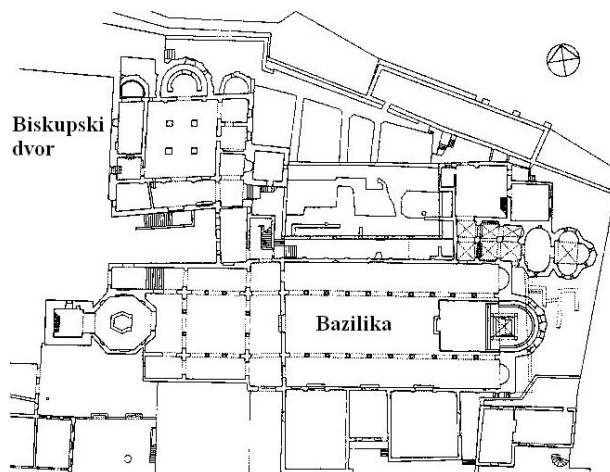
Dyggve je crkvu na zapadnoj strani Salone (slika gore, *basilica occidentalis*) samo djelomično otkopao, ali je unatoč tome pokušao načiniti rekonstrukciju tlocrta. U apsidioli bočno od glavne apside vidio je početnu troapsidalnost koja će svoju punu afirmaciju doseći tek znatno kasnije. Međutim, ta je rekonstrukcija dvojben, jer se apside javljaju i u brojnim pomoćnim građevinama sa strana glavnog zdanja i one nemaju nikakve veze s apsidom na završetku glavnog broda.

Tlocrti trikonhalnih crkava u Doljanima i Topolici vide se na slici lijevo

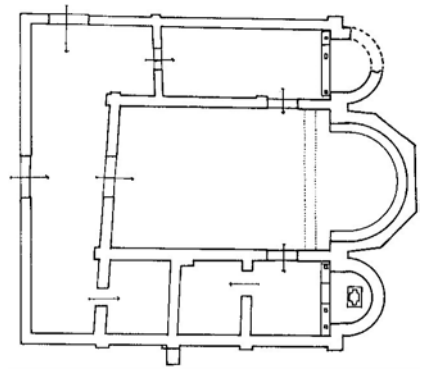
TRIKONHOSI U ISTRI

Neka starokršćanska zdanja u Istri imaju embrionalne (Eufrazijana u Poreču, slika desno),³¹ a ponekad čak i razvijene troapsidalne forme.

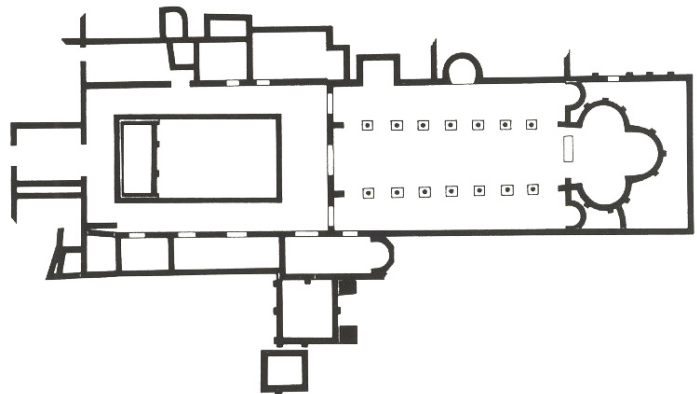
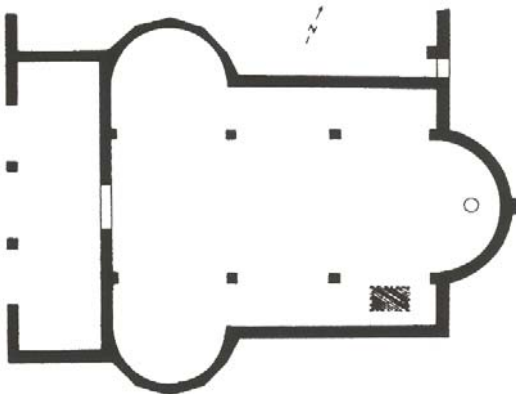

³¹ Izraziti primjer ranobizantske crkvene arhitekture u Istri predstavlja troapsidalni sustav kod građevnog ansambla Eufrazijane u Poreču (bazilika i biskupski dvor). Općenito se tumači kako je troapsidalni sustav Eufrazijeve bazilike građen pod utjecajem crkvene arhitekture Bliskog istoka. Najčešće se tri apside Eufrazijeve bazilike povezuju s tri apside istočnog kraka koji izvire iz osmerokutnog središta samostanske crkve sv. Šimuna Stilita u Qa'lat Si'manu u Siriji (sredina 5. st.). Ova sirijska građevina mogla je utjecati na oblikovanje troapsidalnog sustava ranobizantskih crkvi. No, nije mogla utjecati neposredno na gradnju jednakog sustava Eufrazijeve bazilike. Premda je troapsidalni sustav kod Eufrazijeve bazilike prostorno riješen kao kod Qalat Semaana, ipak kod sirijske crkve pokrajne apside nisu zidne niše kao u Poreču, nego polukružno izbočene na začelnom zidu. Troapsidalni sustav Eufrazijeve bazilike predstavlja vrhunac stremljenja koji je postignut u ranobizantskoj arhitekturi kod oblikovanja prostora trobrodskih bazilika s tri apside. Pojedinačna i usamljena rješenja troapsidalnog sustava u starokršćanskoj arhitekturi, kao i trikonhalni oblik svetišta egipatskih crkvi, nisu mogli neposredno utjecati na razvoj jednakog sustava kasnijih bizantskih i zapadnoeuropskih crkvi srednjeg vijeka.

Ovakvi istarsko-sjeveroitalski tlocrti javljaju se i izvan grada – crkva sv. Agneze u Muntajani blizu Poreča (slika desno). Iako je riječ o jednostavnoj trobrodnoj građevini s poligonalnom apsidom, ona pokazuje čak i razvijeniji tlocrtni oblik od Eufrazijeva kompleksa, jer iskazuje dovršeni proces uvođenja troapsidalnog rješenja istočne strane.

Osim ovih longitudinalnih građevina u Istri se u 5. i 6. st. počinju pojavljivati i neki drugi tipovi tlocrta. Kao i u Dalmaciji popularnost počinju uživati i planovi raznih trikonhalnih kombinacija. U tom je pogledu posebno važna crkva u **Samagheru kraj Pule** koja ima dvije apside na bočnim zidovima u blizini pročelnoga zida (slika dolje lijevo). Taj tip je neobičan i nema izravnih uzora u tadašnjem graditeljstvu Istre. Zanimljivo je i da su bočne apside imale poligonalni, a glavna na istočnoj strani polukružni oblik. Crkva S. Apollinare in Classe u Ravenni ima slične apsidiole (ne apside), ali ona je u osnovi ipak istog tipa kao i istarske crkve sv. Marija Formosa i Eufrazijana, jer su one u odnosu na *corpus* crkve neznatne. U Samagheru bočne apside zahvaćaju razmjerno veliku površinu i predstavljaju povećanje natkritoga prostora. Ovoj građevini po tlocrtnoj shemi najbliža je memorija iz Tepljuha.

Srodnost s dalmatinskim primjerima pokazuje također crkva u sklopu kompleksa iz **Betike** (slika gore desno), koja je zapravo nešto složenija u odnosu na jednostavni oblik trikonhalne ljuske. Ti su tlocrti i njihove kombinacije, odnosno derivacije, polako prodirali i u sjevernu Italiju, odnosno Istru. Taj kompleks ima postupan rast koji počinje od memorije trolisnog oblika na koji se priključuje izduženo tijelo, dio crkve namijenjen puku.

CRKVA ROĐENJA ISUSOVA U BETLEHEMU

Među građevinama carske obitelji u doba Konstantina ističu se dvije grupe:

1. trobrodne dvojne bazilike bez apside (Trier, Akvileja)
2. peterobrodne bazilike s transeptom (prototip je Lateranska bazilika, tu spadaju tri rimske bazilike: San Giovanni, San Pietro i San Paolo, te crkva Rođenja u Betlehemu i sv. Groba u Jeruzalemu).

Konstantin Veliki stvorio je dvije peterobrodne monumentalne građevine: crkvu Rođenja Isusa Krista i baziliku sv. Groba u Jeruzalemu s namjerom da ponovno izgradi razoreni Jeruzalem kao metropolu carstva Isusa Krista, a da Palestinu pretvori u zemlju uspomena na svog Gospodina.

Oblik obiju bazilika proizlazi iz *genius locii sancti*.

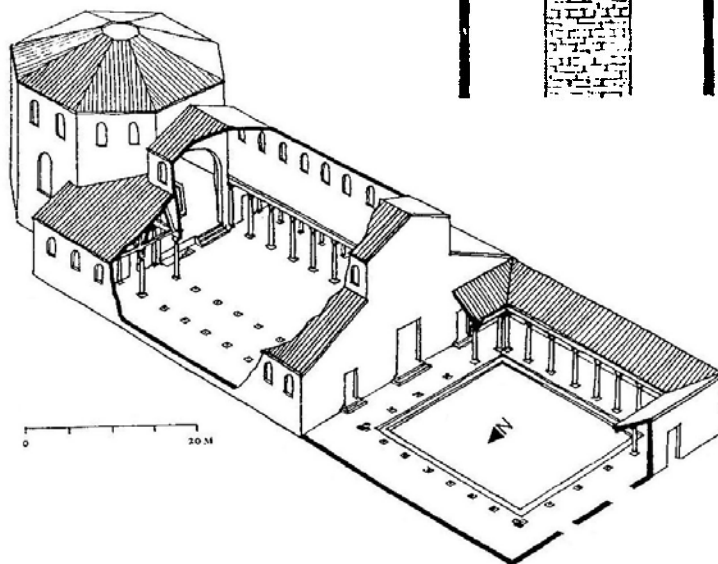
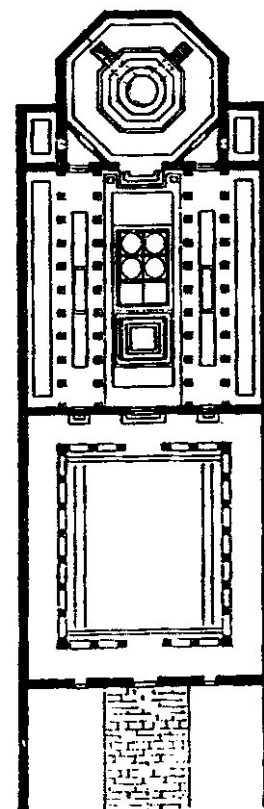
Zidovi **bazilike Rođenja Kristova**, bez dekoracije, dovršeni su do 333. Ta je bazilika u 6. st. zamijenjena današnjom građevinom.

Predvorje, dugačko 30 m, vodilo je prema atriju, koji je završavao ispred crkve kolonadom uzdignutom za jednu stepenicu kao propylaeum. Predvorje je služilo kao počivalište velikog broja hodočasnika, te kao trgovište. Veliki **atrij** je bio otvoren i vjernicima, ali i nevjernicima, no same **lađe** bile su jedva dostatne za četvrtinu vjernika koje je mogla primiti Lateranska bazilika (u 4. st. broj vjernika u Palestini nije toliko velik, a i hodočašća su rijetka).

Bazilika je bila peterobrodna i nije imala transept. **Brodovi** su bili odijeljeni četirima kolonadama. Pet brodova tvorilo je kvadrat 28,3 x 29 m.

Na stražnjoj strani, na mjestu apside, javlja se monumentalna oktogonalna

konstrukcija. **Oktogon** je povezan s istočnom stranom dvorane, bazilike, povišen za 3 stepenice i flankiran s obje strane prostorijama u obliku trokuta i dvjema manjim prostorijama. U središtu oktogona ograda je štitila veliki okrugli otvor na kamenom stropu pećine, kroz koji su posjetitelji mogli pogledati u pećinu u kojoj je po predaji rođen Krist. Svjetlo je vjerojatno dopiralo kroz otvor piramidalnog krova. Opaion u krovu i otvor na podu povezivali su pećinu rođenja s nebom na koje je Krist uzašao. Oktogon i dvorana ukrašeni su krajem 4. st. bogatim mozaicima.

Oktoagonalna struktura podsjeća na centralne carske mauzoleje – heroa (svojevrsni grobni hram) iz kasne antike. Carski se heroa u kršćanstvu samo nadovezuju na bazilike, a ostalo sve ostaje isto. Tako je Helenin mauzolej nadovezan sa San Marcellino e Pietro, Konstantinin (330.) na San Agnezu u Rimu, a mauzolej Honorijevske dinastije na južni transept sv. Petra (oko 400.).

Oltar se smješta u glavnoj lađi, udaljen od stepenica ka oktogonu, u kojem su vjerojatno bili svećenici, iako je prvenstveno služio kao martirij, čuvajući mjesto Kristova rođenja.

Kao i u Sv. Petru u Rimu martirij i bazilika su povezani, ali i jasno odvojeni (ostaju različiti po planu i svrsi), no ovdje martirij nije neprekinuti transept, već oktagon.

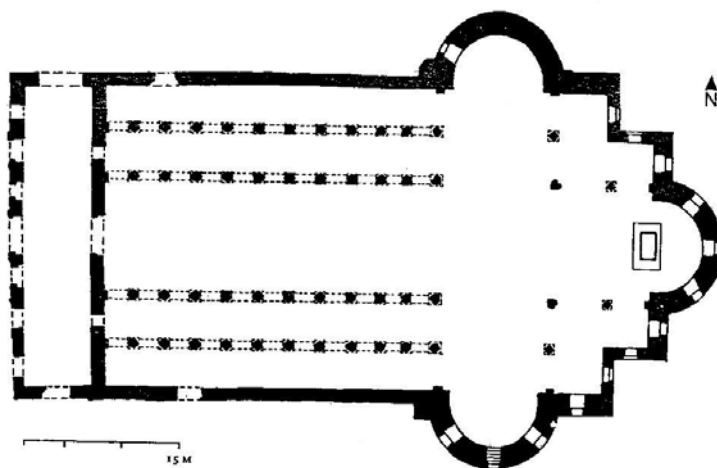
Ovakvo povezivanje longitudinalnih i centralnih građevina je česta pojava u kršćanskoj antici. Mauzoleji se nižu oko crkve sv. Petra, San Sebastiana i drugih bazilika na Istoku i Zapadu. Na Zapadu su u osovini ispred katedrala bile postavljene centralno sagrađene krstionice.

Jedinstveni značaj Crkve Rođenja u Betlehemu sastoji se u tome što se ona sasvim razvila iz ideje svetog mjesta rođenja, a Konstantinov oktagon djeluje kao cilj puta kroz atrij longitudinalnih građevina.

Crkva je krajem 6. st. doživjela promjene. Peterobrodna crkva koja se sastojala od longitudinalne bazilike i odvojenog, istočnog dozidanog oktogona doživljava sudbonosnu promjenu. Oktagon je zamijenjen duboko postavljenim korom, koji je započinjao peterobrodnim transeptom ograničenim s dvije izbočene apside. Tako je nastao stupnjeviti trikonhos.

Njegova sredina je kvadrat, iznad kojeg se diže kupola.

Ovaj podkupalni kvadrat, koji nastaje prožimanjem dva broda predstavlja prvi način sažimanja transepta i naosa i ima svoje prethodnike u Crkvi Apostola, Proroka i Mučenika u Gerasi (465.), kao i u Bogorodičinoj crkvi u Tomarzi.

CRKVA SV. GROBA U JERUZALEMU

Građevine iz doba Konstantina

Konstantinsko graditeljstvo ne poznaje norme. Standardni tip crkve (ranokršćanska bazilika) razvija se u 2. pol. 4. i u 5. st. Upravo ta **raznolikost** je osnovna karakteristika konstantinske gradnje. Ona ovisi i o funkciji građevine: katedrala (Lateran, Trier, Akvileja), martirij-bazilike (Sv. Petar, Crkva Rođenja u Betlehemu, Golgota) i natkrivena groblja. Vanjšina crkve je uvijek jednostavna, a sav dekor se nalazi u unutrašnjosti. Sve Konstantinove bazilike, svaka na svoj način, spajaju podužni sistem starokršćanskih svećanih crkava sa idejom centralne građevine mauzoleja.

Crkva sv. Groba

Godine 326. Heleni su u Jeruzalemu pokazali Sveti grob, a te godine počinje gradnja **bazilike Sv. Groba** na Golgoti (Kalvariji), "bazilike ljepše od bilo koje druge na Zemlji" (Zenobius i prezenter Eustathios). Posvetili su je biskupi koji su bili na sinodi u Tiru 336. Kao i druge konstantinske crkve, i ovu je obnovio Teodozije u 6. st.

Kod crkve su združeni bazilika i martirij centralnog tlocrta. Od građevine su sačuvani tek oskudni ostaci. Opis unutrašnjosti crkve donosi nam Euzebij iz Cezareje.

Grob je najvjerojatnije bila uobičajena grobna komora tradicionalnog židovskog tipa u stijeni, s ulazom na istoku. Graditelji su u 4. st. izolirali grobnicu, konično je oblikovali i ukrasili s 12 stupova koji su nosili baldahin.

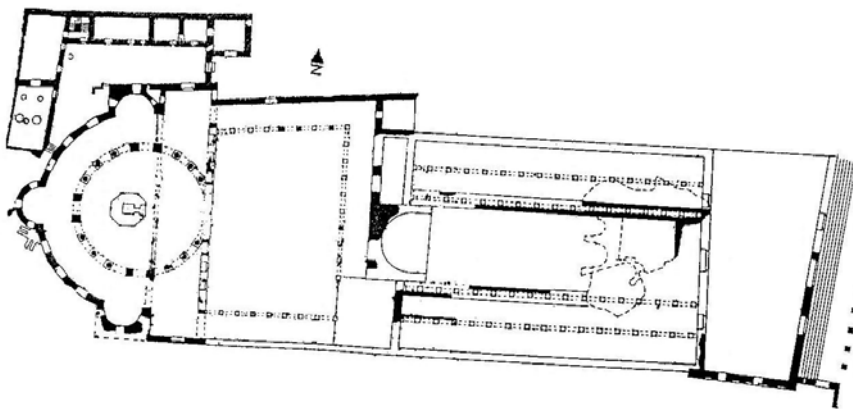
Ogromna rotonda koja je zatvarala grob iz kojeg je Krist uskrsnuo – otuda naziv **Anastasis rotonda** – izgrađena je u posljednjoj godini Konstantinove vladavine ili po njegovoj smrti. Teren od groba do glavne rimske ulice bio je niveliran (u dužini 120 m prema istoku). Stijena Kalvarije (30 m jugoistočno od groba) oblikovana je u formu kocke. Između Kalvarije i rotonde nalazilo se **dvorište** s tri strane okruženo porticima. Nasuprot, na istočnoj strani kompleksa, ispred bazilike bio je **atrij** i **propileji** sa stupovljem.

Apsida i grob nisu na istoj osi.

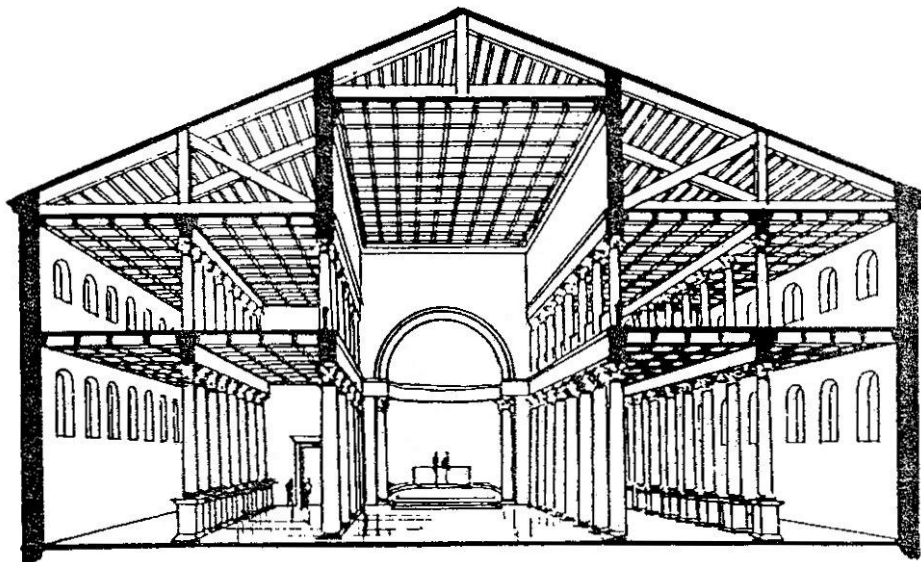
Dimenzije kompleksa su 74 x 40 m, dakle bazilika je bila kratka i široka, ka zapadu ograničena Kalvarijom.

Bazilika je bila peterobrodna, no peterobrodna konstrukcija

se ne očitava ni na pročelju ni na krovu. Glavni brod je počivao na velikim stupovima, a četiri pomoćna broda bila su odvojena lukovima ili kratkim stupovima na pijedestalima, kao i Lateranu.

Čini se da su nad bočne lađe bile **galerije**. Nema dokaza o postojanju prozora svjetlarnika, ali je postojao kasetirani strop preko glavne lađe i galerija. Ovdje se po prvi put se javljaju galerije nad bočnim brodovima. To je originalni element Istoka.

Crkva je pod jednim krovom (dvoslivnim), a svjetlost dolazi s bočnih zidova.

Polukružna **apsida** flankirana je dvjema pokrajnjim prostorijama te je bila poduprta ravnim zidom. Propilej, atrij, bazilika i dvorište s porticima vodili su do vrhunca cjeline – Kristovog groba. Služba je bila podijeljena između pojedinih prostora i vodila je od jednog ka drugom. Misa se (osim za Uskrsnji tjedan) odvijala u bazilici. Propovijedi i pjevanje su se održavali i u dvorištu, a procesije bi se kretale od bazilike prema stijeni Kalvarije, prema Svetom Grobu odakle je Isus uskrsnuo, i nazad u baziliku, martirij. Cijeli kompleks – bazilika, Grob i dvorište – bili su martirij Kristove muke i Uskrsnuća. Stoga nema smisla odvajati prostor Golgote (Kalvarije) i prostor Groba kao *basilicu discopertu*.

Svaki dio kompleksa služio je specifičnoj funkciji unutar osebujne peripatetičke ("putujuće") službe 4. st., peripatetičkije nego drugdje na svetim mjestima, gdje je redovna služba lokalne kongregacije bila spojena sa štovanjem svjedočanstva Kristova Uskrsnuća od strane hodočasnika koju su došli izdaleka (kao što je to Aetheria iz Aquitanije, koji nam ih je opisao).

Sv. Petar u Rimu, Crkva Rođenja u Betlehemu i bazilika na Golgoti su različita rješenja sličnog problema – spajanja unutar jednog kompleksa kongregacijske crkve i monumentalnog okrilja nad martirijem. No razlike između njih su sasvim jasne. Za razliku od Sv. Petra, koji je nastao na groblju i bio bez stalnog svećenstva te su se mise održavale povremeno za hodočasnike, palestinske crkve nastaju unutar grada i u njima se nikada nije ukapalo, a svetišta koja su zatvarala nisu bila grobovi već špilja rođenja i mjesto Uskrsnuća. Različite tradicije rezultirale su različitim tlocrtima.

Građevine postkonstantinskog doba u Jeruzalemu

Za razliku od Carigrada gdje su iz postkonstantinovskog vremena sačuvani samo ostaci palača i fortifikacija, u Jeruzalemu je sačuvan veliki broj crkvenih građevina. Većina ih je podignuta na mjestima Kristova života i muke i stoga su martiriji, funkcionalno identični onima u Betlehemu i na Golgoti. No suprotno tim građevinama iz 320-ih, kasnokonstantinovski i postkonstantinovski martiriji pokazuju spoj centralnog središta sa glavnim brodom bazilike. Štoviše centralni martirij postaje samodostatan.

Dva tipa takvog centralnog martirija prevladavaju u 4. i 5. st., a razvili su se iz konstantinovskih modela. Martiriji križnog tlocrta s četiri kraka jednake dužine, bilo bez brodova ili bazilikalni su očito varijante Konstantinovog vlastita martirija, Apostoleiona u Konstantinopolisu.

U Palestini, jedno takvo zdanje (prije 380.) je podignuto nad Jakovljevenim zdencem (blizu Sichema) gdje je Krist sreo Samaritanku. Ostala zdanja nalazimo u Gazi, Antiohiji, Milanu i drugdje.

U Svetoj zemlji pak samostalni martiriji kao prototip preuzimaju Konstantinovu **Anastasis rotundu**. Ona je na zapadnom kraju plitkog dvorišta sa tri portika, bila okrenuta prema apsidi Konstantinovog martirija-bazilike. U uporabi je od 350. (započeta 336.) i često je pregrađivana, no glavne osobine izvornog plana su sačuvane. Ravna fasada s portalima usmjerena je ka dvorištu gdje se uzdiže kalvarijska stijena.

U unutrašnjosti Anastasis je izveden kao ogromna rotunda, dužine 33,70 m. Središnji dio je oivičen ambulatorijem nepravilnog oblika. U samom središtu strukture bio je Kristov grob ispod baldahina.

Središnji prostor je bio okružen s 20 potpornja s arkadama. Parovi lukova na glavnoj osi tvorili su križ. Stupovi u dijagonalama grupirani po tri, simbolizirali su 12 apostola, i četiri kraja svijeta do kojih donose četiri evanđelja o Trojstvu.

Iznad centralnog ambulatorija bila je galerija, a iznad svjetlarnika kupola (vjerojatno drvena, a možda i otvorena u sredini). Opći dojam je nezgrapnost (teški zidovi, zdepasti stupovi).

Rotonda Anastasis jasno slijedi tradiciju kasne antike s tlocrtom ukorijenjenim u tradiciji carskih mauzoleja i heroa (Helenin u Rimu, Constanzin, Dioklecijanov).

ISTOK

DURA-EUROPOS

Kako se nova vjera širila, počela se unutar zajednica razvijati labava organizacija, a i ritual je bio labavo organiziran, čak i početkom 2. st. Zajednica bi se u početku okupljala na bilo kojem mjestu koje odgovara prigodi. U početku to su bile **sinagoge** (u Jeruzalemu Hram), a kako su trvenja sa starom vjerom postala prevelika, počinju se okupljati u **privatnim kućama**, uglavnom u blagovaonici, najvećoj prostoriji, sa stolom i tri ležaljke tzv. *triclinium*. To je bila jedina potrebna prostorija – postulanti (oni koji se žele preobratiti) i katekumeni (preobraćeni, ali još nekršteni) izlazili bi iz prostorije prije euharistije. Krštenje, prvotno izvođeno samo u tekućoj vodi, već početkom 2. st. se obavlja u stajaćoj vodi (bunari ili fontane u dvorištu, u kupaonici, ili u privatnim malim kupalištima).

Do 250. broj kršćana je narastao. Kršćanima prilaze i imućniji članovi društva, a zajednice su bolje organizirane. Oko 200. nastaje bogata i jasna liturgija. Razvoj liturgije i porast broja vjernika utječu na arhitekturu. Dvorane gdje su se kršćani okupljali morale su biti velike, s lakim pristupom, podijeljene na prostor za kler i prostor za laike (u Siriji – djeca, muškarci, pa žene; u Rimu muškarci na jednu, a žene na drugu stranu). Crkveni namještaj je bio jednostavan (biskupska stolica, stol (*mensa*) za Euharistiju, i stol za darove, drvena oltarna ograda).

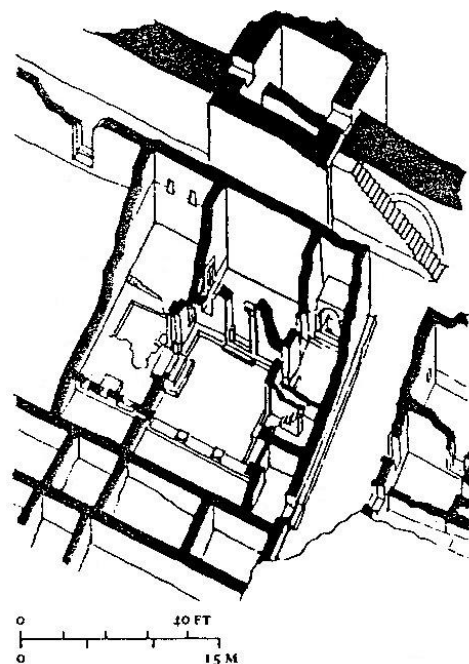
Od ostalih prostorija javljaju se: *vestibulum* (za katekumene i pokajnike), baptisterij, konsignatorij (prostorija gdje su novokršteni primali sakrament potvrde), sakristija (prostorije gdje su se čuvali odjevni predmeti i predmeti za liturgiju). Ovakva struktura zvala se *domus ecclesiae*.

No, sva poznata okupljališta tlocrtom i izvedbom vezana su uz domaću utilitarnu arhitekturu i podložna su lokalnim varijacijama. Kršćani zaziru od službene arhitekture, pa za svoje potrebe koriste kuće tipične za srednju klasu.

Sve takve dosad otkrivene građevine datiraju se između 230. i 400., a najstarija je otkrivena u **Dura-Europosu** u Mezopotamiji. Ona je bila okupljalište kršćana između 240. i 250. (257. je srušena).

Ova zgrada se nalazila na kraju grada. Iz ulice se kroz uski prolaz ulazilo u dvorište, koje je s tri strane bilo flankirano prostorijama različite veličine, a s četvrte strane portikom. Sama kuća je pregrađivana kako bi bolje udovoljila potrebama vjernika.

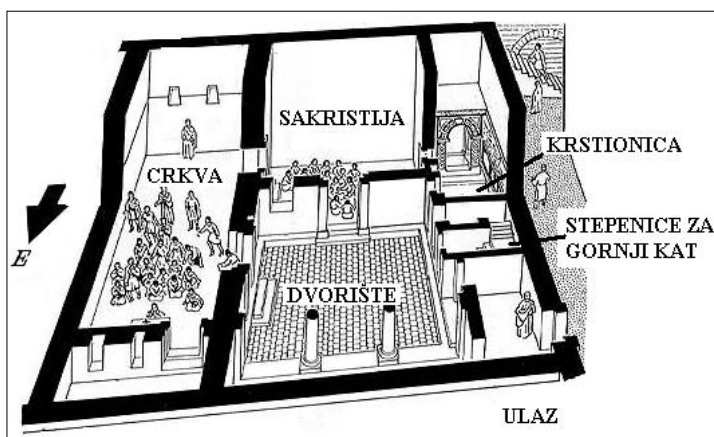
U južnom krilu je bila dvorana, s tri strane okružena klupama, koju su spojili sa susjednom, jugozapadnom prostorijom. Uvećana prostorija, 5 x 13 m, mogla je primiti 50-60 ljudi.

Podij za svećenika zauzimao je kratki, istočni zid. U blizini su se nalazila vrata koja su vodila u malu sobu sa zidnim nišama – sakristiju. Velika vrata vodila su na dvorište i na prostranu sobu u zapadnom krilu. Ova prostorija, u koju stane oko 30 ljudi, služila je za obuku katekumena i tu su mogli čuti, ali ne i vidjeti *misu vjernika*. Njena troja vrata gledala su na dvorište, glavnu dvoranu i mali, pravokutni baptisterij na sjeveru.

Zdenac s baldahinom (tkanina razapeta iznad oltara ili sl.) naslanja se na zapadni zid baptisterija, a u središtu freski su izvorni grijeh, spasenje, uskrsnuće – ideje koje su u ranom kršćanstvu čvrsto vezane uz simboliku krštenja (slika dolje lijevo).

Nedaleko od okupljališta kršćana, Židovi su također adaptirali jednu kuću (slika gore desno) za svoje vjerske potrebe (oko 200.). Dakle, obje zajednice su smjestile svoja svetišta blizu gradskog zida, gdje su tradicionalno četvrti siromašnih. Takvu lokaciju su preferirali zbog slabe financijske moći, klasne pozadine svojih članova te želje da budu neuočljivi u svojoj okolini.

Okupljališta u velikim gradovima su drugačija zbog niza razloga – bogatstva i veličine zajednice, arhitektonske tradicije. No, *domus ecclesiae* u velikim gradovima također imaju korijen u domaćoj arhitekturi. Metropolitanska arhitektura, u ranom 3. st., razvila je dva tipa građevina, s nizom varijacija – privatna rezidencija imućnih (*domus*) koja je naslijedila helenističku kuću s peristilom, te daleko brojnije stambene zgrade iznajmljivane sirotinji (poput tornja kao u Aleksandriji, ili u obliku velikih blokova – *insulae* u Rimu).

Upravo su u takvoj zgradi rimski kršćani smjestili svoju *domus ecclesiae*. Zbog toga je te objekte, zvane *tituli*, teško identificirati. Do početka 4. st. župna organizacija Rima počivala je na 25 *titulusa* (npr. *titulus Clementis*) – svojevrstne crkvene zajednice unutar gradske crkvene organizacije, župe. Danas su ti *tituli* crkveni naslovi kardinala Rimokatoličke crkve.

Rimske *domus ecclesiae* 3. st. su smještene u stambene zgrade ili druge utilitarne građevine (terme).

SV. DIMITRIJE (HAGIOS DEMETRIOS), SOLUN

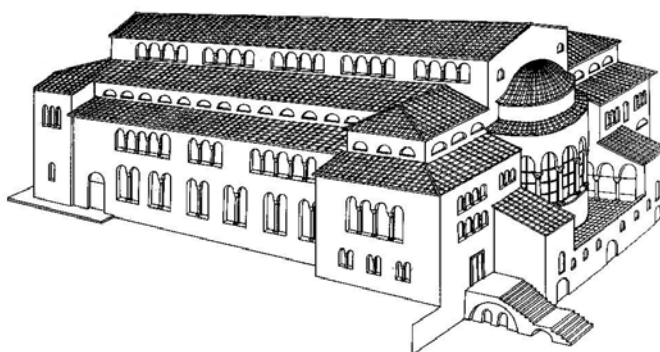
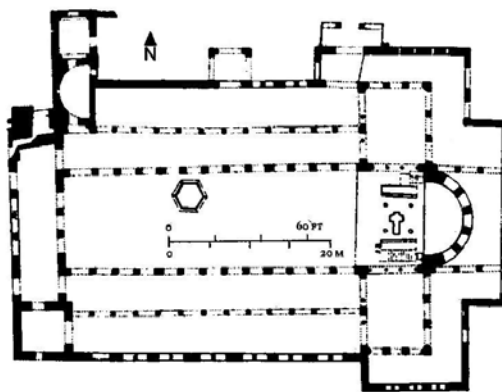
Crkva Hagios Demetrios u Solunu predstavlja vrhunac bazilike s **križnim transeptom**. Do danas je to jedna od najimpresivnijih građevina na egejskoj obali, duga 55 m. Izgorjela je 1917. i potom je nadomještena replikom.

Ta **peterobrodna** bazilika izgrađena je u kasnom 5. st. Pred građevinom je **egzonarteks**, sada flankiran dvjema kulama. Krila **transepta** su nešto niža od glavnog broda. Glavni brod i krila su bez prekida uokvirena egzonarteksom, pomoćnim brodovima (duplima uz glavni brod), galerijama i niskim prozorima. Crkva je na krakovima transepta potpuno zatvorena, dok je svetište polukružno.

Oltarni je prostor bio izvorno povezan soleom do propovjedaonice koja je na početku glavnog broda. Grob sveca je iz apsidalnog prostora prenesen u kriptu (ispod južnog krila transepta)

te predstavlja duhovno, ali više ne i arhitektonsko središte građevine. Središnji brod, visok 2 kata, djeluje kao svijetli i široki glavni put do kora.

U glavnom brodu složenost plana pojačava složen ritam potpornja, arkada, prozora te dekoracija (izmjena grupa lukova i stupova u sekvencama 4-5-4). Originalna dekoracija glavnog broda najbolje se očituje na zapadnom zidu tribelona: stupovi na atičkoj bazi, teodozijanski kapiteli³², lukovi

presvučeni mramorom (izmjena zelenih i crvenih polja), elegantni mali pilastri.

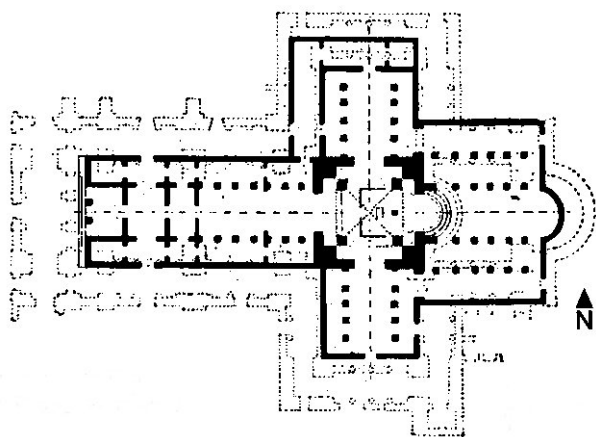
Vanjski zidovi su rastvoreni u zoni galerije i prizemlja – velika količina svjetlosti.

Crkva se prije datirala u razdoblje 412.-413., no sve upućuje na posljednju četvrtinu 5. st. Pregrađena je u 7. st., što nije značajnije utjecalo na izvorni oblik.

Utjecaj Sv. Demetriososa osjetio se diljem sjeverne i istočne Grčke i Balkana (križna

bazilika u Thasosu, reducirani križni transept u Tropaeumu na Crnom moru i u Philippima).

³² Dvozonski kapiteli s ukrasom akanta, koji u gornjem dijelu završavaju volutama.

SV. IVAN, EFEZ

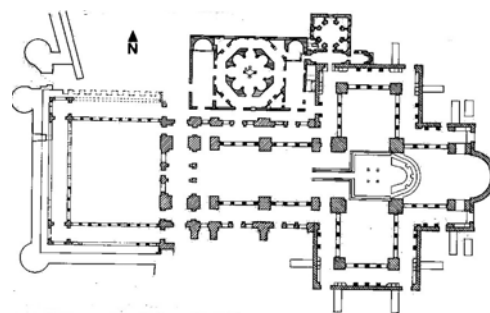
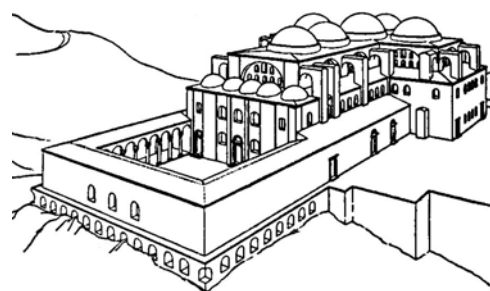
Možda već 300., nad grobom sv. Ivana Evanđelista u Efezu postavlja se **tetrapilon**.

Nad tim se grobom, iza 400., gradi **križna** građevina (slika lijevo, nju će kasnije zamijeniti Justinijanova crkva), koja poseže, usprkos modifikacijama, za Konstantinovim prototipom – Apostoleion u Konstantinopolisu.

Svako od četiri krila, koja se granaju iz svečeva svetišta u središtu, podijeljeno je na glavni i pomoćne brodove. Glavno krilo je nešto duže i prethode mu jedan ili dva narteksa. U dijelu do apside broj bočnih brodova je sa dva povećan na četiri (tu boravi svećenstvo). No ovakva je građevina iznimka.

Pravilo je standardni bazilikalni plan, kakav je usvojen oko 400., ili čak ranije, kakav vidimo kod velike katedrale sv. Marije u Efezu.

U 6. st. Teodora i Justinijan su odlučili zamijeniti križnu crkvu nad grobom sv. Ivana Evanđelista. Dovršena do 565., nova je crkva također imala križni plan, kojem je prethodio narteks i atrij (slike desno). Ulazni je krak bio osjetno duži od ostala tri, što se odrazilo na kupolnu konstrukciju. Piloni i stupovi između njih nosili su arkade, te galerije. Tlocrt je jednostavan, uravnotežen.

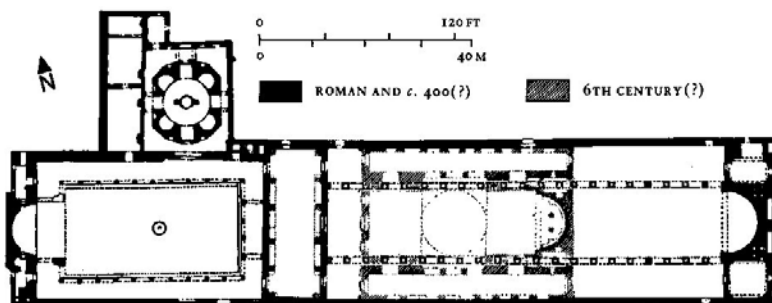

SV. Marija u Efezu (KATEDRALA)

Zidovi ove crkve su polegnuti na temelje građevine iz 2. st. Trobrodna je, i završava apsidom. Sa sjeverne strane atrija je baptisterij, s kupolom, te naizmjeničnim pravokutnim i polukružnim nišama, i pravokutnim ambulatorijem.

Datira se u rano 4. st., a mozaik narteksa možda u 400. Plan podsjeća na carigradske bazilike, ali ova nema galerije, a i jednostavnija je (više podsjeća na građevine s grčkog kopna).

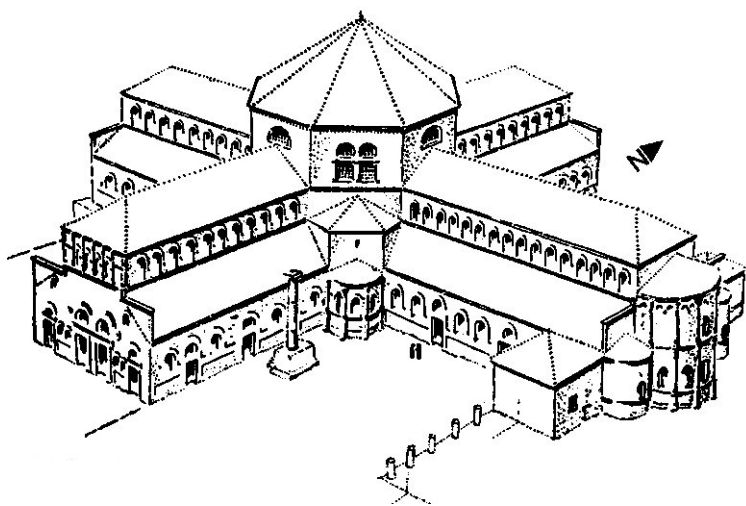
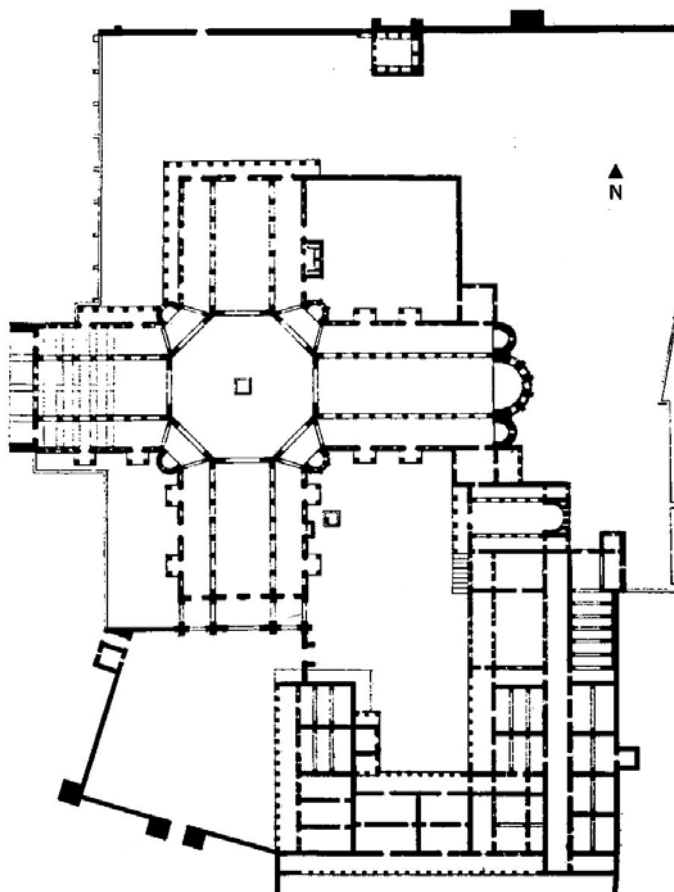
Mnoštvo crkvi i baptisterija duž obale i na otocima naliče ovom efeškom tlocrtu, samo su skromnije. Sve su bazilike s glavnim brodom i dva pomoćna. Narteksi su gotovo u pravilu trodijelni i komuniciraju s brodovima kroz vrata (kao u Carigradu). Apside su ponekad poligonalne kao konstantinopolske ili polukružne kao na grčkom kopnu.

SV. ŠIMUN U QAL'AT SI'MANU

Oko 480. u Siriji novi klasični stil i novi vokabular preuzima inicijativu u velikim samostanskim centrima. Najgrandiozniji primjer nove faze sirijske crkvene gradnje nalazi se u Qal'at Si'manu, a financirao ga je car Zenon (474.-475., 476.-491.).

To je križni martirij, koji se može usporediti sa ranijom crkvom sv. Ivana u Efezu. No ova u Qal'at Si'manu nadmašuje sve prije sagrađene građevine u Siriji. Njena impresivna veličina (80 x 90 m) i složen tlocrt bili su potrebni kako bi kompleks primio velik broj hodočasnika. Sa svojim samostanskim prostorijama, koje zauzimaju jugoistočni kvadrant velike križne

crkve, zauzimala je veliki prostor.

Središnji je dio, izvorno natkriven drvenim krovom, podignut nad stupom na kojem je sv. Šimun Stilit proveo velik dio života.³³ Četiri krila su bazilike u punom smislu. Imaju pomoćne brodove, a one na zapadu i jugu i narteks, dok istočno krilo završava s tri apside.

³³ On se 423. preselio u sirijsku pustinju, gdje je podigao stup visok 2 m. Na vrhu je smjestio ploču na kojoj je živio nekoliko godina. Jedino se spuštao zato da se preseli na još viši stup. Zadnji stup na kojem je živio bio je visok 18 m.

KONSTANTINOPOLIS

Konstantinovo doba – 4. st.

Konstantin premješta 330. središte carstva iz Rima u Bizantij, koji postaje Konstantinopolis. Od građevina koje je Konstantin dao izgraditi ostalo je vrlo malo, no njima su se nadahnuli naručitelji kasnijih vremena. U to je doba sagrađena crkva sv. Sofija (Prva Hagia Sophia) te crkva svetih apostola – Apostoleion. No one nisu sačuvane. Jedine sačuvane građevine potječu s kraja 4. st. i one nam potvrđuju Konstantinopolis kao centar (hipodrom, trijumfalni luk, stup konjaničke statue, ostaci susjednih palača).

Teodozijansko doba – 5. st.

Čini se kako je većina graditeljske aktivnosti 5. st. u Konstantinopolisu bila vezana uz carske palače. No o tome znamo jako malo, a ista je stvar i s crkvenim građevinama. U početku 5. st. obnovljeni su propileji svete Sofije, no to nam ništa ne govori o konceptima većih građevina ili crkvenoj gradnji koja dominira u Konstantinopolisu u 5. st. Iz razdoblja 415.-527. preživjela je samo jedna konstantinopolska crkva – sv. Ivan Studios.

Justinijanovo doba – 6. st.

Puno više nam je sačuvano iz Justinijanova doba (527.-565.). Veliki projekti u Konstantinopolisu u Justinijanovo doba predstavljaju svjesno iskazivanje moći, što je tim znakovitiji poslije Justinijanova gušenja pobuna (532.) tijekom čega su mnoga konstantinska zdanja razorena, a posebno crkva sv. Sofije (Sveta Mudrost, S. Sapienza) koja je bila sastavni dio konstantinske palače. Nova je Justinijanova crkva golema. Kupola je obložena pozlaćenim mozaicima, a zidove su krasile višebojne mramorne ploče s mozaičnim križevima, biljnim i geometrijskim motivima.

CRKVA SV. APOSTOLA (APOSTOLEION)

Konstantinov Apostoleion

Kad se Konstantin Veliki pokrstio na smrtnoj postelji, odredio je da se podigne crkva dvanaestorici apostola u Konstantinopolisu, u kojoj je on sahranjen kao trinaesti apostol. Tu zamisao Konstantina, realizirali su sinovi.

Od bazilike Svetih Apostola (Apostoleion) nije nam se sačuvalo ništa. Ona je sagrađena u 4. st., a 536. zamijenjena je justinijanskom crkvom. Izgled crkve poznat nam je iz **Euzebijeva** opisa.

Crkva se uzdizala na sredini prostranog **dvorišta** obrubljenog dvoranama, kupalištima, i bazenima. Bila je **križnog tlocrta** s neznatno produženim ulazom. Pozlaćeni kasetirani **strop** prekrivao je sva četiri kraka za koje se ne zna jesu li bili podijeljeni na brodove. **Zidovi** su bili prekriveni mramornim oplatama. Svjetlo je dopiralo kroz **prozore** s brončanim rešetkama, i osvjetljavalo **valjak** s koničnim krovom na križanju krakova, a ispod njega bio je carev sarkofag okružen s dvanaest stupova ili **kenotafa** s imenima apostola. Grobovi odnosno relikvije apostola nalazile su se u kapelicama u krugu

oko križišta. Sarkofag i stupovi su stajali unutar ograđenog prostora u kojem je na oltaru služena misa. Građevina je, naoko, bila **carev mauzolej i martirij posvećen apostolima**. Međutim, ona je zapravo **heroon-martirij samog cara**, gdje on počiva u znaku križa, kako nam sugerira tlocrt, gdje je štovan kao **trinaesti učenik**, u društvu dvanaest apostola, i gdje je on središte, ako ne pobožnosti, onda pažnje. Takav neuobičajeni izgled očito je postao neodrživ kada su 356./357. donesene prave apostolske relikvije, te su **ostaci cara prebačeni** u posebni mauzolej tradicionalnog kružnog tlocrta s kupolom uz samu crkvu. Mauzolej je izgrađen oko 360. godine.

Od početka, Apostoleion je bio martirij, kao i bazilika sv. Groba, bazilika Rođenja Isusova i sv. Petar. No svojim tlocrtom konstantinska crkva Svetih Apostola predstavlja novu polaznu točku. Prostor **martirija** – umjesto da je dodan brodovima bazilike kao u Betlehemu, ili skriven u podzemnim katakombama kao kod sv. Lovre u Rimu – ovdje postaje sama **jezgra građevine**. Ovoj su jezgri dodana četiri krila za vjernike. Javlja se novi tip martirija, samodostatna struktura usredotočena na fokus štovanja.

Desetak crkava tijekom kasnog 4. i ranog 5. st. **"kopiralo"** je plan Apostoleiona (Milano, Ravenna, Efez, Antiohija, Gaza, Sichem...). Od Apostoleiona su uzimale najmanje dvije osobine: tlocrt u obliku križa i posvećenje apostolima. Martiriji križnog tlocrta sa četiri kraka jednake dužine, bilo bez brodova ili bazilikalni su očite varijante Konstantinovog martirija Apostoleiona. Čini se kako je Apostoleion utjecao i na nastajanje **bazilika s križnim transeptom**, poput one u Menosu. Tipovi na Istoku i Zapadu variraju u tlocrtu: na Istoku četiri kraka izlaze iz središnjeg nukleusa, dok na Zapadu dva bočna kraka izlaze iz dugog neprekinutog longitudinalnog glavnog broda.

U srednjem vijeku Apostoleion je bio uzor za gradnju sv. Marka u Veneciji i nekih crkava u južnoj Francuskoj.

Justinijanova crkva Svetih Apostola

Crkva Svetih Apostola je zamijenila Konstantinovu veliku građevinu i dokazala kako se i Justinijan prikazivao kao i Konstantin, zauzimajući mjesto trinaestog apostola. Kada je Justinijan umro 565., pokopan je pokraj carice Teodore u crkvi Svetih Apostola. Crkvu poznajemo iz Prokopijeva opisa, prikaza iz kasnijih rukopisa i utjecaja u provincijama. Od konstantinske bazilike, Justinijanova bazilika je preuzela križni tlocrt. Gradnja je započela 536., a crkva je posvećena u ljeto 550. Preuređena je u 2. pol. 10. st., a 1469. zamijenjena je džamijom posvećenom Mehmedu Osvajaču.

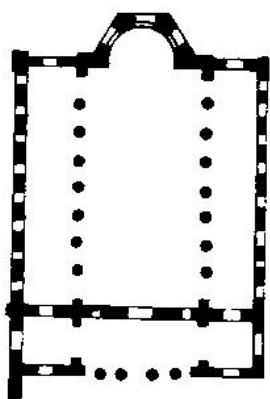
U crkvenim građevinama tijekom Justinijanove vladavine, križ natkriven kupolom postao je standardna jedinica. Broj i raznolikost takvih kombinacija su iznenađujući. Kupolom natkriveni kvadrati crkve Svetih Apostola, koji su okruživali srednju kupolu sa likom Pantokratora, bili su postavljeni u četiri

kraka križa i imali su po 12 stupova. Pomoćni brodovi i galerije su okruživale svaki od četiri kraka sa tri strane, i otvarale su ga prema glavnom brodu u dva reda kolonada. Križoliko svetište se uzdizalo ispod središnje kupole, i jedino je osvijetljeno prozorima. Ostali kvadrati bili su mračni, i očito nešto niži.

SV. IVAN STUDION

Samo je jedna konstantinopolska crkva iz razdoblja 415.-527. preživjela – sv. Ivan Studios. Nju je 450ih, zajedno sa samostanom uz nju, podignuo senator Studios (otud naziv). Iako u ruševinama, lako ju je vizualizirati – atrij okružen porticima, kratki glavni brod sa stupovima na stilobatima, pomoćne lađe s velikim prozorima, galerije koje okružuju glavni brod sa tri strane, pročelje nartekse koje se otvara prema vani kratkom kolonadom, izvana poligonalna apsida, bogata dekoracija. Crkva je

građena izmjeničnim redovima opeke i klesanaca.

Čini se kako prostrani **glavni brod** nije imao prozora pa je bio relativno **mračan**. Visoke stupove od dragocjenog zelenog mramora s **teodozijanskim kapitelima** nadvisivale su grede (arhitrav) koje nose u galerijama kraće stupove sa sivim žilama i s elegantnim jonskim impost kapitelima. Slični prekrasni teodozijanski kapiteli nadvisivali su stupove nartekse. Apsida je iznutra polukružna, a s vanjske strane su tri stranice poligona.

Zidovi pomoćnih lađa bili su obloženi mramornim pločama, oni u galerijama su vjerojatno bili oslikani, a u apsidalnom luku bio je mozaik. U ukrasu se osjeća snaga klasične tradicije. Sve govori o očuvanju i jakosti **klasične tradicije** njegovane za Konstantina i njegovih nasljednika. Kratke, gotovo zdepaste proporcije, centralni plan, galerije, raskošni materijali podsjećaju na crkvu Groba Isusova u Jeruzalemu. Dekoracija podsjeća na teodozijanske propileje prve Aja Sofije. Međutim, klasična koliko je, u homogenosti i osnovnim oblicima, **dekoracija** je ispunjena **novim životom**,

velim dijelom stvorena kontrastom svjetla i sjene. Sve u svemu, posve je prirodno da će klasična i konstantinska tradicija aktivnim nastavljanjem dvora odrediti arhitekturu Konstantinopolisa u 5. st. i dalje. Jednako je tako prirodno kako će Konstantinopolis razviti karakteristike vlastite crkvene gradnje. Crkva sv. Ivana Studiona jasno pokazuje ove karakteristike: atrij uokviren porticima, njihovi vanjski zidovi sa širokim otvorima, polukružna apsida koja strši vani kao tri strane oktogona.

Bazilike s galerijama slične sv. Ivanu su očito bile standard u Konstantinopolu. Preživjeli su ostaci samo jedne – sv. Marija u Chalkopratiae.

SVETA SOFIJA (HAGIA SOFIA, SVETA MUDROST)

Prva Hagia Sofia

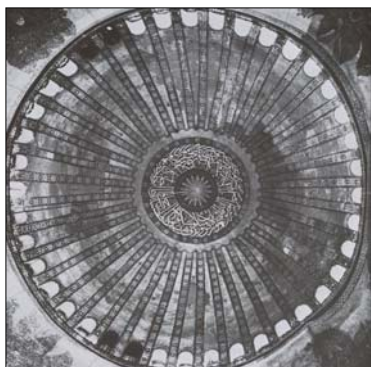
Ovo je bila katedrala koju je Konstantin počeo graditi tik do palače, a dovršena je tek 360. Čini se kako je bila vrlo široka, ali kratka u usporedbi sa širinom. Bila je peterobrodna i imala je galerije. Ispred bazilike je bio atrij, a možda i propileji. Na sjeveroistoku i danas stoje rotunda, riznica (*skeuphylakion*) i diakonikon. Bazilika je sličila bazilici sv. Groba, ali je dakako bila puno veća. Ova je bazilika 404.-415. preuređena (posebno propileji).

Justinijanova crkva

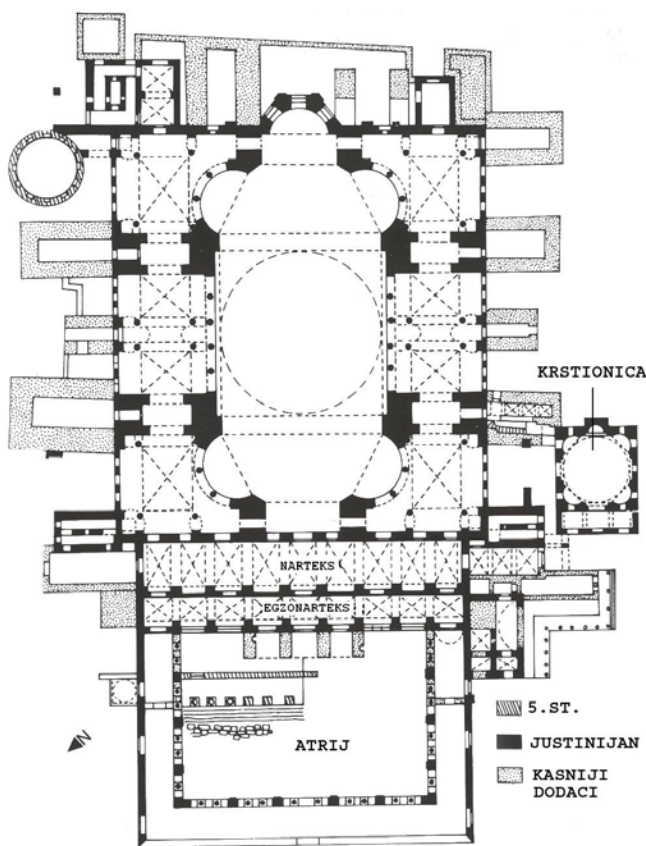
Početkom 532. crkva sv. Sofije je u Justinijanovu gušenju pobune izgorjela, te je 532.-537. izgrađena nova bazilika. Graditelji su bili **Antemije iz Tralesa** i **Izidor iz Mileta**, a u njoj je sintetizirano sve što je bizantska arhitektura prihvatila od klasične i orijentalne arhitekture.

Strukturni sistem sv. Sofije je smion, ali jednostavan. Ima oblik velikog **pravokutnika**, oko 240 prema 245 m. **Unutrašnjost** crkve ima skoro kvadratni tlocrt. Dvama redovima stupova podijeljena je na tri broda, a srednji brod, mnogo širi od lateralnih, završava apsidom.

Spada među **bazilike s kupolom**, a kupola je tako postavljena da ne narušava osnovni raspored longitudinalne bazilike. No ona u osnovi spada i među crkve s tlocrtom tzv. **dvostruke ljuske** – nezavisnog je središnjeg nukleusa nadstrojenog imponantnom kupolom i okruženog ambulatorijima i galerijama. **Kupola** (slika dolje) je podržana dvjema polukupolama, jednakog promjera kao glavna kupola, a one se nalaze nad

glavnim brodom prema ulazu i prema apsidi. Svaku od ovih polukupola podržavaju dalje dvije manje polukupole. Teret glavne kupole nose četiri luka, koji se dižu na četirima pilonima, pojačanima sa četiri slična pilastra koji se nalaze nasuprot prvih uz vanjski zid crkve. Jaki razvedeni nosači nastoje osloboditi što veći prostor koji će biti pokriven kupolom.

Ovdje je po prvi put korišten tip **tročlanog presvođenja prostora**. To je upisani križ u kvadratu, čiji je prostor podijeljen u devet polja od kojih će poslije njih pet dobiti kupole. Nije samo središnji prostor pokriven kupolom, već su i prostori do apside pokriveni polukupolama, time se cijeli prostor našao pod istim svodom bez da ga igdje prekida sistem nosača. Nosači su pandativi³⁴ i s kupolom postaju dio građevine koji dijeli zemlju i nebeski dio građevine.

Nad lateralnim stranama, podržavane pilastrima i stupovima, nalaze se **galerije**. Četiri monumentalna stupa sa svojih pet arkada nose galeriju nad kojom je šest stupova tj. sedam arkada (galerija).

U crkvu se ulazi kroz dvostruki **narteks**. Vanjski narteks (egzonarteks) jednake je dužine kao i unutrašnji, ali je od njega mnogo uži. Pred crkvom je veliki **atrij**.

Ikonografski bizantska je crkva sada podijeljena u tri horizontalna pojasa:

- u kupolu će doći samo nebeske teme, najčešće Pantokrator
- u posrednički dio će doći evanđelisti i anđeoski zborovi
- u zemaljski dio će doći svjedoci vjere, sveci, apostoli.

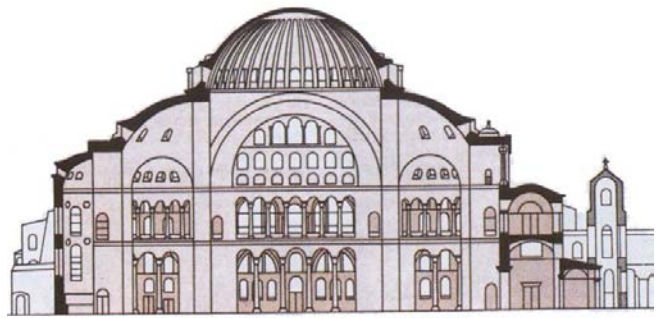
Dakle, ovaj ikonografski program predodredila je arhitektura svojom koncepcijom, kao i građevina prije Justinijana. Horizontalna podjela od dna do kupole je naglašena jakim vijencima.

Ukrasi, kao i arhitektura crkve, su novi. Potpuno se raskida s rimskim ukrasnim arhitektonskim elementima. Tako skulptura pod uplivom istoka dobiva novi smisao. Ovo **klesarstvo** teži obradi površine te gubi plasticitet što neizbježno dovodi do ornamentiziranja i konačno površinu pretvara u čipku.

U unutrašnjosti crkve počelo se odmah nakon izgradnje s postavljanjem **mozaika**, što je dovršeno za vladavine Justina II. O tim mozaicima se zna malo jer su samo manjim dijelom sačuvani. Mnogo je vrijednih mozaika sačuvano iz 9. st. (osobito u narteksu), postavljenih po nalogu Bazilija I.

Zidovi u unutrašnjosti su obloženi raznobojnim mramorom, a isto tako i pod.

Justinijanova je bazilika **popravljana** 558.-563., 869., 1346., i na kraju su je Turci 1453. pretvorili u džamiju.

³⁴ Konstruktivni element u obliku sfernog trokuta.

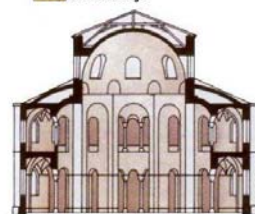
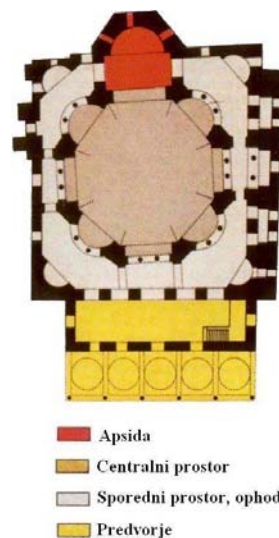
SV. SERGIJE I BAKHO

Crkva sv. Sergija i Bakha sagrađena je 527.-536., i njen oktagon spada u istu skupinu kao i tlocrt svete Sofije. To je građevina oktogonalnog središta artikuliranog polukružnim eksedrama. Ophodni hodnik i galerije daju joj izvana kvadratni izgled. Prema Prokopiju, njoj vrlo bliska građevina bila je crkva **sv. Ivana Krstitelja u Hebdomonu** u Konstantinopolisu, oktogonalnog oblika s unutrašnjom jezgrom nadsvođenom kupolom.

Sv. Sergije i Bakho sagrađen je između Justinijanove rezidencije, palače Hormisdas, i bazilike s galerijama **sv. Petra i Pavla** čime je ona postala dvojna crkva. Crkve su imale zajednički narteks, atrij i propileje. Sv. Sergije i Bakho je preko otvorenih arkada komunicirao i s palačom i s crkvom sv. Petra i Pavla, te je tako bio središte kompleksa.

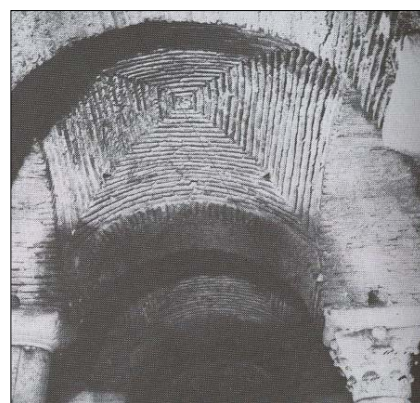
Strukturu crkve nosi osam **pilastara** koji formiraju **oktogonalni** upisan u nepravilni kvadrat. **Niše** (izmjenjuju se pravokutne i polukružne) povezuju pilastre i otvaraju središnji oktagon prema pomoćnim prostorima ambulatorija i galerija koji ga okružuju i koje su prekinute apsidom nasuprot ulazu. Parovi stupova na krivulji niša nose **arhitrav** na prizemnoj razini, i trostruke **arkade** na razini galerija. Nad središnjim se dijelom diže šesnaestorostranična **kupola**.

Teško je objasniti kontrast između elegantnih ornamenata i suptilnog planiranja s jedne strane, i čudnih proporcija s druge strane.

VODOSPREMNIK YEREBATAN

Tehnike svođenja crkvi upotrebljavane tijekom rane Justinijanove vladavine donesene su u metropolitanska središta, Konstantinopolis i Solun, daleko ranije iz obalnih gradova Male Azije. Cisterna Yerebatan (slika desno) pokazuje kako su križni i bačvasti svodovi konstruirani od jednog sloja cigala postavljenog u osovini svoda, i usađenih u vrlo tanki sloj žbuke. Rezultat je bio iznimno lagani svod. Kupole i polukupole sv. Sofije i kupola sv. Sergija i Bakha su izdanak ove stare tehnike.

SV. IRENA (HAGIA IRENA)

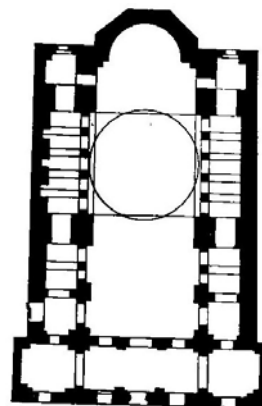
Uz crkvu **sv. Polikleta**, još je jedna bazilika s kupolom iz prvih godina Justinijanove vladavine preživjela u velikom dijelu – sv. Irena.

Crkva je započeta 532., možda na mjestu prve katedrale glavnog grada (izgorjela bez traga u pobuni protiv Justinijana). Temeljito je preuređena nakon potresa 740.

To je **bazilika s kupolom i galerijama**. Prvotnu crkvu su činili:

- **glavni brod** koji se sastojao od dva velika prostora, prvi podijeljen na dvije nejednake, bačvasto presvođene polovice, a drugi je kvadratan i nadsvođen kupolom.
- bačvasto presvođen **narteks**
- **apsida** izbačena kao tri strane poligona
- bačvasto presvođeni **pomoćni brodovi** koji završavaju u odajama sa strane apside
- **galerije** nad pomoćnim brodovima.

Crkva nije čisti kvadrat već je malo produžena u zapadnim dijelu. Velika dominantna **kupola** leži na četiri jaka pilona, s nizom malih nosača koji dijele središnji od bočnih brodova. Crkva ima izrazitu trodijelnost.

RIM

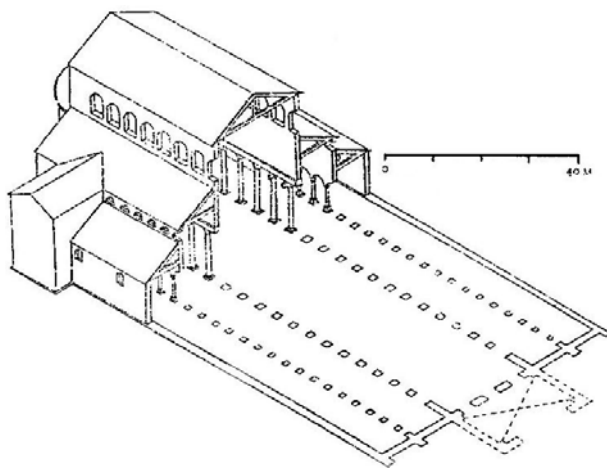
UMJETNOST KONSTANTINOVA DOBA – 4. ST.

SV. IVAN LATERANSKI

Konotacije carskog kulta su najočitije u crkvama čiji su donatori članovi carske obitelji, ali i one su daleko od uniformiranosti. U Rimu, možda čak već 313., nakon pobjede nad Maksencijem, Konstantin je Crkvi poklonio carsku palaču Lateran, kao rezidenciju vrijednu rimskog biskupa. Rimska katedrala, Basilica Constantiniana, danas **sv. Ivan Lateranski**, podignuta je u blizini. Ona je u povijest ušla kao "*mater ecclesiarum*" te kao osnovni tip raskošne carske bazilike.

To je petorobrodna bazilika, čiji je glavni brod osvijetljen velikim prozorima na svjetlarniku, a bočne, manje lađe su osvijetljene kroz manje polukružne prozore. Široki glavni brod poduprt je dvama redovima od po 15 velikih stupova, nad kojima se nalazio arhitrav. Bočni brodovi bili su odijeljeni niskim arkadama, a svaka je stajala na 22 stupa koji su stajali na visokim podnožjima. Nad pojasom arkada protezao se friz, koji je od gornjeg dijela zida bio odijeljen drugim vijencem.

Glavni brod na zapadu završava izbočenom apsidom. Bočni brodovi, do apside, prestaju kod njene baze, dok su dva vanjska bočna broda presječena niskim krilom. Ova bočna krila su možda služila kao sakristije. U vanjskim brodovima su, odvojeni zavjesom, boravili katekumeni. U zapadnom dijelu glavnog broda je bila pregrada, u liniji sa sakristijama, koja je skrivala oltar. U apsidi su bila sjedala za biskupa i svećenstvo. Visina bočnih brodova bila je ista čime je na pročelju prividno stvoren oblik trodiobe prostora, mada je bazilika peterobrodna. Visoki i široki transept dodan je u srednjem vijeku.

Bazilika je imala jednostavan dvoslivni krov.

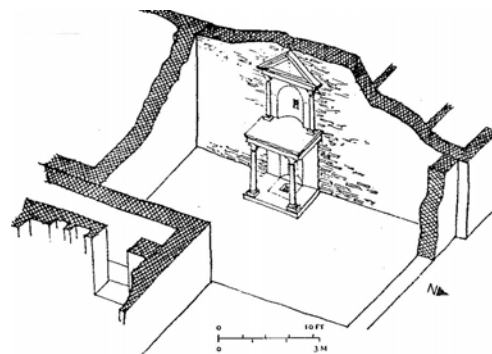
Ovakav prostorni koncept izveden je iz ranijih graditeljskih iskustava – javnih rimskih građevina. U tipološkom smislu ipak je ostvaren novi tip građevine, stvoren je dogmatski tip za crkvene građevine. Sama bazilika nije bila enormno velika. Ipak dimenzijama 75 x 55 m, te s apsidom od 20 m mogla je primiti nekoliko tisuća vjernika. Za razliku od skromne vanjštine, u unutrašnjosti nalazimo stupove od crvenog, žutog i zelenog mramora, sedam srebrenih oltara (šest su bili stolovi za darove), *fastigium* u apsidi od iskucanog srebra, brojni lusteri i svijećnjaci. Crkva je bila ukrašena dragocjenim materijalima, porfirnim stupovima, mramornim inkrustacijama i mozaicima na zlatnoj podlozi.

U kaloti apside nalazio se mozaik s prikazom Krista okruženog serafinima, na nebesko plavoj pozadini. Ispod Krista je *crux gemmata*, desno je sv. Ivan, a lijevo Bogorodica. Ovaj je mozaik vrlo bitan jer se ovdje već javlja Krist u liku pantokratora (svevladalac, vrhovni bog).

SV. PETAR

Memorija

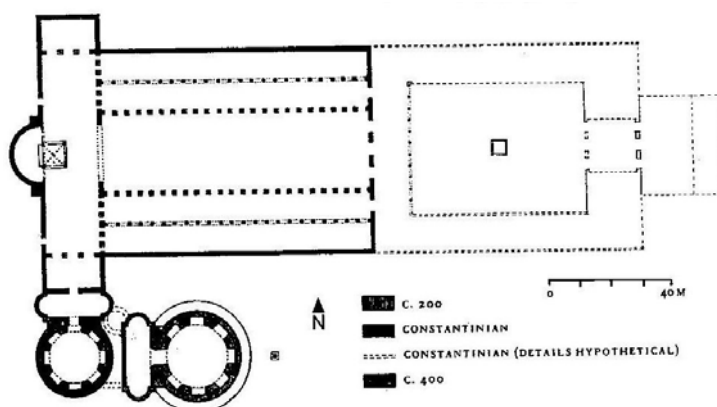
Na grobljima se grade martiriji – grobovi mučenika i svjedoka za Krista i vjeru. Oni su se razvili od 2. st., iz *heroa* (poganskih građevina koje su slavile pojedine mitske heroje ili vladare). Nalazi ispod sv. Petra čini se otkrivaju najstariji poznati martirij. Nađeni su ostaci siromašnog groblja, koje je prethodilo luksuznom. Prostor je određen zidom koji presvođuje jedan od siromašnih grobova, datiran oko 160. Iznad groba, u zidu je niša, ispred koje je *aedicula*. Ova edikula predstavlja *tropaion*, spomenik pobjede sv. Petra nad smrću i poganstvom, dignut do 200. Za kršćane kasnog 2. i 3. st. ovo je bio hram apostola.

Bazilika sv. Petra

Ne zna se točna godina kada je bazilika podignuta, ali gradnja je sigurno započela prije 324., vjerojatno **319.-322.** Tom prilikom su grobne komore velike nekropole koja je okruživala memoriju sv. Petra iz 2. st. zatrpane i otkinuti su im vrhovi. Na novoj razini podignuta je velika **terasa** od istoka na zapad i od juga na sjever u obronak Vatikanskog brijega. Ostavljen je samo **vrh apostolovog spomenika** na zapadnom dijelu (crkva je usmjerena ka zapadu, a ne istoku). Na terasi je podignuta prostrana bazilika, koja je zatvarala svetište. Do 329. završena je izgradnja, iako ne i dekoracija unutrašnjosti. Bazilika je posvećena oko 330.

Osim što je uklopila apostolovu memoriju, ova **peterobrodna** bazilika služila je i kao **natkriveno groblje** te **dvorana za funeralne gozbe**. Njeni podovi, iskapani u 16. st., bili su prekriveni grobovima. **Niz mauzoleja** kasnog 4. st. podignut je uz vanjske zidove, te oko 400. carska grobnica

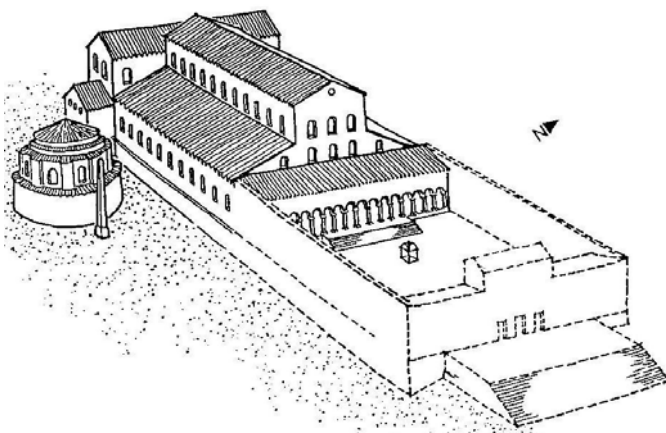

na južnom kraju transepta. Ova dvostruka funkcija martirija i dvorane za funeralne gozbe zahtijevala je veliku građevinu. Ukupna unutarnja dužina je 119 m, dužina broda je 90 m, a širina 64 m.

Isto tako, dvojna funkcija je odredila i **poseban tlocrt**. Istina, visoki, dugi glavni brod te po dva bočna broda sa svake strane usprkos dodatnoj funeralnoj funkciji podsjećaju na Lateransku baziliku. Međutim, kod sv. Petra – za razliku od Lateranske bazilike ili neke druge konstantinske katedrale ili župne crkve – glavni i pomoćni brodovi nisu jednostavno završavali u prostoru svetišta pred glavnim oltarom. Spajali su se s neprekinutim **transeptom**, nižim glavnog broda, s još nižim prostorijama koje su se širile izvan širine brodova. Transept nije bio podijeljen, osim u nižim krajnjim dijelovima. Na transeptu je, nasuprot glavnog broda, bila velika **apsida**. Transept i apsida su zajedno tvorili funkcionalno izdvojen i poseban prostor u bazilici. Transept i glavni brod su razdvojeni trijumfalnim lukom, a transept i bočne lađe stupovima. Brodovi su odvojeni kolonadama.

Na pročelju je bio prostrani **atrij**, u čijem je središtu bio zdenac.

Transept prvenstveno obuhvaća apostolovu memoriju, pravo središte cijele konstrukcije (brodovi su bili natkriveno groblje). Uzdižući se do tetive apside, apostolov spomenik odvojen je brončanom pregradom, a baldahin mu počiva na četiri stupa u obliku savinute vitice vinove loze. Baldahin je dvama stupovima s arhitravom spojen s kutovima apside čiji otvori su zatvoreni

zavjesom. U transeptu su uglavnom boravili vjernici koji su došli iskazati štovanje svetišta. Samo tijekom mise tu su boravili svećenici. Oltar, vjerojatno pokretni, bio je odvojen od svetišta. Transept za grob sv. Petra je novo rješenje, jer se oblik carskog *heroona* smatra neprimjerenim čak i za apostola (oblik rezerviran za Krista).

Glavni i pomoćni brodovi su služili kao natkriveno groblje i stoga podsjeća na slična groblja kao što su S. Lorenzo i S. Sebastiano, no sv. Petar je u osnovi jako različit jer je tu martirij proizišao iz katakombe. Transept i apsida, s jedne, i lađe, s druge strane, su arhitektonski i funkcionalno različiti, prije nemarno nadovezani negoli sjedinjeni.

Kao kod sve konstantinske arhitekture, dragocjeni, materijali puni boje i namještaj privlačili su pažnju na unutrašnjost i vodili su posjetitelja uzlazno prema cilju njegova hodočašća. Od rijeke, ulica, flankirana rimskim grobnim spomenicima, uspinjala se lagano do trostrukog ulaza u atrij s fontanom. Na zapadnoj strani atrijskog hodočasnik bi ugledao fasadu glavnog broda, jednostavnu kao kod svih konstantinskih eksterijera. Ulazeći u glavni brod, kretao bi se između dva reda od 22 stupa, od raznobojnog mramora, s korintskim ili kompozitnim kapitelima.

Mozaik u apsidi razdijeljen je u dvije zone. U jednom pojasu je: Krist na nebeskom svodom sa zvijezdama u pozadini (kao i u sv. Ivanu Lateranskom), sv. Petar i Pavao, Krist je na prijestolju, a ispod njega su četiri rajske rijeke (*traditio legis*). U drugom pojasu su zemaljski crteži: dva grada iz kojih izlazi po šest ovaca sa svake strane. One se približavaju prijestolju na kojem je Agnus Dei s križem, a pored njega su dva lika lika. Gradovi su Betlehem i Jeruzalem.

Glavni brod je bio visok 32 m. U njemu su bile starozavjetne freske (5. st.) oivičene štukom. Osvijetljen je sa 11 velikih prozora (svaki drugi interkolumnij). Transept i vanjske bočne lađe su bile dobro osvijetljene dok su unutrašnje bile mračne. U transeptu se nalazilo svetište sv. Petra, cilj samog hodočašća. Stoga konstantinska bazilika sv. Petra nije bila obična crkva, već **martirij**. Ova iznimna građevina će poslužiti još jednom, u 4. st., kao uzor svetištu sv. Pavla (384.). Izvan Rima ostala je jednako rijetka.

Sv. Petar je jedina velika konstantinska crkva koja sadrži svetište mučenika. U Konstantinovo doba martiriji su uglavnom ograničeni na mjesta Božjeg očitovanja u Svetoj zemlji.

SV. KONSTANCA

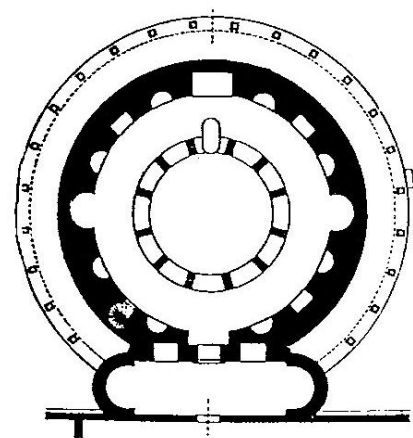
Mauzolej Konstantinove kćeri, sada sv. Konstanca, sagrađen je oko **350.** uz narteks velikog natkrivenog groblja sv. Agneze u Rimu. Uz baziliku sv. Agneze, Konstantin je uredio grobnicu za članove carske obitelji.

Ova građevina proširuje ideju okrugle grobne spomen-gradevine. Ima **predvorje** s dvije **eksedre** i tri **ulaza**. Kupolna **rotonda** je postavljena na prsten od **dva reda** stupova, a teret kupole prihvaća ambulatorij i poluvaljkasti svod.

Središnji okrugli prostor, nadsvođen kupolom, okružuje dvanaest pari kompozitnih stupova s impost kapitelima. Dvanaest velikih prozora svjetlarnika osvjetljavalo je središnji dio. Mračni, bačvasto nadsvođeni ambulatorij okruživao je središnji dio, i bio je, nasuprot ulazu, prekinut visokim, dobro osvijetljenim zidnim udubljenjem, poput baldahina. "**Baldahin**" se uzdiže nad porfirnom pločom gdje je nekoć bio princezin sarkofag, ispod središnjeg luka središnjeg dijela.

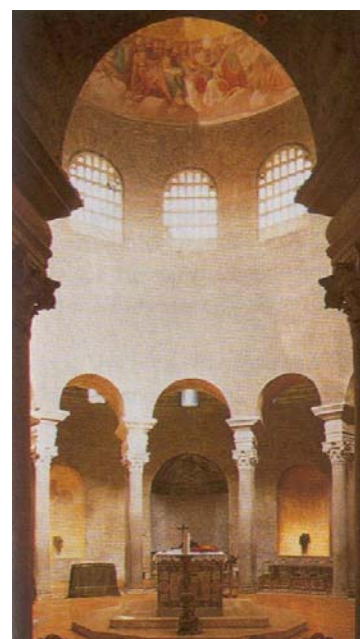
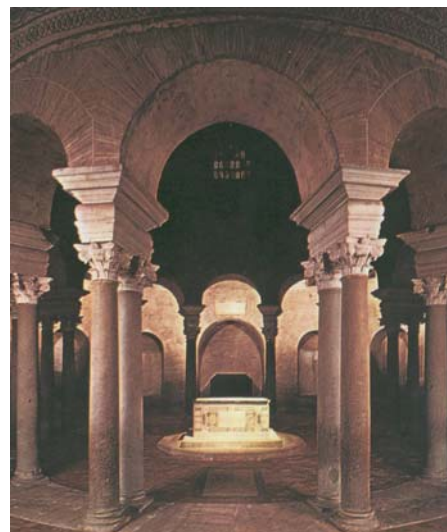
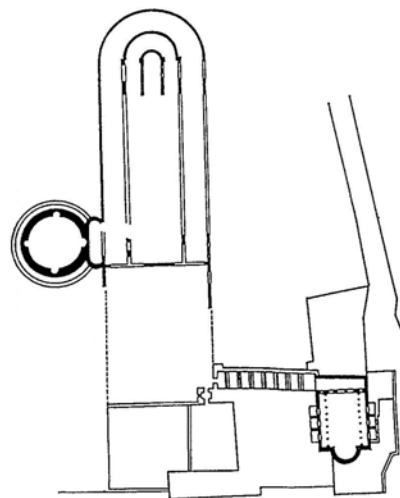
Lukovi u glavnoj osi središnje prostorije su nezamjetljivo širi i viši od ostalih, a oni na longitudinalnoj osi, iznad i nasuprot

sarkofaga su malo širi i viši od onih na transverzalnoj osi. Male **niše** u zidu ambulatorija ne odgovaraju arkadama. One postaju potpuno vidljive samo kada se gleda od luka nasuprot sarkofagu. Unutra je 12 stupova i niša.

Mauzolej je građen po uzoru na memorijalnu arhitekturu prethodnog razdoblja, ali je ipak potpuno drugih svojstava. Sv. Konstanca je, s narteksom i unutarnjim prostorom sa dva reda stupova, često bila uzor mnogim kasnijim građevinama. Raskošni materijali, svjetlo i boja stopljeni su u dizajnirani svijetli prostor, ali temeljeno na vizualnim, a ne strukturnim elementima.

Sv. Konstanca je sačuvala **mozaike** iz doba Konstantina i ona je danas najbolji izvor za poznavanje slikarstva Konstantinova razdoblja. Mozaici baldahina i kupole poznati su s crteža iz 16. st. Mozaici su raspodijeljeni, odnosno nalaze se na više mjesta:

- između prozora rotunde (nisu sačuvani),
- na zidovima i bačvastom svodu ambulatorija,
- u nišama,
- u kupoli (nisu sačuvani).

Stropni mozaik ambulatorija ide od geometrijskih ornamenata na ulazu i blizu njega preko vitica vinove loze i *puttia*, kulminirajući prikazom grančica i pozlaćenih posuda za libaciju. Na baldahinu su bili prikazani: Nebeski Jeruzalem, Apostoli kao jaganjci, te zlatna rajska kupola. Na kupoli su bile starozavjetne scene na plavoj osnovi, uokvirene karijatidama s dionizijskim leopardima uz njihove noge. Prostor između i ispod prozora bio je obložen višebojnim mramornim oplatama.

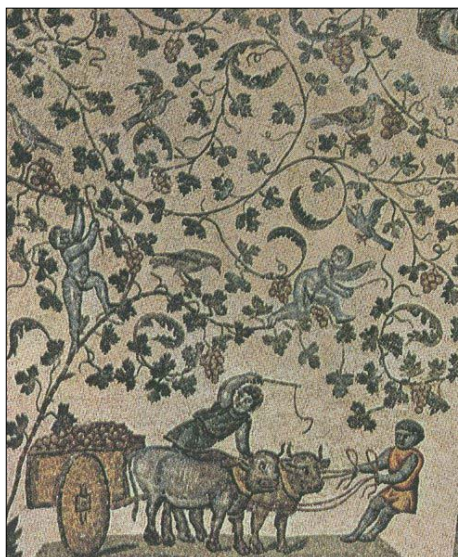
U nišama na istočnom dijelu građevine, u kalotama, s desna nalijevo su prikazi:

- Krist sjedi na globusu, s desne strane mu prilazi Petar kojem Krist predaje svitak (*traditio legis*, ovdje se prvi put pojavljuje?)
- Bog predaje Mojsiju zapovjedi.

Cijeli svod je prekriven scenama koje djeluju previše **svjetovno** iako imaju

simbolički karakter: scena s vinovom lozom, kolima s grožđem i pticama (ideja o misnom vinu). Tu

su i zoomorfni prikazi (ptice u rajskom ambijentu – "rajski vrt"), ali i prikazi amoreta. Ove scene su povezane u učvorene kružnice i trokute, tj. geometrijske sheme (∞).

Ovi zidni mozaici spadaju među najranije ranokršćanske mozaike. Njihov sadržaj velikim je dijelom dionizijski i poganski, a manjim dijelom su to scene iz Starog i Novog zavjeta uključene u nekršćanske dekorativne elemente. Očito kršćanski ikonografski program za građevine veličine i složenosti kakva je sv. Konstanca još nije bio razvijen, i umjesto njega izabran je dionizijski program koji njegove mnoge aluzije na simboliku vina dopuštaju kršćansku interpretaciju. Ovo bi

išlo u prilog ranijoj gradnji mauzoleja (možda 320.-330.).

UMJETNOST TEODOZIJANSKOG DOBA – 5. ST.

S. PAOLO FUORI LE MURA (SV. PAVAO IZVAN ZIDINA)

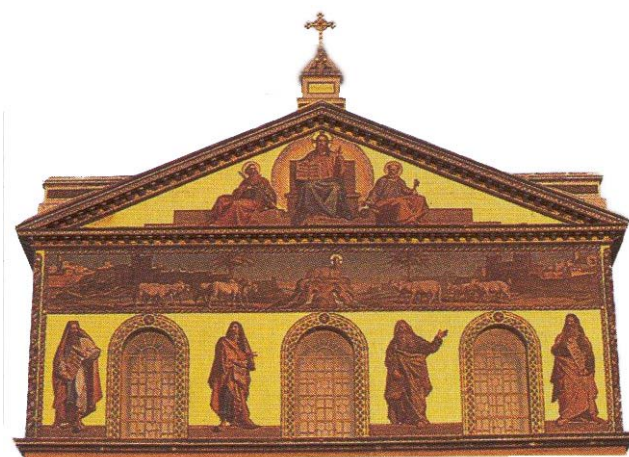
Nakon odlaska Konstantina iz Rima 326., papinstvo i rimska kurija su, umjesto razvijanja novih tipova martirija i dvorskih crkvi, bili usredotočeni na razvijanje crkvi koje će zadovoljiti uobičajene potrebe zajednice. Isto tako, čini se kako su bili indiferentni prema klasičnoj tradiciji. Ovo se mijenja **384.**, kada počinje gradnja crkve S. Paolo fuori le mura na Ostijskoj cesti.

Gradnju su sponzorirala tri cara. Nad skromnim **mauzolejem** – mjestom ukopa ili memorije sv. Pavla – podignuta je mala crkva u doba Konstantinove vladavine ili nedugo nakon. Orijentirana obrnuto, s ulazom ka zapadu, nova je crkva iz 384. trebala pružiti dostojan smještaj za sv. Pavla, jednako dostojan i monumentalan kao i ona izgrađena za sv. Petra – velika, bogata crkva, s dovoljno prostora za brojne hodočasnike i za ukope. S obzirom da je financirana iz carske blagajne, vjerojatno je dovršena do 400. Građena je u konstantinskom duhu, i ovo je treća konstantinska bazilika u Rimu (uz sv. Petra i sv. Ivana Lateranskog).

Do 19. st. bila je sačuvana, i to bolje od ostale dvije jer nije doživjela pregradnje i preinake, ali je 1823. **izgorjela** u požaru. Sačuvao se manji dio izvornih zidova i brojne stare slike i opisi. Današnji sv. Pavao je rekonstrukcija iz 19. st.

Ispred **glavnog broda** veličine 97 x 24 m, nalazio se **atrij** s kolonadama. Crkva je **peterobrodna**, s tim da su dvije bočne lađe široke koliko i glavni brod. Svetište sv. Pavla je ispod oltara (u Sv. Petru je ispred), blizu trijumfnog luka koji je odvajao transept od glavnog broda. Dva stupa i niski arhivolt trijumfnog luka su vjerojatno dodani u 5. st. Neprekinuti transept, viši od onog u sv. Petru, obuhvaćao je svetište. Na istoku je završavao velikom apsidom, poput one u sv. Petru.

Četiri reda **kolonada** s arkadama odvajale su bočne brodove. Kolonade su u glavnom brodu podupirale velike zidove, a u bočnim niske zidove. Kao i u sv. Petru, zidovi s arkadama imali su otvore ispod krovova. Dvadeset i jedan veliki **prozor**, svaki iznad interkolumnija, umjesto jedanaest kao u sv. Petru, osvjetljavali su glavni brod. Apsida je bila mračna, ali transept je imao lučne prozore koji su osvjetljavali svetište.

Sv. Petar je bio uzor crkvi sv. Pavla, u veličini, tlocrtu pa i u obliku neprekinutog transepta. No, ovdje su graditelji stvorili varijantu, a ne kopiju. Transept je bio visok gotovo koliko i glavni brod, dublji i kraći, a krajnji zidovi su jedva prelazili krajnje zidove bočnih lađa. Uzroci ove prilagodbe su nepoznati, možda zbog većeg prostora uz svetište za svećenstvo i hodočasnike.

Svetište nije bilo uz bazu apside, kao u sv. Petru, već što je moguće bliže glavnom brodu. Isto tako **oltar** je bio nad svetištem. **Kolonada** glavnog broda nosila je lukove umjesto arhitrava. Suprotno zbrci arhitrava, baza i kapitela u sv. Petru, oni u sv. Pavlu su bili homogeni. Tijela stupova i kapiteli u glavnom brodu su pažljivo odabrani među rimskim spolijima, no kapiteli pomoćnih brodova su izgrađeni za građevinu. Ova **homogenost** i dosljednost u izboru, pomalo suhoparnih, kapitela svjedoči o savršenstvu izvedbe i sklonosti ka klasičnim konceptima, što je za očekivati kod carske gradnje kasnog 4. st. Ne znamo je li ostatak ukrasa iz 384. bio bliži živom klasičnom izričaju koji je drugdje prevladavao, kao u Milanu u okružju dvora.

Do značajnog odmaka dolazi za Lea I. (440.-461.) koji je **restaurirao** crkvu – trokutni dijelovi arkada glavnog broda pokriveni štuko viticama i staklenim mozaicima, tijela štuko stupova su izvedena kao spirale koji su odvajali dva sloja zidnih slika koje su prekrivale zidove glavnog broda ispod zone prozora. Tada je dodan i mozaik sa dvadeset i četiri starca, a dodani su i stupovi trijumfalnom luku, te je zamijenjen dio stupovlja i zidova glavnog broda. Tada apside dobiva medaljon Pantokratora.³⁵ U donjem su pojasu, Pavao i Petar kao zastupnici cijele zemaljske crkve (židovske i poganske), a dvadeset i četiri starca nose vijenac Kristu kao zastupnici nebeske crkve. Tako sv. Pavao, odnosno njegov luk postaje univerzalni simbol univerzalne crkve neba i zemlje.

Ova **kasnija dekoracija** crkve S. Paolo predstavlja novi pokret u rimskoj crkvenoj arhitekturi. Ovaj pokret teži oživljavanju klasičnih formi davno prošlog razdoblja. Oslanja se na cjelokupni dizajn klasičnih i kasnoklasičnih rimskih građevina 2., 3. i ranog 4. st. Ovaj klasični preporod dolazi posebno do izražaja za Siksta III. (432.-440.) i nasljednika mu, do 470.

Na **zidovima** crkve bio je prikazan ciklus Geneze sa Stvaranjem svijeta do potopa i ponovnog početka čovjekovog života na zemlji. On je imao velikog utjecaja na dalje cikluse ove vrste. Krist je u velikom ciklusu Postanka u S. Paolo fuori le mura onaj Bog koji je stvorio, uništio pa opet stvorio svijet. Slika Melkisedekove³⁶ žrtve je od velikog značaja za daljnji razvoj. Ona razjašnjava preobraženje narativne slike u podsjetnik, a povijesne slike u obrednu, koja zahtijeva pobožnost.

³⁵ Pantokrator, "svevladar", je ikonografski prikaz Krista koji sjedi na nebu na prijestolju kao gospodar svijeta. Javlja se od 4. st. u konhi apside, a redovit je u 5. i 6. st.

³⁶ Melkisedek, biblijski kralj i svećenik koji blagoslivlja Abrahama nakon njegove pobjede nad kraljevima te prinosi kruh i vino je prefiguracija Posljednje večere, odnosno euharistije.

SANTA MARIA MAGGIORE

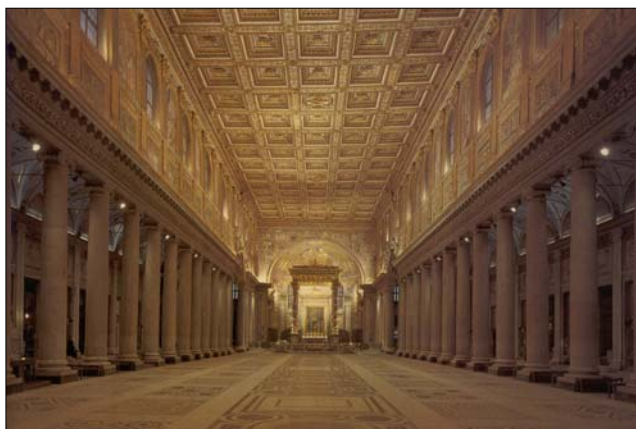
U Rimu novi pokret teži oživljavanju klasičnih formi davno prošlog razdoblja. Oslanja se na cjelokupni dizajn klasičnih i kasnoklasičnih rimskih građevina 2., 3. i ranog 4. st. Ovaj klasični preporod posebno dolazi do izražaja za Siksta III. (432.-440.) i njegovih nasljednika do 470. Tu "**Sikstinsku renesansu**"

najbolje predstavlja crkva S. Maria Maggiore.

Bazilika S. Maria Maggiore je započeta oko **352.**³⁷ i potpuno je obnovljena pod **Sikstom III.** U Rimu je 431. sagrađena prva crkva posvećena Bogorodici.

Ova je bazilika **trobrodna** crkva veličanstvenih proporcija. Duge kolonade (**gust** raspored od 20 stupova) s **jonskim** kapitelima nose arhitrave klasičnog stila i vode do trijumfnog luka na koji se nadovezuje apsida. Na zidovima glavnog broda, monumentalni **pilastr**i tvore gornji red, svaki flankiran s dvostrukim redom koloneta spiralno savijenih i nosi štuko friz čistog klasičnog dizajna. Pilastr i kolonete uokviruju prozore i

mozaične ploče glavnog broda. I svaka je smještena u aediculu sa zabatom i stupovima.

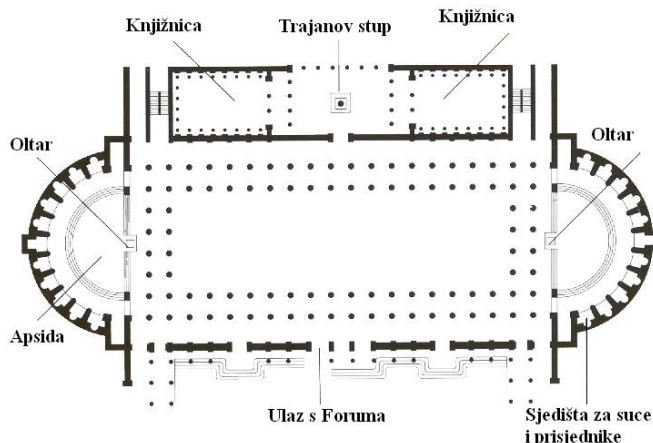
Ukupni ukras i detalji odišu više retrospektivnim duhom nego li živim carigradskim klasicizmom i bude reminiscencije na Trajanovu umjetnost.

Santa Maria Maggiore, je kao i Santa Sabina, izričito **longitudinalna** građevina s gusto postavljenim stupovima u srednjem brodu (20,

24). Obje su bez transepta i zato ostavljaju dojam ogromne dubine u smjeru zapad – istok. Santa Maria Maggiore djeluje, u unutrašnjosti, kao rimski hram jonskog reda. Tek poslije sredine 5. st. broj stupova se smanjuje, povećava se međusobni razmak, prozori su už, a razmak između njih širi.

Današnji poprečni brod i apsida potječu od pregradnje iz 13. st. (Eugen III.)

Slavoluk je sačuvao izvorne **mozaike** iz 5. st., tematski vezane za novi kult Bogorodice. No, zanimljiviji je ciklus u poljima nad arhitravom srednjeg broda, pod prozorima. Mozaici u **naosu** su najčešće pripovjedačkog karaktera, s predstavama iz povijesti božanskog programa spasenja. Drugi ciklus mozaika u naosima ima teokratsko obilježje i služio je za pripovijedanje o spasenju čovječanstva. On je očuvan u mozaicima naosa S. Maria Maggiore. To je veliki ciklus starozavjetnih tema (Jošue, Mojsija, Abrahama i Jakova). Svako polje je

³⁷ Papa Liberije je na snijegu, koji je čudom pao u ljeto 352., obilježio opseg bazilike. Odatle naziv sv. Marija Snježna.

horizontalno podijeljeno na dvije scene tj. kadra. Teme su herojski momenti izraelskog naroda, npr. prijelaz preko Crvenog mora, osvajanje Jerihona, nošenje kovčega saveza...

Scene iz života Jošue i Mojsija su bile glavni predlošci za prefiguracije Kristova života, tj. kroz Jošuu i Mojsija želi se prikazati ciklus o samom Kristu. Ove slike su bitno različite od onih u Ravenni. Govorimo o dva upliva:

☞ u Ravenni u vremenu Gale Placidije
upliv umjetnosti Carigrada

☞ u Rimu nema vanjskog utjecaja, tj. razvija se po unutarnjoj inerciji, to je kontinuirana umjetnost (4. st., po strani je tih utjecaja).

Mozaici se nalaze u poljima ispod prozora zidova bočnih brodova. Svako je

polje horizontalno podijeljeno u dvije kompozicije, tako da su to izdužena pravokutna polja i stoga nabijena likovima (kao i sarkofazi iz tog vremena, 4. st.). Ciklus je raspoređen u dva dijela na oba zida.

Na južnom brodu se nalaze scene s Jošuem (Osvajanje Jerihona, Pobjeda nad pet careva...) i to su vrhunska dostignuća u predstavama povijesnih mozaika u 5. st., a na sjevernom se brodu nalaze scene s Mojsijem, ciklus o starozavjetnim patrijarsima, trojici praotaca svetog naroda (scene Abrahama, Izaka, Jakova, Kovčeg saveza, Abraham i tri anđela (prefiguracija euharistije), blagovijesti (potomstvo Abrahamovo, prefiguracija Navještenja)...

Kompozicije **na slavlolu** su bitno drugačije, te nije sigurno kako su iz istog vremena. Crkva je sagrađena nakon koncila u Efezu kada je usvojen Bogorodičin kult, i stoga su scene na luku iz Marijina života – scena u betlehemske štalice, bijeg u Egipat, pokolj nevine dječice. Slikarstvo iz sv. Marije Velike uvodi marijanski kult (slikarstvo katakombi također ima Mariju, ali je potpuno drugačije osmišljeno).

Trijumfalni luk u S. Maria Maggiore Siksto III. je posvetio božjem narodu nadovezujući se na efeški sabor. Na trijumfalnom luku na tjemenu je medaljon s Bogorodicom, križem i golubom (simbol sv. Trojstva), trpeza, Jeruzalem, Betlehem. Poštovanje iskazuju Petar i Pavao kao predstavnici zemaljske crkve i njezinog jedinstva. Jeruzalem i Betlehem obuhvaćeni su ovim crkvenim idejama kao zemaljska "podnožja". Tajna utjelovljenja i nastanka crkve objavljuje se sa scenama Navještenja, Poklonjenja istočnih mudraca i Poklonjenja pustinjaškog kralja Afrodizija kao i Odbijanjem istinskog carstva od lažnog zemaljskog kralja Heroda.

Ikonografski program luka objavljuje oltar kao mjesto na kome su pri svakoj liturgiji (kad se Krist ponovno rađa u Euharistiji) prisutni anđeli. Tu je porijeklo najveće nove tvorevine teodozijanske ikonografije – Marija kao augusta, a anđeli u tajni oltarske Euharistije spajaju nebo i zemlju.

SANTA SABINA

Crkvena gradnja je cvala u Rimu između 380. i 480. Uz monumentalne građevine – S. Paolo fuori le mura, S. Maria Maggiore, Lateranski baptisterij, S. Stefano Rotondo – podignut je niz župnih crkvi te crkvi u predgrađima i na imanjima. Manje pretenciozne i luksuzne, one su ipak impresivne svojom veličinom, jasnoćom i jednostavnošću. Odličan primjer je dobro očuvana crkva S. Sabine. Sačuvana je bez dodataka, ali se zna kako je postojao čitav kompleks s baptisterijem. Mozaici crkve su uništeni.

S. Sabina na Aventinu predstavlja visok stupanj rimske crkvene gradnje. Izgrađena između 422. i 432.,³⁸ inkorporirajući ostatke ranijih građevina, ona tipizira tlocrtom i proporcijama novu rimsku **standardnu baziliku 5. st.**, poprilično drugačiju od starijih varijanti koje predstavlja S. Clemente. U isto vrijeme, elegancijom i raskošnim ukrasima, sudjeluje na samom početku klasičnog

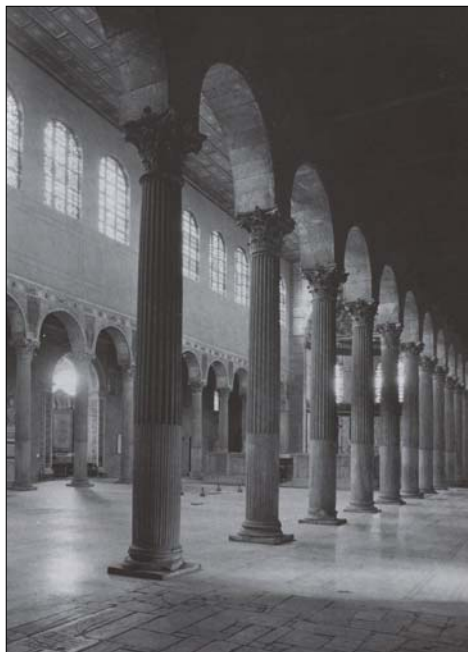
preporoda pod Sikstom III. Dvadeset i četiri prekrasna mramorna **stupa**, njihovi korintski kapiteli i baze su očito preuzeti kao spolije s građevine 2. st., no odabrani su s velikom pažnjom kako bi odgovarali svakim detaljem. Poklanja se pažnja oplošju sa novim sistemom **ukrašavanja**. Tu su ukrasi na arkadama i inkrustiranje kao bitne osobine 5. st. **Mramorne ploče** na spoju stupova prikazuju u prekrasnom dizajnu kaleže i patene, simbole Krista. Frizovi vitica naslikani u pomoćnim brodovima su snažni i elegantni, i sjaj originalnih dekoracija i glavnom brodu još je vidljiv na monumentalnim mozaičnim pločama preko unutrašnje fasade sa svojim dedikacijskim natpisima. Bočni zidovi glavnog broda očito su nosili mozaike iznad mramornih ploča na spoju stupova. Ali sva je raskoš primijenjena na jednostavan standardni tlocrt, iako nove varijante koja u Rimu preuzima inicijativu oko 420.

Bazilika je **trobrodna**. **Glavni brod** je neobično visok, dug, i uzak. Njegova elegantna vitkost još je naglašenija uskošću i duljinom pomoćnih brodova, i osvjetljenjem. **Arkade** trinaest niša na obima stranama glavnog broda brzo vode oko s ulaznih vrata na apsidu. Gusto postavljeni **lukovi** lako prebacuju pogled s jednog

³⁸ Ovako stoji u Krautheimeru, ali negdje je datirana 425.-440.

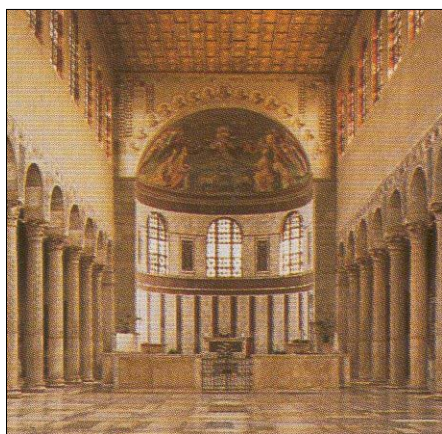
visokog stupa na sljedeći. **Veliki prozori**, jedan iznad svakog interkolumnija, formiraju svjetlarnik. U apsidi su još tri prozora, a na pročelju njih pet. sveukupno 34 prozora propuštaju mnogo svjetla u glavni brod. Pomoćni su brodovi ostali bez prozora, mračni, i iz glavnog i pomoćnih brodova samo vrata komuniciraju s **narteksom** i **atrijem** koji mu prethodi.

Jedan od načina ukrašavanja luka vidljiv je kod S. Sabine. To je kompozicija *ecclesia celestis* koju ovdje čine slike poklonjenja, zatim stojeći likovi apostola koji iskazuju pobožnost i tonda sa poprsjima.

Iz 5. st. su i **drvene vratnice** od čempresovine, s 28 prikaza kristoloških scena, od kojih se sačuvalo 18. U teodozijansko vrijeme na crkvama bili su vrlo česti portali izrezani u drvetu. Najstarija djelomično sačuvana vrata su sa sv. Ambroza u Milanu, s kraja 4. st. Najsavršenije djelo ove vrste su upravo glavna vrata S. Sabine. Vrata su na dva krila sadržavala šesnaest malih polja (život, stradavanje i Isusova pojava na Zemlji) i 12 velikih polja (četiri priče o Mojsiju, Ilijino

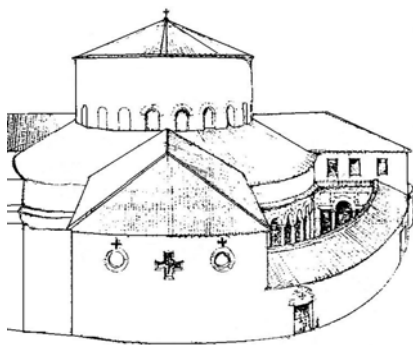
uznesenje, četiri Kristove misterije, slika štovanja Crkve). Friedrich Gerke smatra kako su ove kompozicije na vratima mogle nastati samo u istočnim oblastima Sredozemlja. Vrata iz S. Sabine i sv. Barbare u Kairu predstavljaju dvije osnovne mogućnosti oblikovanja programa portala. Njihovi programi portala uvjetovani su idejom uskrснуća. Vrata S. Sabine su pod

sirijskim utjecajem. Po svemu što se danas zna, 5. st. je doba cvjetanja ovakvih programatskih portala, sa središtem u Istočnom rimskom carstvu.

SAN STEFANO ROTONDO

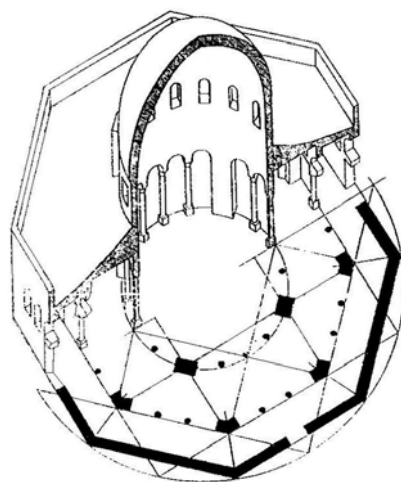

To je velika **kružna** građevina. Ima **dva prstena stupova** – unutarnji i vanjski. Na unutarnji prsten stupova oslanja se tambur pokriven otvorenim krovom.

Na četiri strane su raspoređena četiri unutrašnja **dvorišta** pa prostor tlocrtno izgleda kao upisani križ. Dvorište je okruženo još jednim prstenom stupova, pa govorimo o ukupno tri prstena stupova.

Unutrašnja veza kolonada ostvarena je kao i u S. Maria Maggiore – pomoću ravnog **arhitrava**, što je jedna nostalgija prema rimskoj tradiciji.

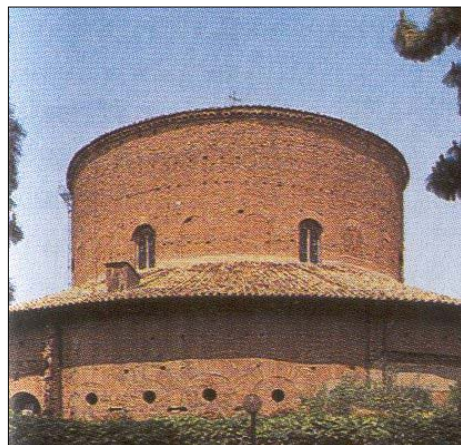
Veliki cilindrični **glavni brod** počiva na trabeiranoj **kolonadi** s jonskim kapitelima. Visoki **zidovi** broda, ukrašeni su mramornim oplutama ispod dvadeset i dva prozora **svjetlarnika**, nosili su kupolu od laganog materijala. Ova je jezgra obavijena **ambulatorijem** koji se otvara u grupama od pet i šest kolonada s arkadama. One naizmjenično vode ka četirima dubokim, visokim kapelama, poprečno postavljenim, i vjerojatno do otvorenog dvorišta s bazenima, oivičenog porticima s arkadama. Ostaci klasične štuko dekoracije očuvani su na arhivoltima prvog

ambulatorija i svjedoče o bogatstvu ukrasa općenito.

Ništa se ne zna o izvornoj **funkciji** S. Stefana. Titular prvomučenika Stjepana, kao i kružna forma podsjećaju na martirij, ali ova građevina nikada nije čuvala relikvije tog sveca. Također, kompleksni tlocrt u kojem se prožimaju rotunda i križni oblik (prožima se sistem dva koncentrična hodnika s križnim oblikom u to

ugrađenim), mogao je nastati pod utjecajem Anastazisa i drugih martirija u Svetoj Zemlji. Pretpostavlja se kako je neposredni uzor za crkvu bila jeruzalemska crkva Kristovog groba. Međutim, čini se kako su i rimski vrtni paviljoni utjecali na S. Stefano, iako do sada nije otkriven niti jedan istog tipa. Također S. Stefano nema nasljednika, osim možda rotundu S. Angelo u Perugiji.

LATERANSKI BAPTISTERIJ (SAN GIOVANNI IN FONTE)

Izgradio ga je Konstantin kao **oktogonal**, s kutnim stupovima, a osvijetljen je dvama redovima prozora u vanjskom zidu. Vjerojatno je imao drveni krov. To je prva građevina za krštenje konstantinskog doba, izgrađena **315.** Također ovo je prva kršćanska centralna građevina nakon 313. Temeljito je preuređen pod Sikstom III., **432.-440.**, no zadržana je shema osmerokutnog baptisterija. Poznat nam je iz 5. st., a ne iz 4. st., ali i ovako nam pokazuje stanje iz tog doba. To je poprilično zatvoreni oktogonal.

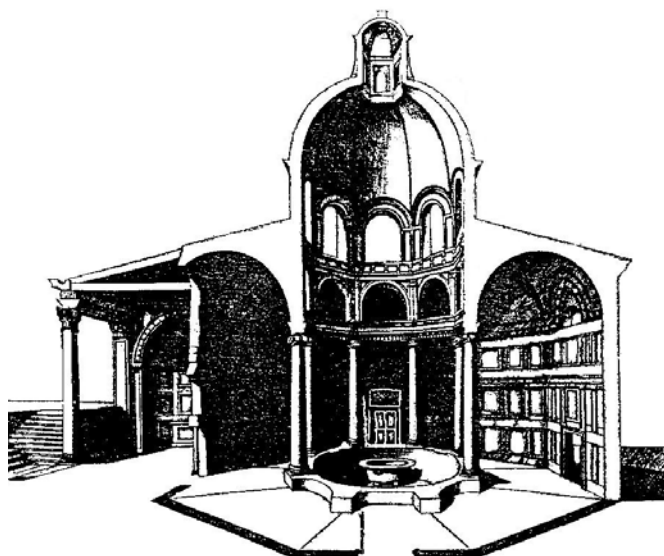
Pred građevinom se nalazi **atrij** s dvije polukružne eksedre. Unutar oktogona nalazi se prstenasti niz **stupova**, povezanih arhitravom koji nose tambur, kao i u S. Stefano Rotondo. Iznad arhitrava se javlja još jedan kat, tj. gornjih 8 stupova (na katu) koji nose arhitrav.

Dva trabeirana niza stupova u središtu, svaki od osam stupova, tvorili su oktogonalni **baldahin** nad zencem. Iznad njih se nalazilo osam velikih **prozora** svjetlarnika i krov (ili drveni piramidalni ili kupola od trstike, vjerojatno oblika tikve.

Zdenac je danas barokni, a iz izvora znamo da je u 5. st. tu bio izvorni zlatni krsni zdenac.

Zidove su prekrivale elegantne mramorne oplata, a bačvasti **svod** mozaici. Čini se kako su i prozori svjetlarnika bili uokvireni štuko profilima. Ovu jezgru okruživao je oktogonalni, bačvasto zasvođeni ambulatorij.

Tlocrt i detalji podsjećaju na S. Constanzu, koja je bila stoljeće stara u vrijeme kada je Siksto III. preuređio baptisterij.

RAVENNA

Teodozijeov sin Honorije je, u opasnosti od barbara, 402. premjestio dvor iz Milana u Ravennu čime je Ravenna postala glavni grad Zapadnog Rimskog Carstva (ostala je glavni grada sve do 476.). Grad je nastao na rukavcima rijeke Po, i taj je vodeni pojas trebao štititi grad od Zapadnih Gota. Oni su osvojili cijelu Italiju, 410. opljačkali Rim, no odmah nakon toga su se povukli na Pirinejski poluotok. Ravenna je bila na razmeđu Istočnog i Zapadnog Carstva – od Honorija čiji je brat Arkadije vladao Istokom, preko njegove sestre Galle Placidie i njenog sina Valentinijana III., te ostrogotske vladavine Teodorika (495.-526.) i njegovih nasljednika do Justinijana.

O ravenatskom kršćanstvu prije Honorija zna se vrlo malo (legendarni biskup Apollinar). Čini se kako prije 402. Ravenna nije razvila autonomnu kršćansku arhitekturu. Prva poznata kršćanska građevina podignuta je između 402. i 425., pod utjecajem prethodnog glavnog grada Milana, ali i egejske obale. U 5. st., kao novo središte, Ravenna dobiva novo obličje. Ravenatska se crkva izdiže u rang nadbiskupije. Tada se gradi katedrala Ursiana (katedrala ortodoksnih).

Pod Gallom Placidijem gradi se velika jednobrodna crkva križnog tlocrta, tip uobičajen u Milanu oko 400. – Santa Croce. Grade se crkve: S. Giovanni Evangelista, Apostoleion (kasnije San Francesco)³⁹.

U doba Teodorika grade se: S. Apollinare Nuovo, Teodorikov mauzolej, arijanska krstionica, Chiesa dello Spirito Santo te je započeta gradnja crkve San Vitale.

Kada Justinijan 540. zauzima Ravennu, ona ponovno postaje centar, i vjerski (biskup Maksimijan) i politički. Iz tog su doba mozaičke dekoracije crkve San Vitale, crkva San Apollinare in Classe te djelomično San Apollinare Nuovo.

Nakon Langobarda i Franaka, u 2. pol. 8. st. Ravenna postaje papinski posjed.

5. ST. – HONORIJE I GALLA PLACIDIA

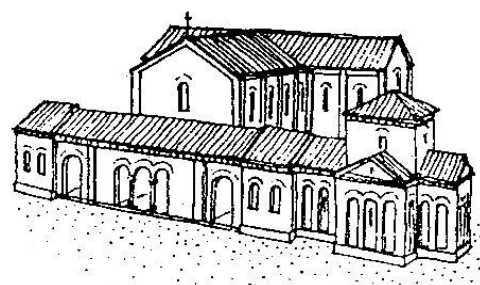
SANTA CROCE

Križni tlocrt Crkve Apostola u Milanu s manjim je izmjenama preuzet u crkvama sjeverne Italije (kraj 4. st. i kroz 1. pol.

5. st.) – crkva apostolskih prvaka u Comu, S. Croce u Ravenni, S. Stefano u Veroni (oko 450.). Sve su križnog tlocrta, s krakovima bez brodova, a u Comu i Veroni umjesto produženog glavnog dijela crkve imaju apsidu.

Pod **Gallom Placidijem**, sestrom cara Honorija, suprugom Konstancija III. i majkom Valentinijana III., podignuta je, između 417. i 421., velika crkva križnog tlocrta. Od same crkve malo je poznato, no plan nam je poznat. To je bila crkva **dvoranskog tipa**. Brod su obavijale niske prostorije, **portik** s kolonadama i dugi **narteks**.

Crkva je imala **transept**, poligonalnu **apsidu** unutar koje je bilo svetište sa svećeničkom klupom i

³⁹ Kao Apostolsku crkvu gradio ju je biskup Neon, malo nakon 450., a u 13. st. postaje crkva sv. Frane. Od originalne crkve nije ostalo gotovo ništa.

odakle se možda produžuje solea. Ne zna se je li bila trobrodna ili jednobrodna. Slični tlocrti ukazuju na to da bi trebala biti jednobrodna. Najbliži uzor je bazilika u Mirinama – svetište zatvoreno u ravan začelni zid, pastoforije, transept, subselija, konfesija, zatvoreni prezbiterij, narteks kao grobno mjesto, uz narteks još jedna prigradna prostorija.

S **južne strane narteksa**⁴⁰ uzdizala se mala struktura, tzv. **mauzolej Galle Placidije**, dodan nešto iza 424. Posvećena sv. Lovri (zaštitnik grobnih prostora), ova građevina je čuvala tri sarkofaga, jedan pripisan Galli Placidiji, a druga dva njenom bratu i mužu, i stoga je bila i grobnica i martirijalna kapelica. Na sjevernom kraju narteksa, u 2. pol. 15. st., dodan je **monasterium sv. Zaharije**.

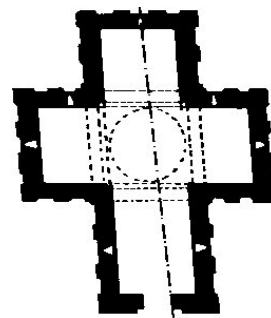
MAUZOLEJ GALLE PLACIDIJE

Pod Gallom Placidijom, podignuta je, između 417. i 421., velika **crkva križnog tlocrta**, od koje se sačuvao samo brod pod imenom S. Croce. Nakon 424. s južne strane narteksa dodana je mala struktura, tzv. mauzolej Galle Placidije. Ova je građevina, posvećena

sv. Lovri, čuvala tri sarkofaga, jedan pripisan Galli Placidiji, a druga dva njenom bratu i mužu, i stoga je bila i grobnica i martirijalna kapelica.

To je jednostavna građevina **križnog tlocrta** koja se odlikuje pomnom tehnikom građenja opekama sa slijepim arkadama i malim prozorskim otvorima. Na sjecištu krakova, na kvadratnoj osnovi diže se četvrtasti tambur koji nosi kupolu. Središnji prostor je lukovima otvoren prema krakovima. U nišama koje tvore krakovi stajali su sarkofazi. Ulazni krak je bio s juga.

Sarkofazi su bitno različiti od onih iz konstantinske epohe i nijedan nema natpis, no pretpostavlja se kako je to mauzolej Galle Placidije i sina Valentinijana III. Ovi sarkofazi su veći i bez arhitektonske raščlambe, pročišćeni su, motivi su simbolički, a ne narativni kao u Rimu.

Mozaici sačuvani u ovom mauzoleju temelj su za poznavanje slikarstva 1. pol. 5. st. (uz one iz crkve Santa Maria Maggiore kojima prethode). Cijela zona svodova pokrivena je mozaicima. Krakovi su presvođeni bačvastim svodom, oslikanim simboličkim scenama vezanim uz kult pokojnika.

Lukovi su oslikani festonima i biljnim elementima, a svodovi plavim nebom posutim zvijezdama. Ovdje zamjećujemo jednu novinu – zvijezde su oslikane zlatnom bojom – ovdje prvi put primijenjeno. Ova će se zlatna boja od sada sve više širiti i zauzimati sve veći dio podloge. Potpuno će prevladati u bizantskom slikarstvu. To će izravno uzrokovati raspad antičke

tradicije, prije svega gubljenje prostornosti, volumena, proporcija u slikarstvu. Na tamnoplavom svodu kupole, osim zvjezdica, prikazan je i zlatni križ, a u kutovima zlatni simboli četiriju evanđelista.

⁴⁰ Narteks je u kasnoj antici imao izraziti grobni karakter.

Na luneti iznad ulaznih vrata prikazan je **Dobri pastir**. Mlad je, bez brade, u zlatnoj tunici i

purpurnom ogrtaču. Ima zlatnu aureolu. U lijevoj ruci drži križ, a desnom dodiruje janje (ima ih šest što je reducirano od 12 apostola, po tri sa svake strane).

Nasuprot ulazu, u čeonom luku pod svodom glavnog luka je prikaz svetog

Lovre s križem i knjigom u ruci. Obučen je u antičku odjeću, a tu je i prikaz ormara sa četiri knjige evanđelja. U sredini je prikaz mučeništva – gradele s vatrom.

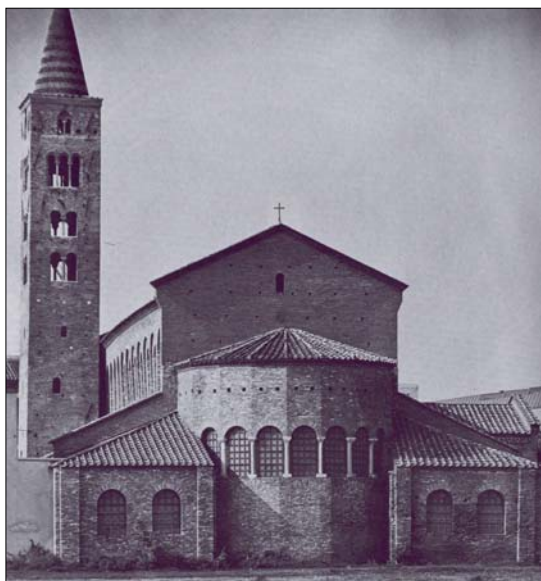
Krakovi transepta završavaju s obje strane gotovo istim prikazom jelena na izvoru.

U lunetama tambura su likovi apostola u parovima. Prikazano je osam apostola jer su četiri lunete, a dekoracija mauzoleja je strogo simetrična.

SAN GIOVANNI EVANGELISTA

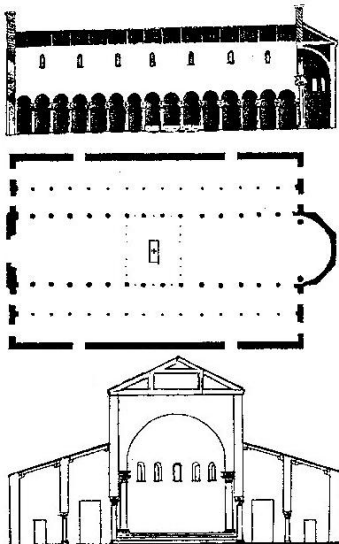
Bazilika sv. Ivana Evanđeliste sagrađena je u neposrednoj blizini carske palače, između **424. i 434.**, kao zavjetna crkva Galle Placidie. Doživjela je nekoliko **preuređenja** – današnje kolonade potječu s početka 7. st., a temeljito je popravljena u 12. st., i ponovno nakon bombardiranja 1944. kada je velikim dijelom uništena. Međutim, veliki dijelovi crkve iz 5. st. su preživjeli – vanjski zidovi pomoćnih brodova i njihovi prozori, stupovi i kapiteli i stara razina, 2,25 m ispod današnje.

Izvorno je bazilika imala **trobrodnu** osnovu s jako uzdignutim srednjim brodom koji završava u

razmjerno niskoj apsidi s širokim slavlukom. Brodovi su bili kraći od današnjih zbog trodijelnog narteksa. Pomoćni su brodovi osvijetljeni velikim **prozorima**, a njihovi zidovi su izvana artikulirani **lezenama**. S obje strane apsida bili su na krajevima pobočnih brodova prothesis i diakonikon.

Apsida je poligonalna, a u donjem pojasu nalaze se tri luka prozora, koji su danas zazidani. Nad njima je vrlo neobičan niz arkada koji udvostručava ugaone dijelove pojasa s tri prozora. Unutrašnjost apsida je bila ukrašena **mozaicima**.

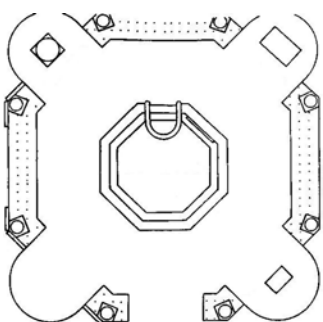

BASILICA URSIANA (KATEDRALA ORTODOKSNIH)

Ova je crkva posvećena Uskrsnuću Kristovu, no naziva se i Basilica Ursiana, po utemeljitelju, biskupu Orsu s početka 5. st. katedrala je doživjela brojne preinake i rušenja, a na njenom mjestu sada se nalazi današnja katedrala – Duomo.

Bila je to peterobrodna crkva čija je apsida izvana poligonalna, a iznutra polukružna (slika lijevo). Dekoracije je činio mramor, mozaici i štuko ukras. Od originalne bazilike sačuvale su nam se tranzene iz 6. st. i poneki stupovi.

KRSTIONICA ORTODOKSNIH (GIOVANNI IN FONTE)

Gradi se nakon smrti Galle Placidije, tek što je minula opasnost od Huna 452. Naziva se još i battistero Neoniano, po biskupu Neonu koji ju je dovršio i dao napraviti mozaike (započeo ju je Orso). Krstionica se naslanjala na katedralu impozantnih dimenzija (Basilica Ursiana), koje danas nema.

Krstionica je dosta visoka centralna oktogonalna građevina. U sredini oktogona je oktogonalni krsni zdenac. Zidna ploha je prvo rastvorena s osam monofora, tipično ranokršćanskih, a iznad su na svakoj strani oktogona po dva prozora (ukupno 16), čiji vrh završava u obliku dva luka. Izvana su polukružne niše.

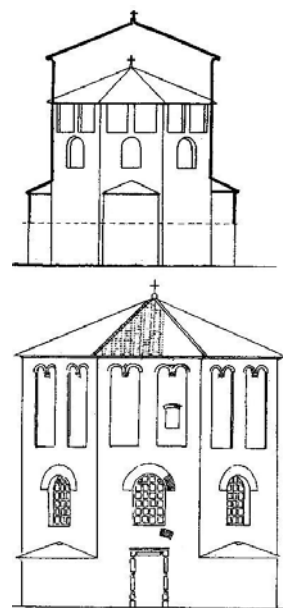
Dekoracija je određena oktogonalnim oblikom i zidnim nišama, te razlikujemo tri razine:

- osam lukova koji prekrivaju pojas od poda do baze monofora,
- osam lukova koji prekrivaju pojas od poda do baze kupole,
- kupola potpuno prekrivena mozaicima, koji se također mogu podijeliti na tri dijela: središnji medaljon i dva radijalno postavljena prstena.

U nišama, koje se nalaze na svakoj stranici oktogona, su po dvije štuko skulpture. One predstavljaju 12 apostola i četiri evanđelista. Ispod njih je marmorizirani ukras (zidovi obloženi oplatama od tankih mramornih ploča).

Mozaici u krstionici su uglavnom unutar kupole. Na središnjem mozaiku kupole, u obliku malog medaljona,

oslikano je Kristovo krštenje s Ivanom Krstiteljem, golubicom Duha Svetog i personifikacijom Jordana

u obliku muškog morskog božanstva. Pozadina je zlatna.

Oko medaljona se u prstenu na plavoj pozadini niže 12 apostola. Svi imaju imena i svi nose krunu – simbol mučeništva. Idu u krug i konačno se susreću Petar i Pavao.

Oko prstena su prikazi krune na prijestolju i Otkrivenja.

KRAJ 5. I POČETAK 6. ST. – TEODORIKOVO DOBA

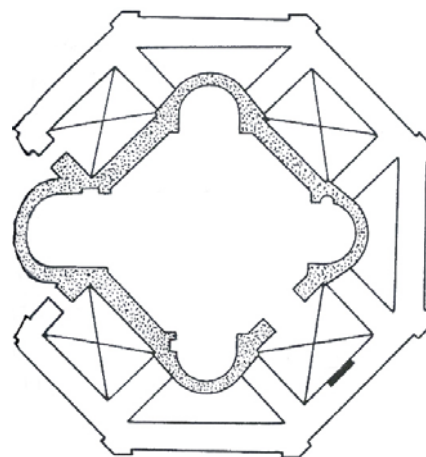
USKRSNUĆE KRISTOVO (CHIESA DELLO SPIRITO SANTO)

Crkva je podignuta u 6. st. kao arijanska katedrala i posvećena je Uskrsnuću Kristovu (Aghia Anastasis). Kada 540. bizantska vojska u Ravenni poražava Gote, crkva se pretvara u katoličku i mijenja titular – postaje crkva sv. Teodora, zaštitnika bizantske vojske.

Ovo je bila glavna gotška crkva. Osnova i struktura još su joj uvijek isti, a pod, stupovi i ulazi su podignuti (kao kod svih ravenatskih crkava). To je trobrodna bazilika s apsidom karakterističnom za Ravennu – izvana poligonalna, a iznutra polukružna. Brodove dijele kolonade od po sedam stupova s korintskim kapitelima. Ritam otvora i lezna na vanjskoj strani zidova usuglašen je s ritmom kolonada u unutrašnjosti.

ARIJANSKA KRSTIONICA

Ova je krstionica građena krajem 5. i početkom 6. st., zajedno s arijanskom katedralom i Teodorikovom palačom. Krstionica se nalazi ispred katedrale, a rađena je po uzoru na krstionicu ortodoksnih. Ono što je sačuvano do danas zapravo je samo

centralni dio izvorne krstionice.

Krstionica je **oktogonalna**, i ima četiri **apsidiole** od kojih je jedna naglašena i veća. **Niža** je od ortodoksne krstinice. Nekoć je bila okružena i zatvorena **trijemom** – uski hodnik.

Mozaici su također rađeni po uzoru na mozaike krstionice ortodoksnih. Sačuvan je samo mozaik kupole, dok su se nekoć i na bočnim zidovima nalazili mozaici, štuko ukrasi i mramor.

U tjemenu kupole je medaljon – Krist, Ivan Krstitelj, personifikacija Jordana i golubica (slika dolje lijevo). Medaljon je uokviren pojasom palmeta (simbol mučeništva).

Okolo su u prstenu apostoli koji se kreću prema prijestolju s križem (slika dolje u sredini). S jedne strane predvodi ih sv. Petar, a s druge sv. Pavao. Apostoli ovdje po prvi put imaju aureole. Između

apostola su palmete. Pozadina je ovdje potpuno zlatna.

TEODORIKOV MAUZOLEJ

Teodorikovo istočnogotsko carstvo trajalo je 33 godine, i bio je to period mira i prosperiteta. Njegov mauzolej sagrađen je od velikih kamenih blokova istarskog kamena, obrađenih i povezanih na suho, pomoću spona i željeza u obliku lastina repa.

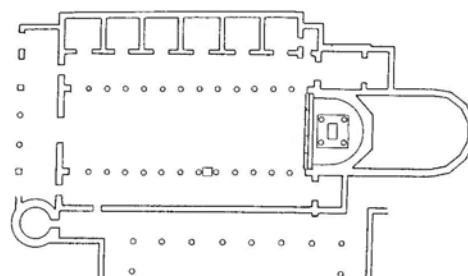
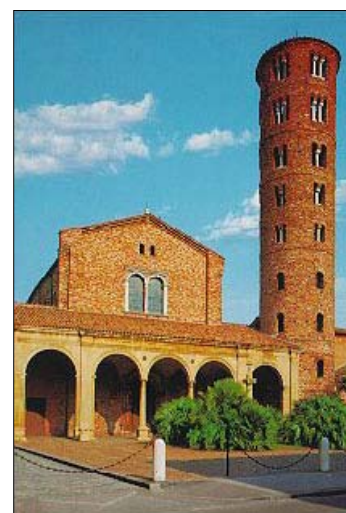
Centralnog je tlocrta i sastavljen je od dva kata (slika gore desno). Donji kat, oblika dekadagona, je širi, a gornji je uži (dekagonalan dolje, a centralan gore). U donjoj se masivnoj konstrukciji na deset strana otvaraju duboke niše sa polukružnim lukom. Vijenac na bazama lukova ide oko cijele građevine. Unutrašnjost donjeg kata križnog je tlocrta.

Ne zna se kako se ulazilo na gornji kat, ali nije odozdo. Kako je on uži, okružuje ga terasa. Do friza je dekadagonalan, a iznad vrata je centralan.

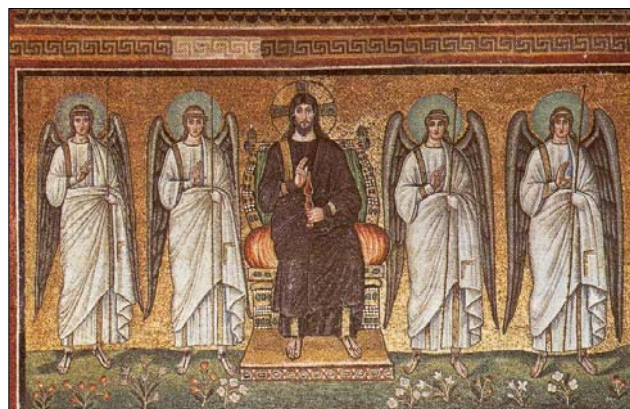
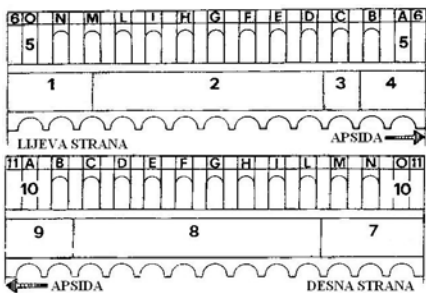
SANT' APOLLINARE NUOVO

Ova je crkva isti građevni tip kao Sant' Apollinare in Classe. Ime Sant' Apollinare Nuovo je dobila tek u 9. st. kad su u nju prenesene relikvije sv. Apollinara (Nuovo kako bi se razlikovala od crkve S. Apollinare in Veclo). Sagrađena je pod Teodorikom Velikim kao dvorska crkva. U to vrijeme je započet i mozaički ukras. Kad je kasnije crkvu pod imenom Sancti Martini in Coelo Aureo preuzeo ortodoksni kult, morali su biti odstranjeni svi dijelovi mozaika koji su se temeljili na arijanskom učenju, a i sve uspomene na Teodorika.

To je trobrodna crkva, a brodovi su razdvojeni kolonadama od dva puta po 12 stupova s pojednostavljenim korintskim kapitelima. Današnja apsida je viša i dublja od izvorne.

Teodorik je dao baziliku dekorirati mozaicima koji su znak arijanske vjere i prikazima gotških dvorjana. Oni su kasnije modificirani, ali mozaici iznad prozora i završni dio pojasa iznad stupova nije diran. Povorka 22 djevice potječe iz doba Justinijana (slika desno dolje), kao i tri mudraca na lijevoj i dva mučenika na desnoj strani. Između mozaika Teodorikova i Justinijanova doba je mala vremenska razlika, ali važna je stilistička razlika. Teodorikovi mozaici nastaju pod utjecajem helenističko-rimskog ukusa, karakterizirani su plastičnošću figura, realizmom gesta i pejzažem, dok su Justinijanovi prikazani uz pomoć bizantskog kanona. – teži se stilizaciji, dematerijalizaciji i spiritualizaciji likova postavljajući ih u irealni zlatni prostor.

Na početku glavnog broda s lijeve strane je mozaik s prikazom grada Classe (1), a zatim slijedi povorka djevice (2) te poklonstvo kraljeva (3) i Bogorodica na prijestolju s Djetetom i anđelima (4, slika lijevo). S desne strane je prikaz Teodorikove palače (7, slika dolje desno), a slijedi povorka 26 mučenika (8) prema Kristu na prijestolju (9, slika dolje lijevo).

Između prozora stoje proroci, apostoli i patrijarsi (5, 10), nad njima su, iznad prozora, prizori iz Novog Zavjeta (npr.

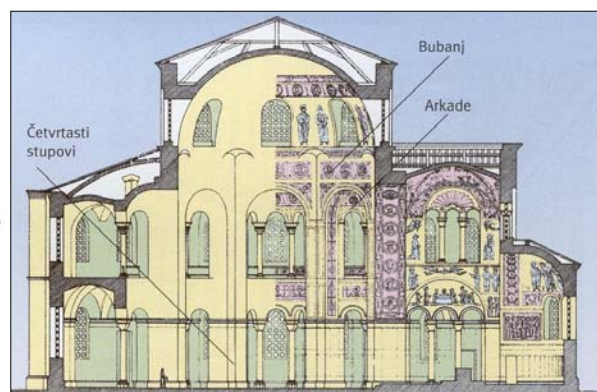
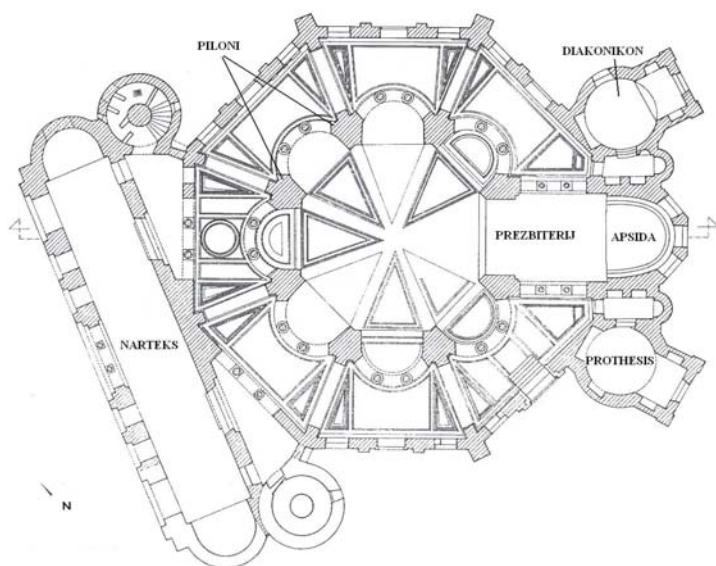
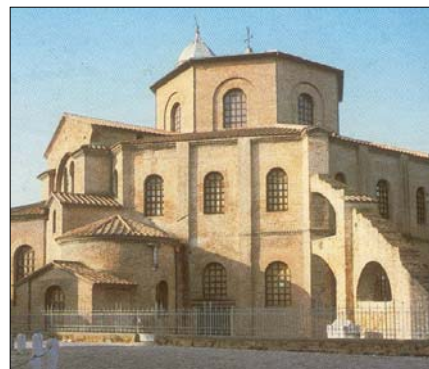
Ozdravljenje uzetoga (M)).

JUSTINIJANOVO DOBA (527.-565.)

SAN VITALE

Izgradnju crkve naručio je biskup Ecclesio 526. po povratku iz Konstantinopolisa. Posvetio ju je biskup Maksimijan 547. ili 548. To je jedina sačuvana oktogonalna građevina s bizantskim obilježjem na zapadnom tlu te je mogla odatle odlučno utjecati na europsku arhitekturu.

Crkva je centralnog tlocrta – **oktogonal** s produženom apsidom na istoku. Osmokutni tlocrt se prenosi preko polukružnih lukova

središnjeg dijela građevine u polukružnu kupolu. Sastavljena je od dva dijela – viši unutarnji dio nosi kupolu, a vanjski podržava ambulatorij u prizemlju i matronej rastvoren triforama na katu.

Vanjskom perimetru pridodana je apsida te protezis i diakonikon. **Apsida** je izvana poligonalna, a iznutra polukružna. Ona s malom kružnom građevinom koja pripada prezbitерију stoji nasuprot glavnom ulazu sa poprečnim **narteksom**. **Ulaz** u crkvu nije centriran u odnosu na narteks.

U unutrašnjosti je osam velikih **pilona**, između kojih su po dva stupa. Unutrašnji prsten nosi galerije, i tambur. **Galerija** je otvorena prema svetišu dvama otvorima. Galerija je standardni tip, prisutan u

svim bizantskim crkvama. Osnovni elementi bizantske arhitekture – poligonalnost građevine koja osim prizemlja ima galeriju iznad koje je kupola.

Kupola je pokrivena piramidalnim krovom. Ovakva struktura se javlja i kod oba baptisterija u Ravenni. U središtu kupolnog mozaika je Jaganjac Božji (slika lijevo).

Podovi su obloženi tankim mramornim pločama (marmorizacija). **Zidovi** su građeni

od opeke (kamen se morao uvoziti, i on se u Ravenni više koristio u dekorativne svrhe). Zidovi su pojačani lezenama te pilastrima koji završavaju malim timpanom.

San Vitale se odlikuje **bogatstvom unutarnjeg ukrasa** nasuprot razmjerno neukrašenoj vanjštini. Unutrašnjost je bogato ukrašena **mozaicima**, osobito u prezbiteriju i apsidi.

Na ulazu u prezbiterij je **luk**. Na njemu su u 15 medaljona prikazani Krist, apostoli i sveci Protasius i Gervasius (u svakom medaljonu je i ime).

U **prezbiteriju s lijeve strane**, iznad velike trifore, nalazi se luneta s prikazom dviju scena iz Staroga zavjeta (slika gore desno). S lijeve strane je prizor Abrahamova gostoprimstva (Abraham, Sara i tri anđela), a s desne prizor Abrahamova žrtva (Abraham, Izak, ovan i Božja ruka koja sprečava žrtvovanje). Izvan lunete je Mojsije na brdu Sinaj s desne strane, te Jeremija s rotulusom s lijeve strane. Na sredini su dva anđela koji drže križ. Iznad ove lunete se otvara trifora matroneja, i tu se s lijeve strane sv. Ivan i orao, a s desne sv. Luka i bik.

S **desne strane prezbitarija** nalazi se luneta, shematski identična onoj s lijeve strane. Ovdje su prikazane dvije scene žrtvovanja – Abelova žrtva s lijeve, i Melkisedekova s desne strane. Izvan lunete s lijeve strane su dvije scene s Mojsijem (Mojsije čuva stado, Mojsije skida sandale), a s desne strane je prorok Izaija. Na sredini su ponovno dva anđela koji drže križ. Lijevo od trifore matroneja je evanđelist Matej s anđelom, a desno evanđelist Marko s lavom.

Na **luku apside** je simbolički prikaz Jeruzalema i Betlehema. U **apsidi** je prikaz mladog, bezbradog Krista (slika desno). On je odjeven u purpurnu odjeću i sjedi na plavoj kugli između dva arhanđela. Lijevo od arhanđela je sv. Vitale kojemu Krist pruža mučeničku krunu, a desno je biskup Ecclesio koji kao graditelj drži model bazilike u rukama.

Scene u prezbiteriju su smještene u definiranu stvarnost, a one u apsidi su van vremena i prostora pa tako imamo dvije različite kulturne tradicije – rimska (zapadna) u prezbiteriju i bizantska (istočna) u apsidi).

S **lijeve strane apsida** je prikaz Justinijana i njegove dvorske svite. Justinijan se ističe bogatstvom odjeće i aureolom (slika dolje lijevo). Lijevo od cara nalazi se biskup Maksimijan, jedini čije je ime zapisano. Nasuprot ovom prikazu, s **desne strane apsida**, je prikaz carice Teodore s njenom svitom (slika dolje desno). I ona ima aureolu, a na dnu haljine ima prikaz dolaska mudraca s darovima za Isusa. Obje scene posjeduju uz umjetničku, i dokumentarnu vrijednost.

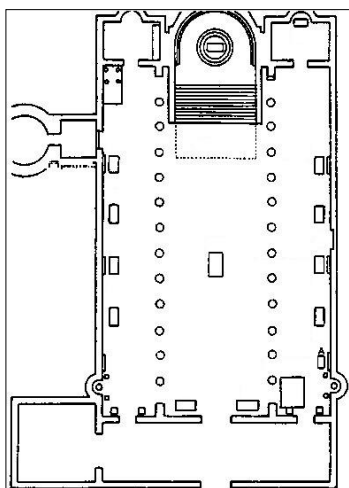

Najljepši **kapiteli** su oni koji dijele deambulatorij od prezbiterija te kapiteli dviju velikih trifora iznad luneta prezbiterija. Prvi su u obliku obrnute krnje piramide, a kapiteli trifore imaju oblik košare. Kapiteli sada imaju imposte na kojima se nalaze monogrami graditelja.

SANT' APOLLINARE IN CLASSE

Ova crkva je sagrađena u 1. pol. 6. st., a posvetio ju je biskup Maksimijan 549. Nalazi se izvan Ravenne, u njenoj luci Classe. Posvećena je prvom ravenatskom biskupu Apollinaru i smjestila se nad njegovim grobom.

To je klasična **trobrodna** bazilika s izvana poligonalnom, a iznutra polukružnom **apsidom** i visoko postavljenim

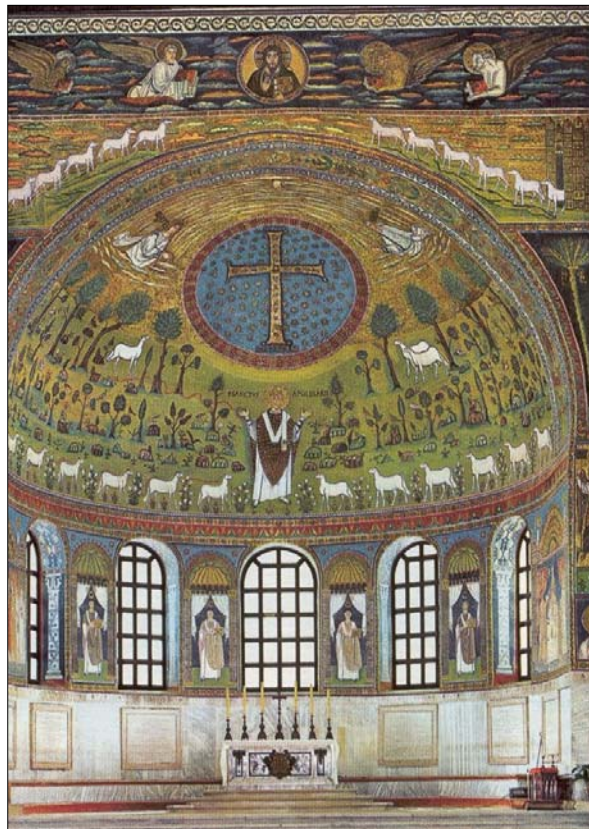

prezbiterijem. Jednostavna vanjšina podsjeća na rimske bazilike, a **pastoforije** pored apsida podsjećaju na istočne, sirijske uzore. Zvonik je srednjovjekovni dodatak.

Crkva ima **narteks** s dvije flankirajuće kule i ispred **atrij**. **Prozori** su izuzetno veliki (često trifore). **Stupovi** su dovezeni iz Grčke i imaju kvadratne baze, a nose lukove koji u unutrašnjoj strani imaju štukaturu. Glavni naglasak je na prezbiteriju s njegovim mozaikom koji potječe iz vremena nastanka crkve (mozaik apsida i četiri lika između prozora).

Po opisima znamo kako su na **trijumfalnom luku** bili prikazani portreti carske obitelji – Galla Placidia, Honorije, Arkadije i sinovi Teodozije i Valencijan (dakle princip je uveden sto godina prije Justinijana). Na sredini **trijumfalnog luka** je medaljon s prikazom Krista. Sa svake strane su po dva simbola evanđelistička sa knjigama (orao, čovjek, lav, vol). Ovo su mozaici 9. st. Iz 7. st. je mozaik donjeg dijela trijumfalnog luka – dva grada na suprotnim stranama, i iz svakog prema sredini ide po šest ovaca (prefiguracija apostola).

Prikaz u **apsidi** je podijeljen na dva dijela, a u sredini gornjeg dijela je **crux gemmata** na plavom nebu sa 99 zvijezda. U sredini križa je lik **Krista** s bradom, a sa strana su slova alfa i omega. Sa strane križa, u

gornjem dijelu apsidi, iz oblaka izviru figure **Mojsija** s lijeve i **Ilije** s desne strane. Dio ove kompozicije čine i **tri jaganjca** koji gledaju križ – jedan s lijeve strane, a dva s desne.

Ispod je zelena livada s pravilno raspoređenom dekoracijom (biljke, stabla, grmovi, cvijeće, ptice). U

središtu je **sv. Apollinar** u stavu oranta (slika lijevo), a sa svake strane prema njemu ide po šest ovaca.

Između prozora u "lažnim" nišama prikazani su **biskupi**: Ecclesio, Severo, Orso i Ursicino. Sa svake strane prozora se nalazi po jedna scena – lijevo je car Konstantin IV. Pogonat (2. pol. 7. st.) koji predaje nadbiskupske privilegije Ravenni, a desno je prikaz tri starozavjetne žrtve (Abel, Melkisedek, Abraham).

Najrazvijeniji i najsloženiji primjer zoomorfnog simboličkog kazivanja simbolom **janjeta** razvijen je na mozaiku apsidi ove crkve. Dvanaest jaganjaca na trijumfalnom luku predstavljaju 12 apostola. Sv. Apolinara je također okružen sa po šest jaganjaca sa svake strane, što zapravo znači da se nalazi među apostolima u raju (idilični krajolik iza njegovih leđa nesumnjivo je slika raja). Oko zlatnog križa optočenog draguljima (**crux gemmata**) nalaze se tri janjeta, a kako iz oblaka vire još poprsja proroka Izaije i Mojsija, nema sumnje da je ovo scena **Preobraženja** (Transfiguracija). Križ je simbol Kristova Preobraženja. Tri janjeta su Petar, Jakov i Ivan.⁴¹ Ovdje imamo inverziju – živi likovi su prikazani simbolički, a mrtvi figuralno.

⁴¹ Dva janjeta obično predstavljaju Petra i Pavla, a jedno janje Krista.

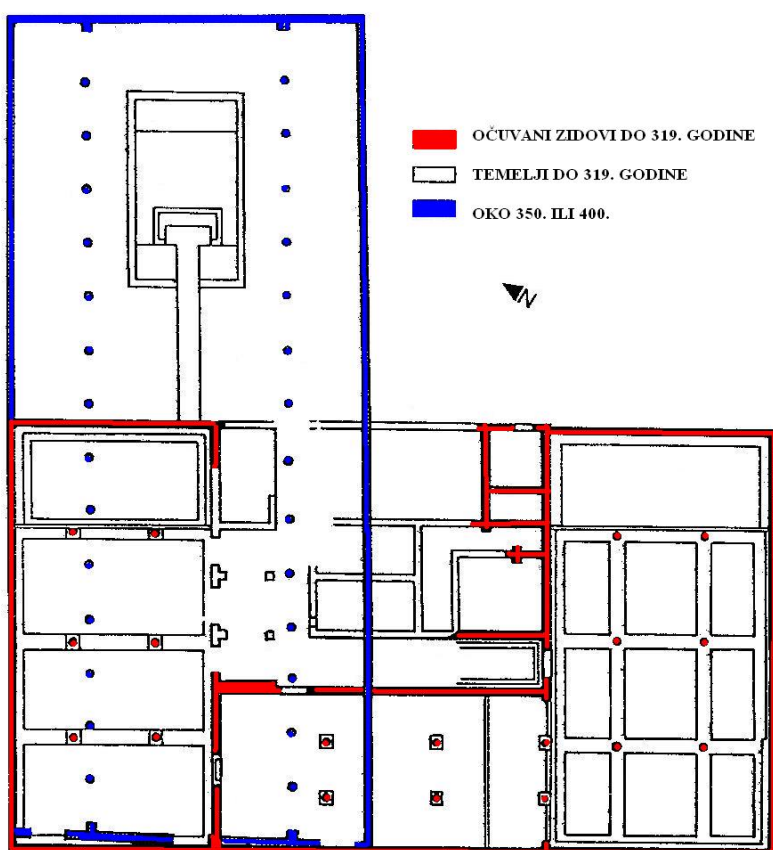
KATEDRALA U AQUILEJI (AULE TEODORIANE, TEODOROVE AULE)

Prema legendi evanđelist Marko i njegovi sljedbenici Ermagora i Fortunato, prve žrtve progona kršćana i zaštitnici mjesne Crkve, postavili su korijene kršćanske vjere u Aquileji. Tu je već u 3. st. djelovala značajna i dobro organizirana kršćanska skupina. To je dokazano mučeništvom Hilarija i Tacijana 284. Ta je skupina povećala svoje djelovanje odmah nakon Milanskog edikta (313.)

Crkve u različitim provincijama, građene od različitih patrona, ilustriraju veliku raznolikost Konstantinove crkvene gradnje. Katedralu u Aquileji, koja je zamijenila *domus ecclesiae*, činile su tri građevine, dovršene prije 319., a možda već 313. Akvilejski je biskup Teodor odmah nakon Milanskog edikta sagradio veliku crkvu u obliku prostrane dvojne provincijalne dvorane s

krstionicom i drugim prostorijama.

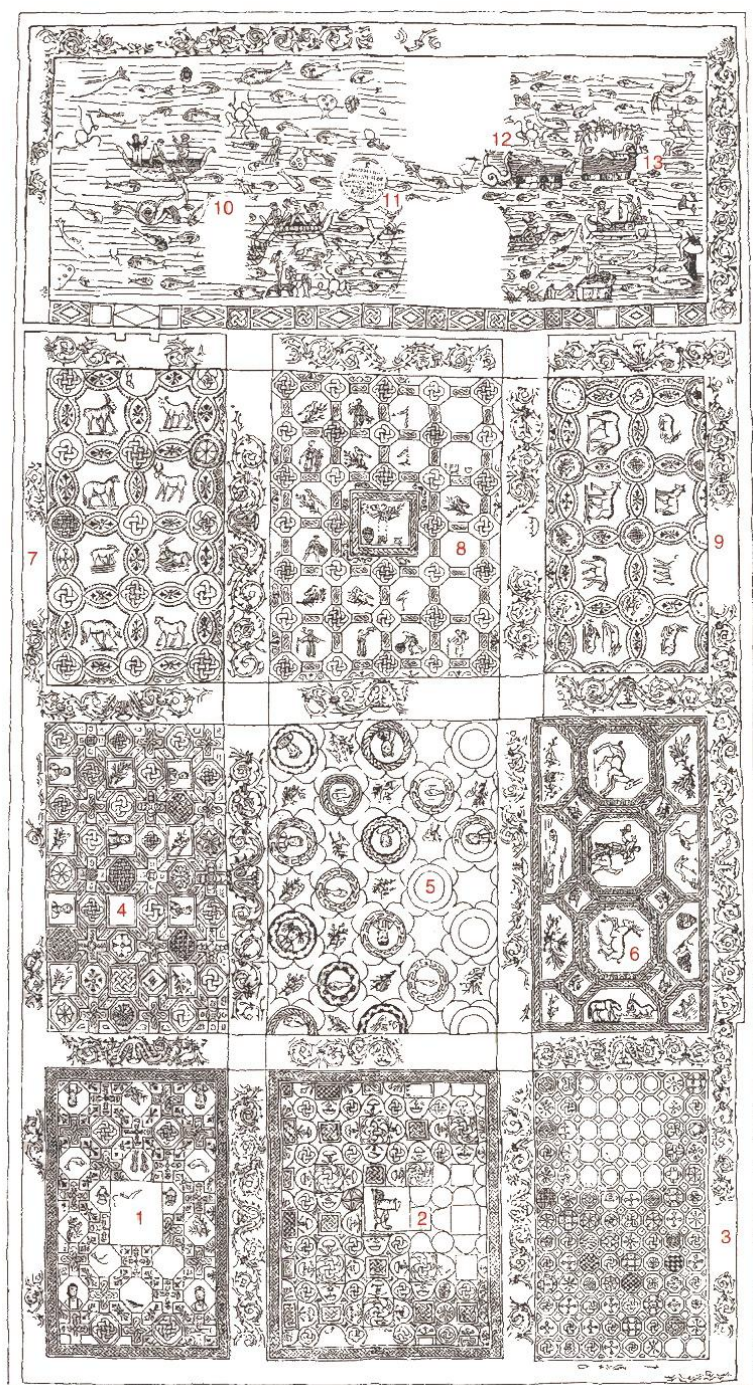
Dvije glavne dvorane, paralelne, na zapadnom su kraju bile spojene poprečnom dvoranom. Treći dio bila je mala, kvadratna prostorija koja je služila kao baptisterij. Zidovi i bogati podni mozaici obiju dvorana ostali su sačuvani ispod i uz katedralu iz 11. st.⁴² Svaka glavna dvorana, oko 20 x 37 m, bila je podijeljena na tri broda jednake širine. Šest stupova broda nosilo je ravan strop. Samo je istočna lađa južne dvorane imala bačvasti svod od trstike. U njoj je bila biskupska *cathedra*. Oltar je bio dalje ka zapadu, u brodu. Izvana je

struktura morala izgledati jednostavno, međutim iznutra mozaični pod se sastojao od geometrijskih polja koji su uokvirivali portrete donora i kršćanske simbole, a zidne slike činile su živopisan, iako jeftin, ukras. Pojedinačno ove dvorane, podijeljene nosačima ili ne, podsjećaju na predkonstantinske kuće za sastajanje, kao što je S. Crisogono (sv. Krševan) u Rimu. Ipak, duplirane u građevni kompleks, formiraju osebujnu lokalnu skupinu. Velik je broj konstantinskih i kasnijih crkava u jadranskim provincijama podignut kao dvojne bazilike – *basilice geminae*.

Obje dvorane akvilejske bazilike bile su ukrašene velikim, majstorski izvedenim podnim mozaicima koji spadaju među najvažnija starokršćanska umjetnička ostvarenja – najveći i najljepši mozaici sačuvani na Zapadu.

⁴² Trobrodna bez apsida, u naosu ima tri odjeljka, devetoročlana unutrašnjost.

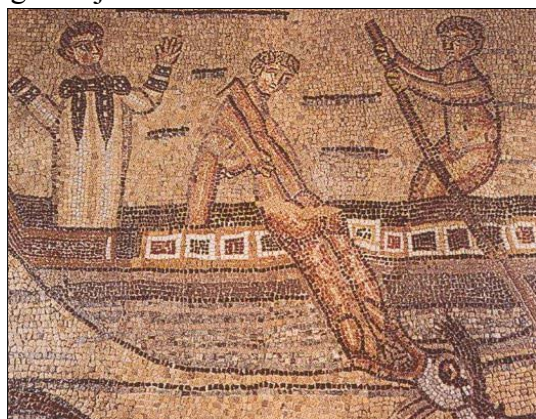

1 prikaz ribarenja među likovima,
ribama i pticama
2 borba pijetla i kornjače
3 egzorcizam (ritualno pljuvanje)
4 likovi, ptice
5 likovi; godišnja doba; ribe i ptice
6 Dobar Pastir; prikaz životinja
7 životinje

8 Kršćanska pobjeda između
likova prikazanja i ptica
9 životinje
10 Jona izbačen u more, a morska
neman ga baca na kopno
11 Teodorov natpis
12 morska neman baca Jonu na kopno
13 Jona se odmara ispod brajde

Mozaici južne Teodorove dvorane

U južnoj auli (slika lijevo) sačuvano je 80-90% mozaika na podovima – polje puno riba (ribolov), *putti* (love ribe), Jona ispod tikvinog lišća, Jona i neman (slika dolje), Dobar Pastir (slika sasvim dolje) i životinje, personifikacije godišnjih doba.

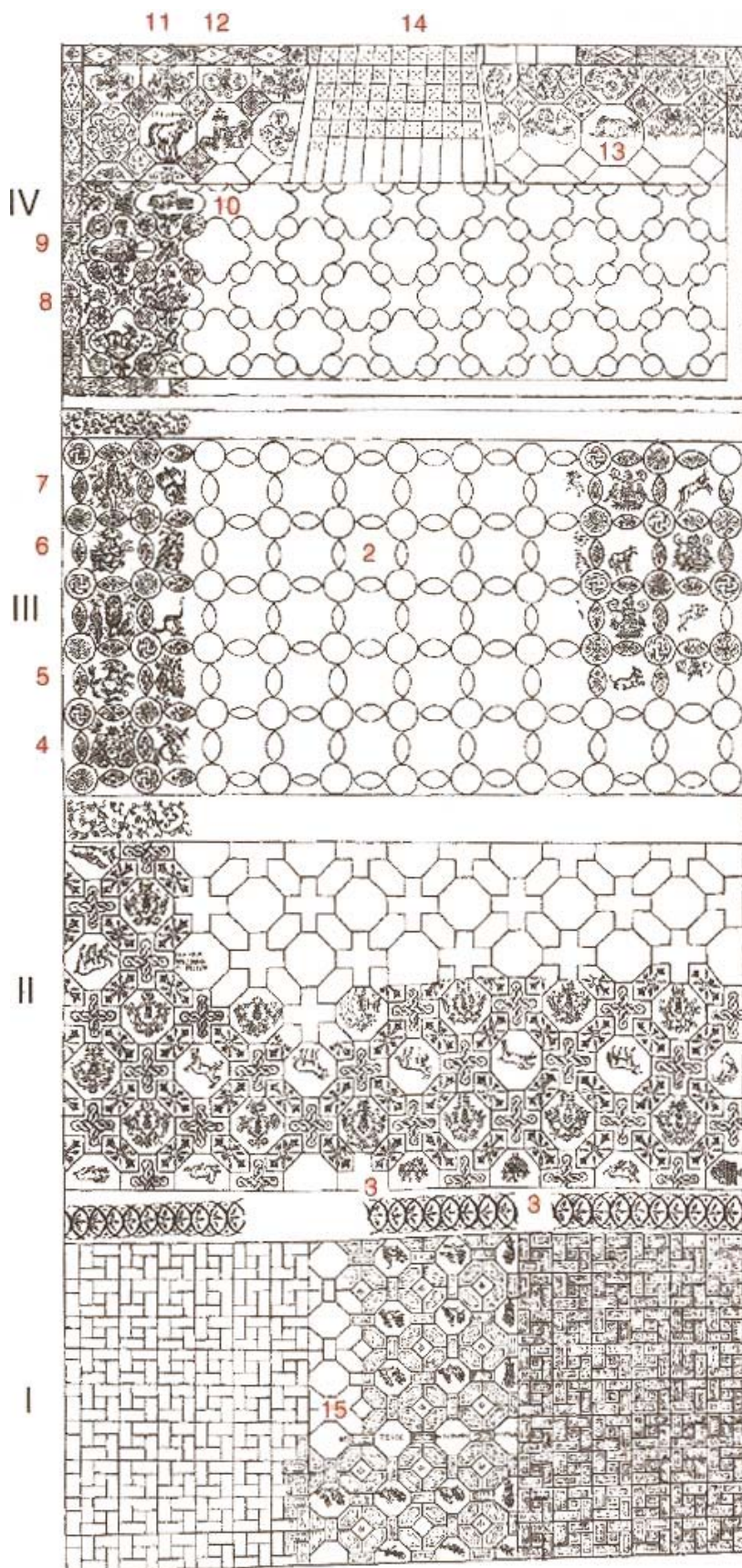

Na univerzalnost kršćanske poruke aludiraju mnogobrojne vrste životinja, te vjerojatno i bezimena poprsja (donatori) koji prikazuje osobe prema njihovom društvenom položaju, spolu i dobi.

Mozaici sjeverne Teodorove dvorane (Kripta s iskopinama)

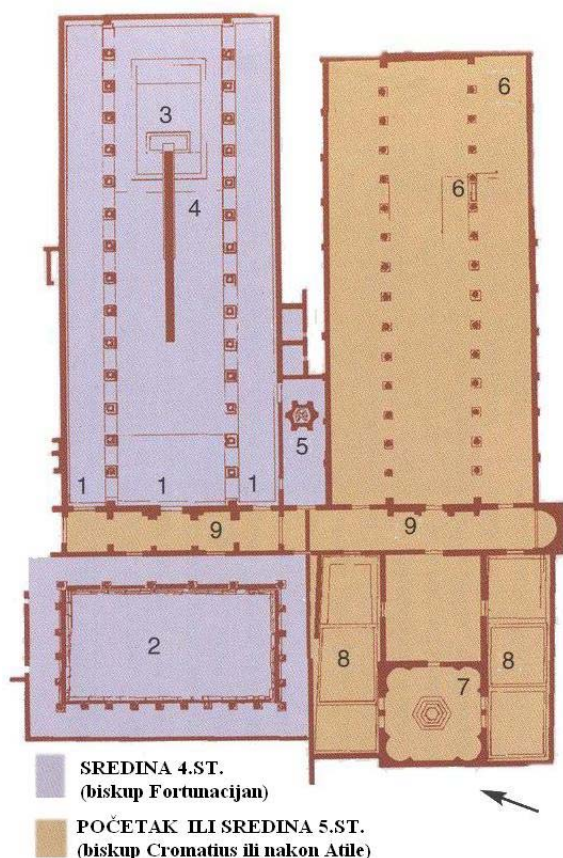
Kroz vrata blizu Svete grobnice ulazi se u suvremenu Kriptu iskopina, gdje su vidljivi mozaici sjeverne Teodorove dvorane. Tu su prikazi životinja, ptica, geometrijski motivi... U dvoranu se ulazi kroz prvobitna vrata, koja su se nalazila na južnoj strani (1). Mozaik je podijeljen u četiri polja, kao u južnoj dvorani. U odnosu na južnu dvoranu, ovdje potpuno nedostaje ljudski lik, te prevladava prikaz životinja, čiji je alegorijski sadržaj djelomično nerazjašnjen. Kakvoća izvedbe nije uvijek ista, što je znak da je na prikazima radilo više umjetnika. Prekrasna su zadnja dva polja, nažalost teško oštećena

zbog temelja srednjovjekovnog zvonika (2). Prvo polje, na zapadu, podijeljeno je u tri dijela i skromno je uređeno. Među privlačnim prikazima drugog polja su košare s gljivama i puževima (3). Na trećem polju nalazi se krilati konj (4), magarac koji skače (5), bradati jarac s predmetima pastira (6), mali bik sa srpom (7). U četvrtom polju vidljive su: jarebice (8, slika dolje), jastog i raža (9, slika sasvim dolje), koza blizu košare s dvanaest jaja (10), ovan (11) koji se suprotstavlja pijetlu u borbi protiv puža (12), bijeli kunić (13). U blizini istočnog zida, nalazi se trapezoidni prostor s križevima (14), označavajući mjesto drvene opreme za svećenike. Na prvom polju nalazi se oštećeni natpis (15).

Post-Teodorove građevine

Teodorova građevina se vrlo brzo pokazala nedovoljnom za kršćansku zajednicu u Akvileji; prema tome, već sredinom 4. st. (biskup Fortunacijan), sjeverna je dvorana zamijenjena većom zgradom pravokutnog oblika, s tri ulaza (1). Na zapadnoj strani su četvora vrata pred pročeljem (2). Dva niza po 16 stupova po čitavoj dužini dijelila su unutrašnjost u tri lađe, dok je mozaik jednostavnih geometrijskih crta pokrio prekrasan Teodorov pod. Od oltara (3) prema zapadu teče uzdignuti hodnik (4) koji se koristio u raznim crkvenim obredima. Uređena je nova krstionica sa šesterokutnom posudom i savijenim krajevima (5). Još se koja desetljeće koristila južna dvorana, te je vjerojatno bila sjedište koncila 381.

Krajem 4. st., odnosno početkom 5. st. – ili prema drugim tvrdnjama nakon Atilije – i južna je dvorana zamijenjena crkvom s tri lađe, od čega nam je preostalo samo nekoliko ostataka (6).

Ispred pročelja izgrađena je treća krstionica (7), čiji osmerokutni oblik podsjeća na simboliku koju je uveo Sv. Ambrozije. Također je osmerokutna bila piscina, koja je kasnije zamijenjena šesterokutnom. Nekoliko prostorija s mozaikom (8) i dugačko predvorje (9) spajali su građevine novog kompleksa.

Na temelje južne post-teodorove crkve 9. st., patrijarh Maksencije je postavio temelje za gradnju velike Bazilike, koju je kasnije obnovio Popon.

Ove su građevine stradale provalom Huna 452., a iznad njih biskup je ponovno sagradio dvojnu crkvu još većih dimenzija. Tu baziliku ruše Langobardi 568.

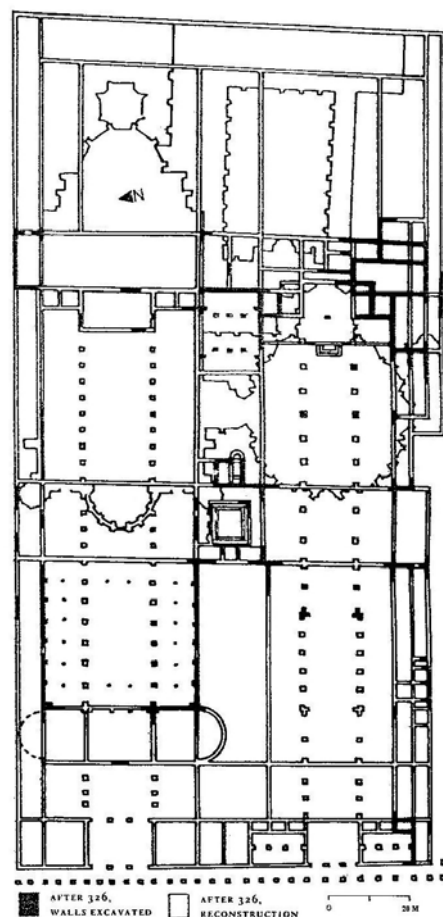
DVOJNA KATEDRALA U TRIERU

U Trieru, gdje je stolovao Konstantinov otac, podignuta je katedrala nešto iza **326.** Zauzimala je mjesto nešto ranije carske palače i očito je bila carski poklon. Temelji njenih dviju velikih dvorana su pronađeni na sjeveru ispod katedrale iz 11. st., i na jugu ispod gotičke crkve Naše Gospe. Očito povezana s sjevernotalijanskim običajima, crkva je podignuta kao **dvojna katedrala**. To su dvije paralelne prostorije bez transepta i bez apsida, odnosno dva velika paralelna prostora bez velike arhitektonske raščlanjenosti. Dvorane su odijeljene stupovima, iz kojih će se roditi arhitektura sjevernog Jadrana (Pula, Poreč) i donekle sjeverne Europe, jer tu osim nekih iznimki kasnoantičku arhitekturu uglavnom ne poznajemo.

Dvije su dvorane bile povezane **aneksima**, od kojih je jedan bio veliki kvadratni **baptisterij**. Pravokutni prostori pred **oltarom** bili su odvojeni pregradama kojima je završavao glavni brod u obje dvorane. Tako je nastao središnji dio i okolni manji odjeljci. **Dimenzije** dvorana su 73 x 30 i 73 x 38 m. Kao i kod Lateranske bazilike, obje su dvorane bile bazilike, nosivim elementima podijeljene na široki i vjerojatno visoki glavni brod i pomoćne brodove sa svake strane. Ispred svake dvorane bio je veliki **atrij**. **Portik** s kolonadama uokvirivao je ova dvorišta, a u onaj sjeverni se ulazilo kroz monumentalnu strukturu okrenutu ulici. U objema dvoranama blizu ulaza bio je zatvoreni dio za katekumene. Dvije dvorane vjerojatno nisu imale iste funkcije kao u Aquilei. Katedrala u Trieru se jako razlikuje od skromne biskupske crkve u Aquileji. Ona je zamišljena da primi kompletnu kongregaciju. Zajedničke crte dvojnih katedrala iz Aquileje i Trieru su u tome što obje bazilike stoje paralelno jedna pored druge i međusobno su spojene poprečnom osovinom. Tu je porijeklo načela “crkvene porodice” koje se razvija u 5. i 6. st. Obje dvojne bazilike su trobrodne i bez apsida.

Porajnje je oduvijek imalo čvrste veze s Milanom. Analogije postoje u tehnici gradnje – visoke cigle sa relativno tankom žbukom, upotreba velikih prozora, artikulacija vanjskih zidova pilastrima i slijepim arkadama; i konačno u oblikovanju volumena i masa.

Carska bazilika u Trieru u svakom pogledu naliči na S. Simpliciano, usprkos vremenskoj razlici od gotovo jednog stoljeća. Čini se kako su arhitekti iz središta sjeverne Italije spremno odlazili u centre Porajnja: Trier (Konstantinovu rezidenciju do 312., koju povremeno koriste i njegovi nasljednici) i Köln (središte na granici koje su koristili Julijan Apostata i nasljednici mu u obrani Carstva od barbarskih upada).

Kršćanska arhitektura Porajnja u 4. st. nema inventivnost i neovisnost istovremene gradnje u Milanu. Ona se čvršće drži i oživljava konstantinske modele.

Oko **380.** Trier postaje Gracijanova rezidencija, i dvojna katedrala, tada stara 50 godina, doživljava **izmjene**. Potpornji glavnog broda sjeverne bazilike učvršćeni su dodatkom stuba iza stupa. Ovi dvostruki potpornji su nosili galerije izgrađene nad bočnim brodovima.

Starije oltarno svetište je uklonjeno, a zamijenila ga je centralno planirana struktura. Ona je sačuvana do danas, ugrađena u romaničku strukturu – kvadratni visoki blok podijeljen na devet odjeljaka lukovima koji počivaju na četiri monolitna stupa i na polustubove koji vire iz zida.

Veliki kvadratni odjeljak u sredini bio je okružen sa četiri pravokutna odjeljka na osima i s manjim kvadratima na četiri kuta. Na tri strane velikog bloka nalazila su se dvadeset i četiri prozora raspoređena u dva reda, a sa strane je komunicirao s glavnim i pomoćnim brodovima, te s galerijama preko velikih lukova.

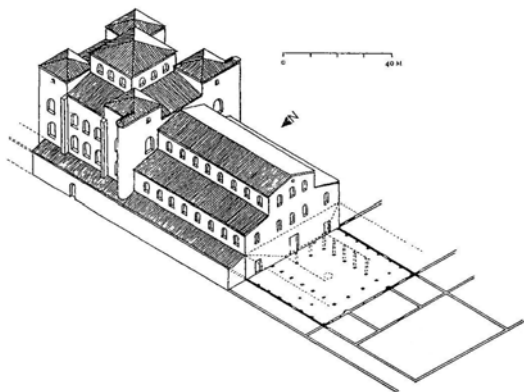
Povišeni **krovovi** na kutnim odjeljcima podsjećaju na istovremenu crkvu S. Lorenzo u Milanu (oblik im ukorijenjen u kasnorimsku arhitekturu). Struktura je također služila kao zatvoreni oltarni prostor s uzdignutom bemom (poput Laterana i sv. Tekle) iz koje se nastavljala *solea* u glavni brod i završavala kod ambona – propovjedaonice.

Međutim, centralni plan građevine, spajanje s glavnim brodom i naknadni dodatak galerija bazilici, podsjeća na konstrukciju **martirija-bazilika** na Golgoti i u Betlehemu. Doista, novi "oltarni zatvoreni prostor" mogao je biti *martyrium* – poluuronjena križna šupljina u središtu (smještena ispod visokog valjka glavnog odjeljka) okružena je s dvanaest niša (broj Apostola). Je li moguće kako je ona, kao memorija, možda s baldahinom, čuvala relikvije Krista?

Spoj longitudinalnog i centralnog prostora je od početka različit. Ako se radi o memorijama (centralna građevina) one u raskošnim crkvenim bazilikama dobivaju svoje osovinsko mjesto tamo gdje se inače nalaze transept ili apsida – tu se u Betlehemu nalazi oktagon, u Jeruzalemu skoro okrugla kupola, a u Trieru **devetoodajni quadratum sacrum**.

Prema najnovijim istraživanjima i devetoodajna građevina s kubusom može se smatrati carskom pratvorevinom konstantinovskog razdoblja. Glavni predstavnik ovog tipa je upravo ova gracijanska crkva. Visoka kubična srednja građevina je okružena sa četiri strane sa četiri kraka križa.

U trierskoj crkvi javljaju se vodoravni i okomiti pravokutnici uokvireni trakama – ženska poprsja u kasetama s plavom podlogom i carskim poprsjima smjenjuju se zaigrani parovi *putta*. Svi unutrašnji okviri su obuhvaćeni zelenim trakama, tako da nastaje sklad boja – plave, crvene, žute i zelene. Ovaj primjer dokazuje kako se geometrijsko kasetno slikarstvo nije razvijalo postupno, iz skromnih varijanti i oblika, već upravo suprotno, odmah na početku stvara se mnoštvo varijanti.

MILANO

Od 353. Milano je često carska rezidencija, i glavni grad Zapada. Sjedište sv. Ambroza postaje 373., pa tako i duhovno središte Zapada. Njegovu važnost zorno pokazuje pet velikih crkava, od kojih su tri do danas gotovo u potpunosti sačuvane: S. Nazaro, S. Simpliciano, S. Giovanni in Conca, S. Tecla i S. Lorenzo. Raznolikost ovih građevina govori o inventivnosti graditelja, a zajedničke su im osobine monumentalnost, jaki, strogi zidovi, slijepe arkade, minijature galerije. Natkrivene su jednostavnim velikim svodovima ili drvenim krovovima.

SV. TEKLA

S. Tecla (sv. Tekla) je milanska katedrala, i izgrađena je sredinom 4. st., a u srednjem je vijeku posvećena sv. Tekli. Kao gradska katedrala postala je za sv. Ambrozija katolička, pa je crkva sv. Lovre (S. Lorenzo) izgrađena u blizini carske palače kao dvorska crkva i arijanska katedrala.

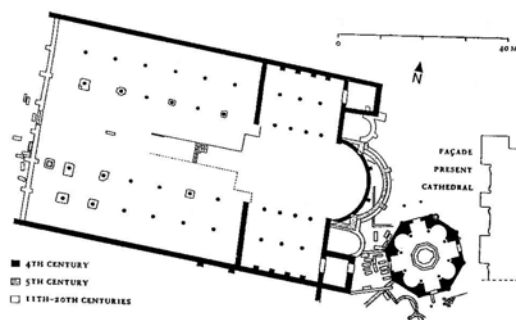
Sv. Tekla se nalazila na mjestu današnje gotičke katedrale, a o njenom izgledu znamo iz nekih opisa.

S dimenzijama 82 x 45 m, nije puno manja od Lateranske bazilike. To je peterobrodna crkva, čiji su brodovi odvojeni kolonadama, vjerojatno s arkadama. Glavni brod se nastavlja kao svetište sve do apside, kao u Lateranu. Iza apside uzdizao se osmerokutni baptisterij sa osam niša. Duž glavnog broda vodila je malo uzdignuta staza do oltarnog prostora, također povišenog u odnosu na glavni brod. Sa strane su se pružala dva duboka krila, svako podijeljeno na dva pomoćna broda, a komunicirali su s oltarnim prostorom kroz peterostruku arkadu. Ka istoku, iz vanjskih bočnih brodova krila, protezale su se dvije male prostorije. Pregradnjom oko 400. izvornu apsidu zamijenila je nova, uža, s malim nišama.

Funkciju oltarnih krila možemo samo pretpostaviti – možda za darove, no njihova rekonstrukcija nije u potpunosti sigurna. Možda su izvedena slično Lateranu, a možda je to bio trodijelni transept sa visokim krilima (ipak nižim od glavnog broda, odsječenim arkadama od središnjeg dijela, a krajnji zidovi su bili učvršćeni unutrašnjim potpornjima).

Kršćanske svećane crkve koje su nastale u 4. st. kao nasljednice konstantinovskih građevina su gotovo uvijek građevine sa transeptom. Transept je promjenjiv: neraščlanjen (Akvileja, Trier), izbačen s dva uska bočna krila koja se lucima otvaraju prema glavnoj odaji poprečnog broda (sv. Petar) ili *opus tripartitum* (sv. Tekla, srednji prostor za kor ima širinu srednjeg broda, dok su obje bočne prostorije široke kao oba bočna broda zajedno).

Trodijelni transepti, rijetki u Rimu, postaju česti na egejskoj obali u 5. i 6. st. S druge strane oltarni prostor s dugom stazom, poznat već iz Lateranske bazilike, nestaje iz Rima u 6. st., dok se na istočnim obalama kao *bema* i *solea* uobičajeno javljaju u 5. i 6. st., i kasnije u bizantskoj arhitekturi. Veze s Konstantinovom Lateranskom bazilikom su jasne čime ona jasno slijedi rimske građevine. No u isto vrijeme, čini se kako je Milano bio izvor oblika transepta koji će dominirati na dijelu egejskog područja.

SAN LORENZO

Bazilika San Lorenzo spada među centralne bazilike tipa tzv. dvostruke ljuske (unutrašnju ljusku tvori središnji prostor koji je okružen vanjskom ljuskom, tj. ambulatorijem i galerijama.). San Lorenzo ima veliku središnju četverolisnu strukturu sa visokom središnjom kupolom, okruženu također tetrakonhalnom strukturom.

S vanjske strane prizidan je niz kapela centralnog tlocrta. One imaju memorijalnu funkciju, a među njima najznačajniji je arijanski baptisterij San Aquilino.

Crkva je izgrađena malo prije 378., izvan gradskih zidina u blizini palače (nije bio martirij, nije imao relikvije). Postoji dilema je li iz

4. st., kada je Milano već bio carski grad, ili je iz vremena Gale Placidije tj. iza 402. kada je središte preneseno u Ravennu.

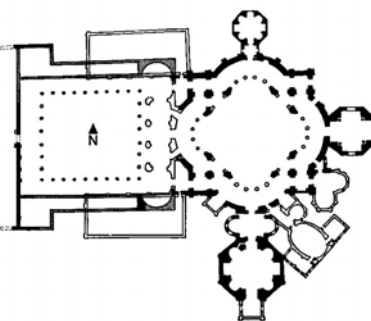
Ovaj je tip poznat s istoka kao martirij, no nema dokaza da je tu bio sahranjen neki mučenik. Ovaj tip kod memorijalne građevine poznat nam je još od Dioklecijanovog mauzoleja.

Ovo je veliki kompleks. Ispred crkve je veliki **atrij** s nartekсом te monumentalni prilaz istaknut velikom kolonadom – *propylaeum*.

Na rubovima crkve dižu se četiri **tornja** (kule). Oni su visoki, ali ne mnogo viši od kvadratnog tambura koji se izvorno dizao nad središnjim prostorom umjesto današnjeg oktogona koji potječe iz 16. st. Središnji je prostor na kutovima oivičen sa četiri L stupa. Ova se jezgra širi preko četiri velike dvokatne *exedrae*.

Izvorna tetrakonhna jezgra je obavijena pomoćnom zonom brodova i galerija s dvostrukim prostornim pojasom (svaki je osvijetljen redom velikih prozora). Igri svjetla i sjene pogoduje i **unutrašnji dekor** – zidovi prekriveni mramorom, frizovi, štukature, svodovi s zlatnim mozaicima – suprotnost strogoj vanjštini.

Sv. Lovre je u blizini palače i stoga je mogao služiti kao dvorska crkva i arijanska katedrala, dok je gradska katedrala sv. Tekla bila katolička katedrala.

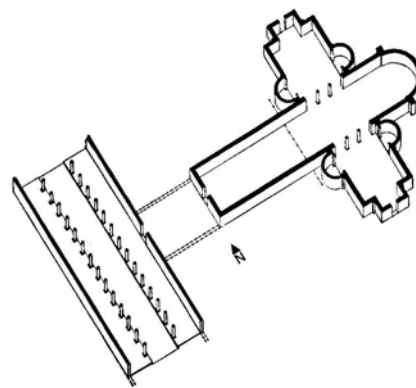

SAN AQUILINO

Uz crkvu S. Lorenzo, s južne strane (vidi tlocrt gore) nalazi se San Aquilino, koji od San Lorenza preuzima ukočenost eksterijera i bogatu dekoraciju unutrašnjosti. Izgrađen je kao veliki četverolist, i čini se kako je bio carski mauzolej. Iznad oktogona s nišama je patuljasta galerija koja počiva na vitkim stupovima. Unutrašnjost je dekorirana mramornim oplatama i mozaicima od kojih su neki dobro očuvani (Krist s apostolima).

CRKVA APOSTOLA (SAN NAZARO)

Među milanskim je crkvama S. Lorenzo poseban, no veze s drugim glavnim gradovima su jake u milanskoj arhitekturi 4. st. Takve veze su jasno vidljive kod Crkve Apostola koju je Ambroz podigao 382. Njeni su zidovi, gotovo u punoj visini, sačuvani i danas, inkorporirani u romaničku crkvu S. Nazaro. Veliki križ tvore četiri jednobrodna kraka. Osnova križa, nešto duža od transversalnih krakova, neprekinuto se nastavlja do glavnog dijela. Krakovi su bili niži od glavnog broda, s kojim su komunicirali preko širokih lukova. U središtu križa uzdiže se oltar, ispod kojeg su u srebrenom sanduku bile smještene relikvije apostola (možda ih je stavio sam sv. Ambroz). Ova crkva u Milanu je kopija Konstantinovog Apostoleiona (i po titularu i po izvedbi) i time je ova crkva postala poželjno mjesto za ukapanja (jedan grob carske princeze nalazi se u niši kraka).

Križni tlocrt Crkve Apostola, s manjim je izmjenama preuzet u crkvama sjeverne Italije (kraj 4. st. i kroz 1. pol. 5. st.) – crkva apostolskih prvaka u Comu, Santa Croce u Ravenni (Galla Placidia, 425.), San Stefano u Veroni (450.). Sve su križnog tlocrta, jednobrodne, a u Comu i Veroni umjesto produženog glavnog dijela crkve imaju apsidu.

SAN SIMPLICIANO

I u samom Milanu, krajem 4. st., crkva San Simpliciano preuzima križni tlocrt. Možda je to bila *basilica virginum*, posvećena svim nevinim svecima od strane Ambrozovog nasljednika Simplicianusa.

Izvorni se oblik sačuvao gotovo netaknut, ugrađen u romaničku crkvu. Brod crkve je dug 60 m i širok 22 m. Glavni dio završavao je apsidom. Vanjski zidovi, rađeni od cigle, sačuvani su u visini od 17 m. Narteks i niže prostorije obavijali su glavni brod s tri strane. Gornju polovicu zida otvara osam prozora, svaki oko 5 m visine, oivičen slijepim lukovima.

S jednostavnom, prostranom unutrašnjošću i snažnim zidovima, te majstorskom izvedbom u cigli, San Simpliciano je impresivan svjedok graditeljskog savršenstva ne samo Milana, već cijelog kršćanskog svijeta 4. st.

SAN GIOVANNI IN CONCO

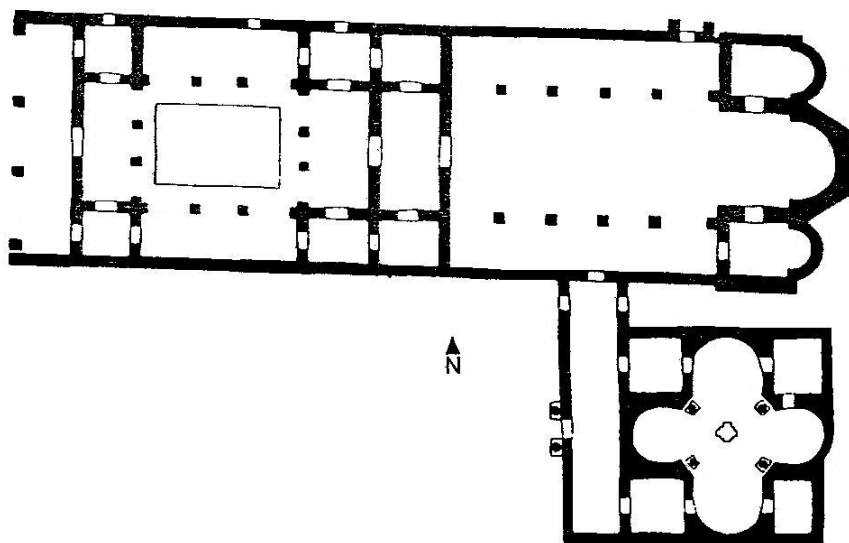
Osim tetrakonhalnog i križnog tlocrta u Milanu u 4. st. nalazimo i druge tipove crkava, kao što to pokazuje sv. Tekla. No tu je i San Giovanni in Conca – jednobrodna crkva koja završava apsidom. Sačuvan je donji dio vanjskih zidova do dužine od 53 m.

JUSTINIANA PRIMA (Caričin Grad)

Sredinom 6. st. car Justinijan je, pored svog rodnog mjesta (Tauriciona), podignuo grad Justinianu Primu (Caričin Grad), kao mali utvrđeni glavni grad granične provincije na Balkanu. Najviša točka grada je akropola, ispod koje slijede Gornji i Donji grad. Sva tri dijela bila su opasana bedemima sa kulama. U Caričin Gradu je podignuto čak osam crkvenih građevina, sve u 6. st., i u njima je vidljivo prožimanje različitih izvora i uzora. Sve su različite po planu, ali većina ima uzore u prototipovima ranijeg datuma, iz Konstantinopolisa ili Soluna, stopljene s lokalnim elementima. Kao u Konstantinopolu i Grčkoj 5. st., ispred svih je atrij, uokviren porticima, i ponekad ulaz kroz propileje. Apside su konstantinopolskog tipa, vani istaknute u tri strane poligona. Sve su građene tehnikama gradnje opekama karakterističnim za Solun i južni Balkan u kasnom 5. i 6. st. U glavnim crkvama, mozaik je pokrivač pod, kao u Grčkoj. Ali bogatstvo građevinskih tipova u provincijskom gradu je veličanstveno. Uz modele iz Konstantinopola i Soluna, i udaljene građevine ranijeg datuma pokazuju svoj utjecaj.

Na **akropoli** nalazimo uglavnom građevine episkopalnog karaktera. To su katedralna crkva i baptisterij, i čini se biskupska palača.

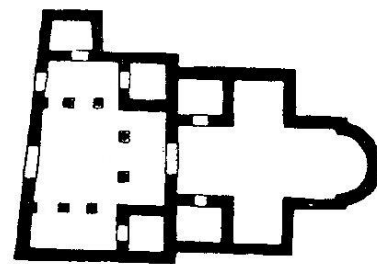
Katedrala je trobrodna crkva s tri apside, narteksom i atrijem. Glavna apside izvana ima trodijelni poligonalni plašt, a sa strane se nalazi po jedna pravokutna prostorija s apsidalnim završetkom (prothesis i diakonikon). Oltarni prostor je bio popločan opekama, a bočni prostori mozaikom (pletenice, geometrijski motivi, ptice...). U središtu atrija nalazila se piscina uklesana u stijenu, a oko atrija je bio trijem.

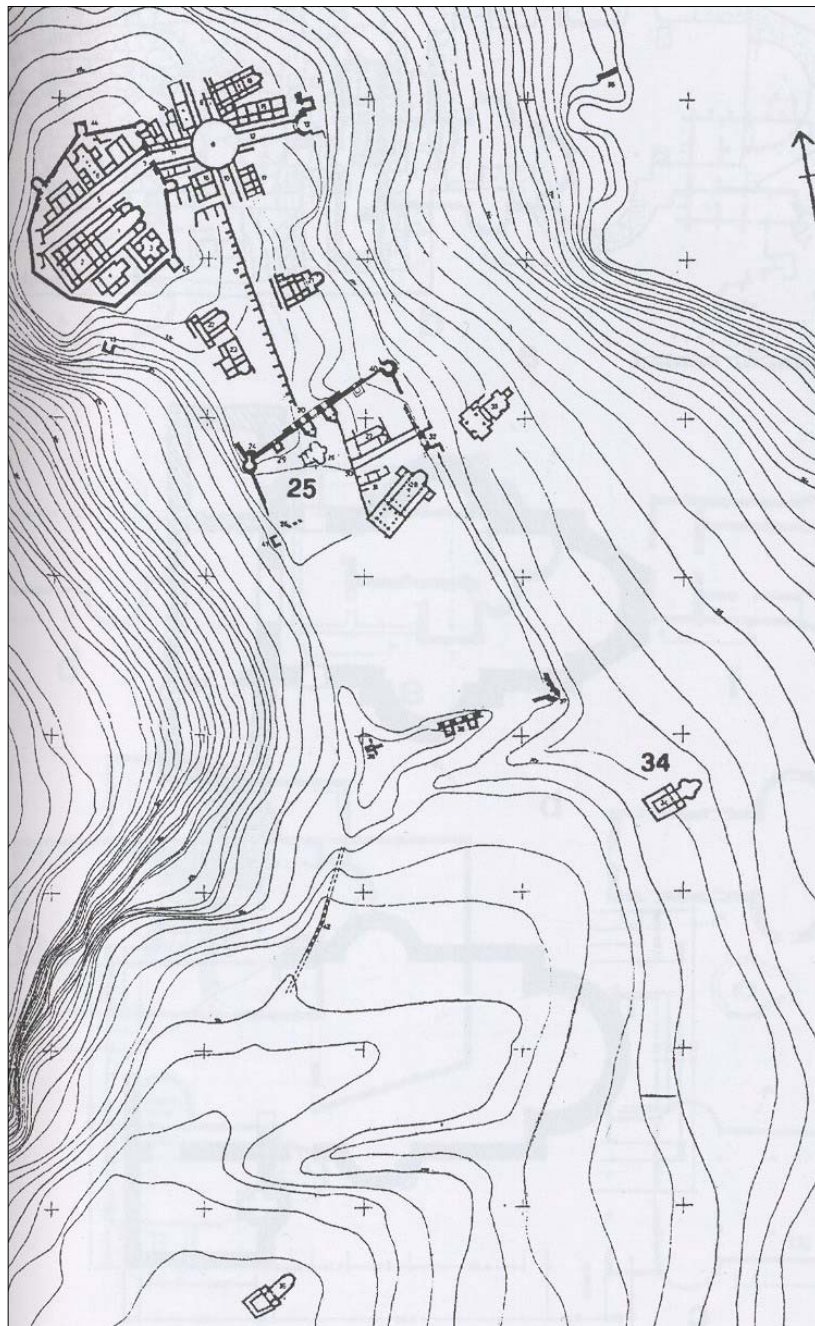
Na prvi pogled katedrala kao bazilika s atrijem, kolonadama, pomoćnim brodovima i galerijama je tip karakterističan za Konstantinopolis i sjevernu Grčku. Svetište je, međutim, duboko i flankirano sa strana odajama koje završavaju apsidiolama. Sve ovo podsjeća na Baziliku sv. Tekle u Meriamliku na Kilikijskoj obali iz kasnog 4. st. i S. Apollinare in Classe izvan Ravenne, skoro suvremenoj katedrali u Caričin Gradu.

Baptisterij je postavljen južno od diakonikona crkve, a do njega se dolazilo trijemom. Izvana je to četvrtasta građevina, a iznutra tetrakonhalna. Unutrašnjost je bila ukrašena freskama i mozaicima, a sama piscina je bila križna.

Na **Gornjem gradu** se nalazi Krstobrazna (Križolika)bazilika, Crkva s kriptom i Crkva ispod akropole. Osnova **Krstobrazne crkve** je grčki križ, sa polukružnom apsidom na istoku i atrijem na zapadu. Presvođena i križno oblikovana podsjeća na kapadokijske crkve, ali veća je vjerojatnost kako su joj uzor rimski mauzoleji sličnog tlocrta, koji su bili česti diljem carstva.

Crkva s kriptom se sastoji od tri dijela – atrija, crkve i podzemnog dijela ispod crkve tj. kripe. Crkva je trobrodna s apsidom koja je izvana poligonalna, a i sama kripta je trobrodna.

Crkva ispod akropole je trobrodna bazilika s narteksom s pastoforijama i otvorenim trijemom na zapadu. Bazilika je helenističkog tipa.

Na **Donjem gradu** nalazimo Baziliku sa transeptom, te dvojnu i trikonhalnu crkvu.

Bazilika u Donjem gradu je trobrodna bazilika s apsidom koja je izvana poligonalna, transeptom i narteksom. Krila transepta strše sa strana pomoćnih brodova kao u konstantinskoj Lateranskoj bazilici u Rimu, a *basilica orientalis* u Saloni možda je prenijela taj tip graditeljima Caričin Grada. Pronađeni su ostaci oltara s menzom s križem iznad kojeg je bio ciborij. Transept i brodovi su bili ukrašeni freskama, a glavni brod mozaicima (predstave Dobrog pastira, lovac ubija lava...).

Izvan grada se nalazi bačvasto presvođena **trikonhalna grobišna**

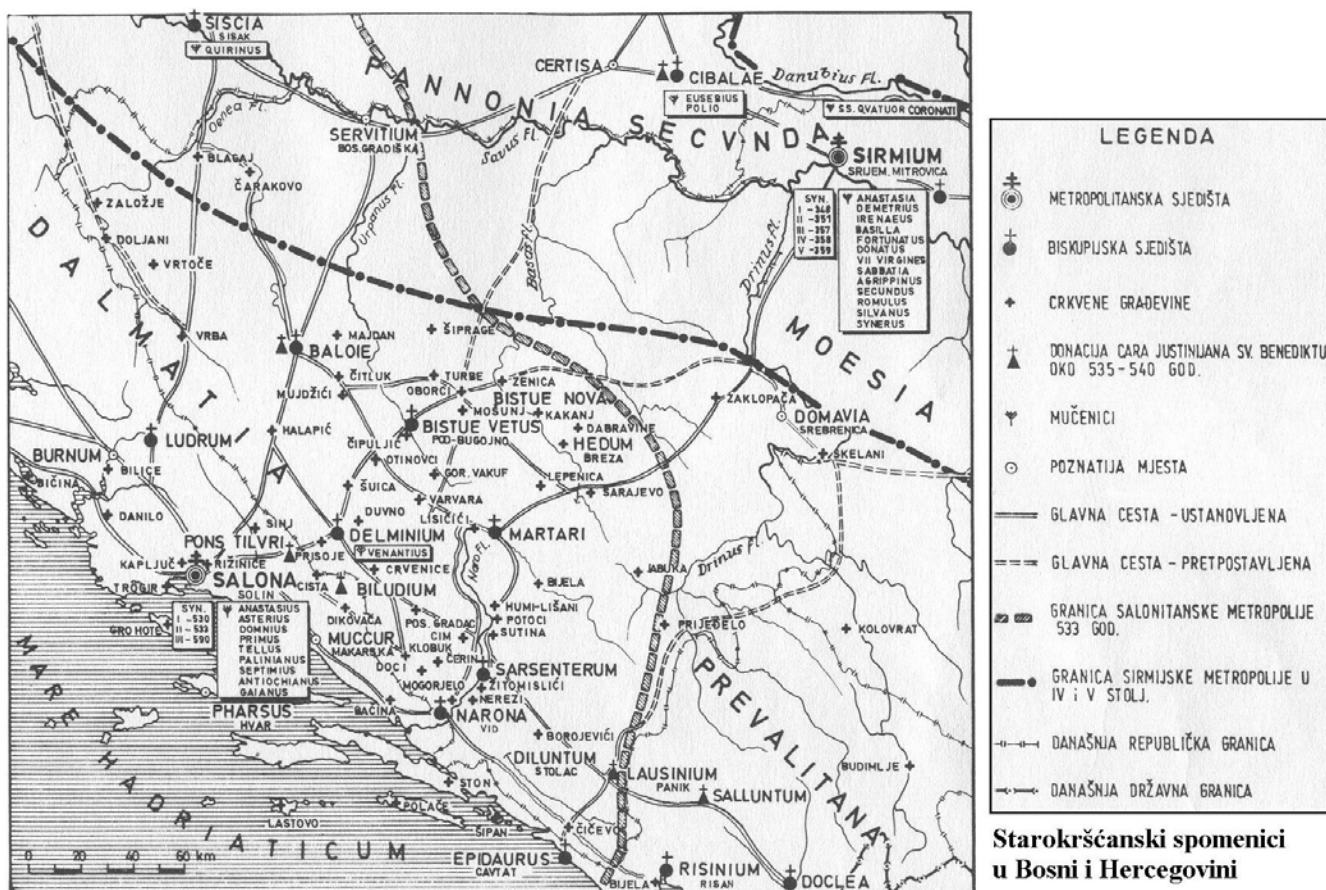
kapela. Ta se kapela u istoj veličini ponavlja i u drugim dvjema cimiterijalnim crkvama u blizini – u Kuršumlju i u Klisuri.

CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI

Širenje kršćanstva i biskupije na tlu Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina je, u antičko doba, najvećim dijelom pripadala rimskoj provinciji Dalmaciji. Ona je predstavljala unutrašnjost te provincije. Strategija kršćanskog vjerovjesništva polazila je iz glavnog grada, a zatim se širila centrima provincija, da bi tek kasnije prodrli u manja središta, a na koncu i u seoske regije. Crkveno središte čitave provincije Dalmacije bijaše Salona. U 4. st. biskupije su mogle biti samo Jader, Salona, Naron i Epidaur, no dijecezanska središta u 1. pol. 6. st. u njenoj unutrašnjosti bila su: *Ludrum* (?), *Baloie* (Šipovo u Bosni?), *Bistue* (Zenica), *Martari* (Mostar, Cim?), *Sarsenterum* (Aržano?). Nije isključeno da je pri kraju 6. st. i *Delminium* (Tomislavgrad) bio biskupija. Broj biskupija se proširivao u dva navrata tijekom 6. st.

Naronitanska je dijeceza sigurno zahvaćala i dosta veliko područje na sjeveru (po Cambiju približno do današnjeg Mostara, gdje je u blizini osnovana biskupija *Sarsenterum* (ili kod Aržana)).

Gradnja bazilika

Što se tiče gradnje bazilika Basler navodi kako je veći dio bosansko-hercegovačkih bazilika podignut u doba istočnogotske uprave u tim krajevima, no to ne znači da su Istočni Goti forsirali gradnju, već je to doba donijelo zemlji određeni mir, pa su tako stvoreni uvjeti za građevinsku djelatnost. Cambi navodi kako je doba gotske okupacije istočnog Jadrana predstavljalo pad u razvitku starokršćanske kulture. Gradi se manje jer to je ratno doba, a novi duh i poticaji počinju se osjećati tek pri kraju gotske vlasti.

Povijesni izvori su oskudni (podatak Tome arhiđakona kako u Tomislavgradu postoji bazilika koja je dovršena i posvećena 519., izjava Andrije bestoenskog biskupa kako mu se katedrala nalazi u teškoj situaciji (530), tri latinska imena ucrtana u jednom stupu u Doboju kod Kaknja i Dabravinama).

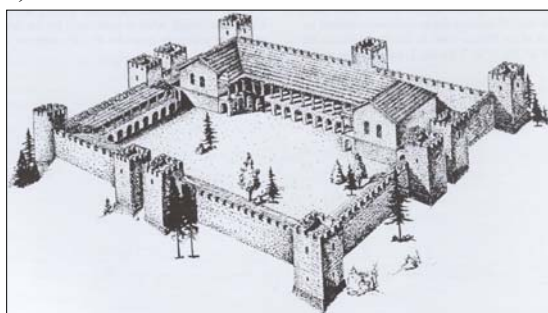
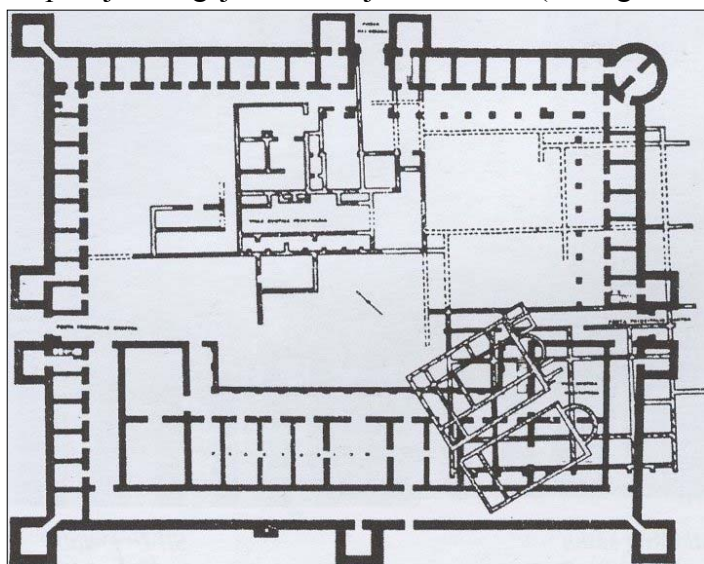
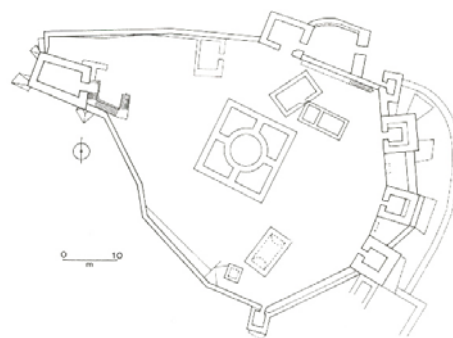
Već je 370ih u Stridonu (Lika ili zapadna Bosna) živio đakon Julijan, koji je svoju službu vršio u nekoj kulturnoj građevini. Nadalje, ne može se Istočnim Gotima i njihovoj vladavini pripisati osnivanje biskupija u Tomislavgradu i Bistuama.

U **5. st.** grade se manji kulturni objekti i u ruralnim sredinama. Kršćanstvo postupno prodire i u konzervativnije sredine. Brojne građevine 5. i 6. st. svjedočanstvo su kristijanizacije pagusa.

U **6. st.** graditeljstvo karakteriziraju dogradnje **baptisterija** uz crkve koje ih do tada nisu imale. Ta se pojava osobito uočava kod građevina izvan gradskih naselja pa se njihova gradnja veže uz pokrštavanje preostalih pogana. Dok je u gradu najveći dio pučanstva bio pokršten tijekom 4. i 5. st., taj proces među ruralnim stanovništvom doživljava klimaks u 5. i 6. st. No to ne znači da u gradovima više nema pogana, a u pagusu još uvijek kršćana.

Kastrizacija

Pri kraju antičkog razdoblja i na početku srednjeg vijeka u našim krajevima, kao i u drugim krajevima antičkoga svijeta, napuštaju stare lokacije uz ceste i u nizinama. Stanovništvo seli u mirnije dijelove carstva ili se vraća na uzvišenja, uglavnom ranije prethistorijske gradine. To je proces kastrizacije. S tim su procesom u svezi i crkve otkrivene na takvim uzvišenjima. Crkve su se gradile i na gradinama koje su imale vrlo važno strateško značenje, na primjer Blagaj u dolini rijeke Neretve (slika gore desno).

U **Mogorjelu** je početkom 4. st., na jednom većem gospodarskom objektu uništenom u požaru još u 3. st., nastala utvrđena *villa*. Građevina je približno kvadratnog oblika, sa zidinama i kulama koje flankiraju troja vrata i ojačavaju uglove zidova. Taj je objekt propao početkom 5. st., za provale zapadnih Gota, ali je vjerojatno kasnije obnovljen, kada je u 6. st. poslužio kao dio fortifikacijskog sistema za osiguranje plovnog puta Neretvom. Iz tog kasnijeg razdoblja potječe dvojna crkva (slika gore).

Uz rijeku Neretvu bilo je još takvih fortifikacija, od kojih je najznačajnija ona u Osinju na samom ušću rijeke. Dublje u unutrašnjosti još su utvrde na uzvišenjima (Biograci, Blagaj, Koštur, Stolac), ali one više izgledaju kao zbjegovi nego kao sistem organiziranih kaštela.

Bosanski ili naronitanski tip bazilika?

U literaturi postoji tip bazilika koje se nazivaju bosanskima, no one su najviše koncentrirane na području naronitanske dijeceze, te su dosta brojne i izvan Bosne i Hercegovine pa to nije najbolji naziv. Njihovo je ishodište moralo biti u centru biskupije – Naroni, otkuda su se širile sjevernije, ali i južnije. Riječ je o standardnom planu sa stanovitim inačicama – nema podjele na tri broda iako bi se to moglo očekivati s obzirom na širinu, a specifičan je način raspoređivanja sporednih prostorija – simetrično nanizane uz obje duže strane crkve.

Iako je ovaj tip bazilike do sada registriran na području Narone jedan jedini put, nema nikakve sumnje da je on snažno utjecao na razvoj crkvene arhitekture u čitavoj regiji, a posebno u zaleđu. Gotovo identičan primjer nalazi se u Mogorjelu (sjeverna crkva), ali to je dvojna crkva. Ovim su građevinama bliske: crkva u Nerezima blizu Mogorjela, crkva u Klobuku, u Mokrome, u Docima. Raskošniju varijantu ovog tipa crkava pokazuje kompleks u Žitomislićima.

Ovaj tip crkve rezultat je jedne graditeljske, a možda i liturgijske prakse koja je odnekud presađena na Balkan i inaugurirana u Naroni, otkuda se širila dublje u unutrašnjost. Cambi smatra kako je to lokalna adaptacija standardnog bazilikalnog plana svedenog na dugi brod, bez podjele na sporedne brodove, s dodatkom pomoćnih prostorija, simetrično raspoređenih uz duže strane crkve. U tim prostorijama je smješten baptisterij (obično na sjevernoj strani). Rasporedom prostorija uz duže strane objekt najčešće gubi longitudinalni naglasak.

Ovaj je tip crkve već postojao na istoku. Vrlo je vjerojatno primorski pojas Egejskog mora razvio ovakvu formu i one su se otud proširile po Sredozemlju. Cambi smatra kako je taj tip prihvaćen u Naroni i otud se proširio u unutrašnjost. Po njemu se on u Naroni počeo pojavljivati već u 1. pol. 5. st., a većina spomenutih crkava pripada periodu 6. st.

Tehnike gradnje i građevinska vještina

Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini imaju nekoliko zajedničkih osobina koje se mogu smatrati tipičnima:

- sve su relativno malene i gotovo kvadratične, s nizom sporednih prostorija, tako da je prostor za vjernike (*quadratum populi*) vrlo malen
- građene su većinom neuredno, uglavnom od spolija sa starijih građevina i poganskog nadgrobnog kamenja
- zidovi im često odstupaju od pravog kuta
- orijentirane su obično u pravcu istok-zapad.

Stare bosansko-hercegovačke bazilike izvedene su dosta neuredno. Zanati su već u 4. st. znatno opadali. Zidovi su bili na oba lica ožbukani. Neke bazilike bile su iznutra oslikane, ali većina njih je bila jednostavno bijelo okrečena. Vrata i prozori bili su od drveta i jednostavno ostakljeni. Krov je u mnogo slučajeva bio od tegula, ponekad i od drvenih letvica.

Sistem neuredno složenog kamena u lice zidova počeo se primjenjivati u 2. pol. 4. st. Tek u doba Justinijanove restauracije državne gradnje izvode se po jedinstvenom normativu, po propisima koji su vladali u tadašnjem carstvu. Kvaliteta zidarskih radova ponovno je znatno napredovala u 6. st. Tehnika zidanja je izmijenjena uvođenjem sistema naizmjenično koso položenih slojeva kamena, s tendencijom k pravilno obrađenim, ali grubo pritesanim pravokutnicima. Takva tehnika obrade lica zidova primijenjena je i na baziliku u Klobuku, Nerezima i u Docima, što je izuzetak u odnosu na druge bazilike koje su građene neuredno i bez sistema jer je sistem primjenjivan samo na državnim gradnjama. Zarezivanje fuga u svježoj žbuci postaje običaj tek u 4. st., pa teče do duboko u 6. st. Osim toga, u Justinijanovo doba donekle se smanjuju i mjere zidova.

Uz barbarizirano građevinarstvo zapaža se tijekom 4. st., a pogotovu u 5. st., znatno opadanje građevinskih vještina, a s tim u vezi posvemašnja neujednačenost tehnike izvođenja zidova. Tlocrti bosansko-hercegovačkih bazilika ni u jednom slučaju ne pokazuju pravilnost.

Kameni namještaj

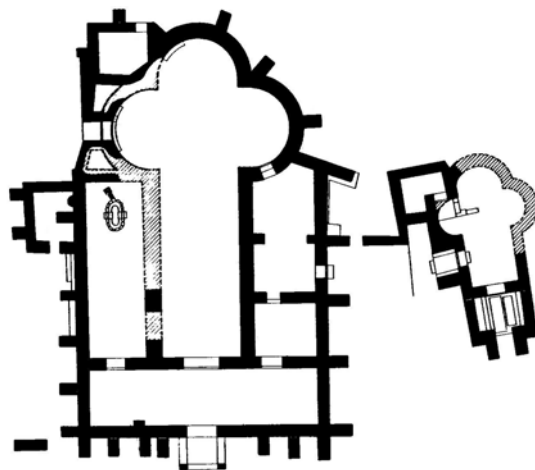
Kameni namještaj, uglavnom oltarne pregrade, iako izgleda da je vrlo različito komponiran, ipak povezuje sve građevine u jednu cjelinu. Dio dekoracija potječe iz repertoara antike (predstave vinove loze, kantarusa, ptica koje zoblju grozdove). Antičkog su podrijetla i motivi na bazama u Zenici, gdje se umjesto naturalističkog prikaza loze i kantarusa javlja geometrijski ornament. No bez obzira što se susrećemo s derivatima antičkih motiva, ne može se govoriti o kontinuiranom razvoju ukusa i oblika. Barem se to ne može tvrditi za neke motive (ljudski i životinjski likovi na plutejima iz Dabravina, Mošunja i Zenice). Mišljenje kako se tu radi o srednjovjekovnim tvorevinama nema osnove jer su ove zgrade drugi (i posljednji) put razorene u vrijeme kada su još bile pokrivene tegulama, što nije moglo biti u tako kasno doba.

Nije isključeno da su reljefi na plutejima bosansko-hercegovačkih bazilika bili premazani raznim bojama.

Ne smije se gubiti iz vida činjenicu da su zoomorfni tzv. *protomai* kapiteli bili uobičajeni u arhitekturi 6. st. i u ostalim krajevima. Dakle, oni nisu ovdje isključivo upotrijebljeni, nego u zajednici s biljnim ukrasima i prikazima ljudi čine osebnost bosanskih bazilika. Tu osebnost treba po svoj prilici zahvaliti simbiozi Ilira i Gota.

BAZILIKA U CIMU

Bazilika na lokalitetu "Crkvine" u Cimu kod Mostara istraživana je 1966.-1968. Orijentirana je istok–zapad. Na istoku završava trikonkosom, a svaka konha izlazi direktno jedna iz druge. Sa strana uskog broda nalaze se uzdužne prostorije, simetrično raspoređene što pokazuje kako se od uobičajene prakse nije odstupalo čak ni kad je osnovni tip crkve bio različit. Sjeverna je služila kao baptisterij (elipsasta piscina), a južne su mogle biti *diaconicon* i

prothesis. Građevina je bila ojačana brojnim kontraforima. S južne strane bazilike otkrivena je memorija s malim predvorjem, istog osnovnog oblika kao i bazilika jer joj je oltarni dio također troapsidalno oblikovan. Orijentirana je istok–zapad. Sličnih crkvenih gradnja ima relativno dosta u Dalmaciji. Crkve trikonhalnog tlocrta proširile su se u Dalmaciji u 6. st. pod utjecajem Istoka.

Kroz natkrivena vrata ulazilo se u narteks koji se pružao cijelom širinom zgrade, a iz njega se prolazilo u sve tri prostorije. Naos je bio relativno malen. Iz vremena postojanja bazilike otkriveno je sedam grobnica. U narteksu su otkrivene tri, u *presbiteriumu* jedna, u memoriji dvije grobnice. Istočno od bazilike otkopana je jedna grobnica na svod. Među grobove treba ubrojiti i *sepulchrum* otkriven pod oltarskom menzom, u kojem su nađeni moćnici (jedan u vidu pikside, drugi u obliku pernice, a treći kocke od srebrenog lima s križem i drugim dekorativnim elementima). Direktnih analogija sa moćnicima nemamo, osim bačvastog koji podsjeća na jedan relikvijar nađen na Lopudu. Čudno je to što su nađene četiri posudice za moći, i to nas navodi na pomisao da koštane moćnike pripišemo starijoj, a srebrene mlađoj bazilici. Da li su bazilike iz dvije pretpostavljene faze gradnje bile posvećene različitim mučenicima nije poznato.

Na ruševinama bazilike u srednjem je vijeku bilo groblje, o čemu nam govore brojni grobni prilozi dalmatinsko-hrvatske materijalne kulture 9.-12. st.

Bazilika u Cimu ima elemente koji je vežu uz bosanske bazilike – sjeverna je prostorija služila kao krstionica (redovna pojava kod bosanskih bazilika). Piscina kod bazilike u Cimu je elipsoidnog oblika što je razlikuje od piscina bosansko-hercegovačkih bazilika, kod kojih su redovno križnog oblika. U ostalim dosad otkrivenim bazilikama u Bosni i Hercegovini ne poznajemo troapsidalnu grobnu memoriju poput ove u Cimu.

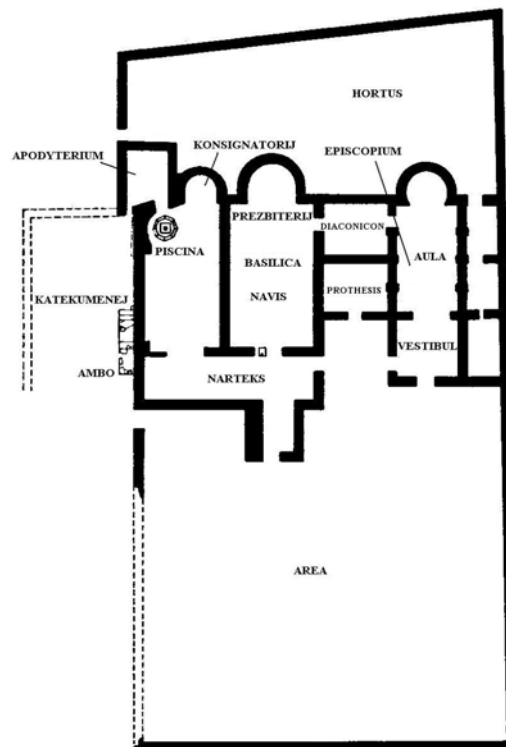
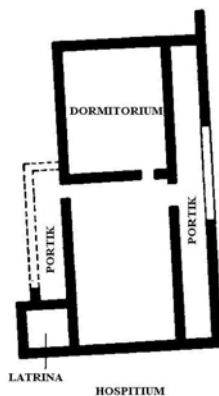
Manji dio plastike pripada starijem vremenu, a veći dio nalaza mlađoj fazi. Dakle, na temeljima starije bazilike, koja je porušena iz nepoznatih razloga, podigla se nova crkva s istim planom, samo u kasnijem vremenu. O tome govore i ulomci dviju menzi, te dvije kompletne oltarne pregrade, stilski vrlo različite. Menza i stupovi starije opreme bili su izrađeni od sivkastog mramora, dok je druga garnitura od lokalnog mekog kamena. Prvobitna oprema crkve bila je izvedena u stilu bliskom

klasici, dok je druga po mnogočemu slična opremi "bosanskih" bazilika u Zenici, Lepenici i drugima. Motivi na kamenoj plastici su pleterni ornament i likovi janjadi.

U dekoracijama starije faze prevladavaju relativno realistički prikazi akanta i vinove loze. Antički naturalizam i upotreba svrdla ukazuju na relativno rano vrijeme, možda 4. st. ili 1. pol. 5. st. Druga faza je vjerojatno podrijetlom iz vremena istočnogotske vladavine (490.-535.).

BAZILIKA U ŽITOMISLIĆIMA

Na Crkvini u Žitomislićima kod Mostara otkriven je kompleks bazilike s episkopijem i hospicijem. Bazilika je bila zajedno s rezidencijom biskupa ograđena u veliko dvorište. Bazilika u Žitomislićima predstavlja tip dvojne bazilike, orijentacije zapad – istok. Južno od bazilike u srednjem vijeku bilo je groblje sa stećcima. Bazilika je po tlocrtu jedinstvena u jugoistočnoj Europi. Direktnih analogija nema. Čini se kako

bazilikalni kompleks u Žitomisliću predstavlja školski primjer tzv. dvojne kasnoantičke crkve. Sastoji se od sjeverne i južne crkve. Sjeverna je jednobrodna sa dvije polukružne apside koje izlaze vani (jedna apside je dio konsignatorija). Sjeverna crkva sastoji se od naosa, prezbiterija, baptisterija, nartekse, diakonikona (na istoku) te prothesisa (na zapadu). Južnu crkvu sačinjava naos koji završava također polukružnom apsidom, a narteks je gotovo kvadratnog oblika. S desne strane južne crkve nižu se tri male prostorije nepoznate namjene. Pretpostavlja se kako je sjeverna crkva služila narodu za molitvu, a južna kultu mrtvih. Možda se u Žitomislićima radi o samostanskoj zajednici.

U krstionici glavne crkve nalazi se piscina križnog oblika. Piscina bila je duboka oko 1 m, a u nju se silazilo preko tri stepenice. Oko nje je postojala oktogonalna ograda, slična onoj u Zenici. Prostor sjeverno uz baptisterij bio je ograđen zidom i služio je za okupljanje i pouku nekrštenih – *catechumeneum*. U njemu se, uz zid bazilike, nalazio manji podij. U baptisterij se ulazilo iz katekumeneja kroz četvrtasti apoditerij u kojem je vršena priprava za čin krštenja. Uz baptisterij se prema istoku nalazio konsignatorij s apsidom.

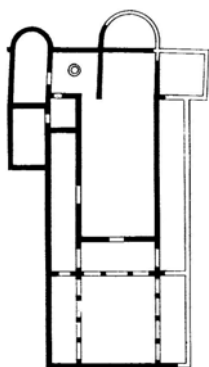
Prostor zapadno ispred bazilike i episkopija služio je za skupljanje vjernika, a prostor iza bazilike kao *hortus*. Sjeverno u dvorištu nalazila se zgrada za smještaj putnika i hodočasnika (*hospitium*, pravokutna zgrada, 19 x 6,5 m). Sastojao se od prostorije za dnevni boravak s ognjištem, nešto veće

spavaonice (*dormitorium*) i latrine, prislonjene sjeverno uz zgradu. Lice prema bazilici imalo je u svoj dužini zgrade otvoreni trijem.

Bazilika u Žitomislićima bila je okružena zidom 50 x 25 m.

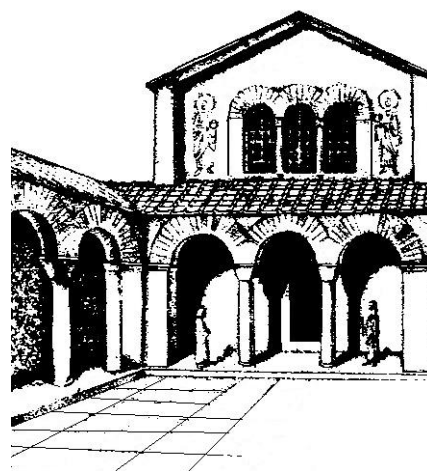
U crkvi su pronađeni ulomci stupova, pluteja. Ornamentika kamene plastike slična je ornamentici drugih ranokršćanskih zdanja na tlu rimske provincije Dalmacije. Građevine se okvirno datiraju u 5. ili 6. st.

Kompleks u Žitomislićima se, dakle, spominje kao samostan, ali začuđuje pojava dviju crkava, što nije uobičajeno za samostane. U Dalmaciji građevine, koje se mogu pripisati samostanima obično imaju samo jednu malu crkvicu bez posebnih prostorija liturgijske namjene, ali više gospodarskih objekata i ćelija za monahe.

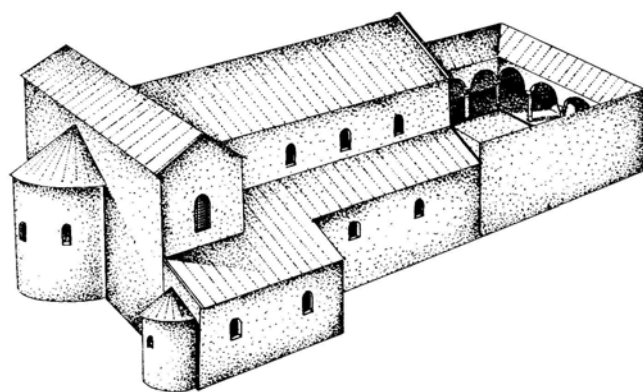

BAZILIKA U BLAGAJU NA JAPRI

Posebno je zanimljiv nalaz velike bazilike u Blagaju na Japri kod Bosanskog Novog. Pogoni za preradu željeza uz staro rimsko naselje procvat su doživjeli pod Justinijanom. Bazilika u naselju rudara stjecajem okolnosti okrenuta je pročeljem prema tvornici.

Građevina se sastoji od prostranog atrija (slika desno), iz kojega se ulazi u narteks, a odavde u veliku dvoranu s apsidom. S obje strane glavne dvorane tekle su izdužene bočne prostorije, a na istočnom kraju sjevernog niza prostorija nalazio se baptisterij i uz njega

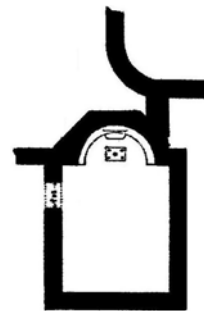
naknadno izgrađena prostorija koja je završavala apsidom. To je vjerojatno bila memorija. Pročelje bazilike bilo je ukrašeno mozaicima, a od namještaja se očuvao jedino plutej s reljefnim prikazom križa. Piscina u baptisteriju bila je prvobitno prostrana i duboka, pa je nakon pregradnje učinjena plićom i užom, ali još uvijek ispod razine poda.

Umjetnička oprema bazilike spada u domenu bizantske umjetnosti, što nije čudo s obzirom na političke prilike u ovim krajevima poslije 535., a pogotovo poslije 555. kada su se iz Istre i Ravenskog egzarhata širili ovi utjecaji. Antički Blagaj našao se u posljednjem razbuktavanju svoga privrednog potencijala na granici Carstva. Nalazi rane bizantske kulture ukazuju na vitalnost te kulture i na ovako isturenim položajima.

ORATORIJ U BORASIMA

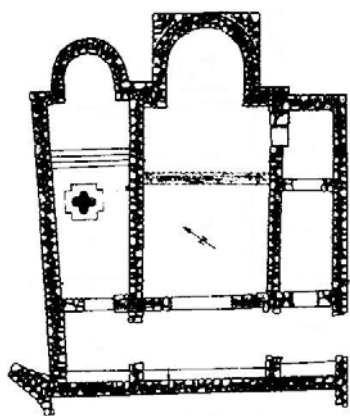
Sjeverno od Narone nalazi se mala crkvice ili oratorij u Borasima kod Vitine. Oratorij ima pravokutni brod i poligonalnu apsidu. Takva je apsida vrlo rijetka u starokršćanskoj arhitekturi Dalmacije i plod je utjecaja Bizanta. Polygon takvih apsida u Dalmaciji ima manji broj stranica od apsida crkava u sjevernoj Italiji i Istri, pa je očito da se ne može raditi o utjecaju iz tog sjevernojadranskog ambijenta.

Objekt u Borasima je nastao u 6. st., kada jačaju bizantski utjecaji u Dalmaciji. On predstavlja dio veće cjeline koja nije do kraja istraжена.

BAZILIKA U DABRAVINAMA

Među izrazitije kasnoantičke spomenike spada bazilika u Dabrinama. Tlocrt, način zidanja i upotreba materijala zajednički je s većinom starokršćanskih bazilika u Bosni i Hercegovini. Stil i sadržaj ornamentalnih motiva govori kako je bazilika građena u antičkoj sredini. Građevina je smještena, slično onoj u Lepenici, na brijegu. Zaštićena je zidom, a na zaravnatom prostoru oko nje nalazi se nekoliko malih građevina sličnih ćelijama monaha (*laurama*), a tome u prilog ide i udaljenost od naseljenog mjesta (6 km udaljena Breza).

Uz relativno maleni naos koji završava apsidom, nalazi se narteks. Uz sjeverni baptisterij nešto niže položen je konsignatorij, a uz južni bok naosa u svoj njegovoj dužini prostorija nepoznate namjene.

Gotovo *in situ* sačuvan namještaj čini bogato ukrašena oltarna pregrada, koja izvedbom odudara od prilično rustične građevine, iako je sve skupa nastalo u isto doba. Ova oprema u osamljenoj crkvi pojačava pretpostavku da je ovdje u pitanju neka samostanska crkva, što su je opremili

ljudi kojima je njegovanje umjetnosti bilo uneseno u regule.

Oltarnu pregradu sačinjavalo je šest stupova (četiri tordirana, dva s reljefom loze). Između njih stajala su četiri pluteja, dva veća i dva manja. Širina naosa dozvoljavala je septum od četiri stupa i dva pluteja prema dvorani za narod, dok su ostala dva stupa i dvije ploče zatvarale svetište s bočnih strana. Stupovi su počivali na izduženim bazama, ukrašenima lozom koja izrasta iz kantarosa. Na pločama su prikazana dva sveca s knjigom u lijevoj ruci, dok im je desna

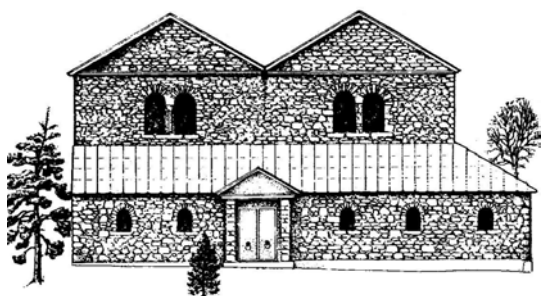

podignuta na blagoslov. Druga polovica ploča ukrašena je križem na čijim krakovima stoji po jedna ptica raširenih krila, a na podnožju sa svake strane po jedno janje. Svaka od predodžbi uokvirena je dvostrukim astragalom. Kapiteli stupova sadrže na kalatosu prikaz životinja (volova, ovnova i orlova) između kojih se nalaze male ljudske glave (poprsja) s monaškom kapicom.

Prikazi apostola na plutejima iz Dabravina (možda Petar i Pavao) ne dopuštaju prerano datiranje bazilike. Njihov postanak mogao bi se datirati u kasno 6. st., pa i kasnije.

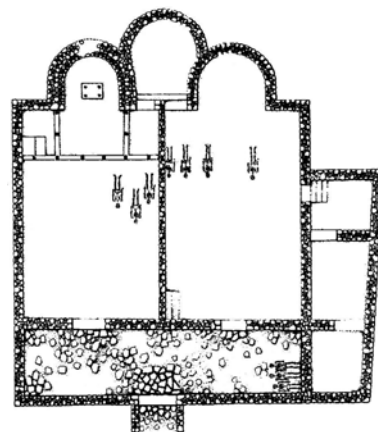
BAZILIKA U ZENICI

Bazilika u Zenici, u širem području municipija Bistue Nova, postala je poznata iz više razloga. Ovaj tip građevine je dosta rijedak, a kao građa su upotrijebljeni spomenici ranijih epoha, među njima i vrlo vrijedni primjerci antičke umjetnosti. Također, sjeverna kulna dvorana bila je ukrašena

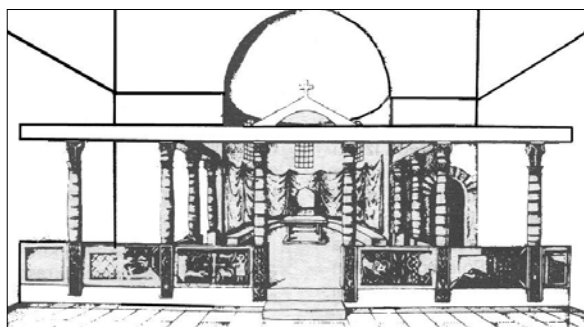

namještajem koji zauzima posebno mjesto u umjetnosti Seobe naroda.

Građevina se sastoji od dvije dvorane, povezane narteksom duž cijelog zapadnog

pročelja. Između obiju apsida nalazi prostorija koja također završava apsidalnim polukrugom, a kroz koju se moglo komunicirati u obje

dvorane. Uz južnu stranu građevine nalaze se tri prostorije.

Dvorane su bile jednostavne, ali se u sjevernoj nalazila bogato opremljena oltarna pregrada, a u prezbiteriju oltar, subselija i biskupska katedra.

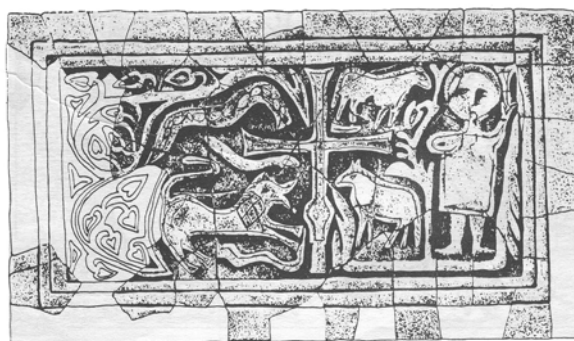
Iz brojnih ulomaka moguće je izdvojiti dvije kamene

ograde. Jedna od njih je potjecala od beme, ograde oko oltara, a druga od nekog mnogokuta, vjerojatno oktogona koji je mogao okruživati krsni zdenac.

No, dok su u sjevernoj dvorani otkriveni temelji oltarne pregrade, mjesto na kojem je prvobitno stajala poligonalna ograda nije otkriveno. Ono se, možda, nalazilo u nekoj posebnoj dvorani uz sjevernu stranu zgrade ili kao odvojena građevina (bazilika nije potpuno istražena).

Na vrlo sličan način bila je ukrašena crkva u Lepenici, a iste ornamente pokazuju ploče iz Dabravina, Breze i Dikovače kod Imotskog. Ovi lokaliteti predstavljaju cjelinu. Oprema zeničke bazilike je najkompletnija, pa joj pripada čast eponimnog nalazišta za sakralnu umjetnost kasne antike u zaleđu provincije Dalmacije.

Dva pluteja su osobito poznata zbog motiva. Jedan od njih poznat je kao plutej "Dobrog pastira". Tu je prikazan u sredini križ s proširenim kracima. S lijeve strane prilazi mu lav okrenut udesno, a iznad i ispod njega je po jedna zmija, dok je ostali prostor popunjen lozicom srololikog lišća. U desnoj polovici

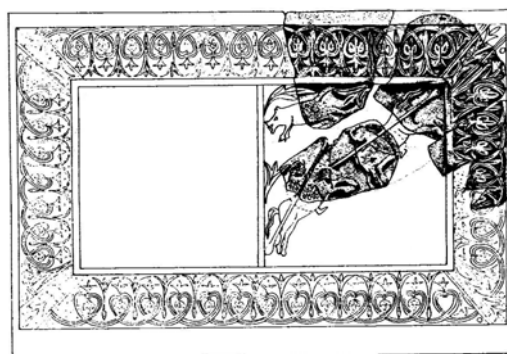
ploče je lik čovjeka u kratkoj haljini koji u lijevoj ruci drži štap, a desnu je stavio na prsa. Njega prate dva janjeta.

Srodan plutej također je križem podijeljen u dvije polovine. U lijevoj se nalazi lav okrenut udesno u borbi sa zmijom, dok je okolni prostor popunjen biljkama.

Treći primjerak uokviren je bordurom od listova i cvjetova trakom od isprepletenog lišća i cvjetova. Na jednom od polja prikazana su dva konjanika, s kopljima jedan prema drugom, a iznad je vepar. Ljudske figure, očito barbari, prikazane su uopćeno, dok je više pažnje posvećeno prikazu životinja.

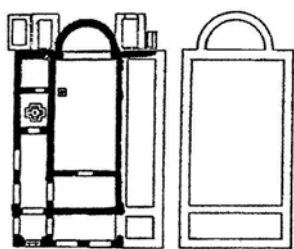
Većina baza i stupova ukrašena je biljnim ornamentom sličnim onom na plutejima. To su simetrično oblikovane loze koje izrastaju iz kaleža. Pet uskih greda ukrašeno je lozom s listovima.

Neće biti daleko od istine ako se ti reljefi datiraju u 6. st.

BAZILIKA U MOGORJELU

Sakralni kompleks na Mogorjelu sastojao se od dvije građevine, izgrađene istodobno i po jednom planu. Sjeverna je bila nešto šira. Portik na zapadnom pročelju odgovarao je narteksu južne zgrade, a taj portik produžavao se i uz sjevernu stranu zgrade, gdje je prerastao u baptisterij. Piscina je prvotno bila izgrađena u podu bazilike. Kasnije je nad njom izgrađen oktogonni fons. Južna zgrada bila je jednostavna.

Ime lokaliteta navodi na misao kako je crkva bila posvećena sv. Hermagori (Mogoru) čiji je kult u ranom srednjem vijeku bio propagiran iz Akvileje.

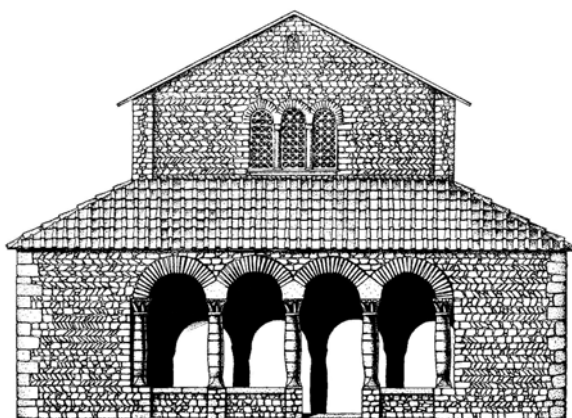
Sjeverna crkva u Mogorjelu svojim izgledom i rasporedom sporednih prostorija je vrlo slična naronitanskoj (ona u Naroni je dosta veća).

BAZILIKA U BREZI

U Brezi nedaleko od Visokog na dva su mjesta nađeni ostaci iz 5. i 6. st. Na lijevoj obali Stavnje bilo je srednjovjekovno groblje s ruševinama, i tu je otkriveno nekoliko ulomaka oltarne pregrade s reljefnim ornamentima. I toponim, Srđ, ukazuje kako je tu u srednjem vijeku stajala crkva sv. Sergija.

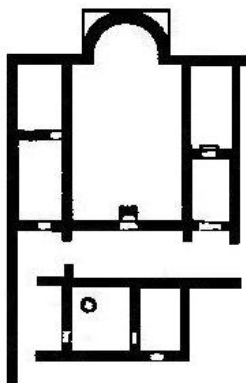
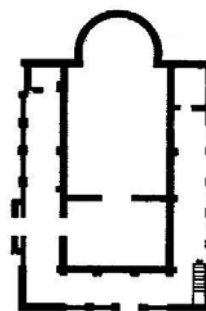
Na desnoj obali Stavnje nalaze se ruševine požarom

uništene bazilike iz 6. st. (Breza II, slika desno). Ona je djelomično otkopana 1931. Građevina je

imala apsidu i otvorene portike na tri strane (slika desno). Na vanjskom licu apside bile su ugrađene konzole u obliku protoma veprova i ovnova. Na jednom stupu pored ulaza ucrtan je potpuni *futhark* germanskih runa (gotički utjecaj), a na drugom latinska abeceda.

Građevina je u doba istraživanja smatrana crkvom, no čini se kako je ona u vrijeme vladavine Istočnih Gota služila kao upravna zgrada, *aula regia* nekog comesa.

BAZILIKA U LEPENICI

Na Gradcu u Lepenici bazilika je bila izgrađena na brijegu, u prostoru nekog refugija ili zidom ograđenog samostana. Zbog oskudnosti prostora tlocrt ponešto odstupa od uobičajenog tipa. Tako je baptisterij izgrađen kao samostalni objekt ispred zapadnog pročelja. Gradnju prvobitne bazilike možemo staviti u 5. st. S obzirom na pregradnje, možemo pretpostaviti da je građevina u međuvremenu stradala, pa je u 6. st. dograđena i ukrašena. Od šest stupova, koliko je zatečeno u ruševinama bazilike, dva stupa služila su za nošenje trijumfalnog luka, dok su četiri manja sačinjavala pergolu oltarske pregrade.

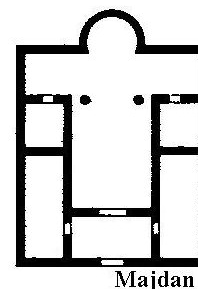
Izduženi kapiteli stupova septuma izvedeni su u oblicima sličnima antičkima. Ukrašeni su lisnatim ornamentom, rozetama i volutama. Kasnoantički elementi ovih kapitela predstavljaju nešto mlađi produžetak uobičajenih oblika u zabačenoj provinciji. Pluteji pregrade bili su ukrašeni raznim životinjama, što povezuje ovu baziliku s onima u Brezi i Zenici. A povezuje ih i ornament koji se nalazi na užim stranama imposta, gdje vegetabilni motivi (loza, rozete) izrastaju iz kantarosa.

Crkveni namještaj nije stilski jedinstven. Bliže klasičnim oblicima izvedeni kapiteli oltarne pregrade izgledaju stariji od fragmenata na kojima su prikazane divlje životinje, ptice i slični motivi, što je izvedeno pod utjecajem barbarskog ukusa. Vrlo duboka prvobitna piscina baptisterija pregrađena je kasnije u plitki kotao za krštenje polijevanjem.

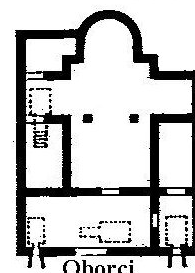
BAZILIKE U MAJDANU I OBORCIMA

U dolini Vrbasa su dvije bazilike: u Majdanu kod Mrkonjić Grada i Oborcima kod Donjeg Vakufa. Izvanrednost tih bazilika su tzv. krila, tj. pomoćne prostorije slične transeptu, između apside i naosa. U tim bazilikama nije nađeno postolje za oltarsku menzu, niti baptisterij. Veliki stupovi trijumfalnog luka i stupovi malog baldahina u jednoj od sporednih prostorija majdanske bazilike predstavljaju vrlo modificirane derivate korinških kapitela.

Bazilike u Majdanu i Oborcima gradili su, vjerojatno, isti majstori. Nisu u pitanju samo gotovo isti tlocrti i dimenzije, koliko jednaka građa, drveni krov, izbor kamena i njegov način slaganja, malter, pa čak i obnavljanje poda nakon požara. Majdanska je bazilika bila opremljena kamenim namještajem.

Majdan

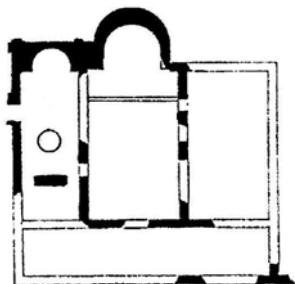

Oborci

BAZILIKA U MALOM MOŠUNJU

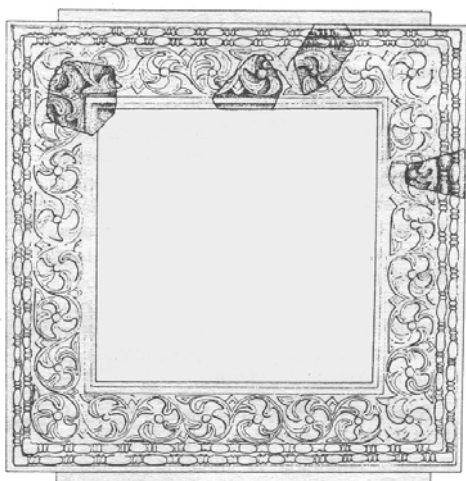
Bazilika na Crkvini u Malom Mošunju kod Travnika istražena je neznanstveno 1914. pa je njen tlocrt nepoznat. Od kamenog inventara sačuvalo se dosta zanimljivih komada, osobito baza stupa iz oltarne pregrade s prikazom kantarusa, vinove loze, ptice koja zoblje grozdove i ribe. Realistički način prikazivanja i profilirani okvir scene odaju antički rad koji se datira u 4. st.

Iz Mošunja potječe i ulomak ploče, možda pluteja, s prikazom povorke četiriju osoba (slika desno). Scena je uokvirena astragalom. Predvodnik povorke je muškarac, obučen u bogato nabranu haljinu s rukavima, koja seže do koljena, a u desnoj ruci drži predmet sličan štapu. Reljef po načinu obrade podsjeća na ploče pluteja u Dabravinama. Niz osoba, čitava mala povorka, izazivaju dojam da se tu radi o spomeniku iz ranog srednjeg vijeka, no opasac na muškarcu blizak je običajima iz vremena Istočnih Gota, a pojava astragala u okviru ploče u srednjoj Bosni neće biti mlađa od 6. st.

BAZILIKA U MOKROM

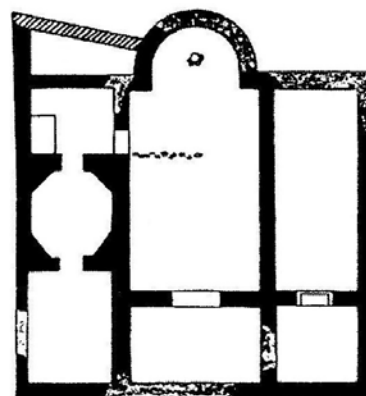
Bazilika u Mokrome u biti je naronitanskog tipa. Njene su bočne prostorije čak šire od ukupne dužine objekta, a narteks je kontinuiran i prati cijelu širinu građevine s bočnim prostorijama. Baptisterij je duga uska prostorija s upisanom apsidom i okruglim bazenom.

Bazilika je bila u upotrebi nekoliko stoljeća. Namještaj je raznorodan, pa je njegovo datiranje vrlo široko. Među izrazitije primjerke spadaju reljefi s prikazom lozice akanta, što je bio omiljen motiv već u klasično doba antike, no što je vrijeme odmicalo, to je prerastao u ornament sličan rozetama. Motiv akantusove lozice u Mokrom ne može se preciznije datirati jer se on javlja na raznim mjestima u rasponu od 4. do 6. st. Tom vremenu pripadaju i modificirani korintski kapiteli. Bazilika potječe iz ranog srednjeg vijeka.

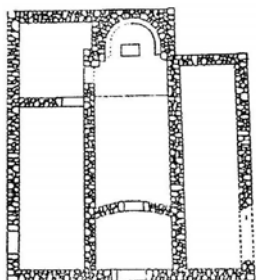
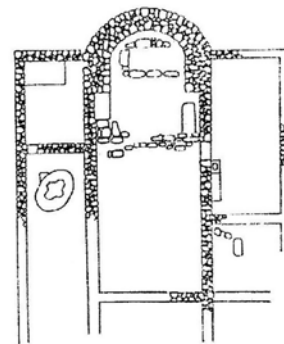
BAZILIKA U NEREZIMA

U Nerezima kod Tasovčića u području rimske naseobine postojala je bazilika uobičajenog naronitanskog tipa, s trodijelnim predvorjem, naosom, baptisterijem, memorijom i pomoćnim prostorom uz južnu stranu lađe. Ona ima osmerokutnu unutrašnjost baptisterija s križnom piscinom. Vrijeme gradnje možemo uzeti u širokom rasponu od provale Zapadnih Gota (401.) do 6. st.

BAZILIKA U KLOBUKU

Bazilika u Klobuku bliska je ostalim crkvama naronitanskog tipa. Njena specifičnost je naknadno dodavanje uskih i dugih prostorija. Baptisterijalni zdenac je izvana elipsoidnog, a iznutra križnog oblika (slika desno).

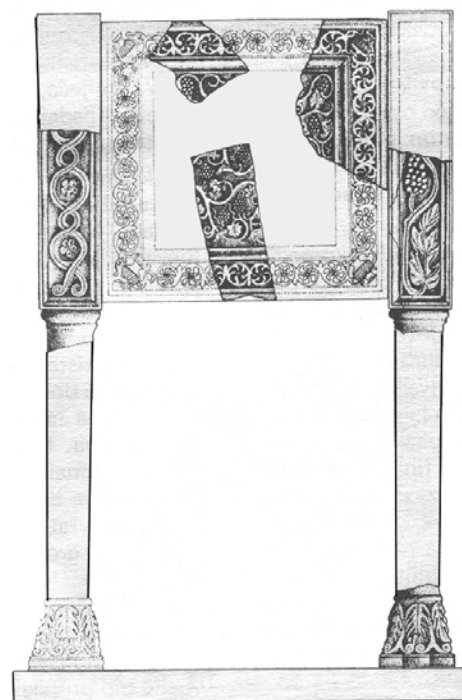
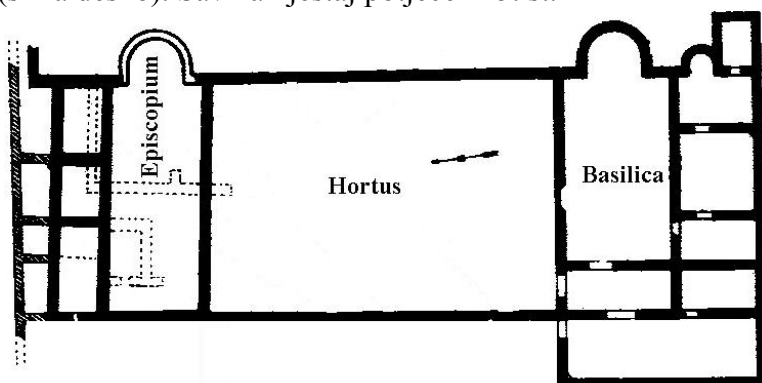

BAZILIKA U DOCIMA

Slična je i crkva u Docima s apsidom upisanom u istočni zid, te zakrivljenim ulaznim zidom iz narteksa u brod. Nije sigurno je li crkva imala baptisterij, ali to je vrlo vjerojatno (slika lijevo).

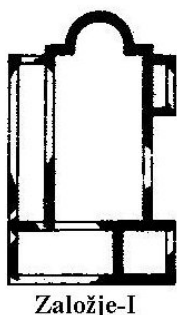
BAZILIKA U POTOCIMA

Bazilika u Potocima kod Mostara nije još istražena. Ipak su poznate neke pojedinosti građevine i nešto crkvenog namještaja (slika desno). Sav namještaj potječe iz 5. st.

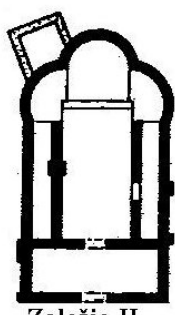

BAZILIKA U TURBETU

Uz baziliku je postojao i episkopij, a između njih *hortus* (slika gore lijevo). Iz bazilike u Turbetu kod Travnika nisu poznati fragmenti ukrasne arhitekture. Nalazi iz ove bazilike potječu iz 6. st., čime nije datirana i izgradnja.

Založje-I

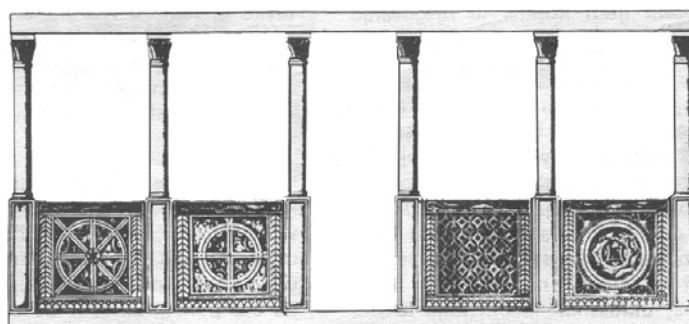

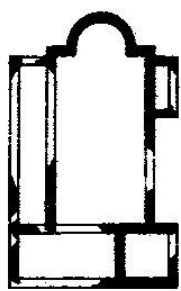
Založje-II

BAZILIKE U ZALOŽJU

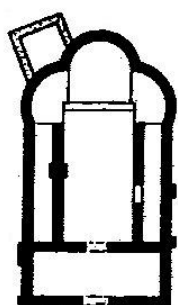
Bazilike u Založju (slika lijevo), isto kao one u Skelanima, predstavljaju dva istodobna i slična objekta u jednom naselju na raznim lokacijama. Jedino je sjeverna troapsidalna zgrada bila opremljena kamenim namještajem s bogatim uresom. Ukas ima izrazito

antički karakter ornamenata, i to je znak blizine kulturnih centara na Zapadu, osobito Salone (slika desno).

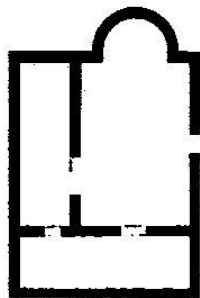

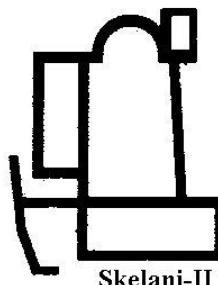
Založje-I

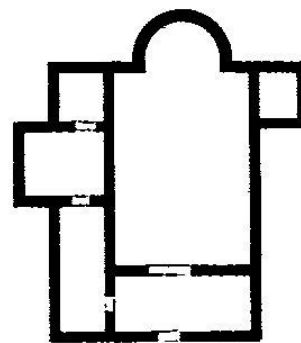
Založje-II

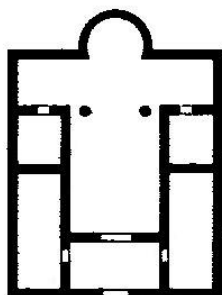
Šiprage

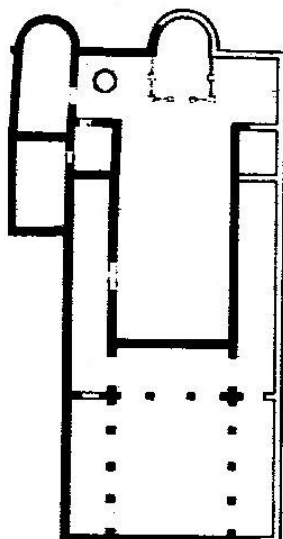
Skelani-II

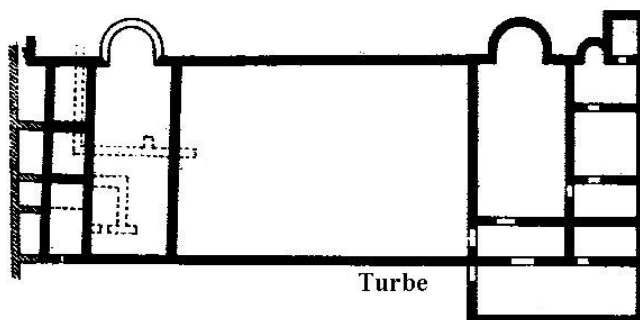
Skelani-I

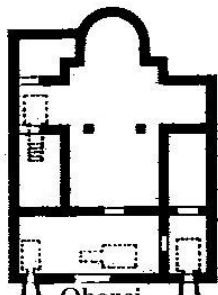
Majdan

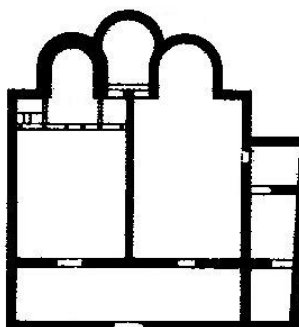
Blagaj-Japra

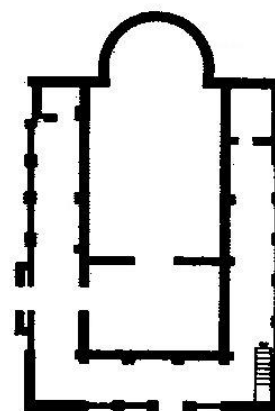
Turbe

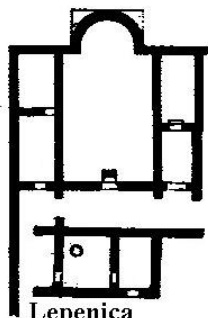
Oborci

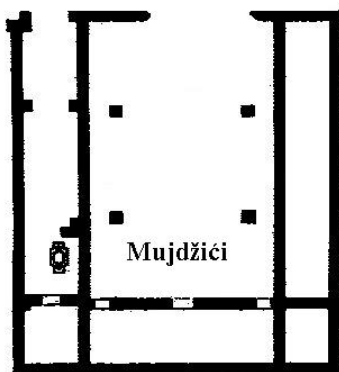
Zenica

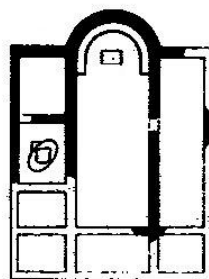
Breza-II

Lepenica

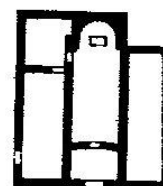
Mujdžici

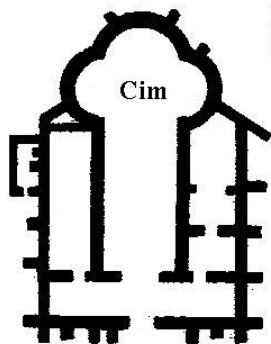
Klobuk

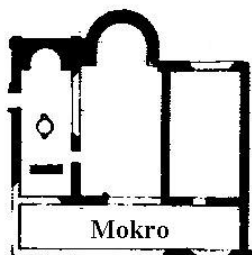
Borasi

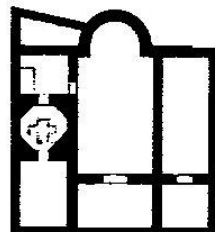
Doci

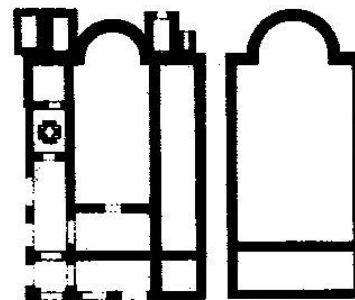
Cim

Mokro

Nerezi

Mogorjelo

CRKVENA PLASTIKA

Pojava bazilika u 2. pol. 4. st. zahtijevala je namještaj prilagođen potrebama liturgije i vjernika, dekoriran u skladu s novom religijom. Toj skupini predmeta pripadaju oltarne menze, elementi oltarne pregrade i ograda propovjedaonica, prozorski stupci, reljefi nad vratima...

Najvažniji primjer starokršćanske crkvene skulpture je salonitanska menza (slika desno) u obliku slova sigma (C), s arkadicama na rubu. Čini se kako je bilo 19 takvih arkadica u kojima su muške figurice odjevene u tuniku i palij što ih definira kao apostole, evanđeliste... U središtu je Krist s nimbusom i otvorenim svitkom. Desna strana nije očuvana. Na bazi se nalazi glava koja personificira vjetar te kit koji izbacuje proroka Jonu s palminom granom u ruci. U nedostajućem dijelu menze bile su vjerojatno arkadice s apostolima, dok je na bazi mogla biti scena Jone što se odmara pod lisnatom pergolom, kao na sličnoj menzi iz Sirmija. Ove su menze od prokoneškog mramora i bile su rasprostranjene po čitavom Sredozemlju, ali i u unutrašnjosti. Reljef je plitak, ali su rubovi mekani i zaobljeni. Figure su elegantne. Iznesena je pretpostavka kako je menza iz Salone kasnija kopija (6. st.) ranijih i kvalitetnijih (4.-5. st.), no prema frizurama bi se reklo kako pripada ranijoj skupini. Raniju dataciju sugeriraju i prirodnije oblikovani reljefi na bazi.

U Saloni i drugdje u zaleđu otkriveni su fragmenti menza s arkadicama, okruglih i u obliku slova sigma, ali bez figurica. To je skromnija varijanta istog tipa spomenika. Ove su menze mogle služiti kao oltari u crkvama, ali i kao obični stolovi u kućama i na grobovima.

Druge menze u salonitanskim crkvama i grobišnim oratorijima bijahu jednostavni pravokutni stolovi s obrubom (slika lijevo), ali bez ukrasa, osim jednoga ovula na vanjskim bridovima.

Gubitkom interesa za figuru kao detalji interijera javljaju se prikazi urezanih ili plastičnih križeva, Kristovih monograma sa slovima A, Q i sl. Takvi su motivi precizno i rafinirano izrađeni. Crkveni se namještaj najčešće izrađivao od domaćega vapnenca i on, iako ima standardni ukrasni repertoar, nije ujednačene kvalitete. Crkve su se zbog potreba kršćanske zajednice ubrzano gradile pa je i dekoracija jednostavna i već prethodno dogotovljena.

U 6. st. crkveni interijeri su često bili ukrašavani raskošnim namještajem od prokoneškoga mramora s križevima i Kristovim monogramima u kombinaciji s raznim dekorativnim, uglavnom geometrijskim elementima. Takav je namještaj stizao već dogotovljen s Prokonesa.

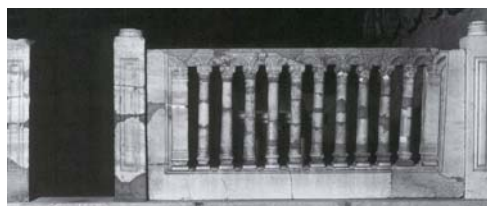
Plutej s monogramom biskupa Honorija iz Salone pokazuje vještinu kombiniranja slova na malom prostoru. Zanatska vrsnoća namještaja bijaše vrlo visoka. Osim pluteja i ambona upotrebljavaju se i kapiteli s listovima napuhanim kao da u njih udara vjetar, zatim u obliku košare, te sa životinjskim, najčešće ptičjim protomama. Za izradu dekoracija na tim kapitelima koristi se vrhunska a jour tehnika, što proizvodi snažne svjetlosne kontraste. Takvi se kapiteli javljaju u Eufrazijevoj bazilici u Poreču i prostazi katedralnog baptisterija u Saloni (slika desno). I ostali namještaj upotrijebljen u te dvije velike crkve bio je podrijetlom s Prokonesa. U Poreču je sačuvan gotovo sav namještaj, koji pokazuje rafiniranost te suzdržanu upotrebu figura (slika dolje, jeleni, jaganjci i ptice na plutejima).

Karakteristika im je plošnost. U salonitanskoj je katedrali oltarna pregrada bila izrađena od stupića što nose gredu urešenu nizom palmeta u arkadicama. Slična je pregrada

postojala u bazilici na Manastirinama (slika desno). Da su pluteji ponekad bili izrađivani po narudžbi i želji naručitelja-graditelja svjedoče biskupski monogrami (biskup Honorije u križnoj bazilici u Saloni, Eufrazije na impostima u Poreču, slika lijevo). Zanimljivi primjeri vrsne skulpturalne dekoracije otkriveni su u Gatima.

Najcjelovitiji primjer je ukrasna luneta oltara na kojoj je, kao središnji motiv, bilo prikazano brdo iz kojega istječu četiri rajske rijeke. Brdo flankiraju krupnije figure golubica sa strana izbočenog, ali malog križa. Kraj golubica je ključ i ručka za otvaranje vrata. Posebnost ovog prikaza je u tehničkom postupku rijetko korištenom na istočnom Jadranu – udubljena reljefna osnova bila je ispunjena štukom ili drugim materijalom pa se različitim materijalima i bojom postizao koloristički efekt. Ovakav način izrađivanja reljefa potječe iz Konstantinopola. Crkva u Gatima imala je još jednu dekorativnu posebnost – donji dijelovi zidova bili su obloženi pločama, često s figuralnom dekoracijom, vjerojatno s motivom jelena sa strana kantarosa i drugim ornamentalnim motivima. Oni su stilski srodni plutejima Eufrazijeve bazilike. I ploča oltarne pregrade bijaše vrlo bogato dekorirana (lišće koje izgleda kao da ga napuhuje vjetar).

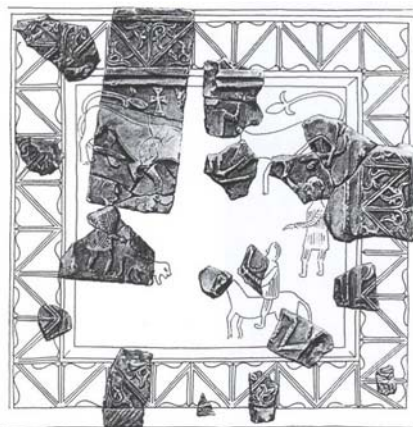
Među ostacima crkvenog namještaja od lokalnog vapnenca posebno se ističu tri fragmenta pluteja iz Lopuda. Na dvama fragmentima očuvale su se samo vitice loze i grožđe, a na jednom čovjek odjeven u

tuniku, ogrnut hlamidom, koji sjedi i nožem bere grožđe. Valja pretpostaviti da su se scene berbe nalazile i na druga dva fragmenta gdje su preostale samo vitice. Skulptura je prikazana dosta neuobičajeno – zapaža se mnogo rupica izrađenih brzorotirajućim svrdlom. Ovakva se tehnika obrade skulpture susreće u ranom 4. st., ali ovaj reljef je ipak nešto mlađi. Oblik pramenova na čelu čini se da pripada modi kasnokonstantinskoga ili postkonstantinskoga doba. Berba je dionizijski motiv koji je dugo bio vrlo popularan, a kasnije dobija i kršćansku simboliku.

Pravokutni reljefi s trokutastim zabatom obično su stajali iznad ulaza u crkve. Oni mogu imati razne motive, ali su najčešći prikazi križa i simboličkih životinja (ovce, ptice). Izrađivani su isključivo od domaćega vapnenca. Očito postupno dolazi do sve veće upotrebe križa kao središnjega motiva. Najluksuzniji takav reljef potječe iz mjesta Ubli na Lastovu. Na njemu križ i ovce uokviruje bršljanova vitica, simbol vječnog života. Prikaz je vrlo rafiniran s plastičnim i zaobljenim reljefom ovaca.

U dalmatinskim ruralnim sredinama javlja se zanimljiva plastika. U nekim se crkvama u unutrašnjosti često javljaju biblijski prizori, što je različito u odnosu na tematiku u priobalnom pojasu, gdje figure izostaju već u 4. st. (figuralne se kompozicije javljaju u jednoj primitivnijoj sredini). Te skulpture pokazuju neškolovani i naivni, ali autentični pristup, zbog kojeg je često dolazilo do pogrešnih datacija. U srpskim se znanstvenim krugovima isticalo da se radi o kasnosrednjovjekovnoj umjetnosti. Takvi ostaci otkriveni su na primjer u Crkvini u Zmijavcima kod Imotskog, zatim u Grabovcu u zaleđu Omiša te u Otoku kod Sinja... Nedvojbeno je sličnost te plastike s onom otkrivenom u Bosni i Hercegovini (Zenica, Breza, Dabravina, Mali Mošunj...) pa je riječ o pojavi koja je široko rasprostranjena i u dubokom zaleđu. Ta plastika pokazuje neobično ikonografsko iskazivanje biblijskih motiva. Na jednom

pluteju iz Crkvine u Zmijavcima nalazi se maštoviti prizor Danijela u lavljjoj jami (slika lijevo), a na drugom fantastične zvijeri (Danijelov san?). Jedan stupić pak nosi reljefe Adama u raj i iz raja izbačenog Adama (Grabovac, slika desno). Ti motivi se nisu oslanjali na razrađenu kršćansku ikonografiju, nego izranjaju kao inovacije. Čak se pojavljuju i prizori koji do

tada nisu bili poznati, što pokazuje da su kler i klesari sami stvarali nove teme.

Potreba da se kršćanske teme predstave nepismenim vjernicima iznjedrila je u zaleđu zapravo stilski bezvremenu umjetnost koja se može činiti kasnijom od stvarnog vremena nastanka. No, iskapanja u Crkvini (Zmijavci) i jasna stilski pripadnost crkvenoga namještaja iz Grabovca upućuju da je takva skulptura ipak iz starokršćanskog razdoblja. Prizori su veoma bogati i maštovito oblikovani na folklorno-popularni način, s vrlo gusto nanizanim likovima i dekorativnim pojedinostima. Iako takva plastika nije osobito česta u drugim krajevima Sredozemlja, ona ipak postoji.

SLIKARSTVO

Sredstva likovnog izražavanja morala su se s razvitkom kršćanstva mijenjati i prilagođavati teme novoj religiji. S druge strane, pristup motivu i tehnologija iskazuju kontinuitet. Iskustva ranijih razdoblja prevladavaju u početku, a kasnije će se razviti vlastiti stilski i kršćanski ikonografski put.

Freske su, kao i u ranije carsko doba, bile najomiljeniji način dekoriranja zidova i one su stilski, tehnološki i ikonografski bile znatno razvijene, ali su se očuvali skromni ostaci. Od prvih desetljeća 4. st. javljaju se grobne komore čije su strane bile fresko oslikane što ranije nije bio slučaj. Ožbukani zidovi tih podzemnih prostorija sadržavali su sepulkralno-simboličke prikaze (kantaros među paunovima, Kristov monogram među paunovima ili golubicama, Kristov monogram u vijencu, vegetabilni ukrasi, ptice, cvijeće...). Najkvalitetniji i najbolje očuvani ostaci slikarija pronađeni su na Manastirinama, Kapljuču i Marusincu (samo oni očuvani). Najvažniji prikazi bili su smješteni na užoj, čeonoj strani. Motivi su izrađivani u tradiciji kasnoga slikarstva katakombi. Dominiraju crvena, žuta, smeđa i plava boja. U kasnijoj fazi razvoja dolazi do degeneracije, pa se dekoracije s realističkim motivima pretvaraju u jedva prepoznatljive ornamente. Takve su grobnice otkrivene na južnim padinama nekropole na Manastirinama. Njih valja datirati u kasnije 5. st., nakon podizanja bazilike.

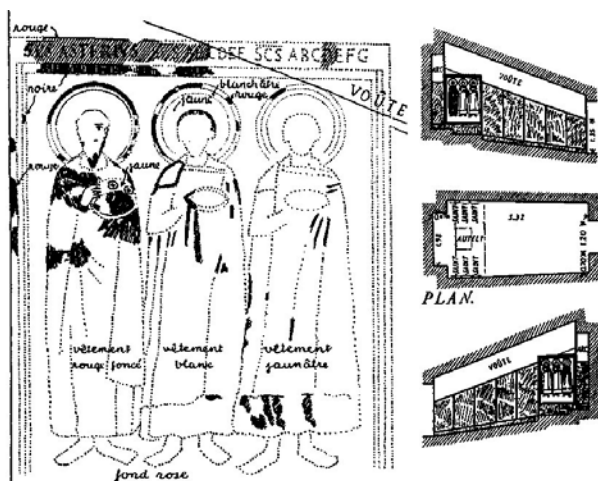
Slikarstvo je bilo vrlo razvijeno i u unutrašnjosti. Primjer su dva kvalitetna fragmenta iz **Varaždinskih toplica**. Na jednom je lik bradatog, starijeg čovjeka sa svijetložutom aureolom oko glave. Čini se kako je to prikaz nekog apostola, možda Petra (krupna i široka glava, gusta kosa i brada). Fragment je pripadao većoj kompoziciji s prikazom neke od scena s Kristom i apostolima kakve su bile popularne u 5. st. i kasnije. Freska je vrstan rad i sigurno nije izuzetak jer spada u umjetnički krug koji je dao nekoliko sjajnih ostvarenja na području Panonije, ali izvan Hrvatske. Takva ostvarenja nisu, do sada, otkrivena u Istri i dalmatinskom priobalju, no spomenuta je freska tehnikom, iako ne i repertoarom, bliska slikarijama u salonitanskim grobnicama.

Na drugom fragmentu je prikaz ograde i vegetacije (rajski vrt). To je fragment veće scene, koja je vjerojatno tvorila tematsku cjelinu s već spomenutim fragmentom. Dakle, u 2. pol. 4. st. neke kupališne prostorije bile su oslikane bogatim figuralnim kompozicijama.

Drugi primjer je freska u zabatu grobnice u **Budrovcima-Štrbincima**. Na trokutnoj ožbukanoj opeci vrlo je skicozno, sasvim drugačijom tehnikom i stilom, naslikan kantaros i dva pauna. Iznad kantarosa u krugu je kristogram, a poviše paunova manji kristogrami koji podsjećaju na zvjezdice. Prikaz je izrađen obrisnom tehnikom koju tvore crvene linije, a unutar figure nalaze se poneki detalji, dok sve ostalo ima boju pozadine. Ta je tehnika korištena i u salonitanskim grobnicama iz kasnijega doba. Takav postupak je bliži crtežu nego slikarstvu. Ova se grobnica datira u 4. st. pa bi tako u Panoniji istodobno egzistirale dvije različite slikarske koncepcije, pristupi temama i tehnike.

Poslije već spominjane tendencije pojednostavljivanja, gubitka kromatike i sklonosti ornamentalizaciji, ponovno oživljavaju figuralni motivi. Od kompozicije u oratoriju amfiteatra u

Saloni očuvala se vrlo izbljedjela asketska glava salonitanskoga mučenika Asterija. Čini se kako je freska 6. st. te je poslužila kao uzorak za apsidalnu kompoziciju mozaika oratorija sv. Venancija u Rimu s prikazom salonitanskih mučenika i porečkog konfesora Maura. Ako je to točno, proizlazi kako su neke ikonografske kompozicije naših krajeva iskorištene kao uzor vrhunskim ostvarenjima ranosrednjovjekovne umjetnosti.

Fresko-slikarstvo u Dalmaciji u kasnije doba često imitira mramorne obloge. **Marmorizirane freske** javljaju se na oblozi zdenaca u Naroni i Crkvini (Zmijavci), te zidovima bazilika i drugih zdanja u Saloni, Lovrečini, na zidovima krstionice u Poveljima... To je znak da su dekorativni motivi prevladavali, ali je razlog gospodarske naravi jer je oslikavanje freskama jeftinije od mramornih obloga. Mada je neobično da se u Istri freske gotovo uopće nisu očuvale, nema dvojbe da ih je bilo.

ŠTUKATURA

Štukatura je vrsta dekoracije zidnih ploha, reljefni ukras izrađen od štuka – mješavine pijeska i vapna te drugih dodataka za postizanje gustoće i čvrstoće. Štukatura se javlja u većoj ili manjoj mjeri tijekom mnogih razdoblja. Obilno su se rabile u starokršćanskim crkvama, ali su dosta loše očuvane. Fragmenti su se očuvali u episkopalnom kompleksu u Saloni, u križnom oratoriju bazilike Sv. Marije Formose u Puli i u Eufrazijevoj bazilici u Poreču (slika desno). Štukature u Poreču i Puli nalaze se *in situ* i pokazuju koja su se mjesta najčešće ukrašavala – lukovi među pregradnim stupovima crkvenih brodova, na ivicama vijenaca, uz rubove kupola... Štukature imaju obično vegetabilnu i ornamentalnu dekoraciju podijeljenu na polja, kao u Eufrazijani, ili pak figuralnu (ptice, križevi i girlande), u križnom oratoriju Sv. Marije Formose. *Stucco* dekoracije su veoma srodne sjevernotalijanskim i ravenatskim. Porečke su rafiniranije od pulskih, a ravenatske su općenito ikonografski i umjetnički bogatije od istarskih. Način postavljanja figuralnih i dekorativnih prikaza u geometrijski uokvirena polja strukturalno i ikonografski podsjeća na mozaike kakvi se javljaju, primjerice, u Vrsaru.

Štukature u Istri imale su sređeni raspored i motive koji su izrađeni prema strogoj podjeli prostora. Drugačiju koncepciju pokazuju očuvani fragmenti u Dalmaciji. Te su štukature bile obloga zidova i na njima su figure kaotično razbacane, a ne racionalno raspoređene u pravilnim poljima, kao u Italiji i Istri. Međutim, ta je dekoracija figuralno i simbolički bogatija. Tu se od dekorativnih motiva javljaju još i ribe, jelenovi... Osim nedvojbeno su ranije od onih u Istri.

SKULPTURA

U kasnoj antici postupno nestaje monumentalna javna skulptura. Vrlo rijetki su slavloluci i javne skulpture, iako se još uvijek sporadično pojavljuju, osobito u 4. st. Takvi javni spomenici su, primjerice, baze decennalia i stupovi tetrarha u Rimu, Galerijev slavloluk u Solunu te baza Teodozijeva stupa u Istanbulu, itd. Takvih spomenika praktično nema u Dalmaciji i Istri. Postupno zamire i portret. Ne pojavljuju se više simbolički reljefi na gradskim vratima. Jedna od rijetkih iznimki je križ na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače. Javne se skulpture na gradskim vratima i drugdje ne mijenjaju tijekom stoljeća kasne antike, jer one obično ne nose simboliku koja je izravno suprotna kršćanskom duhu. Upravo je za tu tvrdnju vrlo ilustrativan reljef salonitanske Fortune koji je nastao u kršćansko doba. Slično je i s drugim službenim prikazima, poput Viktorije s barbarinom i biste Rome u Aequumu. Vjerojatno je trebalo vremena dok se pučanstvo priviklo na križ kao simbol pobjede i apotropejski znak. Zbog toga valja pretpostaviti da je reljef na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače tek iz kasnijeg doba (kraj 6. st. ili rano 7. st.).

Križevi se počinju klesati na crkvama (obično na nadvratnicima). Križ je univerzalni simbol kršćanske vjere, ali sigurno ima i apotropejsko značenje. Primjer je križ i natpis koji zaziva božju pomoć za spas rimske države na nadvratniku bazilike na Manastirinama (slika gore).

Nadvratnici su pogodno mjesto za simboličku dekoraciju. Najčešće se na nadvratnicima nalaze centralni križevi u kružnici, obično grčkog tipa, ili se tu javljaju tri križa. Nešto luksuznija je varijanta kad je križ okružen s dvije ovce, kao u nadvratniku sjeverne crkve salonitanskog katedralnog sustava (slika dolje).

I druga skulptura postupno nestaje, jedino se prilično konzistentno može raspravljati o nadgrobnoj plastici, ali se i ona svodi na mali broj vrsta, uglavnom na sarkofage.

NADGROBNA PLASTIKA

Paralelno s afirmacijom kršćanstva i najranijim crkvenim objektima (kasno 3. ili rano 4. st.) pojavljuju se i neki prikazi koji nisu izvorno kršćanski – iskazuju vezu s **poganskom tradicijom** (krajem 3. st. javljaju se teme kao što je Dobri pastir ili druge pastoralne scene). Unatoč tomu oni su bili bliski kršćanima, jer se tu javljaju biblijski pasusi, parabole koje sadrže pastirsku tematiku. Ranija je ikonografija, pod uvjetom da ne vrijeđa kršćanski duh, bila prihvatljiva kršćanima.

Kamenoklesarske **radionice** su nastavile raditi za pogane, ali i za kršćane. Da bi preživjele one su bile prisiljene u kratkom vremenu stvoriti novi ikonografski repertoar. Osobito osjetljivo doba za kršćane, a i radionice, je doba progona. Temeljna je dvojba kako sačuvati nepokolebljivost vjernika, a u isto ih doba ne izložiti opasnosti. Najpogodniji su bili neutralni motivi koji se mogu tumačiti na oba načina.

Među brojnim takvim spomenicima posebno je važan **sarkofag**

Dobrog pastira nađen na Manastirinama u Saloni. Skulpturalni program tog sarkofaga jedinstven je u čitavom kršćanskom svijetu.

Pod arkadama se pojavljuju, okruženi pratnjom muškaraca, žena i djece, veći likovi pokojnika. U sredini prednje strane, unutar arhitektonske dekoracije - edikule s tzv. sirske zabatom smješten je pastir s ovcom na leđima. Sam prikaz pastira ne daje pouzdane

elemente za utvrđivanje vjerske pripadnosti vlasnika. Blaga indicija je izvorno kršćansko okruženje sarkofaga. Tumačenju prikaza pomaže škrinjica na kojoj pastir nema nimbus kao Krist na drugim poljima istog relikvijara. Sasvim je jasno kako je on shvaćen u smislu Lukina i Matejeva, a ne Ivanova evanđelja, gdje Krist sebe izravno naziva Dobrim Pastirom. U dva sinoptička evanđelja, naime, donosi se parabola o dobrom pastiru koju Krist sam pripovijeda, ali se s njim ne uspoređuje. Tema Dobrog pastira u kršćanskoj interpretaciji je izrazito spasiteljska i pogodna za sepulkralni simbolički jezik. Valja imati na umu da je sarkofag Dobrog pastira nastao u nesigurno doba prvog ili drugog desetljeća 4. st., kad su rijetke nedvosmisleno kršćanske teme i često se pribjegava sadržajima koji pružaju mogućnost dvosmislenoga tumačenja (pastoralni motivi).

Reljefi ovog sarkofaga sumiraju stara iskustva i promiču nova, kasnoantička. Rezultat je iznimna umjetnička kvaliteta. Sarkofag je nastao na matrici arhitektonskih sarkofaga kakvi su se izrađivali u Saloni i drugdje na Jadranu, ali je isklesan po posebnoj narudžbi i tako dobio razvijenu ikonografiju.

Sarkofag Dobrog pastira nije jedini pastoralni prikaz u Saloni (npr. Sarkofag Julije Aurelije Hilare, slika desno). Ima **više fragmenata** koji se

datiraju u vrijeme prijelaza s poganstva na kršćanstvo. Ranije ih nema, a kasnije posve nestaju. Zato, kao i zato što je najveći broj njih otkriven u kršćanskim ambijentima, treba pretpostaviti da je uspostavljena veza pastoralnih prikaza s novom religijom.

Promjenu motiva bilježi i jedna grupa spomenika koja je u izravnoj vezi sa sarkofazima – **skulpture sa stražnjim potpornjem**. One su bile središnji nosač stola ili nekog drugog predmeta (fontane i sl.). Dvije takve fragmentirane figure, imale su oblik pastira s ovcom na leđima. Obje su od prokoneškoga mramora i vjerojatno izrađene u Saloni.

Kad je riječ o **pastoralnim temama** valja imati na umu kako je njihova popularnost došla do vrhunca u doba naglog širenja kršćanstva krajem 3. i početkom 4. st.

U ranije doba na kršćanskim se grobljima pojavljuju i neki poganski motivi, kao na **sarkofagu s motivom Hipolita i Fedre**. On je

otkriven na Manastirinama. Pitanje je upotrebljavaju li kršćani poganske teme ili se pojava tih motiva objašnjava time da se pogani i kršćani ponekad ipak pokapaju na istom groblju. U svakom slučaju nije postojao nepremostivi jaz poganstva i kršćanstva, barem kad je riječ o "blažim" poganskim motivima. Ovaj je sarkofag izrađen u radionicama Rima i posljednja je stepenica u stilskom razvitku tog mitološkog motiva. Tri scene mita koje su na ranijim primjercima bile odjelite, praktički su se stopile u kontinuirani friz, a sve figure imaju istu visinu, bez obzira sjede li ili stoje. Sve suvišno odstranjeno je, pa čak i pozadina između likova. Taj je sarkofag jedan od pokazatelja da su neke rimske radionice u 2. pol. 3. st. bile pod odlučnim utjecajem antičkih sarkofaga, što se produžuje sve do prvoga desetljeća 4. st., doba nastanka salonitanskog sarkofaga.

Radionice u Rimu početkom 4. st. postupno se orijentiraju na kršćanske teme. Za razliku od ostalih (Atena, Dokimenion), one jedine rade i u starokršćanskom periodu. S promjenom motiva ne mijenja se oblik sarkofaga i poklopca, dok likovni izraz slijedi ranije forme friznih sarkofaga s motivima koji se protežu čitavom prednjom stranom. Zapažaju se samo stilske promjene.

Rimskim radionicama pripada i sanduk sarkofaga s **prikazom prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora**. Tema se sastoji od dvije grupe figura: Izraelaca u bijegu (desno) i

Egipćana koji ih progone, čija prethodnica već propada u moru (lijevo). Drugačiji način raščlanjenja može se vidjeti na njegovoj stražnjoj strani gdje je u sredini lik orantice, a na krajevima mladi apostoli u aklamirajućem položaju. Između ta tri polja su strigili. Takvo raščlanjenje je karakteristično za rimske radionice. Sarkofag je izuzetno ostvarenje iz posljednjeg desetljeća 4. st.

Polja odvojena strigilima nalaze se na sanduku **sarkofaga u splitskoj katedrali** u kojem je smješten

kovčežić s relikvijama Sv. Domnija. U središnjoj niši je mladi pastir, a prema rubovima su polja strigila. Pripada trećoj četvrtini 4. st.

Sačuvano je još nekoliko **fragmenata** sarkofaga radionica u Rimu.

U Poreču se čuvaju četiri fragmenta, čini se dvaju sarkofaga.

Jednom pripadaju dva fragmenta poklopca: jedan s Danijelom u lavljoj jami, a drugi s likom apostola. Druga dva pripadaju sanduku: jedan prikazuje apostole odvojene stablima, a drugi apostole u otvoru gradskih vrata. Moguće je da sva četiri fragmenta pripadaju istom sarkofagu. U tu radioničku grupu spada i fragment u crkvi sv. Frane u Splitu s prikazom apostola i kralja Davida. U prezbiteriju bazilike na Manastirinama očuvan je jedan čitav, ali ne osobito velik sanduk bogato profiliran i ukrašen isključivo strigilima.

U zbirci Benko Horvat nalazi se **fragment** na kojem je sačuvana samo **glava mladahnog Krista** s vrpcom na glavi. Taj je fragment pripadao skupini identičnoj primjercima na obali (Split, Poreč). Nađen je u Sisku čime smo dobili najsjeverniju točku takvog importa.

Sve ovo pokazuje da je **rimska produkcija** bila cijenjena u ovim krajevima i da import prestaje tek s prestankom produkcije u samom Rimu, u osvit 5. st. Već ranije se ugasila produkcija atičkih i dokimejskih sarkofaga, pa je preostao još samo import **mramora iz Prokonesa**. U Dalmaciju i Istru importirani su grubi blokovi, polufabrikati od prokoneškoga mramora koje je tek trebalo oblikovati. Na tom otoku u Mramornom moru izrađivala se u cijelosti samo arhitektonska dekoracija.

Od prokoneških se blokova izrađuju sarkofazi s arhitektonskom raščlambom, ali oni iščezavaju iza sred. 4. st. Za datiranje je osobito važan primjerak na **Manastirinama**, s likovima pokojnika u čijem se natpisu spominje *ecclesia* što upozorava kako je kršćanski i iz doba kada skrb za groblja preuzima crkva. Na prednjoj ploči sanduka iz **Pule** je lik pokojnice ispred zavjese koju drže nagi eroti, a sa strana su adorantice. Tu je još uvijek nazočan spoj kršćanske i neutralne poganske tematike, što je svojstveno prvim desetljećima 4. st.

Djelatnost **radionica** koje su upotrebljavale pretežno lokalni vapnenac možda se čak povećala u kasnoj antici.

Ti sarkofazi i dalje imaju arhitektonski volumen i

trodijelno raščlanjenje prednje strane. U sredini je tabula s natpisom, a bočno su polja koja mogu, ali ne moraju biti ukrašena. Iz takvih prostora iščezavaju eroti, a pojavljuju se likovi poput pastira. Poklopac je i dalje arhitektonskog tipa, s akroterijima u kojima su još uvijek portreti, ali i oni će brzo

nestati. Među posljednjim primjerima su **portreti Aurelija Satrija i Aurelije Maksime** na poklopcu koji je pokrивao

grobnicu isklesanu u živoj stijeni. Spada u konstantinsko doba.

Nešto kasniji su oštećeni **portreti** djevojčica **Sofronije** i **Petronije** na sarkofagu u memoriji br. VII na Manastirinama. Jedna djevojčica u ruci drži gavrana ili sličnu pticu. Portreti su nemarno izrađeni, a osim toga izrađeni na prethodnima, čiji se rubovi još vide. Već sredinom 4. st. postupno se gubi svaki interes ne samo za figuru i portret, nego i za raskošnije raščlanjenje.

Na sarkofazima se postupno pojavljuju **kršćanski simboli** - Kristovi monogrami, križevi, golubice i slično. Ti motivi, barem u 4. st., zauzimaju sporedne pozicije na akroterijima, bočnim stranama poklopca, u ansama, a nerijetko i na sanducima. Jedan od razloga takvog smještanja je činjenica kako su zbog gomilanja sarkofaga na nekropolama motivi i natpisi uklesani na onim mjestima koja su oku dostupna. Na poklopcima ponekad se pojavljuju simbolički prikazi – Kristovi monogrami sa slovima A i Ω, čak okruženi golubicama. Na jednom takvom poklopcu opažaju se i tragovi crvene boje.

U središnjem zabatu jednog sarkofaga iz Salone prikazan je prizor **jaganjca na brdu** iz kojega istječu rajске rijeke, a u akroterijima su jaganjci (u svakom po tri) koji predstavljaju apostole. Sarkofag bi mogao biti izrađen po uzoru na ravenatske primjerke iz 5. st., a predstavlja zasad jedinstven primjerak na našim prostorima.

Nestankom tabule nestalo je trodijelne prednje strane što je do tada bila najuobičajenija **raščlambena shema** lokalnih sarkofaga. Natpis se slobodno upisuje na prednjoj strani. Jedan takav točno datirani sarkofag na kojem nema ničeg osim natpisa pripadao je salonitanskom biskupu **Primu** koji je umro oko 325. On je rječit primjer nove koncepcije salonitanskih radionica. Od tada su takvi sarkofazi dosta česti, ali ipak stare forme ne iščezavaju u cijelosti.

Ponekad se **natpis** nalazi i na drugim mjestima (poklopac, bočne strane), što je prije bilo nezamislivo.

Zanimljiva metamorfoza sarkofaga događa se u 6. st. kad, obično u središtu sanduka, izranja veliki **plastični križ**, najčešće s patenom na spoju krakova. Tako ukrašeni, ali i skroz glatki sarkofazi izrađivani su na Braču i u Saloni, a prodavali su se

i na zapadnoj obali Jadrana. Kamenarska produkcija Dalmacije po prvi put postaje zanimljiva i širem izvandalmatinskom tržištu. Njihovu pojavu s druge strane Jadrana ne potvrđuje samo motiv nego i materijal (brački bituminozni vapnenac) i ta je pojava na zapadnoj obali Jadrana znak je da je tamošnje tržište slabo opskrbljeno.

Tijekom 5. st. lokalni sarkofazi ponekad mijenjaju **oblik poklopca**. Pojavljuju se polukružni pokrovi, što sliče poklopcu škrinje. Katkada se na tjemenu takvog poklopca po dužini proteže plitak plastični

križ. Stari oblici (trodiyelna ili glatka prednja strana te poklopac u obliku krova kuće) ne nestaju. Oni ostaju u upotrebi do potkraj 6. st.

U to doba prema sličnim shemama izrađen je i luksuzni **sarkofag** od prokoneškog mramora koji je danas iskorišten kao nosač glavnog oltara **u crkvi u Kaštel Lukšiću**. Na njemu se javljaju motivi gotovo identični onima što rese pluteje bazilika i drugih elemenata namještaja. U središtu prednje strane je križ u krugu iz kojega se izvijaju vitice čiji su završetci ukrašeni bršljanovim listom. Vitice su na donjoj strani tvorile Heraklov čvor, a sa strana križa je po jedan prikaz ovce u plitkom reljefu.

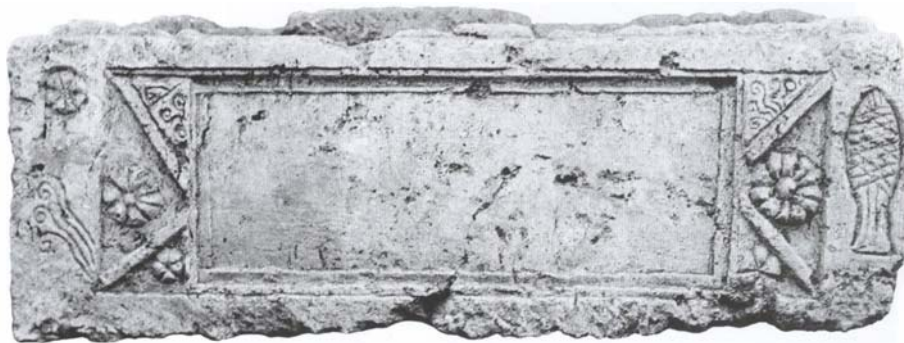
Na istočnoj obali Jadrana **figura** je postupno počela gubiti svoje mjesto već sredinom 4. st. i gotovo će posve nestati. U najboljem slučaju preostaju samo puke dekoracije. Čini se da nigdje u kršćanskom svijetu ne postoji tako drastično napuštanje likova kao u Dalmaciji.

Sarkofazi izrađivani **u Istri** duže zadržavaju figure. O tome svjedoče poklopci s portretima pokojnika koji se mogu datirati u 5. st. I simboličke figure, poput vijenaca, golubica... ubrzo nestaju. No, lokalna produkcija sarkofaga u Istri nije toliko masovna kao u Dalmaciji.

U **Panoniji** se rade sarkofazi slični onima iz ranijeg doba. Njihova je odlika velika tabula bez ansa, najčešće s natpisom. Sa strana tabule u prostorima koji završavaju noričkom volutom stoje ponekad likovi muškarca i žene. Ti se sarkofazi po svoj prilici rade do ranokonstantinskog razdoblja. Najljepši primjerak je **sarkofag iz Velikih Bastaja** koji, osim stojećih likova

pokojnika na prednjoj strani, ima motiv lavova sa strana kantarosa na bočnim stranama. Bilo je u Panoniji i sarkofaga čiji su oblici identični dalmatinskim primjercima. Jedan primjer potječe iz

Vinkovaca i ima središnju anepigrafsku tabulu te ukrase koji su vjerojatno naknadno uklesivani (rozeta i riba), što bi upućivalo na kršćanski karakter spomenika.

SALONA (MARTIA IULIA VALERIA SALONA FELIX)

POVIJEST KRŠĆANSTVA U GRADU

Kršćanstvo se u hrvatskim krajevima počelo širiti u prvim stoljećima poslije Krista. Vjerojatno je apostol **Pavao** posredstvom svojih učenika propovijedao na području provincije Dalmacije. U *Poslanici Rimljanima* navodi kako je kršćanstvo proširio do Ilirika, a u *Drugoj poslanici Timoteju* da je **Tita** poslao u Dalmaciju. O ranom širenju kršćanstva nema drugih pouzdanih izvora, ali ima legendi. Tako Epifan navodi kako je u Dalmaciji boravio evanđelist **Luka**, no to je nepouzđano.

Materijalnih tragova kršćanstva nema prije sred. 3. st., no zaključci kako je kršćanstvo ugušeno vrlo brzo poslije prvih misija nisu ispravni, jer se u početku kršćani nisu bitno razlikovali od ostalih povanjskim obilježjima.

Vjerojatno su snažne pomake u širenju i afirmaciji kršćanstva načinile misije koje su u **2. pol. 3. st.** djelovale u Dalmaciji. Tada mučenička smrt sustiže biskupa **Venancija** u doba cara Valerijana ili Aurelijana. Nešto kasnije mnogi drugi pripadnici crkvene hijerarhije, uglavnom orijentalnog podrijetla, padaju kao žrtve žestokih **Dioklecijanovih progona 304.** Ti su mučenici postali kršćanski heroji koji su svojim držanjem svjedočili istinu o Kristu. Progoni su pogodili Salonu, jer je bila sjedište provincijalne administracije. Strategija kršćanskog vjerovjesništva polazila je iz glavnog grada, a zatim se širila centrima provincija, da bi tek kasnije prodrla u manja središta i seoske regije. Time je Salona bila i kršćansko središte u provinciji i mjesto gdje je kršćanstvo pustilo najdublje korijenje. Salonitanska crkva je pretrpjela snažne udarce, ali su vjerski heroji bili temelj njezinog ugleda. Žrtve progona 304. su **mučenici**: *Domnio* (Duje), *Septimus*, *Anastasius*, *Asterius*, *Felix*, *Gaianus*, *Antiochianus*, *Telius* i *Paulinianus*. Arheološki su dokazani svi nabrojani osim *Felixa*. Felix je potvrđen samo u povijesnim izvorima, a *Victuricus* i *Hermogenes* ni u povijesnim izvorima ni arheološki. Nije pouzdano jesu li svi zaista umrli mučeničkom smrću ili su neki samo pretrpjeli za vjeru, no na kraju su svi dobili isti status.

U Saloni je moguće utvrditi kontinuitet biskupa od kraja 3. do početka 7. st.

SALONITANSKI MUČENICI

Najznačajnija ličnost vezana uz početke kršćanstva u Saloni bio je biskup **Venancije**. Došao je iz Rima. Njemu se može pripisati uređenje prvog oratorija i organizacija crkve u Saloni. On je započeo vjerovjesništvo prema jugu (Narona) i sjeveru. Njegovo biskupovanje valja smjestiti u Valerijanovo doba (253.-260.), u početku kojeg je za kršćanstvo bilo povoljno razdoblje, dok su u posljednje tri godine (257.-259.) nastupila teška progonstva. U te tri godine valja datirati Venancijev martirij.⁴³

⁴³ Đ. Basler navodi kako je dugo vremena sv. Venancij smatran prvim biskupom Salone, ali je to neprihvatljivo, jer je to tek pobožna legenda bez povijesne osnove. On drži kako je Venancije pošao u misije prema Tomislavgradu te je tu nastradao, a za Salonu se veže tek nakon što su kosti, po stjecanju vjerske slobode 313., ili krajem 4. st. kad su neki krajevi Dalmacije bili ugroženi od barbara, one prenesene u baziliku mučenika Anastazija na Marusincu.

Nije poznato je li bio posvećen neki Venancijev nasljednik, tj. je li se održao kontinuitet. Izgleda da nije. Rim nakon Venancijeve smrti nije više prisutan u Saloni sljedećih četrdeset godina, što otvara vrata uspjehu istočne propagande.

Krajem 3. st. **Domnio**, porijeklom možda iz Antiohije, postaje salonitanskim biskupom. Za njega je salonitanska kršćanska zajednica stekla snagu. Oratorij koji je ustrojio Venancije svakako je Domnio obnovio. Taj će oratorij dugo zadržati istaknuto mjesto u kasnijem episkopalnom centru. Iz *Vita Domnija* saznaje se kako je sagradio katedralu. Vjerojatno se radilo o nekoj manjoj crkvi ukoliko je takva postojala na mjestu južno od kasnije katedrale.

Biskupovao je čini se u Dioklecijanovo doba, te je u najvećem progonu kršćana mučen i ubijen 10. travnja 304. po naredbi prefekta Marka Aurelija Julija. Pokopan je u grobnoj zoni na sjeveru grada. Nakon što je grobnica koja je primila njegove relikvije uređena, na nju je položena mensa s oznakom datuma depozicije i njegovim imenom. Oko 40-45 kršćana bilo je mučeno prigodom hapšenja i osude Domnija, vjerojatno dan prije njegova smaknuća.

Nakon Domnija, između 11. i 18. travnja, mučeni su svećenik **Asterius**,⁴⁴ đakon **Septimius**, četiri laika: **Antiochianus**, **Gaianus**, **Telius** i **Paulinianus** (ti laici i svećenik Asterije pokopani su nedaleko od mjesta njihova martirija – salonitanskog amfiteatra – gdje će se sredinom 4. st. podići prva salonitanska cimiterijalna bazilika – Kapljuč). Za đakona Septimija se pretpostavlja kako bi mogao biti pokopan sjeverno od gradskih bedema u neposrednoj blizini Domnijeve grobnice. Pod istim prefektom mučen je 26. kolovoza **Anastazije**. On je živio u Akvileji i radio na bojanju tkanina. Željan mučeništva došao je Salonu. Sa žrvnjem oko vrata bačen je u salonitanski zaljev. Njegovo će tijelo krišom pokopati i zatim u obiteljski mauzolej sahraniti matrona Asclepija. Taj mauzolej, podignut početkom 4. st., postat će generator cimiterijalnog sklopa na Marusincu.

Godina mučeništva sv. **Feliksa**, propovjednika i misionara iz *Epetiuma* (Stobreč) nije sigurna. Pokopan je na mjestu "Vrbovnika". U 5. st. tijelo mu je preneseno u jugozapadni dio Dioklecijanove palače, gdje je bilo starokršćansko groblje i tu je podignuta njemu posvećena kapelica. U 11. st. mu je sagrađena crkva. Danas se njegovo tijelo čuva u crkvi sv. Frane na Obali.

U takvoj situaciji kormilo salonitanske crkve preuzima Domnijev nećak **Primus**, i, po svoj prilici, zadržava ga tijekom prve četvrtine 4. st. S Milanskim ediktom nastupilo je doba tolerancije i mira.

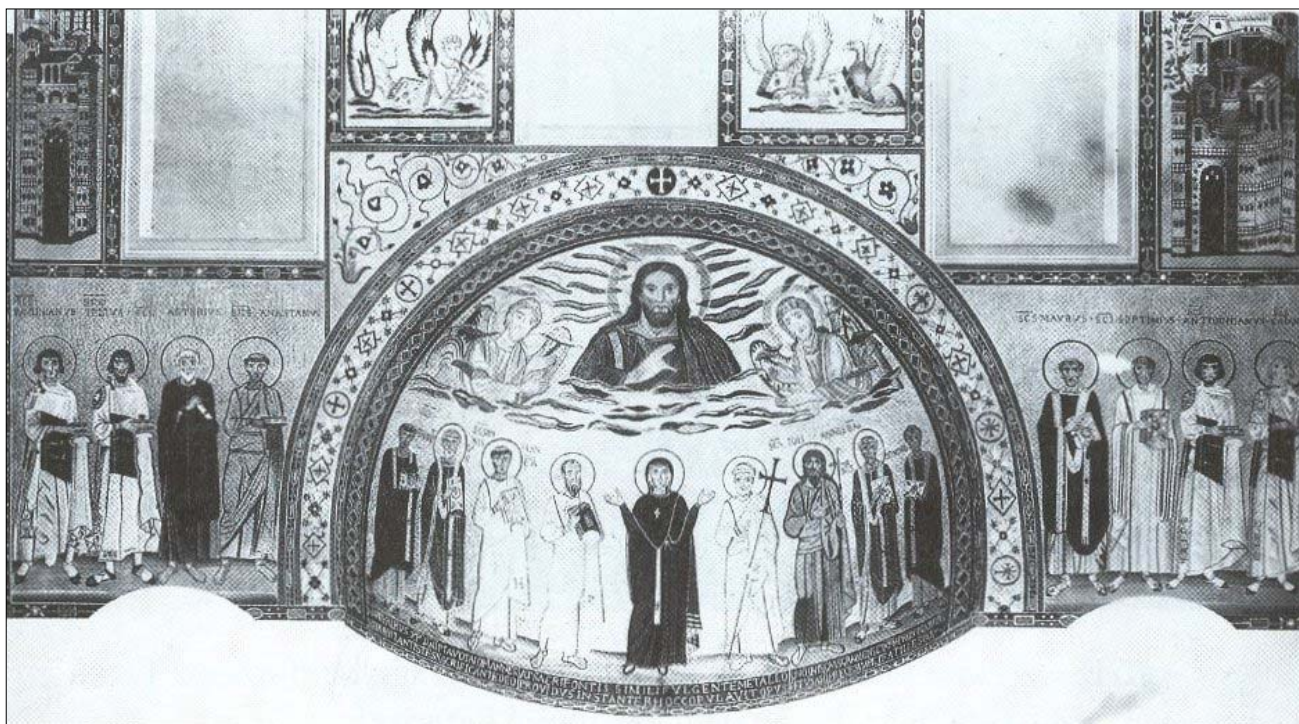
Po Basleru, Venancij bio prezbiter ili biskup grada Narone u 2. pol. 3. st. Njegov je kult stigao sve do Toleda u Španjolskoj i u Camerino u Italiji. Prema španjolskim hagiografijama biskup toletanski (tj. salonitanski) sv. Venancije pošao je iz Narbonne, tj. Narone u Panoniju u misije Dalmatima gdje je mučenički zaglavio. To se dogodilo 270. Drugi martirologij – Kronika grada Camerino u srednjoj Italiji, sastavljena u 13. st., locira njegovo mučeništvo u Delminium. Basler drži kako blijeđenje kulta sv. Venancija nije bilo prouzrokovano samo potpunim razaranjem crkava i tradicija u zaleđu provincije Dalmacije početkom 7. st., već i činjenicom kako on svojom djelatnošću nije bio vezan uz Salonu, a k tomu je i umro ranije od drugih mučenika.

⁴⁴ Asterije je na lateranskom mozaiku prikazan kao svećenik sa svitkom u ruci. Na Kapljuču je otkriven njegov mozaik, a na Manastirinama mramor s njegovim imenom te u kapelici u amfiteatru dio njegova imena (4 slova).

Vjerojatno je upravo Primus podigao katedralu za pobjedničku crkvu. Njegov je jednostavni sarkofag, bez ikakva ukrasa, s natpisom "*Primus episcopus*", s datumom depozicije i oznakom njegova srodstva s Domnijem, bio položen u neposrednoj blizini Domnijeve grobnice, u kapeli koja je vjerojatno bila sagrađena kako bi se u njoj častili salonitanski mučenici.

Afirmacija kršćana u gradu bila je postupna, ali stalna, te je stoga doživjela svoj prvi vrhunac tek početkom 5. st., gotovo stoljeće nakon Prima, za kojega je crkva stala sigurno na nove temelje. Odnosi između poganstva i kršćanstva bili su uglavnom tolerantni. Još u početku 5. st. poganski je duh bio prisutan. U 4. st. održavaju se zacijelo uz kršćansku i rimska i židovska vjerska zajednica, te – barem u 1. pol. 4. st. – zajednice koje prakticiraju metroački kult, egipatske kultove i mitraizam.

Relikvije salonitanskih mučenika su, osim onih sv. Dujma, u akciji opata Martina (641.) prenesene u Rim i pohranjene u negdašnjem konsignatoriju uz lateranski baptisterij koji od tada nosi ime oratorija sv. Venancija. Relikvije sv. Dujma zadržao je u Splitu prvi splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin. O prijenosu kostiju dalmatinskih i istarskih mučenika u Rim govori knjiga s kratkim životopisom rimskih papa, zvana *Liber pontificalis*. U tom djelu nalazi se kratki životopis pape Ivana IV. (639.-642.) po čijem je nalogu opat Martin prenio relikvije u Rim.

Mozaik iz Venancijeve oratorija u Lateranu

TOPOGRAFSKI PREGLED CRKVE ARHITEKTURE U SALONI

Episkopalni kompleks

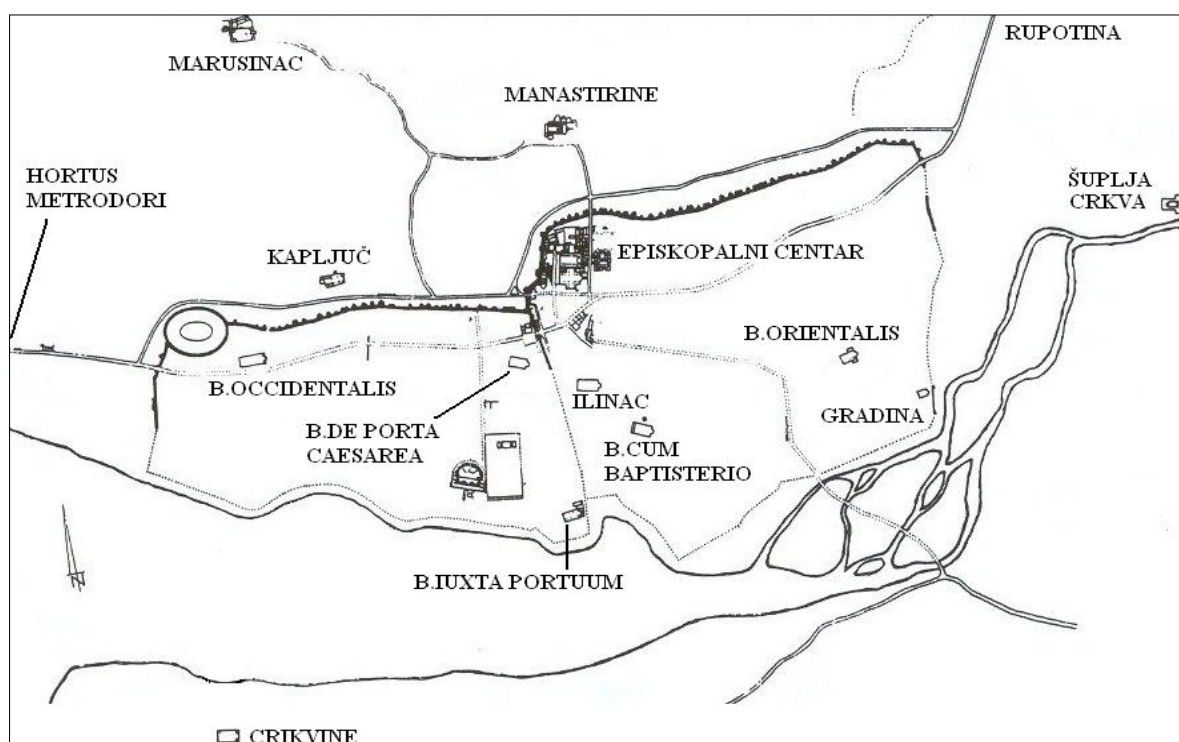
- najraniji kršćanski oratoriji – oratorij A i oratorij B
- velike dvojne bazilike s narteksom – basilica urbana (sjeverna bazilika) i južna bazilika
- biskupija (episkopij)
- baptisterij (krstionica)

Groblja

- Manastirine – bazilika sv. Domnija
- Marusinac – martirij sv. Anastazija, bazilika, *basilica discoperta*
- Kapljuč – bazilika pet mučenika (Asterije, Antionijan, Gajan, Paulinijan, Telij)
- Hortus metrodori
- Rupotina
- Crikvine ili južno groblje

Bazilike van episkopalnog kompleksa

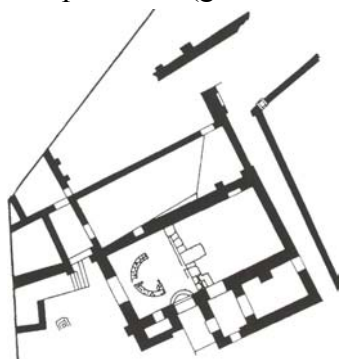
- *Basilica occidentalis*
- *Basilica de porta Caesarea*
- Bazilika na lokalitetu Ilinac
- *Basilica cum baptisterio* (tzv. arijanska)
- *Basilica iuxta portuum*
- *Basilica orientalis*
- Crkva na Gradini

KRONOLOŠKI PREGLED CRKVENE ARHITEKTURE U SALONI

U Saloni možemo izdvojiti četiri velika perioda crkvenih gradnji:

- kraj 3. st. – početak 4. st.
- početak 5. st. (episkopalni centar)
- kraj 5. st. – početak 6. st. (ostale gradnje u gradu)
- 1. pol. 6. st. (građevine s centralnim planom).

3. ST.

Prvi se arheološki tragovi kršćanske arhitekture na području Dalmacije pojavljuju nešto iza sred. 3. st. Najrječitiji su tragovi ostaci tzv. crkava u privatnim kućama (*domus ecclesia*). Najstariji i najcjelovitiji primjer je dvoranska crkva u Saloni – tzv. **oratorij A** (slika lijevo).

3. ST.

- oratorij A

4. ST.

- oratorij B
- konstantinska ili postkonstantinska crkva ispod kasnije južne bazilike
- cemeterijalni kompleksi: Kapljuč (memorija Asterija početkom 4. st., bazilika pet mučenika sredinom 4. st.), Manastirine (memorijalne kapele) i Marusinac (mauzolej sv. Anastazija)

4. ST.

Obično se smatra da tzv. **oratorij B** čini s oratorijem A dio crkvenoga ansambla. Teško je da su dva crkvena objekta iz istog doba podignuta na tako malom prostoru, pa je vjerojatnije ovo zdanje kasnije.

Oko sredine 4. st. započinje izgradnja monumentalnih bazilika i to u gradovima i na grobljima izvan gradskih zidina. Prve takve bazilike jednostavnog su longitudinalnog tlocrta. U Dalmaciji imaju polukružnu izbočenu apsidu. Riječ je o pojednostavnjenom bazilikalnom planu sa sporednim prostorima. Obično svaka bazilika ima *narthex* te *prothesis* i *diakonikon*, a kod značajnijih primjeraka i baptisterij. U ovo doba krstionica se može nalaziti samo uz biskupske crkve, kasnije zasebno zdanje u funkciji krštenja rijetko gdje izostaje. Čini se da je **konstantinska ili** vjerojatnije neposredno **postkonstantinska crkva** bila **ispod kasnije južne bazilike** u Saloni. Ta jednostavna crkva je po dimenzijama, uređenju... bliža prethodnim sakralnim dvoranama u privatnim zgradama nego standardnim bazilikama. Ona najviše podsjeća na takvu crkvu u Zadru. U Dalmaciji i Istri još je teško slijediti razvitak crkvenih gradnji tijekom 4. st. Tada ekonomski nejaka starokršćanska zajednica ne može podizati velika zdanja, a to ni broj vjernika nije zahtijevao. Za sada na području Hrvatske nema neke druge crkve iz kasnijega konstantinskog doba.

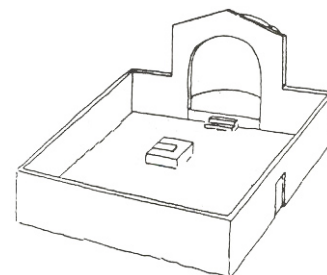
Period afirmacije kršćanstva događa se nakon Dioklecijanovih progona 304. kad su stradali mnogi predstavnici salonitanske crkvene hijerarhije i drugi kršćani. Martiri i konfesori predstavljali su zalog daljnjeg uspješnog razvitka nove religije. Nakon Milanskog edikta kršćani usredotočuju svoje snage na uređenje grobalja koja bujaju oko mučeničkih grobova. Primjeri takve brige zapažaju se u najranijim fazama razvitka salonitanskih **cemeterijalnih kompleksa** na Kapljuču, Manastirinama i Marusincu.

Uz pojavu kulta mučenika, povezan je i nastanak velikih kršćanskih groblja. Najprije se na nekom manjem poganskom groblju zakapaju svete kosti, a poslije se grade memorije, u početku obično skromne građevine. One se potom proširuju i raskošnije uređuju. Najrječitiji primjer takvog kršćanskog grobišta iz 4. st. otkriven je na **Manastirinama**.

Na **Marusincu** je nešto drugačija slika, jer je mučenički grob (sv. Anastazija) smješten u već postojećem privatnom mauzoleju, pa je njegovo okruživanje manjim objektima bilo nemoguće. Drugo mjesto oko kojega se razvija mučenički kult i širi groblje moglo je postojati u apsidi sjeverne građevine (tzv. **basilica discoperta**), ali je dvojbeno je li tu bio pokopan mučenik.

Najmanja koncentracija grobova bila je oko memorije mučenika Asterija na **Kapljuču** (slika desno).

Gomilanje grobnica, memorija, hipogeja i drugih tipova grobova na mučeničkim grobištima traje gotovo cijelo 4. st. Nova situacija će nastupiti tek nešto kasnije.

5. ST.

Krajem 4. ili početkom 5. st. počinje nova faza razvitka starokršćanske civilizacije u Dalmaciji. To je doba punog razvitka kršćanstva. Tada u gradovima počinje češća izgradnja velikih i

5. ST.

- dvojna bazilika u episkopalnom kompleksu
- basilica iuxta portuum
- pregradnje na grobišnim kompleksima: Marusinac (južna bazilika, sjeverna tzv. basilica discoperta), Manastirine (bazilika sredinom 5. st.) i Kapljuč (aneksi)

luksuznih bazilika. U Dalmaciji u tlocrtima bazilika nema bitnijih izmjena u odnosu na ranije. No, to je doba standardizacije arhitektonskih oblika, povećavanja gabarita i udvajanja crkvi pa tako nastaju **dvojni objekti** – *basilicae geminatae*. Standardizirani plan odredio je međusobne omjere dužine i širine (1:2-2,5) te omjere brodova, srednjeg u odnosu na bočne (1:3), što se gotovo bez iznimke, poštovalo u čitavoj Dalmaciji. Dužine i širine znatno variraju, ali su zato omjeri nepromjenjivi.

Dvojne bazilike posebno su omiljene na istočnom i sjevernom jadranskom prostoru. Najreprezentativniji primjer je **dvojna bazilika u episkopalnom kompleksu** u Saloni koju su na mjestu ranijih termi izgradili biskupi Simferije⁴⁵ i Hesihije (kraj 4. i početak 5. st.). Nije sigurno je li i sjevernoj bazilici prethodilo neko ranije crkveno zdanje (kao južnoj). Namjena druge bazilike u jedinstvenom dvojnem sklopu nije jasna. Najprihvatljivije je tumačenje kako je druga bazilika bila namijenjena sepulkralnom kultu koji sve više prodire i u gradove.

Osim katedrala postoji čitav niz **župnih crkava** u gradovima. Njihov broj je osobito velik u Saloni. Po svom obliku i dekoraciji one se malo razlikuju od katedrala, osim u raskoši izvedbe. Takva je crkva na primjer tzv. **basilica iuxta portum** u Saloni te još neke druge.

U Saloni su očito potrebe brojnoga pučanstva nalagale gradnju velikih zdanja. Veličine gradskih

⁴⁵ Simferije, nasljednik Gajana, graditelj ceterijalne bazilike na Manastirinama, izgleda da je potaknuo ideju o upotrebi konfesije na Manastirinama za privilegirani pokop biskupa.

crkava (oko 40 x 20 m) pokazuju kako su bile namijenjene velikom broju vjernika, te kako ih je pohađalo i stanovništvo *extra muros*. Jasna kronološka razlika između crkava episkopalnog centra i ostalih u gradu uvjerava nas u iznenađujući porast broja vjernika u 2. pol. 5. st. Ako se ima to na umu, nije nužno drugi salonitanski baptisterij obavezno pripisivati arijanskom kultu. On je mogao nastati u vrijeme ove nagle kristijanizacije koja se očituje i na grobljima.

Za Salonu su posebno karakteristične **pregradnje na grobišnim kompleksima** u 5. st. Na mjestu gdje su bili nizovi grobišnih kapela nastaju prostrane bazilike. Kršćanska je zajednica poželjela uvesti reda na grobljima, dati kultu mučenika dostojanstveniji oblik i objединiti sepulkralni kult u jedinstvenu cjelinu. Na mjestu izvornog martirija nastaje velika bazilika. Takve bazilike u svoje krilo primaju memorije mučenika, a izvana ostaju samo ona sepulkralna zdanja koja bazilike nisu mogle obuhvatiti svojim gabaritom (Marusinac). Na **Marusincu** se gradi velika **bazilika**, a do nje je nastala tzv. **basilica discoperta**, čije su svetište i apsida iz ranijeg doba. Na **Manastirinama** i **Kapljuču** postojala je uočljiva težnja da martirij postane svetište bazilike, bez mijenjanja izvornog oblika i unutrašnjeg rasporeda. **Cemeterijalne bazilike** ne pokazuju stilskih i morfoloških razlika u odnosu na one u gradu, što je logično, budući da se u njima obavljala slična liturgija kao i u gradskim.

U Dalmaciji su vrlo slični tipološki oblici longitudinalnih bazilika, ali one se međusobno ponešto **razlikuju**. Salona i Jader imaju vrlo slične tlocrtne forme koje se razlikuju samo po tome što se u Zadru istak nosača arkature brodova nalazi unutar apsidalnog polukruga, pa je srednji brod uži od apside. U Saloni je srednji brod širi od apside, jer je zidani nosač arkature (podjela crkvenih brodova) izvan njezinih krajeva. U Naroni prostor unutar crkve najčešće nije podijeljen na brodove, a izvan bočnih zidova ima pravilno raspoređene sporedne prostorije, dok su u Saloni i Zadru baptisterij i sve ono što spada uza nj koncentrirani na jednoj strani. Arhitektura u salonitanskom priobalju i zaleđu pridržava se oblika koji su se afirmirali u Saloni. U naronitanskoj okolini prevladavaju naronitanske, u zadarskoj zadarske, a u istarskoj istarske tlocrtne sheme.

6. ST.

Gradnje koje su biskupi potaknuli na Marusincu, kao i izgradnja u središtu grada koju je poveo biskup **Honorije** (kraj 5. - početak 6. st.), a koju su nastavili njegovi nasljednici posve će promijeniti urbanistički izgled Salone. Upravo osvajanje gradskog tkiva snažno će označiti grad početkom 6. st. Ipak **doba gotske okupacije** istočnog Jadrana (480.-535.) predstavljalo je pad u razvitku starokršćanske kulture. Gradi se manje jer to je ratno doba. No gotovo je nemoguće odvojiti gotsku (arijansku) graditeljsku aktivnost od ortodoksne. Postojanje dviju velikih bazilika s baptisterijima u Saloni dalo je povoda nekim istraživačima da onaj manji i skromniji pripišu arijanskom biskupskom središtu. Arijancima se pokušalo pripisati i tzv. južno salonitansko groblje. Za navodnu **arijansku episkopalnu baziliku** nema dokaza, jer postojanje drugog baptisterija nije nikakav argument, jer se oni tada podižu i uz crkve koje sigurno nisu bile biskupske. S druge strane, više baptisterija u jednom

te istom gradu ima i u krajevima gdje uopće nije bilo arijanaca. Južno pak groblje mnogo je vjerojatnije pripadalo susjednom, ali dosta velikom naselju na mjestu današnjega Vranjica. Također nema dvojbe kako su arijanski objekti, ako su postojali, poslije propasti istočnogotske države privedeni ortodoksiji.

Pojavit će se 530ih nova slika grada, kada se jedan drugi **Honorije**,⁴⁶ biskup, iskazao kao graditelj u stilu justinijanske epohe. Njegovu urbanističku aktivnost nastavili su nasljednici: Petar (550ih), i Maksim (krajem 6. i početkom 7. st.), premda je ovaj posljednji bio prisiljen doživjeti smanjenje uloge grada i kršćanskog kulta.

U Saloni se u prvim desetljećima 6. st. episkopalni centar pregrađuje i južna crkva dobiva **oblik grčkog križa**, umjesto postojećeg longitudinalnog plana. Temeljito je preuređen i **baptisterijalni kompleks**. U 2. pol. 6. st. znatne promjene načinjene su i u biskupskom dvoru.

Poslije Justinijanovih osvajanja sjeverozapadnih krajeva istočne obale Jadrana Konstantinopol postaje središte iz kojega dolaze novi umjetnički poticaji. Iz istočne metropole zrače novi oblici u arhitekturi i skulpturi. Tlocrti crkava u drugoj četvrtini 6. st. većinom nastaju prema orijentalnim uzorima. Po prvi put se u Dalmaciji pojavljuju:

- centralni tlocrti
- bazilike s tzv. dvostrukom ljuskom
- križni planovi
- longitudinalni tlocrti s transeptom
- trikonkalni istočni završetci...

6. ST.

- druga bazilika s baptisterijem tzv. arijanska bazilika
- južna crkva episkopalnog centra dobiva oblik grčkoga križa
- preuređen baptisterijalni kompleks
- crkva na Gradini
- grobišna bazilika na istočnom groblju u Saloni
- basilica orientalis
- basilica occidentalis
- samostani, zidine

Stara longitudinalna crkvena morfologija s istaknutom ili pak upisanom apsidom nije napuštena, ali to više nisu jedini oblici. Centralni tlocrti posjeduju obično kvadratni brod s apsidom, unutar kojega je obično niz stupova što nose kupolu. Zanimljiv primjer takve bazilike koja ima kružno postavljene stupove u unutrašnjosti i apsidiole s unutrašnje strane zidova nalazi se u **Gradini**, u Saloni. Zanimljiv centralni tlocrt pokazuje i crkva u **Gatima** poviše Omiša.

Osim **južne bazilike u salonitanskom episkopalnom kompleksu**, križni tlocrt imaju i manja crkvice **Sv. Martina na Cresu** i **grobišna bazilika na istočnom groblju u Saloni**. Praktički svi gradski tlocrti imaju svoj odjek i u grobljanskim bazilikama.

Longitudinalne forme 6. st. često imaju transept što se pruža izvan bočnih perimetralnih zidova. Takav oblik pokazuje vrlo zanimljiva bazilika u uvali Lovrečina na Braču. Salonitanska bazilika na istočnoj strani grada – **basilica orientalis** – imala je transept u obliku slova T. Ona predstavlja prvi nepobitan trag ulaska sepulkralnog kulta unutar gradskih zidina. Međutim, sepulkralni se kult mogao

⁴⁶ On je održao koncile 530. i 533. u južnoj, tada križnoj bazilici, jer je zub vremena već dobro nagrizao sjevernu baziliku – katedralu. Fini mozaični pod zamijenjen je kamenim pločnikom. Honorije se zadovoljio time da podigne u sjaju novu križnu baziliku, na mjestu ranije longitudinalne, posvećenu Domniju i drugim salonitanskim mučenicima. Tako se, umjesto ranijih dvojnih longitudinalnih, pojavila nova situacija dvojnih bazilika: jedne longitudinalne i jedne križne.

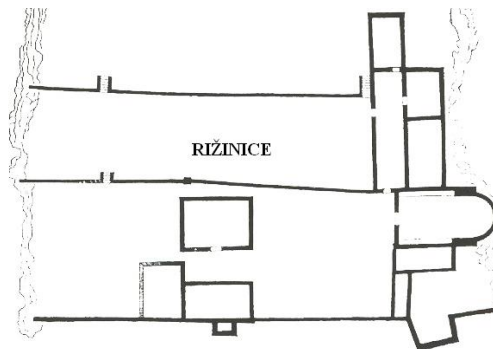
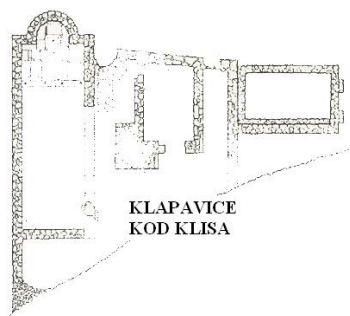
i prije infiltrirati unutar zidina. Iz 6. st. je i crkva na zapadnoj strani Salone – *basilica occidentalis*.

U ovom periodu graditeljstvo karakteriziraju dogradnje baptisterija uz crkve koje ih do tada nisu imale – građevine izvan gradskih naselja. Nesumnjivo se gradnja takvih krstionica veže uz pokršćavanje preostalih pogana. Dok je u gradu najveći dio pučanstva bio pokršten tijekom 4. i 5. st., taj proces među ruralnim stanovništvom doživljava klimaks u 5. i 6. st. No to ne znači da u gradovima više nema pogana, a u pagusu još uvijek kršćana.

U takve tokove razvitka kršćanstva vjerojatno se uklapa i izgradnja **novog baptisterija** uz sjevernu crkvu u biskupskom središtu Salone, a možda čak i gradnja čitavog kompleksa **tzv. arijanske katedrale**.

Sredinom 6. st. dolazi do procvata cenobitskog **monaštva**.

U Dalmaciji nastaje cijeli niz takvih samostana, osobito na otocima. Saloni najbliži samostani nalazili su se u

Klapavici kod Klisa, u Rižinicama te Crkvini (Rupotina) (slika gore).

Pri kraju antičkoga razdoblja i na početku srednjega vijeka u našim se krajevima kao i u drugim krajevima antičkoga svijeta, zbog narasle opasnosti tijekom seobe naroda, napuštaju stare lokacije uz ceste i u nizinama. Stanovništvo seli u mirnije dijelove carstva ili se vraća na uzvišenja. To je proces **kastrizacije**, ponovnoga naseljavanja i ojačavanja prirodom dobro branjenih visova. Veća naselja ostaju na svojem mjestu – neprestano ojačavaju svoje fortifikacije. To se osobito lijepo vidi u Saloni,

gdje se pretežno na sjevernim gradskim zidinama (slika lijevo) zapaža više fortifikacijskih ljuski, dodavanja kula.

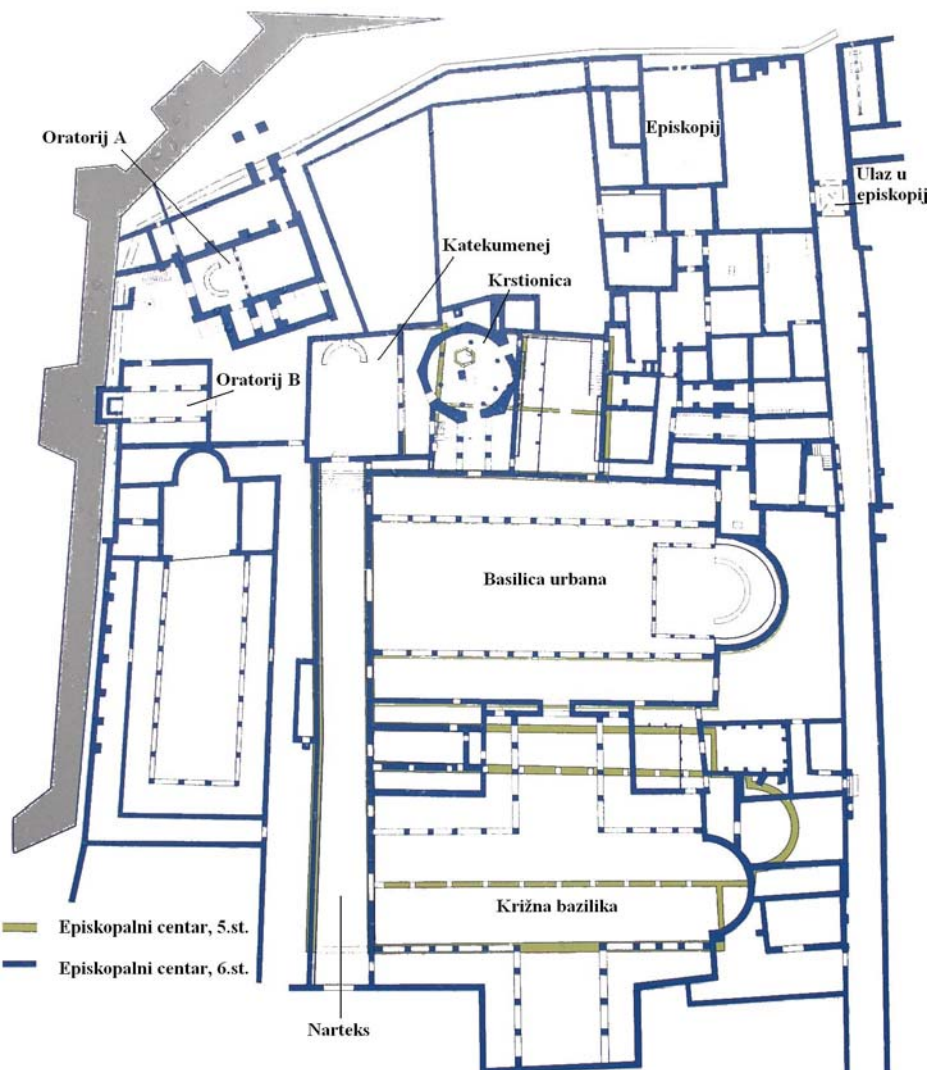
EPISKOPALNI

KOMPLEKS

Unutar zidina starokršćanske Salone najupečatljiviji je starokršćanski centar u sjeverozapadnom uglu istočnog proširenja grada. Tu je prolazio vodovod pa su na tom terenu bile sagrađene velike terme i drugi objekti u kojima su se, kada je značenje tih objekata opalo, razvili u najranijem kršćanstvu prvi oratoriji. Znatna prisutnost orijentalaca u Saloni, koji su bili koncentrirani upravo u ovom dijelu grada, pridonijela je njegovu industrijskom razvoju, ali i širenju svjetonazora vezanog uz razne istočnjačke ideologije, a među njima i kršćanstva.

Episkopalni centar je sadržavao:

- **Oratorij A i B**
- **katedralu** s jednom drugom bazilikom (u 1. pol. 6. st. transformirana u crkvu križnog tlocrta)
- **baptisterij** s aneksima (početkom 5. st. četvrtast s heksagonalnom piscinom, a zatim oktogonalni s križolikom piscinom)
- **episkopij** (biskupska palača podno sjevernih bedema).

☛ ORATORIJ A

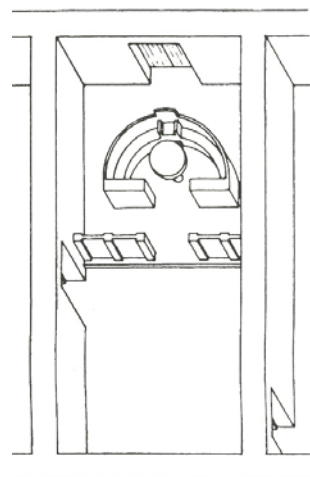
Prvi se arheološki tragovi kršćanske arhitekture na području Dalmacije pojavljuju nešto iza sred. 3. st. Najrječitiji su tragovi ostaci tzv. crkava u privatnim kućama – *domus ecclesia*. Najstariji i najcjelovitiji primjer je dvoranska crkva u Saloni – tzv. oratorij A. Riječ je o crkvi koja se smjestila u termalnoj dvorani stambenog objekta u sjeverozapadnom kutu istočnog (novijeg) dijela grada (tzv. *Urbs orientalis*).

Kršćanski prvaci u Saloni našli su se zacijelo pred zadaćom da **lociraju** svoje kultno središte. Centralni dio grada nije bio pogodan za nove intervencije, te su se kršćani u izboru svog kultnog središta morali odlučiti za neki manje reprezentativan prostor kakav je bio onaj u sjeverozapadnom uglu istočnog proširenja grada. Tu je u okviru više gradskih insula i u neposrednoj blizini velikih gradskih terma bilo najpogodnije mjesto za prvu dvoransku crkvu.

U dvoransku crkvu – **oratorij A** – ulazilo se izravno sa strane gradskih bedema – tu je pred crkvom bio **atrij** s kantarosom – fontanom za ritualno pranje ruku. Zanimljivo je da su i kasnije konstantinske bazilike u Rimu i Svetoj zemlji posred atrija također imale česmu. Prema ulici zgrada je bila zatvorena, a do dvorane se moglo doći samo indirektno, preko ulaza u zgradu do nje.

Na zapadnoj strani glavne dvorane nalazila se **polukružna klupa** okrenuta prema istoku, s uvučenim krakovima, koja je služila svećenstvu (slika desno). Klupa je odvojena od perimetralnog zida u kojem su se nalazila jedina vrata prema van. **Prezbiterij** je podignut za stepenicu od dijela namijenjenoga puku. Je li postojala pregrada nije sigurno, ali očito nije bila od kamena, jer na podu nema tragova klinova za uglavljivanje pilastara.

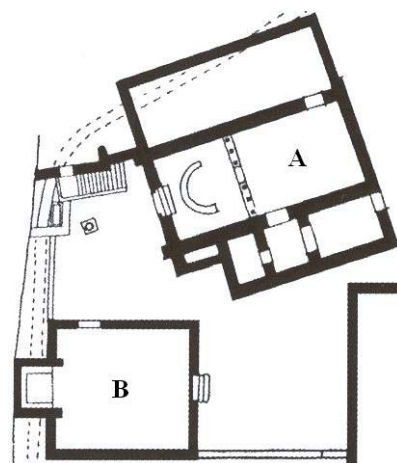
Vrlo vjerojatno se u nekom od sporednih prostora obavljalo **krštenje**. Takav raspored karakterističan je za rane sakralne objekte u kućama. Ti su prostori jednostavni i funkcionalni, bez suvišne dekoracije. Crkvena je dvorana bila povezana vratima i stepeništem s **gornjim katom**. Na gornjem katu mogla je biti dvorana za sastanke i pouke. Tim su sastancima smjeli prisustvovati i još nekršteni, a na tajnom dijelu obreda samo kršteni vjernici. Inicirani su se spuštali stubištem i ulazili u već prije spomenutu dvoranu. **Vrata na zapadnoj strani** su nepogodno smještena u odnosu na dvoranu, ali tako je crkva bila otvorena iznutra, a zatvorena izvana. Time su posjetitelji bili zaštićeni od uznemirivanja u vrijeme dok je kršćanstvo još bilo zabranjeno. Kroz ta zapadna vrata ulazili su po svoj prilici samo svećenik i koncelebranti, a puk preko gornjega kata i stubišta. Smještaj **oltara** na zapadnoj strani dvorane omogućavao je da svećenik bude okrenut licem istoku, a u isto vrijeme i puku. Takav način službe božje prevladavao je u Rimu, a u Salonu su ga valjda donijeli zapadni misionari. Kasnije se takav smještaj oltara i svećenika mijenja, tako da je on okrenut licem istoku, a leđima puku. No, u ovom oratoriju se položaj oltara nije mijenjao, iako je prostor ostao u funkciji i kasnije u okviru katedralnog sklopa.

Tip crkvene gradnje postignut ovim oratorijem ostat će usamljen u Saloni. Brojne kasnije crkve neće više nikad ponoviti njegovu arhitektonsku kompoziciju (osim polukružne klupe u dvorani s mozaikom s prikazom dvaju jelena, u sklopu kasnijeg episkopalnog centra).

☞ ORATORIJ B

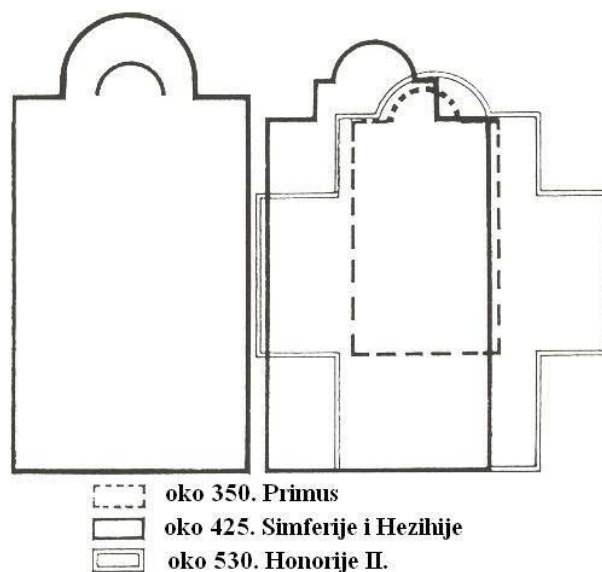
Obično se smatra da tzv. oratorij B čini s oratorijem A dio crkvenoga ansambla (slika desno). Njegova je karakteristika **kvadratna apside** podignuta za nekoliko stepenica iznad ostalog prostora. Je li tu prethodno postojalo svetište vode (izvora) koje su kršćani navodno prenamijenili nije moguće utvrditi. Apsida leži na kanalu akvedukta, ali to može biti slučajnost.

Teško je da su dva crkvena objekta iz istog doba podignuta na tako malom prostoru. Vjerojatnije je ovo zdanje nešto kasnije, što bi potvrđivala činjenica da je apsidalni dio bio flankiran s dva pilastra, čija su čela ukrašena urezanim križevima koji sigurno nisu iz vremena prije Crkvenog mira (teško su ranija od 2. pol. 4. st.). Pitanje je jesu li ti pilastri izvorno stajali upravo na tome mjestu. Takvi su stupci zapravo elementi prozora. Moguće je da su se u tom prostoru obavljali sastanci kršćanske zajednice, poduke neofita u vremenu prije gradnje velikih bazilika.

☞ KONSTANTINSKA BAZILIKA ISPOD KASNIJE JUŽNE BAZILIKE U SALONI

Oko sredine 4. st. započinje izgradnja monumentalnih bazilika i to u gradovima i na grobljima izvan gradskih zidina. Čini se kako je konstantinsko ili vjerojatnije postkonstantinsko crkveno zdanje bilo ispod kasnije južne bazilike u Saloni (podignuta vjerojatno za biskupa Primusa, slika desno). Ono se sastojalo od jedinstvene pravokutne dvorane, bez brodova s polukružnom apsidom. Takva jednostavna crkva je po dimenzijama, uređenju itd. bliža prethodnim sakralnim dvoranama u privatnim zgradama nego standardnim bazilikama. Ona najviše podsjeća na takvu crkvu u Zadru. Za sada na području Hrvatske nema druge crkve iz kasnijeg konstantinskog doba, osim ove salonitanske.

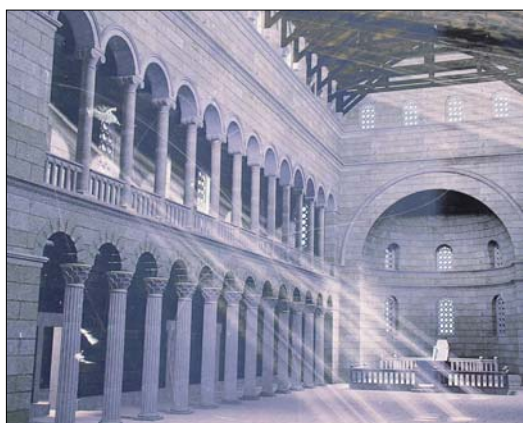

☞ DVOJNA BAZILIKA

Dvojni baziliku u episkopalnom kompleksu (slika gore) su izgradili biskup Simferije i njegov nasljednik Hesihije (kraj 4. i početak 5. st.), o čemu svjedoči mozaični natpis u tjemenu apside sjeverne bazilike. Nije sigurno je li i sjevernoj bazilici prethodilo neko ranije crkveno zdanje.

Namjena druge bazilike u jedinstvenom dvojnog sklopu nije jasna. Najprihvatljivije je tumačenje kako je druga bazilika bila namijenjena sepulkralnom kultu koji sve više prodire u gradove.

Dvije longitudinalne bazilike se razlikuju samo po načinu oblikovanja dijela prezbiterija pred apsidom (u južnoj bazilici na tom mjestu postoji malo proširenje). Obje su trobrodne, s vratima čiji je otvor usklađen sa širinom brodova.

Sjeverna bazilika – Katedrala (Basilica urbana)

Osobito je upečatljiva katedrala (slike gore i lijevo), sjeverna od dvojnih bazilika, najveća dalmatinska bazilika s tri lađe i velikom apsidom u kojoj je otkriven mozaični pod s poznatim graditeljskim natpisom u mozaiku (slika dolje lijevo), te podni mozaik geometrijskog ukrasa u zapadnom dijelu sjevernog broda (slika dolje desno).

Bazilika ima apsidalnu klupu za kler te odvojen pravokutni baptisterij sa šesterokutnom piscinom.

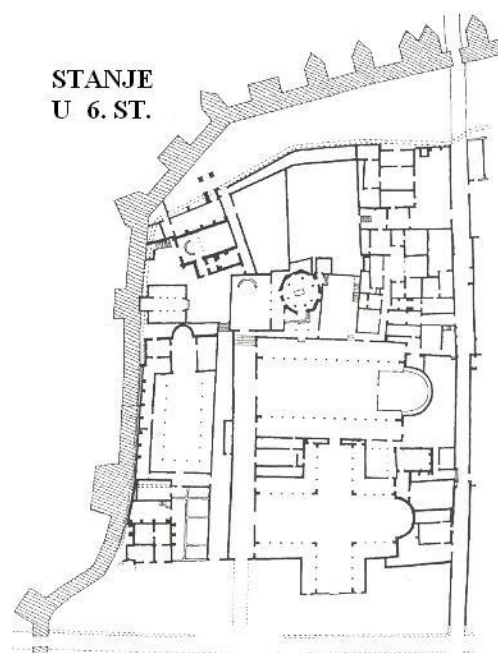

Katedrala je nesumnjivo već od samog početka 5. st., ako ne i ranije, bila posvećena Kristu, dok je krajem istog stoljeća vjerojatno bio pridodan i kult Blažene Djevice.

Južna crkva episkopalnog kompleksa

Na mjestu konstantinske ili postkonstantinske bazilike podignuta je u 5. st. južna bazilika. Od sjeverne se razlikovala po oblikovanju dijela prezbiterija – u južnoj bazilici na tom mjestu postoji malo proširenje (bazilika koljenastog tipa prezbiterija).

U prvim desetljećima 6. st. južna crkva dobiva oblik grčkog križa (Honorije II., slika desno), umjesto postojećeg longitudinalnog plana. Oba kraka križa imaju istu širinu i dužinu te zadržavaju trobrodnu organizaciju prostora, što pokazuje da su i jedan i drugi imali isto značenje, samo što su apsida, pa prema tome i svetište bili na istočnoj strani.

☞ BAPTISTERIJ

Sjeverno od bazilika nalazi se baptisterij (slika gore) sa zgradama koje su služile za vjersku pouku i

neke obrede. I sama zgrada baptisterija imala je nekoliko građevnih faza (slika lijevo):

- u prvoj fazi zgrada je imala pravokutnu osnovu i poligonalni krsni zdenac
- u drugoj, monumentalnijoj fazi, zgrada se gradi na poligonalnoj, osmerokutnoj osnovi sa stupovima priljubljenim uz perimetralne zidove, a krsni zdenac u obliku križa, koji se u sljedećoj fazi reducira.

Još je Dyggve u salonitanskom baptisteriju vidio utjecaj Dioklecijanova mauzoleja, zbog oktogonalne forme i jednako funkcionalno neaktivnih stupova. Po N. Cambiju nema dvojbe kako su Dioklecijanov mauzolej, ili slična zdanja oktogonalnog ili kružnog oblika i sepulkralne namjene, bili formalni uzor sličnim baptisterijima. No, za razliku od E. Marina, Cambi smatra kako je teško u ovom konkretnom

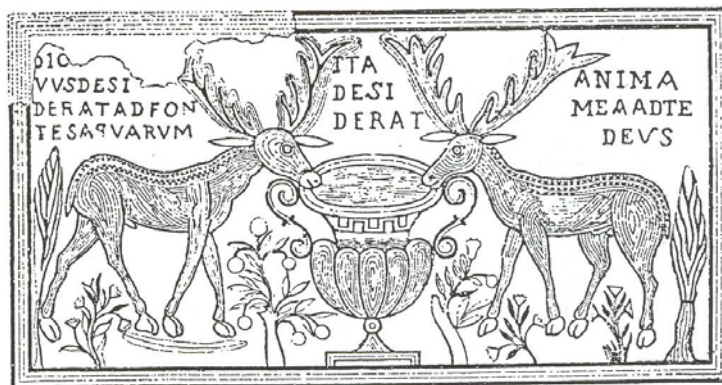
slučaju pretpostaviti izravan i neposredan utjecaj Dioklecijanova mauzoleja, jer se takav oblik oformio znatno prije salonitanskog baptisterija iz 6. st. pa bi ispravnije bilo tražiti izvor utjecaja u već formuliranim krstioničkim zdanjima. Bilo bi mnogo logičnije da je Dioklecijanov mauzolej izvršio utjecaj na raniju, a ne na kasniju fazu krstionice u Saloni, što, međutim, nije bio slučaj.

U drugoj fazi baptisterijalni kompleks je na zapadu dobio konsignatorij ili **katekumenej** (slika lijevo). U njemu je bio podni mozaik s prikazom jelena kako piju vodu iz kantarosa, uz odgovarajući biblijski psalam (slika dolje). Novokršteni su iz baptisterija posebnim prolazom, ukrašenim četirima stupovima s kapitelima od prokoneškog mramora iz 1. pol. 6. st., prvi put svečano ulazili u katedralu.

☞ SALUTATORIUM (DYGGVEOVA DRUGA BASILICA DISCOPERTA)

Po Dyggveovim nacrtima čini se kako je na zapadnoj strani episkopalnog kompleksa, južno od oratorija A i B, bio podignut objekt koji se sastoji od jedne manje dvorane bazilikalnog oblika s

apsidom te pravokutnog predvorja okruženog stupovima s tri strane. Na južnoj strani apsidalne prostorije nije bilo portika, tako da je ona izravno komunicirala s otkrivenim dvorištem. Dyggve je prostor interpretirao kao još jednu salonitansku baziliku bez krova (uz onu na Marusincu), ali očuvani elementi za to ne daju povoda. N. Cambi smatra kako je ovdje mogla biti svečana dvorana s dvorištem okruženim trijemovima, gdje je biskup primao vjernike i kler (*salutatorium*). Takvi reprezentativni prostori s peristilom poznati su u mnogim kasnoantičkim vilama i palačama. Vjerski su poglavari imali znatno veće potrebe za svečanostima i prijamima od svjetovnih.

E. Marin drži kako se ovdje nalazio još jedan oratorij s velikim peristilom.

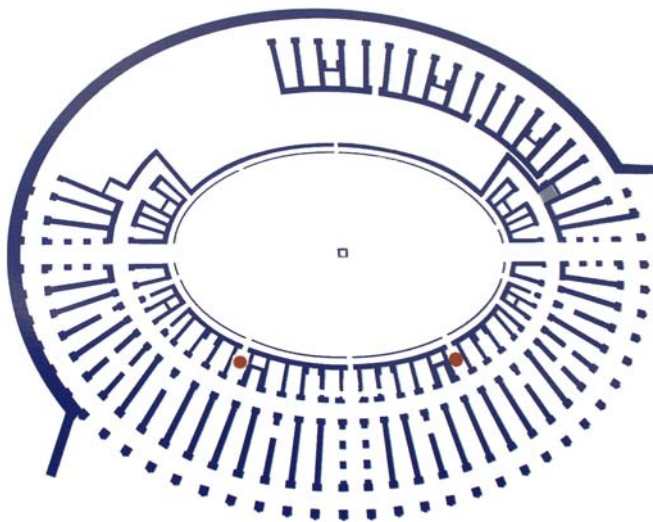
☞ BISKUPSKI DVOR

Sjeverno od velike monumentalne bazilike, podno sjevernih gradskih bedema, podignut je episkopij, kao bogata autarkična cjelina, s rezervoarom vode koji je bio spojen s gradskim vodovodom.. On u 2. pol. 6. st. doživljava znatne promjene. Ulaz u dvor dobio je oblik natkrivenoga tetrapilona. Kapiteli ukrašenog ulaza nose monogram nadbiskupa Petra.

ORATORIJ U PROSTORU AMFITEATRA

U dva prostora unutar amfiteatra kršćani su se tajno okupljali, da bi mnogo kasnije na tom mjestu oslikanim zidovima označili memorijalne kapele (slika dolje lijevo, dolje desno je zapadni oratorij amfiteatra), od kojih će jedna biti posvećena uspomeni mučenika Asterija i drugova, sahranjenih na obližnjem groblju (Kapljuč).

U istočnom, koji je ranije bio svetište Nemeze, nađene su slabo sačuvane freske. Izgleda kako je taj mali oratorij imao utjecaja u predstavljanju dalmatinskih mučenika na mozaiku u Venancijevu oratoriju u Lateranu,⁴⁷ kada je papa Ivan IV. poslao opata Martina 641. da donese posmrtnne ostatke dalmatinskih i istarskih mučenika u Rim. Tome je prethodio pad Salone pod naletom Avara i Slavena. Međutim, grad je već ranije bio u raspadanju, a stanovništvo se bilo već naveliko raselilo po ageru.

⁴⁷ Na lateranskom mozaiku bili su predstavljeni (od lijeva na desno): Paulinijan, Telije, Asterije, Anastazije, papa Ivan IV., Venancije, sv. Ivan Evanđelist, sv. Pavao, Blažena Djevica Marija, sv. Petar, sv. Ivan Krstitelj, Domnio, papa Teodor, Mauro, Septimije, Antiohijan i Gajan. Ovo spektakularno predstavljanje salonitanskih mučenika, biskupa i svetaca govori o slavi Salone i sjećanju na najglasovitije osobe njezine starokršćanske povijesti.

GROBLJA I CEMENTERIJALNE BAZILIKE

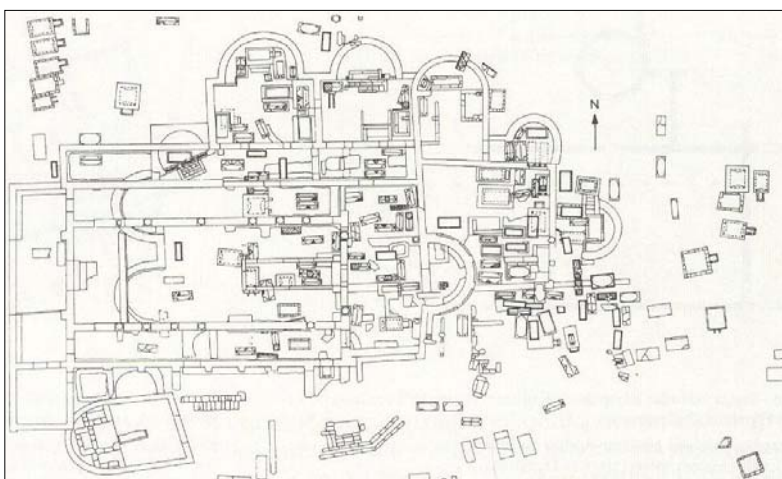
Čitava gradska periferija u pravcu ceste već od rimskog vremena bila je upotrebljavana za pokapanje. Kršćani su se jednostavno nadovezali na pogane na tzv. Hortusu Metrodori i u Rupotini. Ali, na nekim posebnim mjestima, kao blizu episkopalnog centra, počeli su se sve više ukapati, što je bilo u vezi s kultom mučenika. Na sjeveru Salone, u prostranoj grobišnoj zoni s mnogo siromašnih grobova ističu se tri središta: Manastirine, Marusinac i Kapljuč, a takav je slučaj i s Crikvinama južno od grada.

centra cemeterijalnog kulta u Saloni i privilegiranim mjestom za pokop biskupa od 4. st. Nije teško zaključiti kako se, kad se uspostavila i razvila određena grupacija kršćanskih pokopa značajnijeg opsega, sagradila velika grobišna bazilika, u upotrebi do početka 7. st. Znameniti građani imali su udjela u poduzimanju gradnje tih bazilika, u njihovu ukrašavanju, ali je ipak u svemu bila odlučujuća uloga klera. Na Manastirinama (slika lijevo) niz

Najudaljenije od zidina na sjeveru bilo je groblje na Marusincu (jedan od razloga zbog kojeg je bilo manje popularno i više prikladno za zatvoreniji sklop, premda ga više ne smatramo ekskluzivnim grobljem crkvenih dostojanstvenika, slika lijevo). Velik broj i luksuznih pokopa i najskromnijih grobova pod crijepovima na Manastirinama (slika dolje) nije u suprotnosti s koncepcijom značajnog

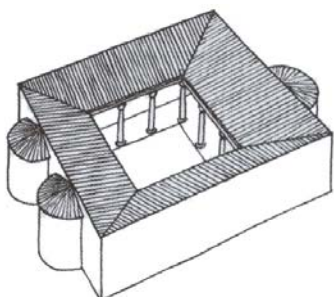
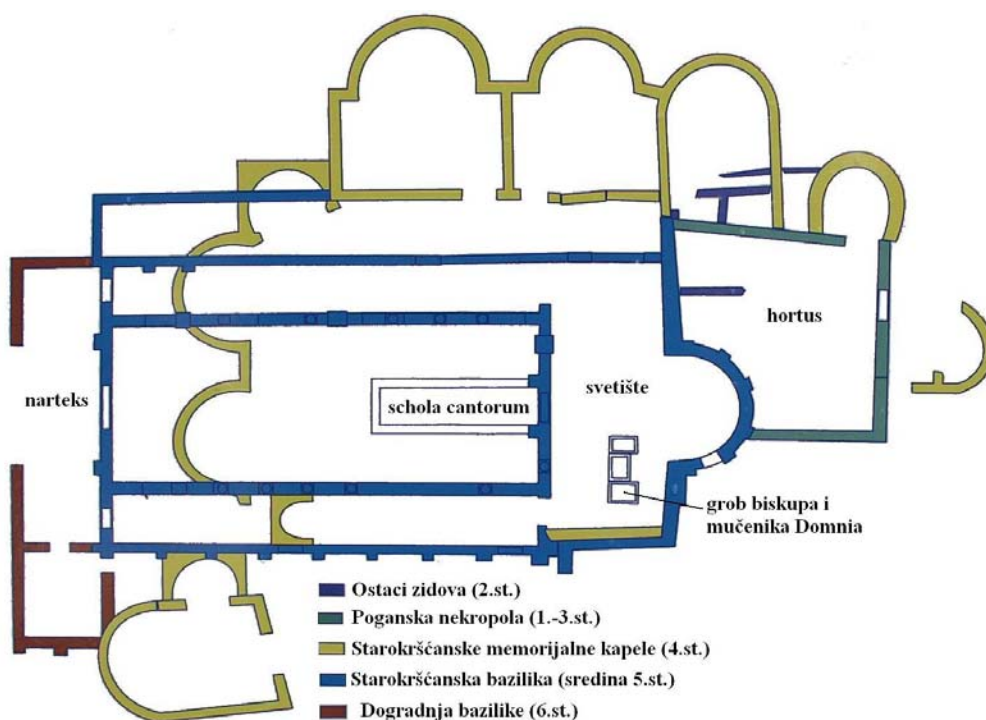

grobišnih kapela svjedok je prijelaznog perioda između groblja u pravom smislu riječi i cemeterijalne bazilike. Kapela u kojoj se čuvalo tijelo sv. Domnija uvijek je zadržavala svoj privilegirani položaj u konfesiji bazilike i to izričitom voljom biskupa.

Uz Manastirine, Marusinac, Kapljuč, te Hortus metrodori, Rupotine i Crikvine ili južno groblje, u Saloni je, čini se, postojalo i jedno židovsko groblje, ali ga nije moguće lokalizirati.

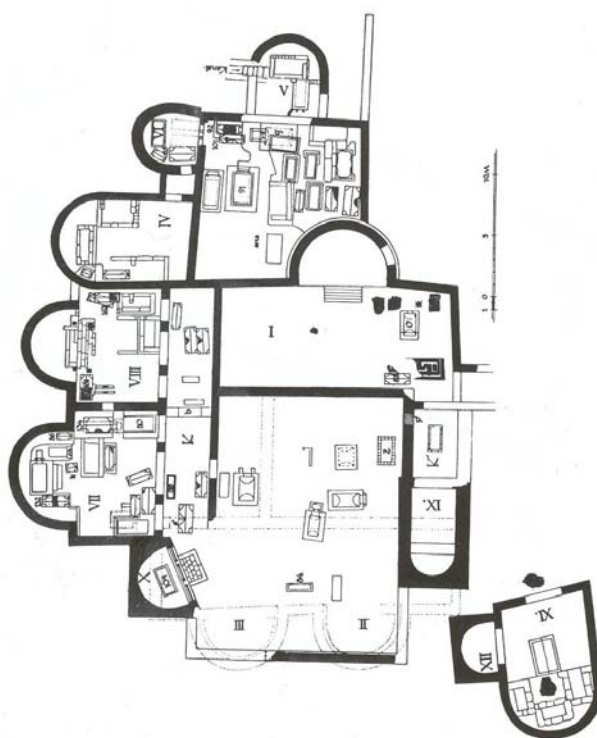
☞ MANASTIRINE

Manastirine su najveće i najznačajnije salonitansko groblje. Najvjerojatnije su nastavile svoj razvoj od poganskog groblja, vrlo bliskog gradskim zidinama i jednima od gradskih vrata. Oko 400. na njemu se rađa cemeterijalna bazilika, u isto vrijeme kad se rekonstruira katedrala.⁴⁸

Milanskog edikta, podignuta je jednostavna kršćanska **kulturna zgrada** nad grobom biskupa Domnija. Zgradi je pridodana i apsida na istočnoj strani (slika lijevo). Ubrzo je slijedila gradnja **niza sličnih kapela** (slika dolje) koje su primale kosti prvih kršćana. Tako se oko mučeničkoga *loculusa* nanizala cijela skupina

memorija. One imaju oblik manjih dvorana s apsidom. U apsidi se na najistaknutijem mjestu, obično podignutom za nekoliko stepenica, smješta grob vlasnika. U drugom dijelu građevine polažu se i drugi grobovi, obično gusto i bez reda. Među grobovima može biti i razlika od nekoliko desetljeća. Na Manastirinama je položaj tih grobnica u jasnom međusobnom odnosu s glavnom mučeničkom memorijom i *loculusom* biskupa (*Domnio*). Bijaše predviđeno da taj grob komunicira s vjernicima pomoću rešetke (*fenestella confessionis*). Vjernici su

Na području Manastirina bile su podignute već neke **predrimске građevine**, a zatim se tu razvilo rimsko **groblje**. U okviru tog groblja bili su pokopani i prvi kršćani, među njima i biskup i mučenik Domnio. Nakon

⁴⁸ Kult mučenika na Manastirinama u najslavnijem razdoblju salonitanskog kršćanstva usko je vezan s djelatnošću crkvene hijerarhije i, sukladno tome, s Manastirinama vrlo bliskim episkopalnim centrom.

sami stvarali lažne relikvije dodirujući raznim predmetima mučeničke kosti.

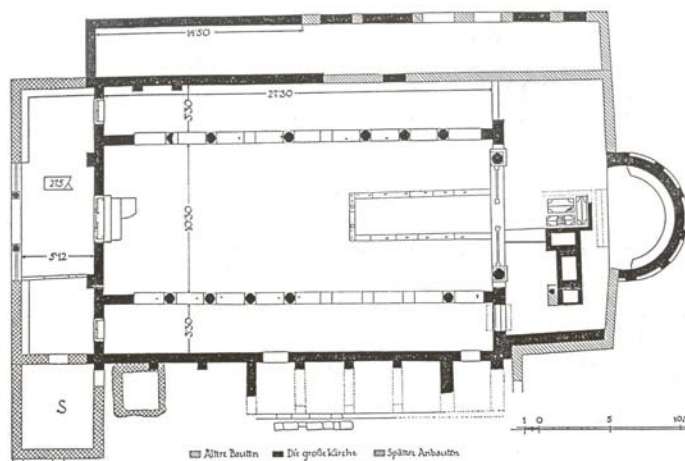
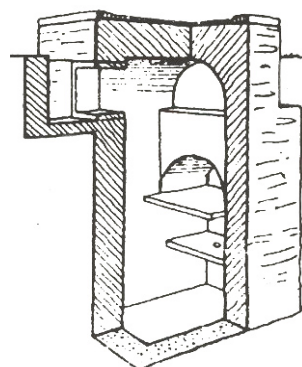
Dakle, mučenici su se prvo pokapali u okviru poganske grobišne zone, i tek se pod utjecajem općeg pokreta za kultom martira i pokopima *ad sanctos*, oko kraja 1. pol. 4. st., nad njihovim grobovima podigla posebna kapela koja će kasnije postati središte, konfesija, cemeterijalne bazilike.

M. Glavinić je 1876. otkrio groblje i baziliku. U podzemnim prostorijama te bazilike, u konfesiji ispod oltara, otkopan je veliki **zidani grob na svod**. Iskopavanje je 1883.-1890. nastavio Frane Bulić koji je dva koraka od groba našao sarkofag biskupa Primusa, Dujmova nećaka. Na slici lijevo i dolje je grobnica salonitanskih mučenika u memoriji br. I.

Nedaleko od zidanog groba nađen je ulomak natpisa s imenom sv. Dujma. Bulić je 1885. pretražio unutrašnjost zidanog groba te je otkrio kako je imao tri kata, od kojih je svaki bio odijeljen od drugog kamenim svodom. U blizini je nađena i olovna škrinjica s tobožnjim relikvijama sv. Petra apostola.

Egger je utvrdio kako je grobna bazilika u Manastirinama bila više puta pregrađivana, kako su pri tome neki grobovi zapušteni, ali zidani grob je svaki put obnavljan i ponovno uređen za štovanje. Egger je utvrdio kako je u **najdonjem** presvođenom prostoru ležalo tijelo sv. Dujma, a iznad njega ostaci druge dvojice mučenika, dok su u četvrtom, nadozidanom, katu bile položene tobožnje moći sv. Petra.

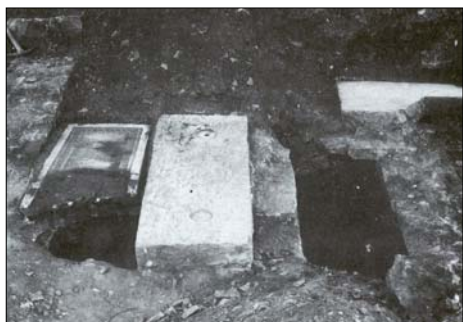
Nakon germanskih upada krajem 4. st. ovo je groblje porušeno i više nije obnovljeno, već je nad njegovim ostacima sagrađena velika **bazilika** posvećena kultu pokojnika (slike gore). Apsida nove crkve sagrađena je na temeljima one prve, s relikvijama biskupa Domnija. Na Manastirinama je, kao i na Kapljuču, postojala dobro uočljiva težnja da martirij postane svetište bazilike, bez mijenjanja izvornog oblika (barem u tlocrtu) i unutrašnjeg rasporeda. Ovdje mučenički grob, iako unutar prezbiterija, ostaje malo po strani, južnije od crkve, na mjestu gdje je stajao i ranije. Zapravo je na staru memoriju koja postaje svetište samo dodano standardno bazilikalno tijelo.

Sredinom 6. st. bazilici je bio dograđen **narteks** (slika gore lijevo), a pred transeptom nasuprot apsidi – *schola cantorum* (slika gore desno). Početkom 7. st. Avari i Slaveni narušili su cjelinu groblja i bazilike, pa je prezbiterij s malim dijelom crkvenog broda bio preuređen za crkvu.

Na Manastirinama su pronađeni razni tipovi **ukopa** pokojnika. Tako su uočeni najjednostavniji i najskromniji, u amforama, te u drvenim i olovnim lijesovima, zatim zidane grobnice, i jednostavni, a i skupocjeni sarkofazi. U bazilici su bile položene i **relikvije** sv. Petra. Relikvije apostolskih prvaka često su se tražile, i papa ih je rado slao na dar. Posljednji sarkofag na Manastirinama, pripada opatici Ivani, koja je došla u Salonu iz Sirmija, pred naletom Avara i Slavena.

Istočno od Manastirina, nađen je *in situ* **sklop kasnoantičkih grobnica** (slika dolje lijevo). U njemu je pronađen, nad jednom od grobnica, mozaik Aurelija Aurelijana (slika dolje). Ovaj će tip nadgrobne

ploče s mozaikom s kraja poganskog doba u Salonu, utjecati i na rješenja na starokršćanskim grobovima, iako su i u jednom i u drugom razdoblju nadgrobni mozaici u Salonu prilično rijetki. Ovaj sklop

grobница u cjelini, premda poganski, u općem aspektu ne odudara od onih koje će primiti prve kršćane.

☞ MARUSINAC

Začetnik kulta na Marusincu bila je depozicija mučenika Anastazija. Njegov je mučenički grob smješten u već postojećem privatnom mauzoleju, pa je njegovo okruživanje manjim objektima bilo nemoguće. Unatoč tomu u blizini je bilo dosta grobnica sa svodom, kao i jednostavnih oblika grobova. Velike gradnje na Marusincu potječu iz 1. pol. 5. st., ali izgleda da je težnja za razvojem kulta martira bila ta koja je potakla translaciju iz mauzoleja u baziliku.

Anastazijev mauzolej

Obiteljska grobnica – **mauzolej**, u koji je bogata obitelj smjestila tijelo mučenika Anastazija, je daleko najzanimljivije arhitektonsko rješenje na istočnom Jadranu i šire. Anastazijev mauzolej ima **kriptu** za smještaj pokojnika te gornji kat namijenjen pogrebnoj liturgiji. Smatra se da je kao zaštitnik u ranom 4. st. mučenik dobio mjesto u sarkofagu u samoj kripti apside, dok su supruzi, vlasnici mauzoleja, počivali u sarkofazima u posebnoj kripti ispred apside. Katove dijeli pod što počiva na bačvastom **svodu**, a međusobna komunikacija ostvaruje se kroz mali četvrtasti otvor. Oba kata imaju isti tlocrt s upisanom apsidom i jednostavnim brodom, samo je u kripti bila ***fenestella confessionis***, jedna od najranijih u Europi, koja je služila kako bi se mogao ostvariti dodir s mučeničkim grobom u apsidi. Sveti grob je odvojen zidom od broda. Vanjski zidovi imaju jake i impresivne **kontrafore**. Iako ovo nije unikatan primjer u kršćanskom svijetu (sličnu formu iskazuju mauzoleji u Pečuhu u Mađarskoj i La Alberca u Španjolskoj), on je najbolje očuvan i koncepcijski

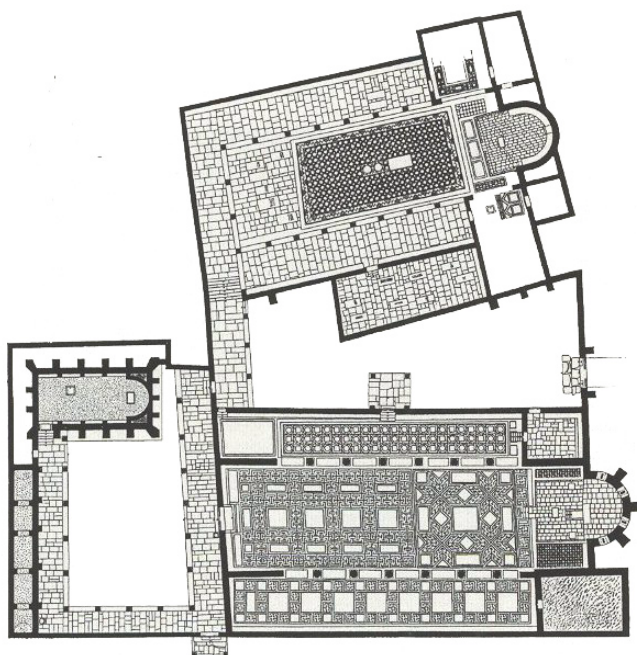
najdosljedniji, te upućuje na to da je ishodište arhitekture s kontraforima na Zapadu. Nadgrobnim natpisom svećenika Ivana zajamčen je Anastazijev kult na Marusincu još u ranom 7. st. pa nije čudno ako Anastazijev mauzolej, kao najstarija građevina s izrazitim kontraforima na ovom tlu, ponese primat utjecaja na razvoj srednjovjekovne arhitekture.

Bazilike

Bazilike, premda dvojne, nisu u biti slične.

Velika **južna** trobrodna bazilika bila je bogato ukrašena podnim **mozaikom** (slika desno). Posebni **atrij** formiran je od trostranog portika koji je jednom svojom stranom tekao uz pročelje velike bazilike. Atrij je povezivao u zajednički arhitektonski sklop baziliku i mauzolej.

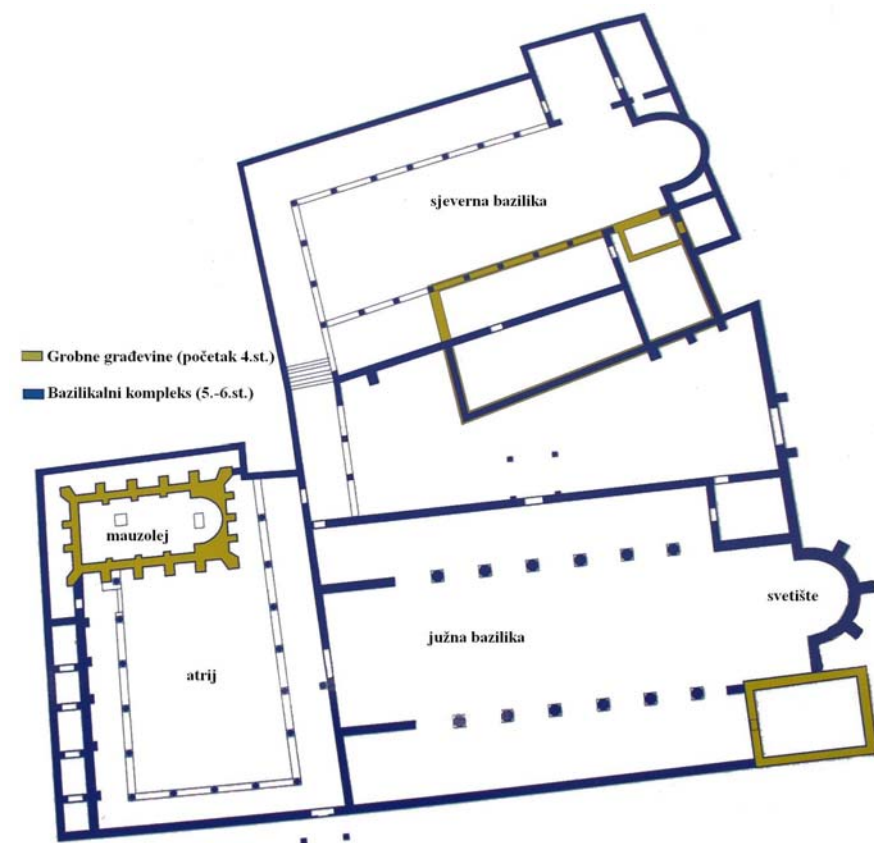
U 5.st. bazilike u svoje krilo primaju memorije mučenika, a izvana ostaju samo ona sepulkralna

zdanja koja bazilike nisu mogle obuhvatiti svojim gabaritom, što je vidljivo ovdje na Marusincu (slika dolje) gdje je Anastazijev mauzolej ostao izvan zidova bazilike, ali je ušao u sastav cjeline kompleksa kao njegov bitan dio. Bazilika je svoje zidove položila preko mnogih ranijih grobnica, a u svoj sustav je uključila samo mali broj memorija, dok su svetište i apsida posve novi. Podizanjem velike bazilike oko 425., Anastazijev sarkofag premješten je u prezbiterij bazilike, te je napravljena *fenestella* s rešetkom umetnutom u sam zid sarkofaga, a sagrađene su i male stepenice kako bi

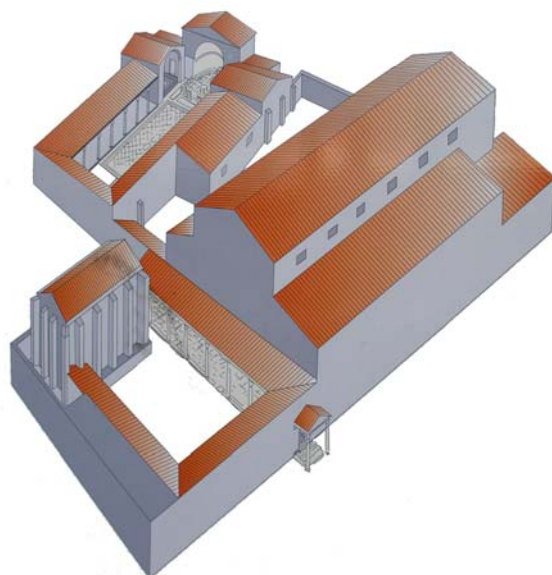
štovatelji mogli sići do groba.

Sjeverna je bazilika, čini se, bila otkrivena – tzv. *basilica discoperta*. To je izuzetan i jedinstven arhitektonski oblik, čija interpretacija izaziva različite dileme. Srednja lađa te bazilike bila je otkrivena, što se zaključuje na temelju pretpostavke da niz postavljenih **lakih stupova** nije bio u stanju nositi tešku i složenu krovnu konstrukciju. Ima se utisak kako je centralni sakralni prostor, apsida i poprečna lađa, bio nastavljen

peristilom, s tri strane uokvirenim trijemom. Svetište i apsida ove bazilike su iz ranijeg doba. Ovdje se radi o jedinstvenom, svjetski poznatom, ali i kontroverznom nalazu, koji nije u cijelosti iskopan (sjeverni brod nije iskopan).

Dyggve je držao kako je riječ o tipu crkve koja do tada nije uočena u graditeljstvu kasne antike, ali je zasvjedočena u izvorima. N. Cambi drži kako nije u pitanju bazilika već neka vrsta obzidanog dvorišta za pokope s kapelicom. Iako to nije jedinstvena bazilika, ipak je forma sjevernog zdanja i čitav sklop na Marusincu vrlo originalno arhitektonsko rješenje i nema prave paralele u tadašnjem kršćanskom svijetu. Otvoreni trijem s dvoranom i apsidom razvit će se u kasnoantičkom graditeljstvu u velike primaće dvorane i nije čudno što je Dyggve biskupski *salutatorium* smatrao također bazilikom bez krova.

U **apsidi** sjeverne građevine, gdje je bio pokopan **još jedan mučenik** nepoznatoga imena (Dyggve), moglo je postojati drugo mjesto oko kojeg se razvija mučenički kult i širi groblje. Tu se nalazio otvoreni četvrtasti prostor s apsidom. Uokolo i unutar tog prostora postojale su brojne grobnice, ali bez zatvorene konstrukcije. Jezgra širenja se jasno zapaža, ali je dvojbeno je li tu bio pokopan mučenik.

Inače, na Marusincu su se našli i dokazi kako su tu bile donesene i moći glasovitog aleksandrijskog mučenika Menasa.

☛ KAPLJUČ

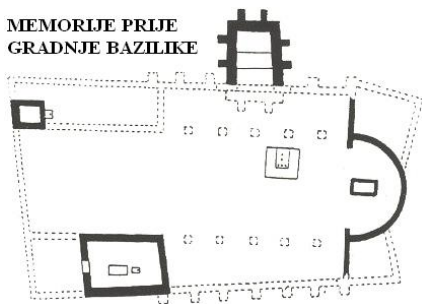
Na groblju na Kapljuču sredinom 4. st. podignuta je **najstarija kršćanska cemeterijalna bazilika u Saloni**, otprilike u isto vrijeme s prvim većim kulturnim objektima u episkopalnom centru. Ta je bazilika sigurno imala utjecaja na gradnju gradskih bazilika.

Ova se nekropola, kao i ostale, smjestila blizu jednih od gradskih vrata, u blizini zidina, a vjerojatno je činila cjelinu s grobljem 16 sarkofaga (slika desno), u kojem su nađeni kršćanski i poganski grobovi.

Prema tradicionalnoj interpretaciji, kada su na poganskom groblju, koje je prethodilo kršćanskom, bili pohranjeni smrtni ostaci petorice mučenika – svećenika **Asterija** i **četvorice vojnika** Dioklecijanove tjelesne straže: Antiohijana, Gajana, Paulinijana i Telija – groblje je steklo veliku popularnost, te je nakon toga nad njim podignuta bazilika. Ti su mučenici pogubljeni u doba progona kršćana, 304., u

MEMORIJE PRIJE
GRADNJE BAZILIKE

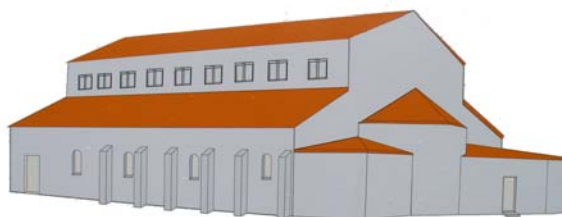

areni obližnjeg amfiteatra.

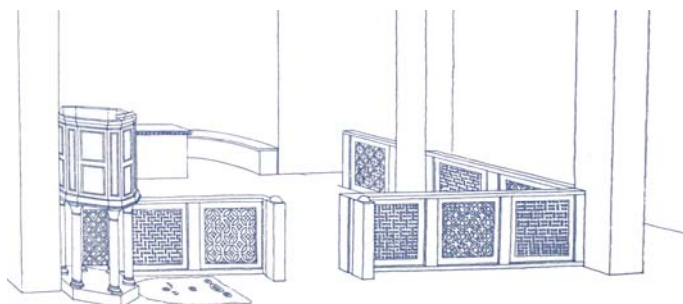
Tu je bio jedan *locus sanctus* unutar slobodnostojeće apside. Bilo je nekoliko faza razvitka mučeničke memorije do konačnoga oblika s otvorenim četvrtastim dvorištem koje je poslužilo kao pokapalište.

Tlocrt bazilike

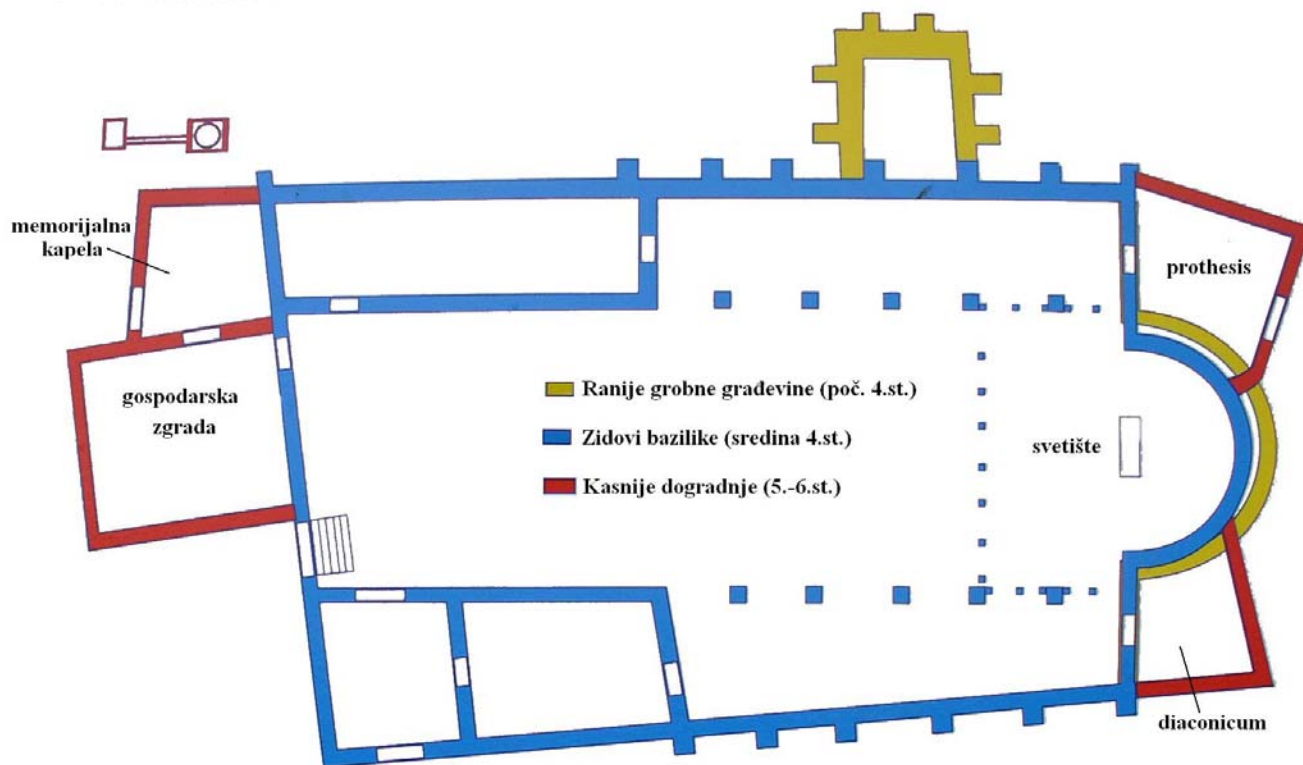
nije pravokutan, već ima lagano **zakrivljenje**. Bila je **trobrodna**, a sa strana apside bili su **protezis** i

diakonikon. Pod je bio mjestimice pokriven **mozaicima**. Jedan mozaički natpis spominje mučenika Asterija.⁴⁹

⁴⁹ Interpretacija drugog natpisa koji navodno spominje mučenika Antiohijana je sasvim proizvoljna.

Oko bazilike vide se ostaci niza grobnih memorija i aneksa, koji pripadaju vremenu prije gradnje bazilike ili vremenu nakon njezine gradnje.

Zidovi bazilike su u kasnijoj fazi antike oslabili, pa su, uz druge pregradnje, pojačani **kontraforima**.

Na ovom kompleksu pronađeni su i ostaci nekog **gospodarskog imanja** (ostaci tijeska, slika desno).

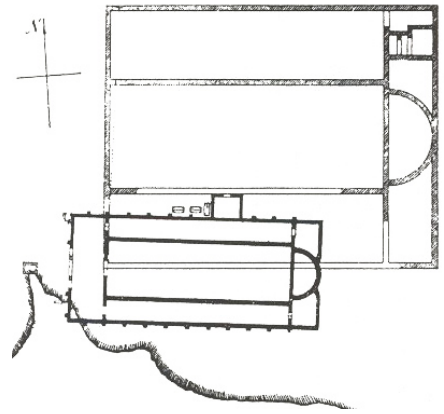

Victor Saxer je podvrgao kritici dosadašnju interpretaciju cemeterija na Kapljuču, te je došao do zaključka kako je **atribucija bazilike petorici mučenika neosnovana**. Saxer je pokazao kako u martirologijima nema oslonca za tvrdnju o vojničkim mučenicima, a ni ikonografija lateranskog mozaika ne daje za pravo interpretaciji o vojnicima, kao ni epigrafija. Nema dokaza da bi vojnici bili mučenici u 4. st., a kad su u 7. st. prikazani na lateranskom mozaiku kao vojnici, onda su to nebeski vojnici. Zbog svega toga baziliku na Kapljuču može se vezati samo uz kult mučenika Asterija.

☞ CRIKVINE (južno groblje)

Južno groblje ili cemeterij Crikvine nalazi se blizu Vranjica, a pripadalo je salonitanskom ageru. Tu je cemeterijalna bazilika uništena prije nego što je bila istražena. Ovdje se radi o poganskoj nekropoli koja je nastavila živjeti poganskim duhom duže nego ostale nekropole (do kraja 4. st. kada se kršćanstvo raširilo po ageru). Bili su pronađeni različiti tipovi grobova. Prvi sigurno datirani sarkofazi

pripadaju početku 5. st., dok bi cemeterijalna bazilika mogla biti kasnija. Svojim je kontraforima izvana mogla sličiti bazilici na Manastirinama, također iz 5. st. I nartek je bio građen s kontraforima. Crkva je – ili jedna kapela u sastavu samostana – mogla biti posvećena sv. Petru. Jedino što je preostalo od svetišta Crikvine poneki je fragment arhitektonskog dekora.

☛ HORTUS METRODORI

Nekropola nazvana *Hortus Metrodori* bila je mjesto gdje su se također pokapali neki kršćani. Poganska nekropola, uz cestu koja je izlazila iz grada na zapad, zadržala je poganski duh duže od ostalih grobalja.

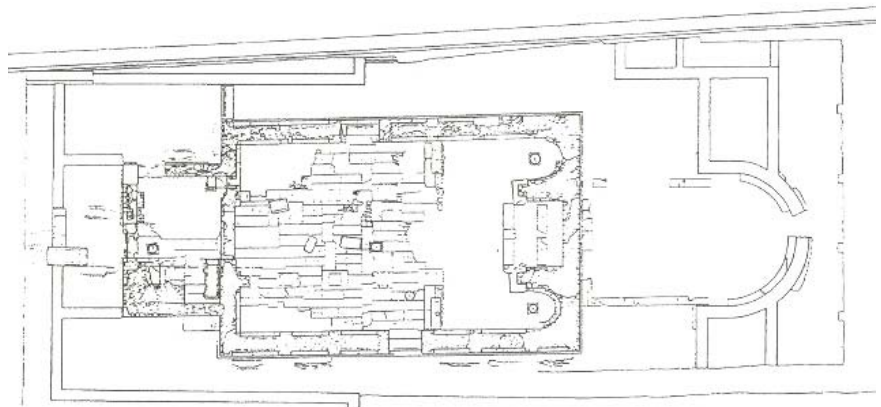
Ta je nekropola upotrebljavana od rimskih poganskih vremena do kasne antike bez prekida, ali najvažnija su potvrda već ranije uočene pojave kako su kršćanski pokopi bili prakticirani na toj poganskoj nekropoli, te kako na njoj nije bilo cemeterijalne bazilike. Kršćani su se od 4. st. pokapali do svojih sugrađana pogana (kršćanski su grobovi bili superponirani), no kako na toj nekropoli nije bilo kulta martira, nije bilo razloga da se podigne cemeterijalna bazilika kao na drugim salonitanskim grobljima. Na ovoj se nekropoli prvi put pronašao natpis sa spomenom kontroverznog pojma *piscina* na jednoj nadgrobnoj ploči *in situ*. Na temelju tog nalaza jasno se zaključuje da je termin *piscina* bio poznat u poganskoj Saloni 3. st., te se isti termin i s istim značenjem – zidane grobnice u obliku pravokutnog bazena – održao i za vrijeme starokršćanskog perioda.

☛ RUPOTINA

U Rupotini, sjeverno od tzv. *porta Andetria*, također je pronađeno groblje. Nađeno je više natpisa, od kojih su neki kršćanski, što pokazuje kontinuitet pokopa na groblju nakon poganske epohe.

☛ BAZILIKA NA ISTOČNOM GROBLJU (NA MJESTU TZV. ŠUPLJE CRKVE)

Za ovu se baziliku donedavno držalo da ima normalni longitudinalni oblik s transeptom koji poput slova T iskače van ravne linije vanjskih zidova (sličan onome *basilicae orientalis*). Međutim, novija istraživanja su pokazala nešto

drukčiji križni izgled (latinski križ). Tako se ispostavilo kako praktički svi gradski tlocrtni oblici imaju svoj odjek i u grobljanskim bazilikama. Ta je bazilika bila velikih dimenzija i očito namijenjena nekom važnom sepulkralnom kultu. U svetištu pred apsidom bila je konfesija.

Vjerojatno su tu bile pohranjene moći, a možda čak i čitavo tijelo nekog mučenika. Ovaj primjer monumentalne crkve još više potvrđuje poznatu činjenicu kako su križni tlocrti uhvatili dubok korijen u Dalmaciji. Bazilika bi bila datirana u 5. (Dyggve) ili u 6. st. (Abramić).

Na ovom lokalitetu nije dokumentirano postojanje starokršćanskog groblja, nema ni grobova ni natpisa i zbog toga ga E. Marin ne uključuju u broj starokršćanskih cemeterija u pravom smislu. Bulić je predložio da se bazilika stavi u vezu s lokalitetom Arapovci na jugoistoku grada gdje je mislio da se nalazi peto salonitansko starokršćansko groblje. Međutim tu su se našla samo jedan ili dva kasnija groba. Valja imati na umu da je istočni dio grada bio drukčijeg urbanističkog profila u odnosu prema ostalim dijelovima, i to je razlog više da se ne traži obavezno neka značajna nekropola na istok od starokršćanske Salone.

U srednjem je vijeku na mjestu ove cemeterijalne bazilike sagrađena crkva – tzv. Šuplja crkva – crkva sv. Petra u kojoj je 1075. Gebizon, legat pape Grgura VII., okrunio Zvonimira za kralja Hrvata i Dalmatinaca.

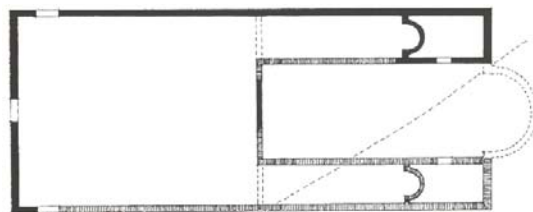

BAZILIKE VAN EPISKOPALNOG KOMPLEKSA

Po Marinu postoji sedam salonitanskih crkava izvan episkopalnog centra. One se datiraju prije kraja 5. st., osim crkve na Gradini koja je datirana u 6. st.

☞ BASILICA OCCIDENTALIS

Dyggve je ovu crkvu na sjeverozapadnoj strani Salone (slika desno) samo djelomično otkopao, ali je unatoč tome načinio rekonstrukciju tlocrta. U apsidioli bočno od glavne apside vidio je početnu troapsidalnost koja će svoju punu afirmaciju doseći tek znatno kasnije čime bi imali jedini primjer crkve u Saloni s troapsidalnim planom. Ta je rekonstrukcija dvojben, jer se apside javljaju i u brojnim pomoćnim građevinama sa strana glavnog zdanja i one nemaju nikakve veze s apsidom na završetku glavnoga broda.

☞ BASILICA DE PORTA CAESAREA

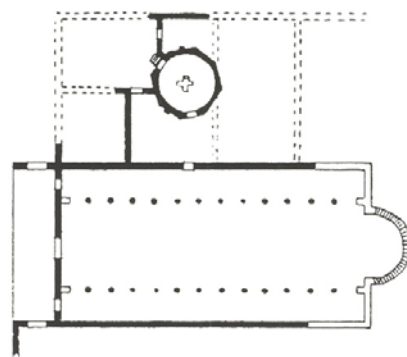
Jedna bazilika blizu *porta Caesarea* morala je biti značajna crkva. Svojevremeno je apsida pronađena zapadno od vrata, pod gradskim zidinama, bila interpretirana kao *basilica* kod *porta Caesarea*, no nekoliko nalaza u ovom predjelu potiču na to da se bazilika zapravo potraži u ostacima jedne druge građevine, nešto južnije i bliže vratima (na mjestu gdje je Dyggve sondirao i našao ostatke crkve s tri lađe, vanjskom apsidom i atrijem).

☞ BAZILIKA NA LOKALITETU ILINAC

Jugoistočnije od *porta Caesarea* Dyggve je smatrao kako je pronašao dvije crkve koje je označio kao BB i BX. Ova potonja, južnija, ima premalo elemenata za identifikaciju i možda se radilo o nekom aneksu crkve koja odgovara zgradi označenoj kao BB, na toponimu Ilinac. To je bila trobrodna bazilika s vanjskom apsidom. Uokolo je nađeno više fragmenata arhitektonskog dekora starokršćanskog perioda. Tu je pronađena i brončana svjetiljka u obliku pauna i velika brončana zdjela s početka 6. st., oba nalaza koptske ili barem bliskoistočne provenijencije.

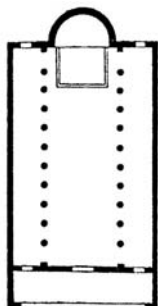
☞ BASILICA CUM BAPTISTERIO (TZV. ARIJANSKA BAZILIKA)

Gotovo u samom središtu grada nalazi se *basilica cum baptisterio*. Dyggve je pretpostavio da se radi o arijanskoj crkvi što je veoma problematično. Bazilika ponavlja uobičajena rješenja, a njezin baptisterij je oktogonalan kao i u episkopalnom kompleksu, ali je po svoj prilici iz kasnijeg doba (slika desno). Postavlja se pitanje nije li onda i bazilika kasnija. No teško je odgovoriti, jer iskapanja nisu dovršena.

Gotovo je nemoguće odvojiti gotsku (arijansku) graditeljsku aktivnost od ortodoksne, jer se razlike što odvajaju te dvije kršćanske zajednice nisu očitovale jasnim pojavnim oblicima. Postojanje dviju

velikih bazilika s baptisterijima u Saloni dalo je povoda nekim istraživačima da se ovaj manji i skromniji pripišu arijanskom biskupskom središtu. Za navodnu arijansku episkopalnu baziliku nema dokaza, jer postojanje drugog baptisterija nije nikakav argument, budući da se oni tada podižu i uz crkve koje nisu bile biskupske. S druge strane, više baptisterija u jednom te istom gradu ima i u krajevima gdje uopće nije bilo arijanaca.

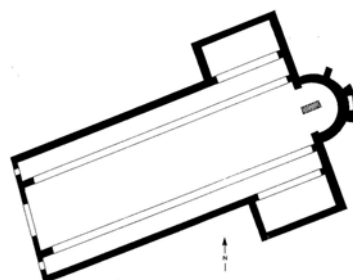

☞ **BASILICA IUXTA PORTUUM**

U južnom dijelu grada bili su iskopani ostaci crkve nazvane *basilica iuxta portum* (slika lijevo). Dyggve ju je datirao u 5. st. Sagrađena je na mjestu ruševina nekadašnjih terma, u blizini luke. Pokazuje klasični salonitanski plan: vanjska apsida i tri lađe, ali s nekim aneksima uz apsidalni dio.

☞ **BASILICA ORIENTALIS**

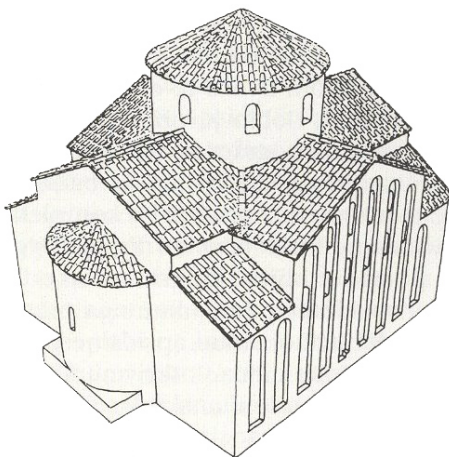
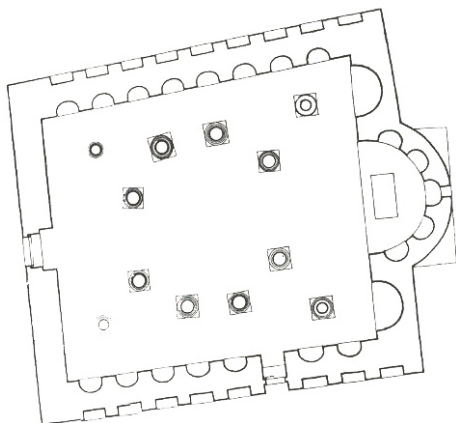
Ova trobrodna salonitanska bazilika na istočnoj strani grada imala je transept u obliku slova T (slika desno). Potječe iz 2. pol. 5. ili iz početka 6. st. Longitudinalne forme u 6. st. često imaju transept što se pruža izvan bočnih perimetralnih zidova. Transept je imao sepulkralnu namjenu (procesije), jer je pred apsidom već davno bila otkrivena konfesija. Istočna bazilika predstavlja prvi nepobitan trag ulaska sepulkralnog kulta unutar gradskih zidina, procesa koji je nedvojbeno prethodio srednjovjekovnom zakapanju u gradskim crkvama.

Imala je apsidu, te je bila sagrađena nad ruševinama rimskih termi. Posjedovala je oltar nad grobom nađenim *in situ*, što svjedoči o uskoj vezi kulta mučenika (u ovom slučaju možda sv. Septimija) i cemeterijalnih crkava.

☞ **CRKVA NA GRADINI**

Crkva na Gradini ima centralni plan i kupolu. Sagrađena je u 6. st., na tragu arhitektonskog ostvarenja velike križne crkve u episkopalnom centru. Ima kružno postavljene stupove u unutrašnjosti i apsidiole s unutrašnje strane zidova. Glavna apsida je neuobičajeno plitka. Crkva je, izgleda, bila posvećena sv. Mariji.

SARKOFAG DOBROG PASTIRA

Sarkofag je otkriven 1859. ili 1860. u Saloni, na Manastirinama, zajedno sa sarkofagom Hipolita i Fedre te još jednim sarkofagom koji je nestao. Sarkofazi su se nalazili u jednom dugom i uskom hodniku. Hodnik je nastao kao supstitucija za memorije koje su se nalazile sjevernije od bazilike. One su pripadale drugoj fazi gradnje na groblju i prethodile su bazilici. Bile su priključene na najstariju memoriju koja je ishodište cijelog kompleksa. To je memorija u kojoj su se nalazile kosti mučenika Domnija i nekih drugih.

OBLIK I DEKORACIJA

Poklopac

Sarkofag samo na prvi pogled ima karakteristični oblik koji se podudara sa standardnim tipom rađenim u salonitanskim radionicama. Izgleda kao da je oblikovan poput sanduka sa poklopcem u obliku krova na dvije vode. Takav tip sarkofaga, nastao po koncepciji groba kao kuće, je stvoren na Istoku, a u Saloni se najprije afirmirao na urnama, a zatim je prenesen i na sarkofage. No poklopac je mješavina poklopca oblika krova na dvije vode i kline na kojoj leže pokojnici. Ta su dva tipa poklopaca sarkofaga međusobno strukturalno i genetski inkompatibilna, pa je njihov spoj iznimno rijedak. Takav se poklopac javlja još samo na jednom primjerku iz okolice Benkovca. Zanimljivo je da su oba sarkofaga izrađena od prokoneškog mramora, što možda upućuje na tradiciju neke lokalne radionice koja je njegovala takvu praksu.

Radionica je koncipirala dva inkompatibilna tipa poklopca jer se obradom mogao iz jednog tipa dobiti drugi, a zašto nije donesena odluka o konačnom izgledu teško je reći. Čini se kako je donesena odluka da poklopac bude u obliku krova na dvije vode, ali prije nego je otučen višak kamena, sarkofag je morao biti isporučen.

Prednja strana

Arhitektonski nosivi elementi na četiri brida sanduka predstavljaju okvirno raščlanjenje. Na prednjoj strani su to dva tordirana stupa na visokoj bazi. Na vrhu stupova su korintski kapiteli.

Unutar arhitektonske dekoracije – edikule s tzv. sirskim zabatom čija je karakteristika lučni arhitrav nalazi se pastir sa ovcom ili ovnom na leđima. Prikazuje čovjeka srednjih godina, s kratkom gustom bradom i brkovima. Kosa je kratka i kovrčava, a na sredini se dva pramena razdvajaju na lijevu i desnu stranu. Ostali pramenovi su okrenuti njima nasuprot. To je tip frizure koji se javlja na tetrarhijskoj portretistici.

Pod arkadama se pojavljuju, okruženi brojnom pratnjom muškaraca, žena i djece, veći likovi pokojnika (muž i žena). Žena je bila zamišljena kao prikaz personifikacije *pietas*, a muškarac kao filozof (atributi: dijete u rukama žene, svitak u ruci i svežanj spisa do nogu muškarca). Da je riječ o kipovima upozoravaju baze na kojima osobe stoje. Ženu okružuje 14, a muškarca 28 malih likova (žene, djevojke i djevojčice te muškarci, mladići i dječaci). Lijevo od muškarca, na niskoj bazi, a nalazi se 14 ljudi različitih godina, a desno 14 žena.

Lijeva bočna strana

Na sredini lijeve bočne strane sanduka nalazi se prikaz edikule koju nose tordirani stupovi. Unutar edikule, na bazi stoji nagi erot dječakčkog izgleda s prekriženim nogama i dvama dugim krilima. Ispod pazuha spuštene lijeve ruke nalazi se baklja čiji se plamen svija na površinu baze. Lik nije završen, a pripada dobro znanoj grupi erota s izvrnutom bakljom koja se često javlja na nadgrobnim spomenicima. On ima sepulkralnu simboliku završetka života. Ovo je jedan od posljednjih slučajeva da se ovaj motiv pojavljuje na nadgrobnim spomenicima, ne samo u Saloni, već u cijelom Carstvu.

Desna bočna strana

S desne strane prikazana su velika dvokrilna vrata u arhitektonskom okviru (nadvratnik, dovratnici, greda, stepenice...). Svaka vratnica ima dva profilirana i uvučena kasetona s lavljim glavama, koji su ukras jer nemaju alke za kucanje. Iznad vrata je sa lijeve strane paun u profilu, koji u ustima drži girlandu. Lijevo uz vrata se nalaze likovi odrasle žene i djevojčice, a desno dva muškarca i dječak.

Stražnja strana

Stražnja strana sanduka nema figuralne dekoracije. Očito je bilo planirano da sanduk stoji prislonjen uz neki zid. Nedostatak dekoracije stražnje strane karakteristika je svih salonitanskih sarkofaga.

Tip sarkofaga

Salonitanski sarkofag Dobrog pastira pripada tipu sarkofaga pod nazivom arhitektonski sarkofazi. Takvi sarkofazi su bili omiljeni u Saloni (poznati su i drugdje u Dalmaciji, ali ne u tolikoj mjeri), sjevernoj Italiji, a naročito u Akvileji i Raveni. Svi su uglavnom rađeni od prokoneškog mramora, ali ima ih i od lokalnog kamena. To su jeftinije imitacije mramornih primjeraka.

Najbliži sarkofagu Dobrog pastira iz Salone, i drugim dalmatinskim primjercima, je sarkofag pronađen kod Porta Salaria u Rimu. Oba imaju tordirane stupove na bridovima pročelja, u sredini edikulu sa sirskim zabatom, te edikulu na lijevoj bočnoj strani. Na temelju zajedničkih karakteristika

smatra se kako je i rimski sarkofag produkt salonitanske radionice. No činjenice ne idu u prilog toj tezi. Naime osim jednog primjerka, drugih sarkofaga salonitanske produkcije u Rimu nema. S druge strane vremenska razlika između dva sarkofaga je jedno stoljeće, pa ih je teško direktno i radionički povezati. U prilog toj tezi ne ide ni razmjerno mala salonitanska produkcija.

Obilje dekoracije koje je prisutno na sarkofagu Dobrog pastira jedinstveno je za ovu grupu sarkofaga. U morfološkom pogledu jedinstven za ovu vrstu sarkofaga je poklopac, koji se ne pojavljuje nigdje drugdje u antičkom svijetu. Pojava kline, povezane u jedinstvenu cjelinu sa krovom na dvije vode je nedosljedna radionička kombinacija, koja kupcu omogućuje izbor u posljednjem trenutku. Vjerojatno je kod većine kupaca ta odluka donesena prije isporuke sarkofaga, a prevladavajući izbor bio je krov na dvije vode.

Sarkofag je nastao na serijskoj matrici arhitektonskih sarkofaga kakvi su se izrađivali u Saloni, a i drugdje na Jadranu, ali je isklesan kao zaseban rad grupe majstora pod vodstvom jednog vođe posla, po posebnoj narudžbi i tako dobio specifičnu razvijenu ikonografiju u kojoj je znatnu ulogu igrao i sam naručitelj.

Teme i simbolika

Sarkofag je ime dobio po središnjem motivu u polju edikule na prednjoj strani. Prikaz pastira je bio shvaćen u biblijskom smislu kao aluzija na Krista – Dobrog pastira. Svi strani istraživači su smatrali ovaj sarkofag kršćanskim, no 1958. Thomas Klauser je pokazao kako se kršćanska ikonografija oslanjala na pogansku i kako nije uvijek moguće nekom neutralnom motivu pripisati kršćanski karakter. On je pokušao dokazati da se lik pastira sa ovcom na leđima ne odnosi na Krista, već da je njegova simbolična poruka u osnovi poganska te da se tu zapravo radi o personifikacijama nekih filozofskih pojmova koji su bili bliski kasnoantičkoj misli.

Sam prikaz pastira ne daje pouzdane elemente za utvrđivanje vjerske pripadnosti vlasnika. Da bi se došlo do zaključka je li prikaz dobrog pastira na sarkofagu iz Salone kršćanski ili poganski motiv, potrebno je promotriti druge brojne i bogate motive i scene. Prizori na sarkofagu su međusobno povezani i svaki posebno čini dio priče. Jedino se lik erota ne poklapa u istu simboličku koncepciju.

Likovi sa lijeve i desne strane pročelja sanduka očito su pripadali pokojnicima, po svoje prilici bračnom paru. Očito između statue muškarca i žene, te ljudi kojih ih okružuju postoji međusobni odnos. Kipovi pokojnika su nadnaravnih dimenzija, čime se naglašavala figura pokojnika u odnosu na žive ljude. Dakle ljudske figure nisu smanjene, već je kip dobio zasluženu veličinu u skladu sa vrlinama pokojnika iskazanim za života. Prikaz, vjerojatno, predstavlja statue pokojnika postavljene na groblju, a oko njih su se, na dan pokopa ili na spomen-dan, okupili prijatelji, rodbina..., da bi im iskazali počast. Taj običaj je poznat i u poganstvu i u kršćanstvu.

Erot s izvrnutom bakljom na lijevoj bočnoj strani je poganski sepulkralni simbol i on je za Klausera bio potvrda poganskog porijekla spomenika, dok je za J. Wilperta to simbol smrti koji kontrapunktira

s prikazom života (vrata s ljudima). Dakle, uz glavu je prikazana predstava vječnog života, a uz noge smrt. Vjerojatno se tu radi o fenomenu koji je zabilježen na antičkim sarkofazima, da se demodirani motivi prebacuju na sporedne strane gdje ostaju nedorađeni ili zanemareni i izolirani od ostalih tema na sarkofagu. Tako je taj poganski motiv prežitak ranijih radioničkih shema. Često se radionice ne odriču olako ranije usvojenih predložaka. Novi se motivi stavljaju na važnije strane sarkofaga, a stari imaju još samo dekorativnu ulogu – služe popunjavanju sporednih polja.

Da je sarkofag nastao samo malo poslije, taj bi erot sigurno nestao. Ipak, treba naglasiti da eroti nisu naglo postali sasvim nepoćudni kršćanima.

Ovo potvrđuje i rimski sarkofag gdje se na desnoj bočnoj strani nalaze se samo vrata, vrlo slična onima na salonitanskom sarkofagu, ali tu nema ljudi okupljenih oko vrata što upućuje na činjenicu da je ta strana salonitanskog sarkofaga izmijenjena u skladu s željenom ikonografskom porukom. Takav proces se dogodio i s prednje strane sanduka. S obzirom da se erot nije mogao transformirati u novu poruku, on je postao višak koji je samo formalno popunjavao stranu. Očito je salonitanski sarkofag nastao na matrici koju je djelomično ponudio rimski sarkofag. Praktički novi motiv na sarkofagu je samo lik pastira, a sve ostalo je samo preostatak ili inovacija salonitanskih majstora.

Ključ za razumijevanje religijske pripadnosti je motiv pastira, upravo jer je on dodatak staroj shemi. On je ubačen na mjesto gdje na rimskom sarkofagu nije bilo ništa osim praznog prostora.

U određivanju pripadnosti može pomoći još jedan spomenik iz Dalmacije – jedan od najznačajnijih svjedočanstava postupne transformacije lika pastira s ovcom na leđima od personifikacije bukolike idile prema kršćanskoj interpretaciji, posebno u smislu Lukina i Matejeva evanđelja, ali ne još uvijek i Ivanova izjednačavanja pastira s Kristom. To je relikvijar iz Novalje – konstantinski relikvijar sa dva niza prikaza – starozavjetni i novozavjetni niz scena. U novozavjetnom nizu se javljaju Kristova čuda kojima su još priključeni pastir s ovcom na leđima i Marija. Zamjećuje se da Marija i pastir nemaju oko glave nimbus kao Krist u ostalim scenama. Marija u kasnijem konstantinskom dobu, kad se relikvijar datira, još nije *Theotokos* pa nije ni mogla imati nimbus. Kod pastira je riječ o tome što je to prikaz parabole o izgubljenoj ovci iz Lukina ili Matejeva evanđelja koju je ispričao sam Krist. To je novozavjetna tema, ali još uvijek bez izjednačavanja s Kristom. Ovaj relikvijar je, stoga, dokaz već završene transformacije pradavnog poganskog u kršćanski motiv u kasnije konstantinsko doba. Kad je i je li u starokršćansko doba došlo do ekvacije s Kristom, kao u Ivanovu evanđelju, teško je reći.

S tim u skladu, vjerojatno se i središnji motiv na salonitanskom sarkofagu može protumačiti kao i lik pastira na novaljskom relikvijaru. Kako je i razlika između ova dva spomenika oko dva, najviše tri desetljeća, vrlo je vjerojatno da je stariji salonitanski sarkofag nosio istu poruku. To se može naslutiti i iz izrazito kršćanskog ambijenta u kojem je stajao, kao i klime u religijskoj sferi Salone u doba progona kršćana, pa do Milanskog edikta. Stoga, lik pastira valja tumačiti kao parabolu o izgubljenoj ovci, a ne kao Krista – Dobrog pastira.

Pastir ima parabolično i soteriološko značenje, što je logičnije ako se ima u vidu da se prikaz nalazi na sarkofagu, gdje se očekuju poruke nade. I na poganskim sarkofazima su prevladavale teme religiozno-spasiteljskoga karaktera. Bukolička se simbolika, međutim, teško može smatrati soteriološkom. Tema Dobrog pastira u kršćanskoj interpretaciji je izrazito spasiteljska i pogodna za sepulkralni simbolički jezik. Ta simbolika spasenja ulazi u kršćansku nadgrobnu plastiku krajem 3. i poč. 4. st. Taj se motiv iznenada pojavljuje u repertoaru salonitanske nadgrobne plastike, i valja imati na umu da je sarkofag nastao u doba kad je kršćanstvo u ovim krajevima u naglom usponu, ali ugroženo Dioklecijanovim represijama, u doba kad su rijetke nedvosmisleno kršćanske teme, kad se često pribjegava sadržajima što pružaju mogućnost dvosmislenoga tumačenja, a takvi su upravo pastoralni motivi. Isto tako do sada se lik pastira nije pojavio na salonitanskim sarkofazima u jasnom poganskom kontekstu, što govori u prilog kršćanskom podrijetlu.

Datacija i stilske karakteristike

Gotovo svi istraživači su sarkofag Dobrog pastira datirali u prva desetljeća 4. st.

Kršćansko groblje na Manastirinama se formira oko memorije I u kojoj su bile pohranjene kosti mučenika Domnija i drugih koji su bili dekapitirani 304. u salonitanskom amfiteatru. To je vrijeme prije koga sarkofag nije mogao biti postavljen na svoje mjesto, jer je okolna arhitektura mlađa od Domnijeva groba. Okvir u koji spada memorija VIII je doba iza Milanskog edikta, a prije poč. 5. st. kad je porušena. Najvjerojatnije je da se memorije rade iza prve (martirijske) i da su se počele graditi negdje oko 320. Kako se zna da nije neuobičajeno da se sarkofag ili neka druga vrsta grobnica priprema i prije smrti vlasnika, može se pretpostaviti da je sarkofag Dobrog pastira bio isklesan i nešto prije 320., možda čak i čitavo desetljeće prije.

Unutrašnje karakteristike (ženske i muške frizure, te muške brade) upućuju na period posljednjih desetljeća 3. i prva dva desetljeća 4. st. Vrijeme nastanka sarkofaga je, uzevši u obzir ove karakteristike, nešto iza 310. Kvaliteta izvedbe reljefa još je vrlo visoka. I ove stilske karakteristike potvrđuju prijašnju tezu o nastanku sarkofaga na prelasku tetrarhijskog u konstantinsko doba.

Značenje

Skulpturalni program tog sarkofaga jedinstven je u čitavom kršćanskom svijetu. Reljefi ovoga sarkofaga su vrlo zrela kreacija. Oni sumiraju stara iskustva i promiču nova, kasnoantička. Rezultat je iznimna umjetnička kvaliteta. Prizori na sarkofagu su jedinstveni, oni kao da sadržavaju iskustva domaćih i atičkih sarkofaga, a svojim se iskazom opraštaju od antike i otvaraju vrata kasne antike.

I u ikonografskom pogledu ova je kompozicija jedinstvena i potvrđuje da se u Dalmaciji javljaju sjajna umjetnička dostignuća, ali su rijetko pouzdano izrađena u domaćim radionicama.

ARHITEKTURA NARONE I NJEZINA TERITORIJA U KASNOJ ANTICI

Narona je u kasnoj antici bila biskupija i središte velike dijeceze. To proizlazi iz akata salonitanskih koncila iz 530. i 533. U njima se donose zaključci o međusobnom razgraničenju i osnivanju novih biskupija u Dalmaciji. Odluke potpisuje i naronitanski biskup Marcellus.

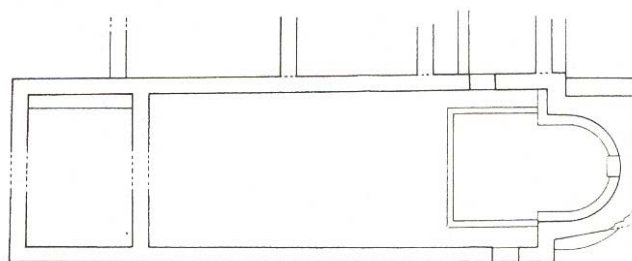
Naronitanska biskupija je graničila na sjeverozapadu sa salonitanskom, a na jugoistoku s epidaurskom. Na koncilu 533. pojavljuje se Muccur (Makarska) kao novo biskupsko središte. Granica s tom biskupijom išla je negdje niže od Pelješca. Naronitanska je dijeceza sigurno zahvaćala i dosta veliko područje na sjeveru (po Cambiju približno do današnjeg Mostara, gdje je u blizini osnovana biskupija *Sarsenterum* (ili kod Aržana)).

Narona je bila najvažnije crkveno središte između Salone i Epidaura, te u donjem toku Neretve.

U Naroni je nedvojbeno postojalo više crkava unutar gradskih zidina. Do sada su u Naroni otkrivena tri starokršćanska objekta.

1. BAZILIKA U EREŠOVIM BARAMA

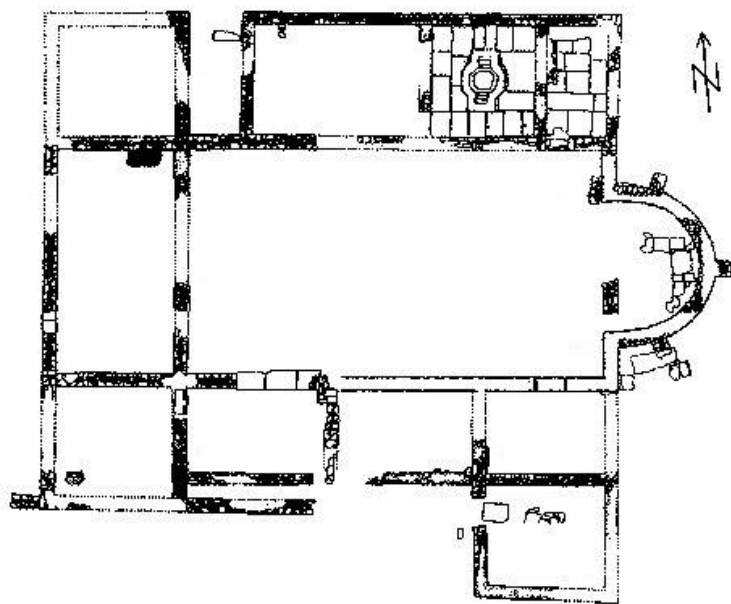
Ova je bazilika vjerojatno bila cemeterijalna bazilika. Nalazi stotinjak metara izvan gradskih zidina.

2. BAZILIKA U POPRIČICI (ILI NA TRASI VODOVODA)

3. BAZILIKA ISPOD CRKVE SV. VIDA

Crkva sv. Vida nalazi se preko rječice Norina, što bi moglo ukazivati da se radilo o cemeterijalnoj crkvi, ali u prilog tome ne govore ostaci arhitekture, a nije pronađen ni jedan grob.

To je bazilika standardnog plana s narteksom i pobočnim prostorijama uz obje duže strane (južne i sjeverne) crkve. Te sporedne prostorije su prilično simetrično raspoređene. Većina ih je komunicirala s crkvom koja je zajedno s narteksom bila duga 30 m, a široka oko 17 m, što pokazuje da je njen plan dosta širi nego što je to uobičajeno. Ne zna se je li bila podijeljena na brodove, ali čini kako naronitanske bazilike nisu imale podjelu na tri broda, iako bi se to moglo

očekivati s obzirom na širinu. Plan ove crkve je različit od onoga koji se javlja u Saloni (ni jedna salonitanska crkva nema slično raspoređene sporedne prostorije, tamo se prostorije nalaze sjeverno od

bazilike, koncentrirane na jednom mjestu, a ne simetrično raspoređene uz bočne zidove).

Očito je da je ona bila koju stotinu metara udaljena od foruma, što nije malo za parametre toga grada i time se uklapa u uobičajeni smještaj u odnosu na poganski kulturni centar. Sa sjeverne strane naronitanske katedrale bio je jednostavni četvrtasti baptisterij s oktogonnom piscinom koja je bila ožbukana i oslikana imitacijom mramorne obloge.

Iako je ovaj tip bazilike do sada registriran na području Narone jedan jedini put, nema nikakve sumnje da je on snažno utjecao na razvoj crkvene arhitekture u čitavoj regiji, a posebno u zaleđu.

Gotovo identičan primjer nalazi se u **Mogorjelu**, ali to je dvojna crkva. Sjeverna crkva u Mogorjelu svojim izgledom i rasporedom sporednih prostorija je vrlo slična naronitanskoj (ona u Naroni je dosta veća). Sličan raspored prostora pokazuje i crkva u **Nerezima** blizu Mogorjela. Ona ima osmerokutnu unutrašnjost baptisterija s križnom piscinom.

Tim je crkvama blizak je objekt u **Klobuku**. Specifičnost te građevine je naknadno dodavanje uske i duge prostorija. Kod sve tri crkve baptisterij se nalazi na istom mjestu, ali u Klobuku je zdenac izvana elipsoidnog, a iznutra križnog oblika.

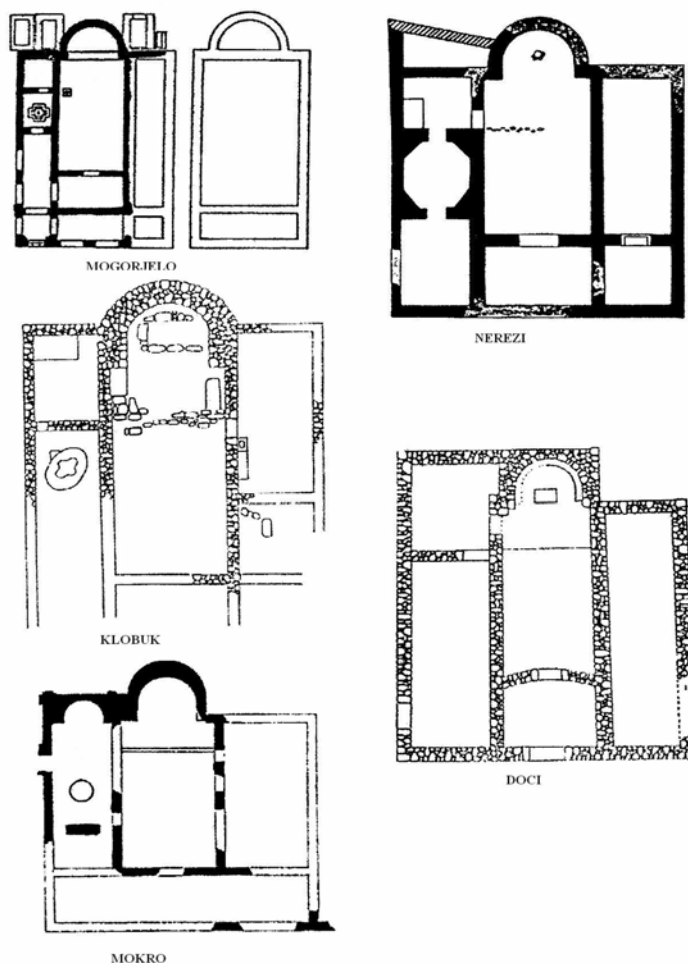
Crkva u **Mokrome** također je u biti istog tipa. Njene su bočne prostorije čak šire od ukupne dužine objekta, a narteks je kontinuiran i prati cijelu širinu građevine s bočnim prostorijama. Baptisterij je duga uska prostorija s upisanom apsidom i okruglim bazenom.

Slična je i crkva u **Docima** s apsidom upisanom u istočni zid, te zakrivljenim ulaznim zidom iz narteksa u brod. Nije sigurno je li crkva imala baptisterij, ali je to vrlo vjerojatno.

Raskošniju varijantu ovog tipa crkava pokazuje kompleks u **Žitomislićima**, koji se sastoji od dvije crkve. Obje su jednobrodne, a zajedničko dvorište povezuje sve građevine u jedinstveni kompleks.

Dvojne crkve u Mogorjelu i Žitomislićima su svjedočanstva rasprostranjenosti takvih objekata i dublje u unutrašnjosti. Oni su bili vrlo omiljeni na obali i u dalmatinskim gradovima.

Bazilike ovakvih oblika i rasporeda prostorija koje se nalaze uzduž lateralnih zidova jedinog broda crkve nazivaju se obično u literaturi **bosanskima**, no one su najviše koncentrirane na području naronitanske dijeceze, te su dosta brojne i izvan Bosne i Hercegovine. Ishodište ovog tipa moralo je biti u centru biskupije, otkuda su se širile sjevernije, ali i južnije.

Osim u Bosni (Lepenica, Mujdžići, Založje itd.), objekti sličnog tipa susreću se i u Dalmaciji (Otok kod Sinja, Dikovača kod Imotskog, Srma kod Šibenika, Vrana kod Zadra itd.), u Istri (Nezakcij, Muntajana itd.), Sloveniji (Vranje kod Sevnice) i Austriji (Duel).

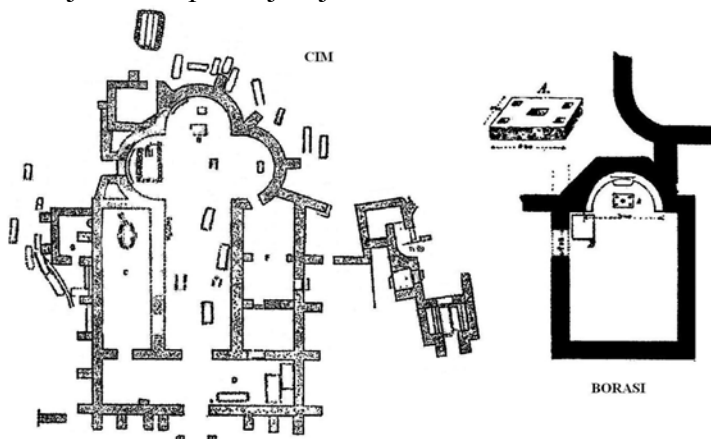
Taj tip crkve rezultat je jedne graditeljske, a možda i liturgijske prakse koja je odnekud presađena na Balkan i inaugurirana u Naroni, otkuda se širila dublje u unutrašnjost. Cambi smatra kako je to lokalna adaptacija standardnog bazilikalnog plana svedenog na uski dugi brod, bez podjele na sporedne brodove, s dodatkom pomoćnih prostorija, simetrično raspoređenih uz duže strane crkve. U tim prostorijama je smješten baptisterij (obično na sjevernoj strani). Rasporedom prostorija uz duže strane objekt najčešće gubi longitudinalni naglasak.

Također, naronitanski tip bazilike neki autori nazivaju **kompleksnim**, što nije precizno, jer su planovi svih crkava složeni. Očito je da su to lokalne inačice koje nisu ostale u vlastitom regionalnom okviru. Ovaj je tip crkve već postojao **na Istoku**. Luksuznije varijante ovog tipa s tri broda postoje u Nea Anchialosu i na Kosu. I u njima su sporedni prostori smješteni uz bočne strane crkve, a baptisterij je na sjevernoj strani. Vrlo je vjerojatno primorski pojas Egejskog mora razvio ovakvu formu i one su se otud proširile po Sredozemlju. Cambi smatra kako je taj tip prihvaćen u Naroni i otud se proširio u unutrašnjost. Narona je imala izrazitu ulogu u razvitku, standardizaciji i rasprostriraju toga tipa na području antičke Dalmacije.

Nije jasno **kada** se ovaj tip arhitekture pojavio u Dalmaciji, jer je teško pouzdano datirati bilo koju od spomenutih bazilika. Cambi drži kako se on u Naroni počeo pojavljivati već u 1. pol. 5. st., kada se u većini gradova Dalmacije pojavljuju velike bazilike, a većina spomenutih crkava pripada periodu 6. st.

U naronitanskom se području javljaju i neki **drugi tipovi**, koji su također dobili impulse iz Narone. Zanimljiv je kompleks sakralnih objekata u **Cimu** kod Mostara. Građevina na istoku završava trikonkosom, a svaka konha izlazi direktno jedna iz druge. Sa strana uskog broda nalaze se uzdužne prostorije, simetrično raspoređene što pokazuje kako se od uobičajene prakse nije odstupalo čak ni kad je osnovni tip crkve bio različit. Sjeverna je služila kao baptisterij (elipsasta piscina), a južne su mogle biti *diaconicon* i *prothesis*. Građevina je bila ojačana brojnim kontraforima. Do crkve je bila trikonhalna memorija s malim predvorjem. Sličnih crkvenih gradnja ima relativno dosta u Dalmaciji. Crkve trikonhalnog tlocrta proširile su se u Dalmaciji u 6. st. pod utjecajem Istoka.

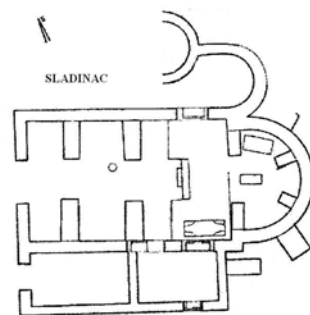
Sjeverno od Narone nalazi se mala crkvice ili oratorij u **Borasima** koji ima pravokutni brod i poligonalnu apsidu. Takva je apside vrlo rijetka u starokršćanskoj arhitekturi Dalmacije i plod je utjecaja Bizanta. Polygon takvih apsida u Dalmaciji ima manji broj stranica od apsida crkava u sjevernoj Italiji i

Istri, pa je očito da se ne može raditi o utjecaju iz tog sjevernojadranskog ambijenta. Objekt u Borasima je nastao u 6. st., kada jačaju bizantski utjecaji u Dalmaciji.

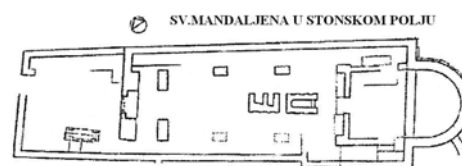
Sakralni objekti u **primorskom pojasu** naronitanske biskupije pokazuju ponešto drugačiji facies. Tipični tlocrti koje smo susretali u sjevernom dijelu te dijeceze tu su znatno rjeđi, ali ih ipak ima.

Najznačajniji primjer takvog tlocrta je onaj u **Sladincu** kod Ploča. To je jednobrodna građevina s velikom apsidom, te prostorijama prizidanim uz sjeverni i južni lateralni zid. Na sjevernoj su se strani očuvale dvije apside. Na južnoj strani crkve nalaze se dvije uske prostorije. Vjerojatno je podignuta u 5. ili 6. st. U srednjem vijeku crkva je dobila znatne izmjene.

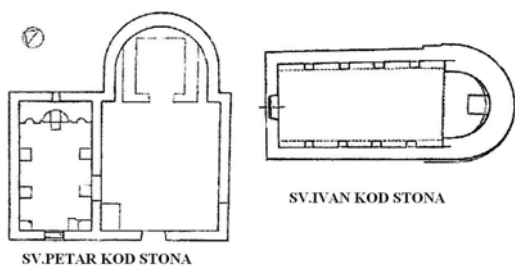

Najmonumentalniji primjer crkve u priobalnom pojasu biskupije je ona **sv. Mandaljene u Stonskom polju**.

Organizacija prostora je izrazito longitudinalna. Čini se da je crkva bila u početku znatno kraća. Slučajevi produžavanja crkvenih građevina su poznati, osobito onda kad se radi o memorijalnim građevinama (Kapljuč). Apsida Sv. Mandaljene je velika i široka. Tri snažna pilona dijelila su crkvu u tri broda. Pred crkvom je bilo kvadratno predvorje (atrij) ili pak vrlo dubok narteks.

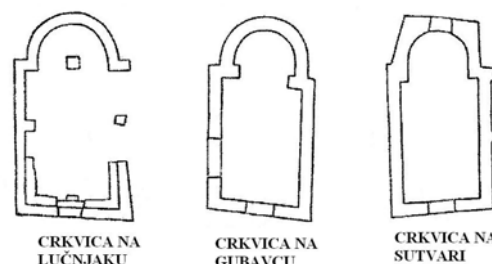

Ovaj tip crkve je mnogo bliži graditeljskoj praksi koja je karakteristična za sakralnu arhitekturu obalnog prostora Dalmacije. Srodna je bazilici na Kapljuču, po načinu produžavanja broda, po zakrivljenosti zidova, podjeli na brodove pilonima itd. Atrij pred crkvom nije uobičajen u Dalmaciji. Jedini je primjer onaj pred južnom crkvom na Marusincu u Saloni. Tu su, međutim, oko atrija trijemovi kojih nema u Stonu. Crkva uopće nema pomoćnih prostorija uz lateralne zidove. Ona je čitava koncipirana u longitudinalnoj osi. Crkva je vjerojatno iz 6. st.

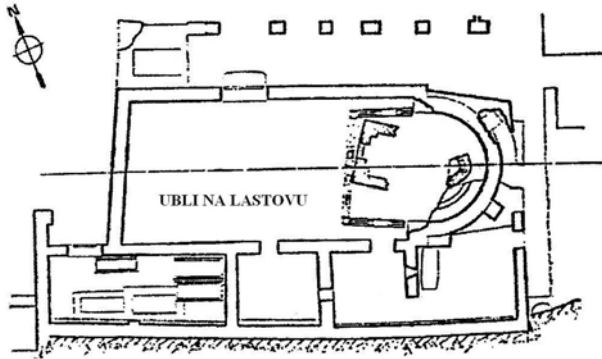

U stonskom polju postoje još tri jednostavne male crkve s pridodanim prostorijama sa strana ili bez njih. Najzanimljivija je ona **sv. Petra**, koja na sjevernoj strani ima pridodanu usku pravokutnu prostoriju. Ona se uklapa u naronitansku graditeljsku praksu. Crkva je također po svoj prilici iz 6. st., ali je u srednjem vijeku dobila brojne preinake. Crkvice **sv. Ivana** je starokršćanska građevina, ali je teško razlučiti što je starije, a što mlađe nadozidanje.

Na otočićima u kanalu između Pelješca i Korčule identificirano je nekoliko starokršćanskih sakralnih objekata. Te se crkvice jednostavnog tlocrta nalaze na otočićima **Lučnjaku, Gubavcu i Sutvari**. Prve dvije imaju uobičajenu polukružnu apsidu, a treća trapeznu, što je posljedica

bizantskog tipa poligonalnih apsida. Zanimljivo rješenje ima crkva na Lučnjaku, koja nema južni zid crkve nego pilone koji tvore neku vrst trijema. Takve jednostavne crkvice su brojne u Dalmaciji. Naronitanskoj dijecezi pripadao je po svoj prilici i otok Lastovo. U naselju **Ubli** postoji crkva s jednim brodom, ali su joj uz lateralne zidove pridodani pomoćni prostori, ali ovdje se uz sjeverni zid nalazi i trijem čiji krov podržavaju snažni piloni. Nije postojao narteks.

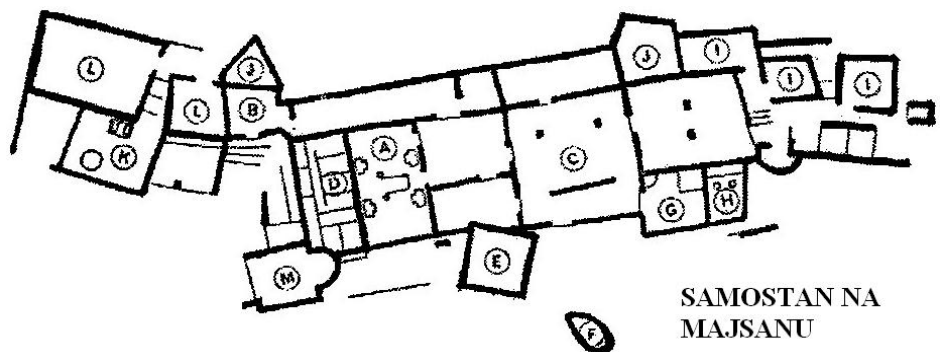
Vrlo česta pojava na naronitanskom teritoriju je izrada **groba** za relikvije, a rjeđe i sam grob za cijelog pokojnika. Ispod poda crkava i sporednih prostorija često se pokapaju vjernici. To ukazuje kako su ove crkve osim normalne liturgije imale i sepulkralnu namjenu. U sepulkralne svrhe nisu, čini se, služile jedino crkve u Naroni i Mogorjelu.

Neke od crkava u primorskom prostoru imaju karakteristike onih koje se pojavljuju uzvodno Neretvom (Sladinac, Sv. Petar te možda i Lastovo), dok se druge više vežu uz utjecaj Salone. Prema tome na primorju se sukobljavaju utjecaji iz dva centra: Salone i Narone.

U naronitanskoj je dijecezi sigurno bilo više **samostana**. Veći broj samostana morao se pojaviti tek oko sredine 6. st. zajedno s benediktincima.

Kao samostan spominje se kompleks u **Žitomislićima**, ali začuđuje pojava dviju crkava, što nije uobičajeno za samostane. U Dalmaciji građevine, koje se mogu pripisati samostanima pokazuju obično samo jednu malu crkvicu bez posebnih prostorija liturgijske namjene, ali više gospodarskih objekata i ćelija za monahe (Rižinice, Crkvina, Klapavica, Stipanska).

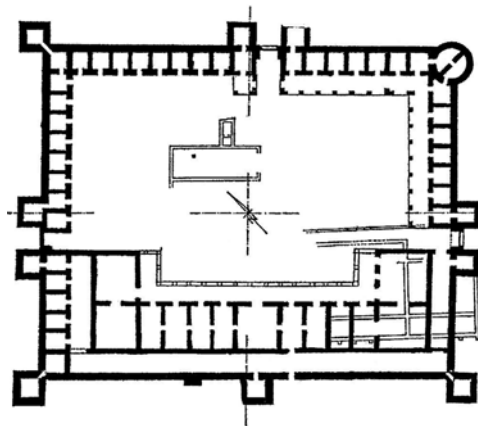
Samostan je bio kompleks na **Majsanu**, u kanalu između Pelješca i Korčule. U tu su svrhu bili adaptirani objekti ranije gospodarske zgrade. Glavni ulaz ima

nekoliko stepenica (B), a najvažnije su prostorije grupirane oko dva dvorišta s trijemovima (C), te memorije (A) s terasom (D). Nezna se je li crkva (M) starokršćanska ili ranosrednjovjekovna. Periferno su smješteni prostori gospodarskog karaktera, kuhinja, praefurnium, ćelije (G, H, I). Samostan je živio od 5. st. pa dalje kroz srednji vijek.

U okviru naronitanskog teritorija postoje i dva zanimljiva veća **arhitektonska objekta** prvenstveno **sekularnog karaktera**.

Prvi od njih je utvrđena *villa* u **Mogorjelu**. Nastala je poč. 4. st. na jednom većem gospodarskom objektu uništenom u požaru još u 3. st. Građevina je približno kvadratnog oblika, sa zidinama i kvadratnim kulama (jedna je kružna) koje flankiraju troja vrata i ojačavaju uglove zidova. Unutar zidina na južnoj strani nalazi se glavna stambena zgrada s trijemom. Najveće su dvorane na krajevima i u sredini zgrade. Objekt je propao negdje početkom 5. st., za provale

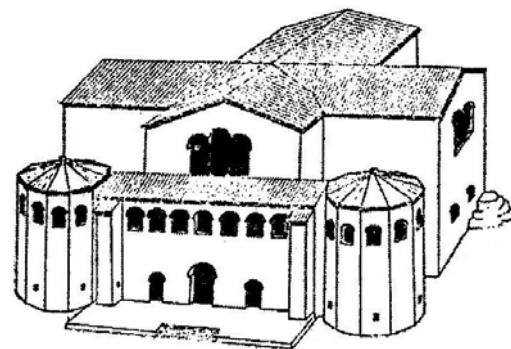

zapadnih Gota, ali je vjerojatno kasnije obnovljen, kada je u 6. st. poslužio kao dio fortifikacijskog sistema za osiguranje plovnog puta Neretvom. Iz tog kasnijeg razdoblja potječu dvojne crkve.

Uz rijeku Neretvu bilo je još takvih **fortifikacija**, od kojih je najznačajnija ona u Osinju na samom ušću rijeke. Dublje u unutrašnjosti još su utvrde na brijegovima (Biograci, Blagaj, Koštur, Stolac), ali one više izgledaju kao zbjegovi nego kao sistem organiziranih kastela.

U tlocrtnom i arhitektonskom stilističkom pogledu građevina u Mogorjelu se povezuje uz Dioklecijanovu palaču u Splitu i Gamzigrad u Srbiji.

Drugi vrlo važan ali vrlo kompleksan arhitektonski sklop koji je postojao na naronitanskom području je onaj u **Polačama** na otoku Mljetu. Vrlo je vjerojatno sjeverozapadni dio otoka bio u okviru naronitanske biskupije. Centralno mjesto ima poznati objekt koji se sastoji od velike bazilikalne dvorane s poligonalnom apsidom i dvije približno kvadratne prostorije postavljene transverzalno na glavnu dvoranu. Predvorje, također transverzalno na glavnu dvoranu, flankiraju dvije kule poligonalnog oblika.

Sjeverno od ove građevine nalazi se jedna još monumentalnija građevina s apsidom prema jugu. Ona je vjerojatno bila glavna zgrada u čitavoj uvali.

Najbolje očuvani objekt je luksuzna lovačka villa comesa Pieriusa na Mljetu koji mu je podario Odoakar 488. Kako se čini palača na Mljetu nije nikad do kraja dovršena. Oblik apsida, pokazuje utjecaj arhitekture sjeverne Italije.

Zapadnije od dviju velikih zgrada smjestila se crkva T tlocrta s upisanom potkovastom apsidom. U sjevernom T proširenju bio je baptisterij s elipsastom piscinom. U okviru arhitekture u Polačama spada i utvrđenje na brdu Kaštil, koje ima nepravilan oblik koji diktira reljef terena.

Utjecaj Narone, kao važnog kršćanskog centra u Dalmaciji je vrlo uočljiv. Taj je utjecaj Narone znatno slabiji u primorju, gdje je Salona imala primarnu ulogu, bez obzira na granice dijeceza.

Ovdje spominjemo i važno svjedočanstvo umjetničkog obrta kasnoantičkih zlatara – blago Urbike iz Narone, koje osim prstenja sadrži i broševe te veći broj zlatnika. Predmeti su došli u zemlju na samom početku 7. st., u doba opsade grada.

ZADARSKO PODRUČJE U STAROKRŠĆANSKO DOBA

POVIJEST KRŠĆANSTVA NA ZADARSKOM PODRUČJU

Na temelju *Poslanice Rimljanima*, gdje sv. Pavao kaže da je proširio kršćanstvo do Ilirika, smatralo se da je ovaj apostol izravno propovijedao na prostorima Dalmacije. Autentičnim se smatrao i jedan citat iz Epifana, koji govori da je sv. Luka boravio Dalmaciji. Čak se i dolazak sv. Petra u Rim povezivao sa Zadrom. Potvrda takve tradicije nema, no vjerojatno je apostol Pavao u Dalmaciji propovijedao posredstvom svojih učenika, jer u *Drugo poslanici Timoteju* kaže kako je u Dalmaciju poslao Tita.

Kršćanske zajednice koje su tada osnovane, vezane su u prvom redu za gradove. Značajni koraci u širenju kršćanstva događaju se u 2. pol. 3. st. dolaskom crkvenih misionara. Tada se u gradovima osnivaju kršćanske općine, a formira se i crkvena hijerarhija. Najveća koncentracija vjerskog života u provinciji Dalmaciji događa se u njezinoj metropoli – Saloni. U 4. st. biskupije su mogle biti samo *Iader*, *Salona*, *Narona* i *Epidaur*.

Biskupija u antičkom Jaderu osnovana je sasvim sigurno neposredno nakon Milanskog edikta. Je li biskup kao poglavar kršćanske zajednice djelovao u tajnosti i prije ovog vremena nije sigurno. Prvi imenom poznati zadarski biskup jest Feliks. On je sudjelovao na koncilu u Akvileji koji su sazvali car Gracijan i papa Damas 381. Isti biskup spominje se 391. na koncilu u Milanu, koji je sazvaio sv. Ambrozije na inicijativu pape Siricija. Za razliku od Salone, gdje je moguće utvrditi kontinuitet biskupa od kraja 3. do početka 7. st., u Zadru to nije slučaj. Nakon spomenutog biskupa Feliksa iz 2. pol. 4. st. kao povijesna osoba sa sigurnošću se može potvrditi tek biskup Andrija, sudionik sabora u Saloni 530. i 533. Nakon Andrije povijesnom osobom može se smatrati biskup Sabinian iz 590ih.

Tijekom 4. st. nastaju prvi kršćanski objekti u Zadru. To je vrijeme kada se kršćanstvo iz Zadra zasigurno širi i u ostale rimske gradove – municipije na zadarskom području: *Aenona* (Nin), *Nedinum* (Nadin), *Asseria* (Podgrađe kod Benkovca) i dr. Tijekom 5. st., poput biskupa u drugim biskupijskim središtima, i zadarski biskup postaje najmoćnijom i najuglednijom osobom u gradu. To je i vrijeme kada se u Zadru gradi katedrala, a nastaju i druge crkve. Utemeljenjem metropolije u Saloni u 5. st., zadarski je biskup potpao pod jurisdikciju salonitanskog metropolite.

Poslije Jadera, Enona postaje najznačajnijim ranokršćanskim središtem na području zadarske biskupije, no zasad nema dokaza o postojanju biskupije u ovom gradu u ranokršćansko doba.

U doba Justinijana, nakon istočnogotske vladavine, slijedi ponovni procvat kršćanstva u Zadru. To je vrijeme kada nastaje najveći broj ranokršćanskih crkava. U samom Zadru dograđuje se katedralni kompleks, a najvjerojatnije se obnavljaju i već postojeće crkve. Nove crkve nastaju i u Enoni, Asseriji, Nedinumu i drugim središtima te u ruralnim naseljima.

Zadarska je biskupija od osnutka podređena Rimskoj crkvi, ali dolaskom pod vlast Bizanta i uspostavom bizantskog egzarhata u Raveni, u čiji sastav ulazi i cijela Dalmacija, zadarska biskupija potpada pod jurisdikciju Carigradske crkve.

RANOKRŠĆANSKA ARHITEKTURA U ZADRU I OKOLICI

Prva kršćanska zajednica antičkoga Jadera na molitvu se okupljala u privatnim kućama – *domus ecclesiae*. Najstariji arheološki trag kršćanske arhitekture na zadarskom području su ostaci **oratorija**, izgrađenog na prostoru taberni na Forumu. Oratorij je služio za okupljanje prve kršćanske zajednice Jadera na čelu koje je već tada bio biskup. Već tijekom 4. st. osim one uz biskupsko sjedište u Jaderu nesumnjivo nastaju i druge kršćanske zajednice. Jedna od njih okupljala se u oratoriju nastalom adaptacijom rimskih građevina na prostoru gdje je kasnije nastala crkva **sv. Andrije**. Oratorij je imala i **ninska** ranokršćanska zajednica, možda već krajem 4., a zasigurno u 1. pol. 5. st. Isto tako postoji mogućnost da je i druga ninska ranokršćanska zajednica imala oratorij na prostoru antičke luke u današnjem Zatonu, u blizini kasnije crkve sv. Andrije. Oratoriji na ruralnim područjima nisu prečesta pojava. Ipak, na položaju **Crkvina u Galovcu** utvrđeni su ostatci poganske građevine (hrama?) koja je pretvorena u oratorij, vjerojatno tijekom 5. st.

Iako Zadar nije imao ranokršćanskih mučenika, zabilježena je pojava izgradnje raskošnih memorija. Memorijalni kompleks otkriven je u **Mulinama na Ugljanu**, 2. pol. 4. st.

Odmah na početku 5. st. u Zadru se počinju graditi ranokršćanske bazilike. Poticaj za njihovu izgradnju, kao i na drugim prostorima Carstva, dale su Konstantinove bazilike u Rimu i Svetoj zemlji. Prva bazilika koja nastaje u Zadru, jest **katedrala sv. Petra**. Ona je sagrađena na mjestu ranije civilne bazilike koja joj je bila uzor. Po uzoru na samu katedralu tijekom 5. st. u Jaderu se grade još tri bazilike: sv. Tome, sv. Stjepana i sv. Marije (kasnije nazvane sv. Marija Velika). Sve te zadarske bazilike pokazuju određenu posebnost u odnosu na druge bazilike u Dalmaciji.

Također u 5. st. na groblju antičkoga Jadera pod utjecajem istočne arhitekture nastaje bazilika **sv. Ivana**, velikih dimenzija i s upisanom apsidom. Crkve s takvom apsidom rijetke su na zadarskom području, no pojava te vrste građevina na istočnoj jadranskoj obali nije rijetka. Najjužnija crkva toga tipa nalazi se u Polačama na Mljetu. Ostaci crkve tog tipa pronađeni su u Stobreču kod Splita, Povljima na Braču, na tzv. Južnom groblju u Saloni, u Ivinju kod Tisnog, Novalji na Pagu, na Miri kod Baške na Krku, na Mirinama kod Omišlja, te kod Vodnjana u Istri. S obzirom kako je bazilika nastala na groblju antičkog Jadera, pretpostavlja se da je bila cementerijalnog karaktera.

Ponekad je vrlo teško pouzdano razlikovati crkve 5. od onih iz 6. st. No na temelju gradnje, odnosno pojave sužavanja apside prema unutrašnjosti s nastankom u 5. st. mogle bi se povezati još tri crkve: južna crkva kompleksa gemina u Podvršju - Glavčine, Sv. Martin u Nevidanima i crkva na Bičini u Polači. Sve ostale ranokršćanske crkve, bilo gradske ili ruralne treba po svoj prilici pripisati 6. st.

Tijekom 6. st. dograđuje se katedralni kompleks **sv. Petra** u Zadru. U Zadru u 6. st. nastaje i crkva **sv. Platona**. U *Enoni* u 6. st. nastaju tri crkve, dvije u samom gradu i jedna na području luke (u današnjem Zatonu) – crkve sv. Marije i sv. Anselma (Asela) u Ninu i sv. Andrije u Zatonu.

Najveći broj crkava 6. st. nastao je na stambeno-gospodarskim imanjima (*villae rusticae*), ali se jedan dio crkava može vezati i uz vikuse. Razliku između rustične vile ili naselja na terenu je najčešće teško

utvrditi. Može se pretpostaviti da su u vikusima mogle nastati ranokršćanske crkve u Galovcu, Lepurima, Podvršju, a možda i na Bičini u Polači, te Tinju - Sv. Ivan Krstitelj.

Najviše crkava iz 6. st. na ruralnim prostorima čine jednostavne jednobrodne građevine, uglavnom na otocima. Neke su imale narteks, a dio vjerojatno i pastoforije (na jednoj strani).

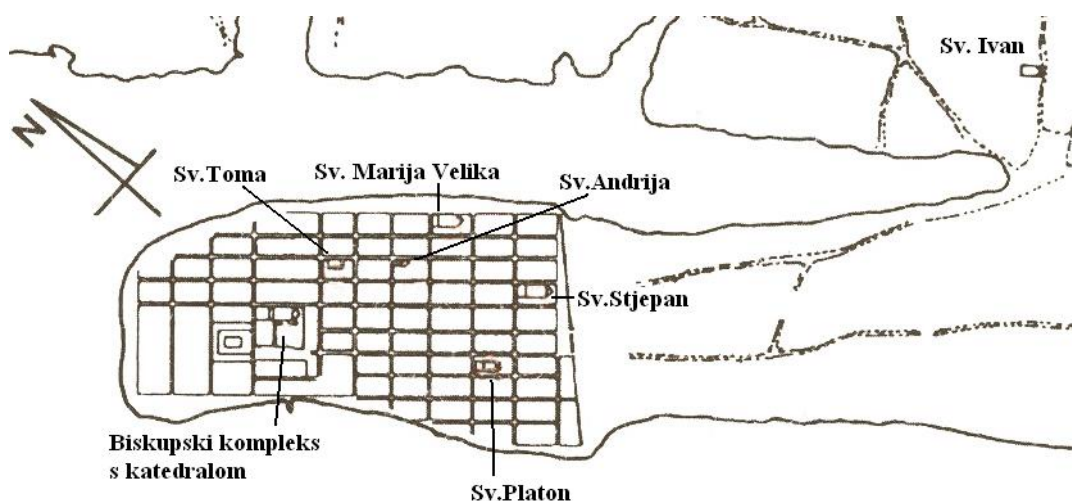
Crkve s pastoforijama s obiju strana, javljaju se na više lokaliteta: u Ninu - Sv. Asel, Privlaci - Sv. Barbara, Galovcu, Polači – Bičina, Lepurima - Sv. Martin. Pastoforije su jednim dijelom nastale u isto vrijeme kada i crkve, ali su često i dograđivane.

Pod **istočnim utjecajem** nastala je crkva sv. Martina u Pidrasi (s trikonhalnim istočnim dijelom).

Vrlo zanimljiv fenomen u ranokršćanskoj arhitekturi jesu **dvojne crkve** (*gemmae*). Takav tip crkava pronađen je na položaju Glavčine u Podvršju kod Ražanca. Dvojne crkve također su najvjerojatnije postojale i u uvali Banjve na otoku Olibu. Na području provincije Dalmacije dvojne se crkve pojavljuju na dvadesetak nalazišta. Na najvećem broju lokaliteta crkve nisu istodobne, već je najprije nastala jedna, a druga je dograđena kasnije. O nastanku, namjeni i drugim pitanjima u vezi s takvim tipom crkava kod istraživača postoje različita mišljenja. Međutim, izgledno je kako su podizane kako bi se omogućio veći broj oltara na kojima se može obavljati liturgija, tj. više dnevnih liturgija. Isto tako dvije crkve omogućavale su obavljanje kompleksnih ritusa, odnosno njihovo premještanje iz jedne u drugu crkvu, procesije i sl. Jedan od razloga za nastanak druge crkve zasigurno je i povećanje broja vjernika na određenom prostoru.

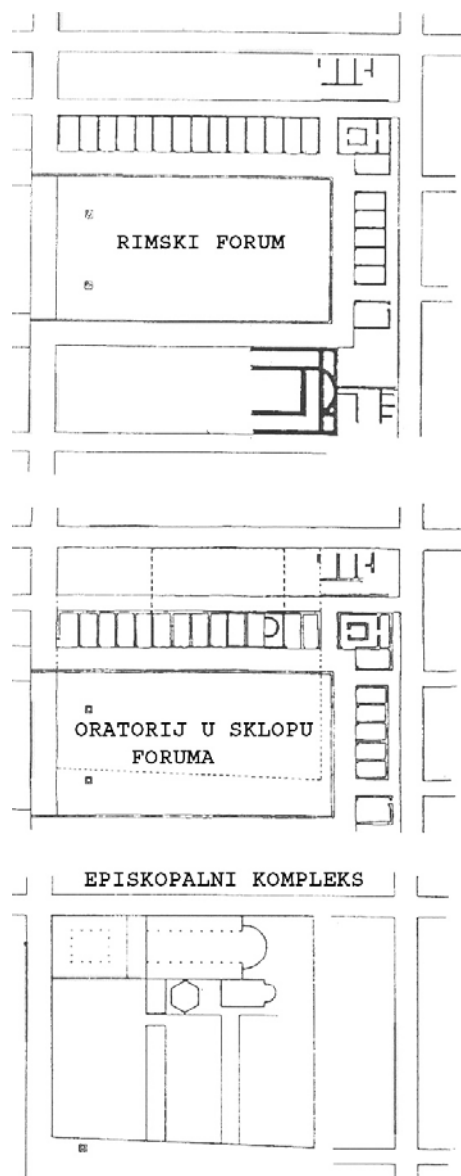
Jedna od karakteristika ranokršćanske arhitekture na zadarskom području jest i pojava poligonalne apside. Tu se jasno očituje utjecaj sjevernotalijanske (ravenske) arhitekture. Osim na katekumeneju katedrale sv. Petra u Zadru, crkvama sv. Andrije u Zatonu i sv. Marije u Ninu, taj tip apside javlja se u Galovcu, Lepurima - Sv. Martin... Južnije od zadarskog područja takvih apsida nema.

Izvorni ranokršćanski titulari sačuvani su samo kod jednog dijela crkava. Posvete crkava zaštitnicima javljaju se od 5. st. Najčešće posvete na području današnje Zadarske nadbiskupije bile su Gospi (sv. Mariji) i sv. Ivanu Krstitelju, a zatim apostolima (sv. Andrija, sv. Petar, sv. Toma, sv. Bartolomej). S Justinijanovom rekonkvistom istočni sveci preuzimaju glavnu ulogu.

KARAKTERISTIKE ZADARSKIH RANOKRŠĆANSKIH CRKAVA

- **omjer širine prema dužini** građevine bez prostora apside **2 : 3** (katedrala i katekumeneion, bazilike sv. Tome, sv. Stjepana i sv. Marije Velike)
- **mjera** građevine od približno **20 x 30 m** (katedrala, bazilika sv. Marije Velike)
- **red bifora na bočnim licima** crkve (niz od pet takvih prozora ima bazilika sv. Tome, a po dvije bifore na uzdužnim zidovima ima crkva sv. Martina u Pridrazi. Ovo rješenje omogućava unošenje velike količine svjetla u unutrašnjost crkve, što je osobitost ranokršćanske arhitekture, za razliku od kasnije, srednjovjekovne. Na prostoru sjevernog Jadrana (Pula, Grado, Aquilea, Ravenna...) zidovi su rastvoreni monoforama, a na prostorima južnog Balkana česte su bifore ili još razvijeniji prozori (npr. bazilika sv. Dimitrija u Solunu))
- **način postavljanja lukova na stupovima u kolonadama** (kod sv. Stjepana oni su postavljeni neposredno nad kapitele što je uobičajeno u rimskom starokršćanskom graditeljstvu, a različito od bizantskog, gdje između luka i kapitela stoji impost)
- **apsida s unutarnjim promjerom širim od raspona srednje lađe** (katedrala, bazilike sv. Tome, sv. Stjepana... Rješenje vuče podrijetlo iz antičke arhitekture, a primjenjivalo se i na ponekim profanim bazilikama na rimskim forumima. To je zapravo sužavanje apside prema unutra i sukladno tomu uži srednji brod, vjerojatno po uzoru na nekadašnje zadarske civilne bazilike.)
- **stupovi pred apsidom koji nose slavlolučnu stijenu** (preuzeto iz antičke arhitekture, ali karakteristično za klasične primjere carskih kršćanskih bazilika 4. st. u Rimu. S njih su ih preuzeli graditelji drugog sloja bazilika. Česti su primjeri u Italiji, a kod nas ih nalazimo u Istri (katedrala i pravoslavna crkva u Puli, te sv. Marija na Brijunima), a u Dalmaciji – bazilika u Sepenu na Krku i bazilika na Manastirinama u Solinu.)

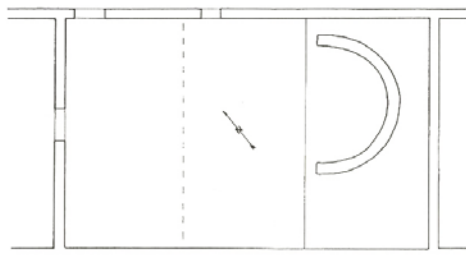
ZADARSKA KATEDRALA SV. PETRA (danas sv. Stošija)

Katedrala u Zadru dio je episkopalnog kompleksa podignutog tijekom 4. i 5. st. Preuređena je u 12. st., a današnji je oblik dobila u 13. st. Prema predaji bila je posvećena sv. Petru, no u 9. st. biskup Donat je dobio od bizantskog cara Nikefora relikvije sv. Anastazije (Stošije), pa crkva mijenja titular.

☞ Oratorij

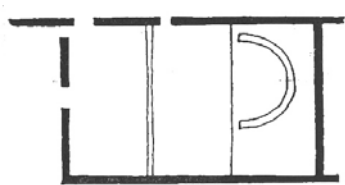
Paleokršćanski nukleus začet je u kompleksu Foruma u antičko doba. Kompleks rimskog foruma izgrađen je tijekom prvih stoljeća nove ere, a sastoji se od prostranog trga koji zatvaraju portikati i taberne. Iza taberna protezala se cijelom dužinom Foruma ulica.

Oratorij je sagrađen u razdoblju u kome cjelina rimskog trga još uvijek opstoji i funkcionira u prostoru grada. Dakako da pojedini prostori mijenjaju namjenu pa su se tako na sjevernom dijelu Foruma **tri taberne** spojile u pravokutnu prostoriju, od koje je

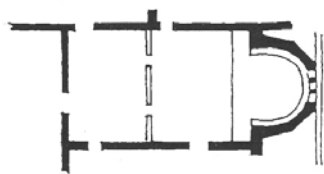

nastala kršćanska kulna građevina, zacijelo oratorij. Radi se o tipu manje dvoranske bogomolje s upisanom klupom za kler apsidalnog oblika na začelnoj strani (slika gore). Oratorij je bio, vjerojatno parapetom, podijeljen na prednji i stražnji dio na mjestu nekadašnjeg pregradnog zida između taberni. Prostor je bio opremljen podnim mozaikom. U prednjem dijelu, pod prekriva mozaik izveden od bijelih kvadratnih tessera, složenih u nepravilne redove. Tesseri su prilično krupna zrnca, dimenzija 20 x 20 cm. U stražnjem dijelu nije pronađen mozaik, ali podloga upućuje kako je vjerojatno postojao. Loša podloga, krupna zrnca i nepravilni redovi tessera govore o vrlo jednostavnoj tehnici.

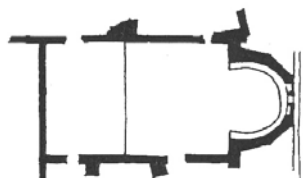
U cjelini, pravokutna prostorija s polukružnim subselijem neobično podsjeća na slične građevine najstarijeg sloja kršćanske arhitekture na Jadranu, osobito na dvoransku crkvu tzv. Oratorij A u Saloni i katekumeneion uz njenu katedralu tzv. Basilicu urbanu.

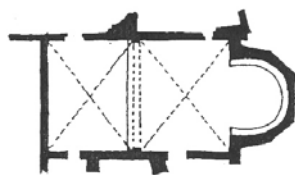
ANTIKA

KASNA ANTIKA

ROMANIKA

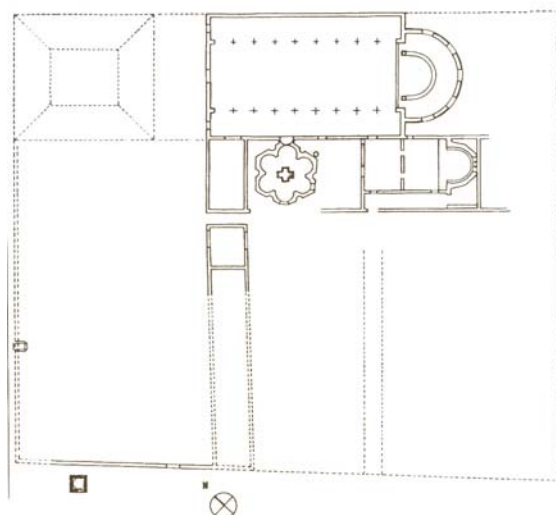
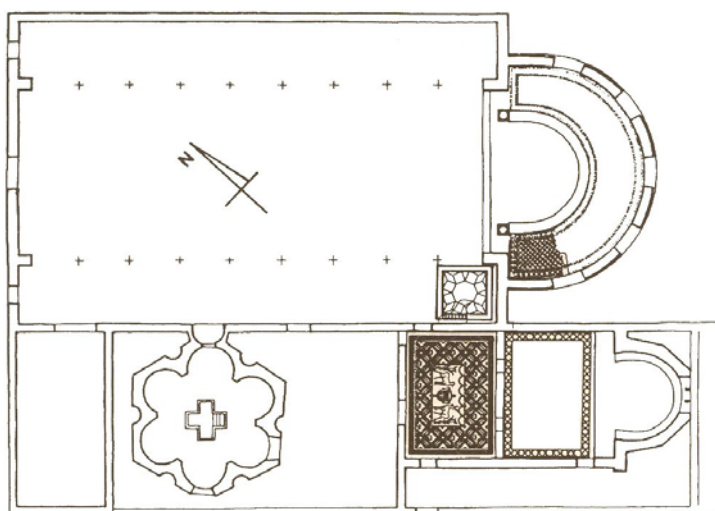
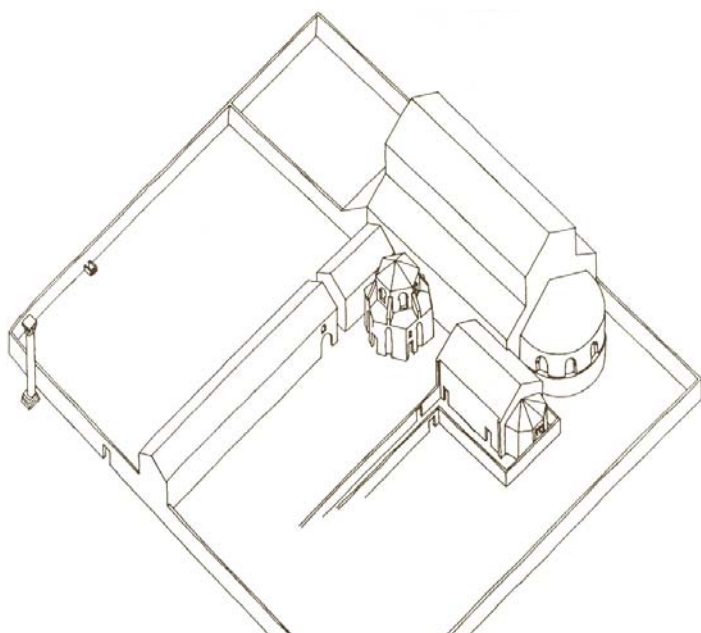
GOTIKA

Tako je među tabernama je **zametnut nukleus** budućeg episkopalnog kompleksa. Oratorij vjerojatno nije bio jedina građevina paleokršćanskog nukleusa, ali je zasigurno bio u funkciji kršćanske općine prije nego li je ona stekla mogućnost izgraditi prostranu strukturu s palačom, bazilikom i aneksima. Postoji sličnost ovog prostora sa jednostavnim formama ranih oratorija kršćanskih zajednica iz vremena vjerske tolerancije. Vežić oratorij pripisuje protokršćanskoj zajednici koju tijekom 1. pol. 4. st. predvodi "zadarski biskup" poznat s koncila u Rimu 341.

U razvijenom episkopalnom kompleksu u kasnoantičko doba ulicu iza oratorija prekrrio je bočni brod prigradene bazilike, a na mjestu taberni sa zapadne strane podignut je baptisterij. Umjesto oratorija paleokršćanskog nukleusa podignut je katekumenej novog kompleksa, uži od dubina taberni. Od oratorija je naslijedio zapadni i sjeverni zid, te krovni vijenac. Na istočni zid prslonjeno je tjeme apside, te je s njom katekumeneion postavljen točno u dužini bivše dvorane, omeđen njenim pročeljem, začeljem i sjevernim zidom.

☞ Episkopalni sklop

Lokaciju episkopalnog sklopa određuje njegov prvotni nukleus i tradicija uz njega razvijena. Drugu osobitost sklopu nameće već izgrađeni urbani prostor. Raspored bazilike i aneksa su predodredili ostaci rimskog sklopa. Episkopalni kompleks u Zadru izrastao je nad jednim dijelom rimskog foruma i sklopa građevina s njegove sjeverne strane. Sastoji se od: bazilike, diakonikona, baptisterija i katekumeneja (slika desno i dolje).

Bazilika je postavljena između začelja taberni i glavnog decumanusa. Nastala je na mjestu ranije civilne gradske bazilike iz Augustovih vremena (tzv. *basilica Iulia*). Sačuvana je tek u malim ostacima izvornih zidova. Bila je trobrodna građevina na čijem je istoku prostrana polukružna apside šireg unutrašnjeg promjera od raspona srednjeg broda. Bazilike je duga oko 30 m, široka oko 20 m.

Na njezinu plaštu bilo je pet polukružnih prozora. Ispred apside nalazila su se dva jaka pilastra na koja su se oslanjale kolonade, te dva stupa koja su nosila slavluk. Od jednog do drugog stupa prostirala se polukružna svećenička klupa, vjerojatno s katedrom u sredini. Između subselije i apside bio je deambulatorij ukrašen mozaikom. Dijelovi mozaika pronađeni su u dnu južne lađe, te u katekumeneju.

S južne strane bazilike je **diakonikon**⁵⁰ nastao je u prostoru jedne rimske taberne (šesta u smjeru zapad – istok). Nalazi se na uglu do pročelja bazilike s kojom je povezan otvorom u zidu. Dimenzije su mu 11,20 x 5,40 m.

⁵⁰ Tu se čuvaju literarni spisi i knjige, crkveno posuđe, odijela tj. svojevrsna riznica, arhiv, biblioteka.

Baptisterij se nalazi između diakonikona i katekumeneja, kutem prislonjen uz južni zid katedrale. Ima oblik centralne građevine. U tlocrtu s vanjske je šesterokutan, s unutrašnje šesterolisan, a prostorno ima oblik dviju šesterokutnih prizmi. Vanjske stranice su raščlanjene oblim nišama, a na konhu do bazilike nadovezuje se zrcalno postavljena niša koja služi kao vestibul između crkve i krstionice. U središnjem kružnom prostoru je križna piscina, a nad njom je šesterokutni tambur sa šesterokraklim lepezastim svodom. Iznad svake strane tambura je visoki i široki gljivasti prozor, a svaki kut tambura podupire kontrafor. Baptisterij je bio visok 10 m, s vanjskim promjerom od 10,5 m.

Istočno od krstionice nalazio se **katekumenej**⁵¹ koji je manjim dijelom je prislonjen na južni brod bazilike (s njome je funkcionalno povezan). To je jednobrodna pravokutna građevina s polukružnom apsidom na istoku. Apsida ima izvana poligonalan (peterostran) plašt, a unutrašnji je potkovast. Presvođena je polukulatim svodom, te se u njenom tjemenu nalazio omanji prozor. Oko apsida je prislonjena svećenička klupa. U gornjem dijelu apsida pronađeni su ostaci trifore. Stupići trifore imaju kvadratnu formu, a na vanjskom su licu ukrašeni uklesanim križem s proširenim hastama. U srednjem polju prozora nalazi se kamena tranzena antičke forme, podijeljena u dva pravokutna polja s rešetkom, okomitih, vodoravnih i dijagonalnih putova.

Lađa katekumeneja bila je podijeljena ogradom u dva dijela čiji su podovi bili prekriveni mozaicima. U niskom su parapetu bila dva prolaza, simetrična u odnosu na os katekumeneja. Pod u apsidalnom dijelu nije sačuvan. U srednjem su dijelu sačuvani skromni rubni ostaci mozaika i veliki dio podloge (mozaik je prekrivao cijelu površinu srednjeg dijela). U prednjem dijelu sačuvan je gotovo sav mozaik s bogatim geometrijskim i biljnim motivima, te središnjom temom košute i jelena na Izvoru. Složen je od sitnih tessera bogatog kolorita. Isti se motiv nalazio i na podu katekumeneja do katedrale u Saloni, no zadarski je znatno kvalitetnije umjetničko djelo, a po stilskim obilježjima i tehnici izrade datira se u prva desetljeća 5. st. (pripisuje se zajednici koju potkraj 4. st. predvodi biskup Felix,

poznat sa sinoda u Aquilei i Milanu).

U srednjem vijeku prostor katekumeneja primio je funkciju sakristije, a nove preinake su došle s gotikom, prvim desetljećima 14. st.

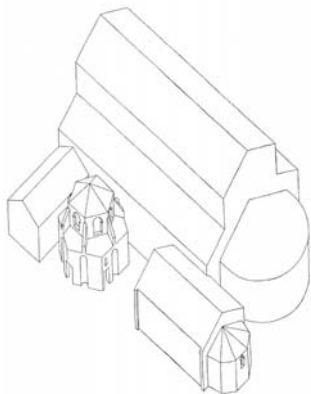
U produžetku diakonikona nalazila se **biskupska kurija**. Zgrade biskupskog ranokršćanskog kompleksa bile su ograđene **ogradnim zidom**.

Cijeli sklop se šire datira u 4. i 5. st. Sama ideja o građenju, urbanistička i arhitektonska koncepcija, vjerojatno pripada 4. st. U 6. st. krstionica dobiva

⁵¹ Neposredno je povezan s baptisterijem. U njemu su katekumeni dobivali pouku, obavljali posljednje pripreme i skidali odijelo prije ulaska u krstionicu radi krštenja.

svoj definitivni izgled (oblik dviju šesterokutnih prizmi), a s njene istočne strane gradi se katekumenej. Njegovo datiranje u 6. st. potvrđuje njegova poligonalna apsida nastala pod ravenkim utjecajem, te izgled mozaika na njegovim podovima.

Katedrala je najizrazitiji primjer "zadarske bazilike" – trobrodne građevine s polukružnom apsidom šireg unutrašnjeg promjera od raspona srednje lađe u crkvi. Tu osobinu imaju sv. Toma i sv. Stjepan,

te sv. Ivan u Mulinama na Ugljanu. Van zadarskog agera ovu karakteristiku imaju i crkva u Žažviću, te po jedna na Pagu, Rabu i Cresu – ukupno njih osam. Osim kod ove grupe, ova je osobina gotovo nepoznata u naslijeđu kršćanske arhitekture. Slično obilježje imaju tek neke građevine u Maloj Aziji i Siriji. No poznati su primjeri rimskih bazilika s ekседrom⁵² širom od glavne lađe. Bez obzira je li ovaj tip usvojen s istoka ili neposredno iz rimske arhitekture, Zadar je snažno uporište ovog tipa bazilike, a katedrala je vjerojatno najstarija u nizu.

Krstionica je posve jedinstvena građevina u cjelokupnom naslijeđu starokršćanske arhitekture. Vanjskim izgledom šesterokutne prizme sličje joj tek dva baptisterija, ali ni oni nemaju šesterolisni unutrašnji prostor. Upravo je krstionica svojim oblikom poslužila kao predložak za poseban tip građevine ranog srednjeg vijeka – tzv. šesterolisti, memorije ili slične kapele. Do sada ih je poznato deset, dvije do samog grada, a pet na tlu zaleđa (Škabrnja, Kašić, Pridraga, Kakma i Bribir), te tri na širem području utjecaja (Trogir, Split, Brnaze).

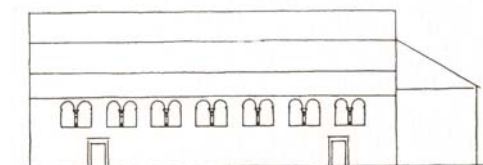
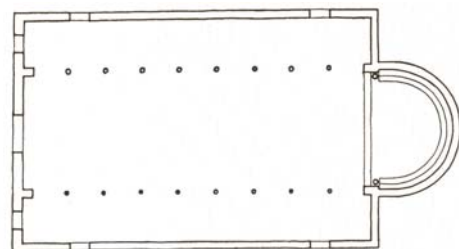
STAROKRŠĆANSKA BAZILIKA SV. STJEPANA U ZADRU (danas sv. Šime)

U crkvi sv. Šime sačuvani su ostaci starokršćanske bazilike sv. Stjepana. Nalazi se u istočnom dijelu grada, a nastala je na mjestu prostrane, vjerojatne javne građevine (od starije rimske građevine sačuvani su zidovi temeljnog sloja). Crkva je smještena do gradskog zida i glavnih vrata u njemu, uz glavnu gradsku ulicu (glavni *decumanum* koji vodi do katedrale u episkopalnom kompleksu).

To je trobrodna bazilika s polukružnom istaknutom apsidom na istočnoj strani. Apsida je promjerom šira od raspona srednjeg broda. Pred njom su dva jaka pilastra, a do svakog od njih po jedan stup (nosači slavluka). Uokolo apside bila je svećenička klupa.

Unutrašnjost je stupovima podijeljena na brodove. Srednja lađa je viša od bočnih. Svaka kolonada ima osam stupova i lukova. Prvim i posljednjim lukom arkature se oslanja na pilastre pročelja i začelja.

Na pročelju crkve bila su troja vrata (portala). Glavni je **portal** smješten u osi srednjeg broda, a bočni u osi sporednih lađa. Pomoćni ulazi su na uzdužnim zidovima. Na južnom zidu je

⁵² Polukružno ili pravokutno proširenje trijema u bazilici opremljeno sjedalom.

niz od sedam **bifora** (slika dolje desno), sa stupcem, impostom i polukružnim lukovima. Sjeverni zid nije sačuvan (smijenio ga je gotički portal s monoforama), ali je najvjerojatnije bio istih karakteristika kao i južni. Vrata na bočnim stranama crkve indiciraju postojanje pastoforija. Sve upućuje na postupnost u građenju, vjerojatno je prvo podignuto pročelje s pilastrima, a potom ostali dijelovi bazilike.

Kamenu plastiku čine spolije sa starije rimske građevine (stupovi s kapitelima i bazama obiju kolonada) te elementi nastali u doba gradnje crkve (stupci bifora i ulomci septuma). Inače, u konstrukciji bazilike uočen je veliki broj spolija (donji dio pročelja, pilastri kolonada, temelji apside), po čemu je ova bazilika različita od ostalih starokršćanskih građevina u Zadru.

U sjevernoj **kolonadi** ugrađeno je osam kaneliranih stupova, s bazom složenog profila (plinta, dva torusa i trohilus) i kapitelom rimsko-korinskog reda. U južnoj kolonadi svi su stupovi glatki i bez entasisa. Oni su rustičan primjer rimskog dorskog reda. Prvi stup do pročelja je od mramora, a ostali su od crnog vapnenca. Svi su stupovi antički i za kolonade crkve iskorišteni su sekundarno.

Stupci **bifora** na bazilikalnim brodovima nisu okrugli već su plosnati.

Košaru **kapitela** ukrašavaju jednostavni bademasti listovi usječeni u tijelu košare, na uglovima. Ti stupci nisu mogli biti na biforama bočnih zidova, već nekih drugih prozora ili oltarskog ansambla.

Osim izvorno sačuvanih stupova kolonada s kapitelima i stupova bifora s impostima, od dekorativne plastike iz ranokršćanskog vremena sačuvalo se svega nekoliko ulomaka od kojih se posebno ističe dio pluteja ukrašen osmerokutima s rozetama i križevima.

Po stilskim osobinama **stupci** i **pluteji** pripadaju skupini sličnih elemenata starokršćanske plastike zadarskog područja. Isti raspored ukrasa i sličan način izrade imaju pluteji sv. Tome u Zadru, a i ukras stupaca je sličan onima s bifora na crkvi sv. Tome. No, stupci su osnovnom formom plosnatog kvadra sa stupolikom prednjom i stražnjom stranom jedinstveni u dosad poznatom nasljeđu ovog kulturnog sloja u Zadru. Stoga ih valja usporediti s onima na Bazilici sv. Dimitrija u Solunu, te u kasnoantičkoj Makedoniji uopće.

Sv. Stjepan je vjerojatno nastao tijekom 5. st. Na to upućuje i usporedba s ranim kršćanskim bazilikama šireg kruga jadranskog bazena (Italija, Istra, Dalmacija, Epir i Makedonija).

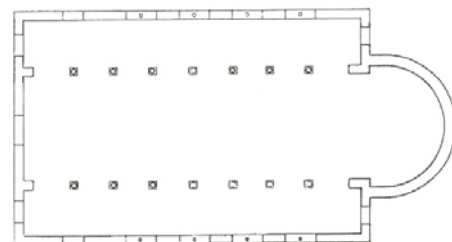

Na bazilici se prožimaju oblici Istoka i Zapada. Tijekom 4. i 5. st. Carstvo je već podijeljeno čime se Dalmacija našla na Zapadu, a Makedonija na Istoku. No unutar te globalne podjele u Solunu je bila prefektura za Ilirik, a s njom i vikarijat za crkvene odnose u provincijama Ilirika.

No bazilika sv. Stjepana je prije svega izraziti primjer arhitekture lokalnog kulturnog kruga koji je u kasnoantičkom *Iaderu* ostavio jasne tragove vlastitih tipoloških osobina. Po konstruktivnim osobinama spada u grupu monumentalnih gradskih bazilika kasnoantičkog *Iadera*, a s njima ide u red najvećih takvih građevina ovog kulturnog sloja u Dalmaciji uopće.

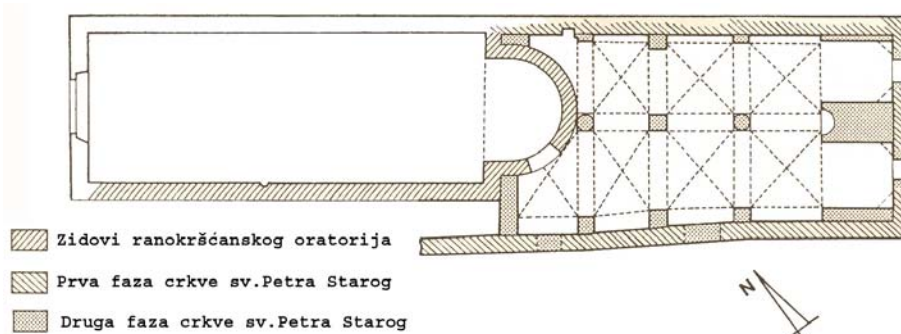
BAZILIKA SV. TOME U ZADRU

Ostatci ranokršćanske bazilike sv. Tome nalaze se zapadno od romaničke benediktinske crkve sv. Krševana. Dvije kolonade dijelile su prostor u tri lađe. Na istoku crkve bila je polukružna apsida, istaknuta u prostoru. Na pročelju su sačuvana bočna vrata prema sjevernoj lađi, a na začelju ostaci vrata u dnu obiju bočnih lađa. Na južnom uzdužnom zidu su također dva bočna ulaza. Na gornjem dijelu uzdužnih zidova nalazio se red od pet bifora. Bazilika se datira u 5. st.

SV. ANDRIJA (SV. PETAR STARI I ANDRIJA) U ZADRU

Crkvice sv. Andrije nalazi se zapadno od današnje tržnice. Radi se o dvojnoj crkvi, jer je crkva sv. Andrije preko ulaza na apsidi spojena s predromaničkom dvobrodnom crkvicom zvanom Sv. Petar Stari. Istraživanja su pokazala kako crkvice potječe iz ranokršćanskog vremena. Crkvice je nastala na mjestu ranijih rimskih građevina, a prvotno je morala služiti kao oratorij – longitudinalni jednobrodni prostor s oblom apsidom. Nastanak tog oratorija treba datirati rano, na sam početak 5. st. (možda čak i ranije). On je zapravo nakon oratorija katedrale najstariji dosad pronađeni ranokršćanski kulturni objekt unutar zidina rimskog Zadra. Nakon što je oratorij postao crkvom, dograđen mu je četvrtasti prostor s istočne strane (kao pastoforija), koji je tijekom predromanike pretvoren u dvobrodnu crkvu sv. Petra Starog.

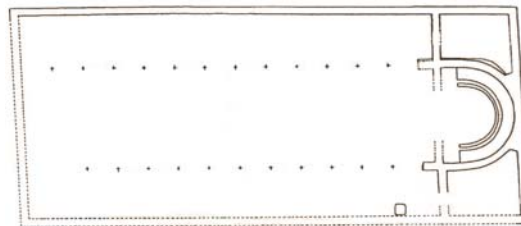

SV. MARIJA VELIKA (VELIKA GOSPA) U ZADRU

Crkva sv. Marije Velike nalazila se istočno od današnje tržnice, uz sjeverne srednjovjekovne gradske zidine. Postojanje crkve u ranokršćansko doba indiciraju ulomci kamenog crkvenog namještaja. Kakav je bio izgled ranokršćanske crkve sv. Marije Velike nije posve sigurno, no može se pretpostaviti kako je bila bazilikalnog tipa.

SV. PLATON U ZADRU

Ranokršćanska crkva sv. Platona nalazila se na prostoru kasnijeg samostana sv. Dominika. Od ostataka njezinih zidova zasad nije pronađeno ništa, a treba ih tražiti ispod današnje crkve sv. Dominika. Od arhitektonskih ulomaka koji potječu iz ove crkve sačuvan je veći dio nadvratnika ukrašen križem ranokršćanskih stilskih karakteristika.

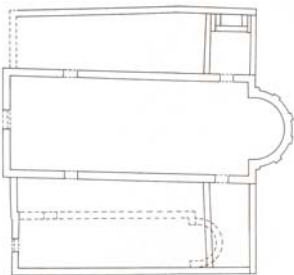
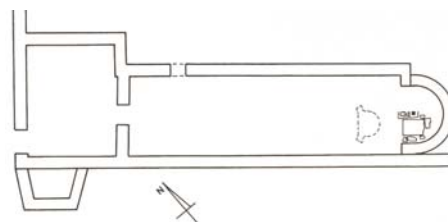
SV. IVAN U ZADRU

Bazilika sv. Ivana nastala je na zapadnom dijelu zadarske rimske nekropole. Imala je tri lađe, a na istoku prostranu polukružnu apsidu, upisanu u tijelo građevine (slika gore). Oko jednog dijela apside prislonjena je svećenička klupa. Pod apside bio je ukrašen mozaikom. Na bočnim stranama apside nalazile su se pastoforije.

S obzirom na to da je bazilika nastala na rimskom groblju logična je pretpostavka da bi ona trebala biti ceterijalna. Valja ipak naglasiti da do sada nisu pronađeni nalazi koji bi tu pretpostavku sa sigurnošću potvrdili. Nastanak crkve može se vezati uz 5. st.

ŽUPNA CRKVA U NINU (SV. ASEL, SV. ANSELMO)

Prostor je u funkciji kršćanskog kulta bio od najstarijih kršćanskih vremena. Najstariji ranokršćanski objekt nastao je s južne strane današnje crkve – adaptacija dijela kasnoantičke građevine u oratorij (jednobrodna pravokutna građevina, slika gore) na način da joj je na istočnoj strani dodana polukružna apsida. To se zbilo vjerojatno već krajem 4. ili početkom 5. st. Prostor apside bio je popločan, a u sredini je bio oltar. Na jugoistočnom dijelu oratorija pronađen je bazen nepravilnog kružnog oblika od opeka povezanih hidrauličnom žbukom, s dva kraka stubišta. Taj bazen izvorno vjerojatno nije bio ranokršćanski, već raniji, ali je upotrebljavan za obrede krštenja. S južne strane narteksa nalazila se rimska cisterna koja je vjerojatno ostala u funkciji. Oratorij je tijekom 5. st. dobio sva obilježja crkve.

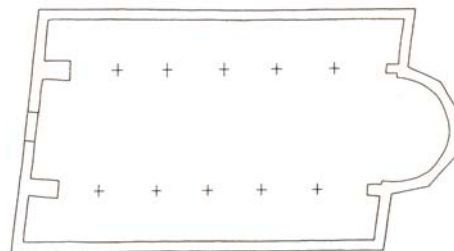
U 1. pol. 6. st. (justinijansko vrijeme) gradi se nova crkva. Na istočnom dijelu bila je polukružna, u prostoru istaknuta apsida. Unutrašnji dio apside imao je lagano potkovast oblik, a na njezinu vanjskom plaštu bile su plitke lezene.

Na sjeveroistočnoj strani crkve nalazila se prostorija na čijem se sjevernom dijelu nalazio pravokutni bazen, ožbukani hidrauličnom žbukom. Radi se o adaptaciji ranijeg bazena u krsni zdenac. Taj prostor na sjeveroistoku jest krstionica, sagrađena neposredno nakon gradnje crkve u 6. st. S jugoistočne strane crkve nalazila se pastoforija, vjerojatno diakonikon.

Ne zna se kome je crkva sv. Asela bila posvećena u ranokršćanskom vremenu.

SV. Marija u Ninu

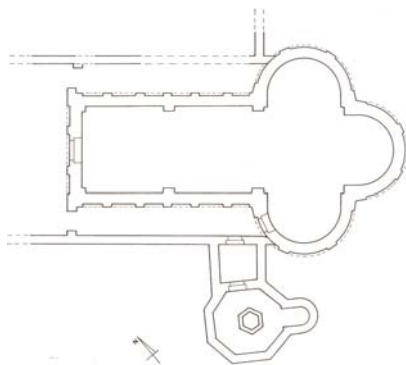
Crkva sv. Marije u Ninu bila je bazilikalnog tipa – trobrodna. Na istoku je imala apsidu, istaknutu u prostoru i postavljenu u osi glavne lađe. S unutrašnje strane apsida je bila polukružna, a s vanjske peterokutna (ravenski utjecaj). Pročelni i začelni zid bili su položeni koso u odnosu na os bazilike. Po svoj prilici pod crkve bio je pokriven mozaicima. Sudeći po pronađenim ulomcima ciborija, crkveni namještaj bio je visoke kvalitete izrade.

BAZILIKA SV. ANDRIJE U ZATONU (SV. JANDRE)

Kod Zatona, na prostoru gdje se nalazila luka rimske Enone, nalaze se ostaci crkve sv. Andrije. Crkva je romboidnog tlocrta. Na istočnom dijelu ima tri polukružne apside. Središnja apside je veća od bočnih i s unutrašnje strane polukružna, dok joj je vanjski plašt sedmerostraničan (ravenski utjecaj). Bočne apside su polukružne, i s vanjske i s unutarnje strane (sličan raspored apside – konsignatorij u Poreču, sv. Agneza u Muntajani). Na bočnim apsidama uočene su barem dvije građevinske faze. Na sjevernoj strani crkve, uz apsidu, uočavaju se ostaci dogradnje organski vezane s crkvom (možda *prothesis*, a kako vrata postoje i uz južnu bočnu apsidu, logična je pretpostavka da je i na toj strani bila pastoforija (*diaconicon*?). Ostatci crkve sv. Andrije u Zatonu mogu se datirati u 6. st.

Ostatci vrlo zanimljivog objekta pronađeni su oko 15 m sjeverno od crkve – pravokutna građevina s apsidom na istoku (moglo bi se raditi o kasnoantičkom objektu pretvorenom u oratorij, vjerojatno već tijekom 5. st.).

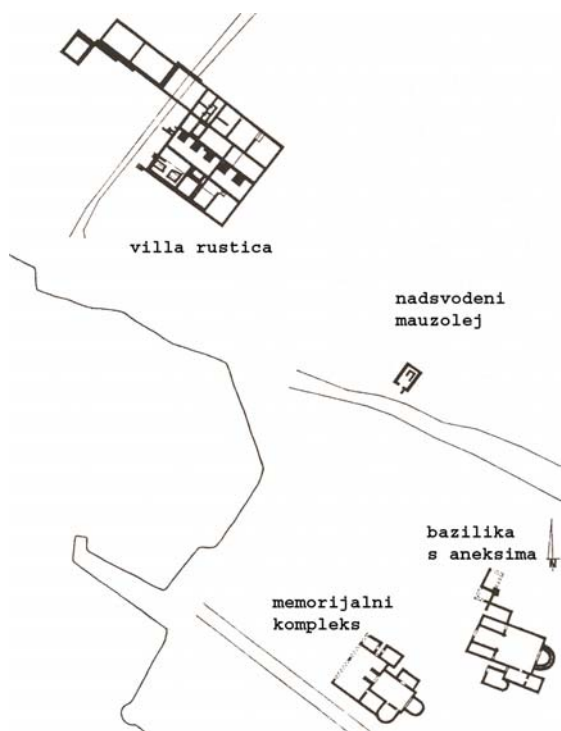

PRIDRAGA - SV. MARTIN

Crkva sv. Martina sastoji se od prednjeg dijela, pravokutnog oblika, i stražnjega dijela, trikonhalnog oblika (slika lijevo). Unutrašnjost crkve (lađe) plitkim je pilastrima podijeljena na dva traveja. Treći travej čine tri polukružne apside koje tvore svetište. Oko srednje apside bila je prislonjena svećenička klupa. Na vanjskom licu crkve raspoređene su plitke lezene, gusto poredane u prednjem dijelu crkve, a široko razmaknute na apsidama. Na južnom i sjevernom zidu između lezena nalaze se bifore. Bifora se nalazila i na pročelju crkve, iznad ulaznih vrata. S južne strane crkve nalaze se ostaci krstionice koja je na sjevernoj strani imala maleni narteks. Krstionica je osmerokutnog oblika, s malenom polukružnom apsidom istaknutom u prostoru (na istoku). U središnjem dijelu krstionice stajala je šesterokutna krstionica. Komunikacija između krstionice i crkve odvijala se kroz vrata na južnoj apsidi crkve. Crkva je na prednjem dijelu imala narteks, a sa sjeverne i južne strane atrij.

Pronađeno je dosta ulomaka kamenog crkvenog namještaja i ukrasnih dijelova arhitekture, od kojih jedan dio pripada ranokršćanskom vremenu.

Crkva sv. Martina pripada ranobizantskom (justinijanskom) vremenu, pa se datira u 1. pol., odnosno sredinu 6. st. Komu je bila posvećena u ranokršćanskom vremenu, teško je reći.

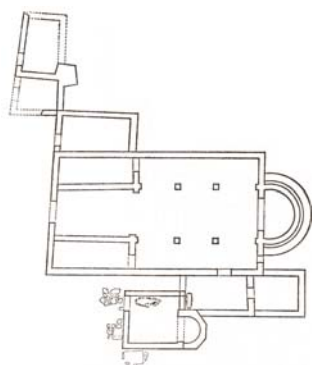
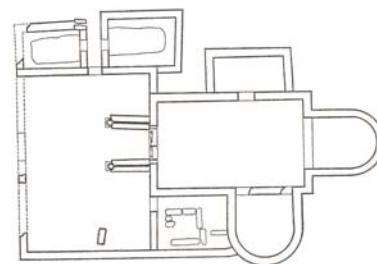

SV. IVAN KRSTITELJ (STIVAN) U MULINAMA NA UGLJANU

U Mulinama na položaju Stivan pronađen je jedan od najbolje sačuvanih kasnoantičkih i ranokršćanskih kompleksa na našim prostorima. Kompleks se sastoji od memorijalnog kompleksa, bazilike s pastoforijama, nadsvođenog mauzoleja te velike kasnoantičke vile nastale na temeljima ranoantičke (slika lijevo).

Najstariji ranokršćanski objekt na kompleksu jest građevina ceterijalnog karaktera – **memorija** koju Suić naziva martirij. Ona je imala više faza izgradnje (slika dolje). Najstariju fazu čini pravokutna prostorija s dvije duboke niše (apside, eksedre), na jugoistočnoj i na

jugozapadnoj strani, te s protironom na ulazu sa sjeverozapada. Nešto kasnije nasuprot jugozapadnoj apsidi dograđena je pravokutna prostorija. U apsidama su na kamenim postoljima bili postavljeni sarkofazi, a podovi tih prostorija bili su ukrašeni mozaicima. Oko te jezgre s vremenom su dograđivane druge memorijalne cele, te dvorište sa sjeverozapada. Prva se faza datira u 2. pol. 4. st.

Oko 15 m sjeveroistočno od memorije nalazi se **bazilika** – trobrodna s oblim svetištem na istoku (slika lijevo). Apsida bazilike je imala dvije faze nastanka. Prvotna apside je iz vremena gradnje crkve – izvana polukružna, a iznutra lagano potkovasta, iste širine kao i srednji brod. U jednom od kasnijih razdoblja (teško je odrediti kada) izgrađena je druga apside, većih dimenzija od prvotne i mnogo deblja. Crkva na zapadnoj strani ima narteks, a njemu s lijeva i desna nalazi se po jedna pravokutna prostorija (vjerojatno memorijalne cele). U lađi su sačuvane baze stupova koji su nosili lukove. Južno od crkve su dvije pastoforije, a na njih je prislonjena kvadratna građevina s decentriranom apsdom (s vanjske strane peterostrana, a iznutra polukružna). Lađa ove građevine nije organski vezana s apsdom, tako da je očito apside nastala kasnije. Najvjerojatnije se radi o memorijalnoj celi naknadnom dogradnjom pretvorenoj u krstionicu. Na crkvu sa sjevera prislonjene su tri prostorije koje su najvjerojatnije imale funkciju memorijalnih cela (vjerojatno bez krova, samo ogradni zidovi oko grobova).

Gradnja crkve sv. Ivana Krstitelja na Stivanu može se datirati u 5. st. Građevina koja se tumači kao krstionica nastala je kasnije od crkve, na temelju poligonalne apside, oko sredine 6. st.

Pedeset metara sjeveroistočno od crkve pronađen je **mauzolej** u obliku nepravilnog pravokutnika, malen i jednobrodan. S južne strane mauzolej je imao maleni protiron. S unutrašnje strane zidovi su bili obojeni u fresko tehnici. Pod mauzoleja bio je izrađen od raznobojnih kockica mozaika ukomponiranih u geometrijske oblike. U sredini prostorije na kamenom postolju stajao je sarkofag (pronađeno je samo njegovo dno). Suić pretpostavlja da je mauzolej bio obiteljska grobnica vlasnika vile i posjednika tamošnjeg imanja. Sam mauzolej nastao je u okviru groblja koje je pripadalo vili. Neposredno uz sam mauzolej pronađena je presvođena grobnica, te nekoliko kasnoantičkih zidanih grobova.

GALOVAC - CRKVINA (SV. BARTOLOMEJ)

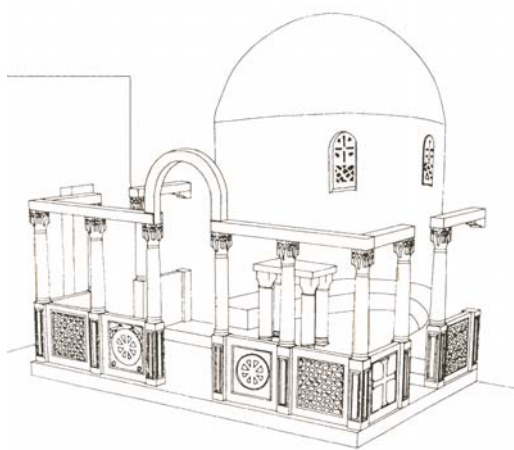
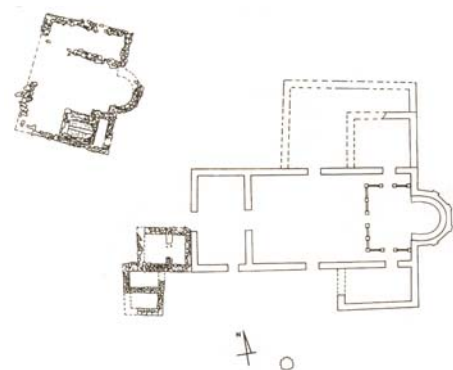
Najstariji objekt na Crkvini koji treba vezati uz rano kršćanstvo jest građevina pravokutna tlocrta s apsidom na istočnom dijelu.

Radi se najvjerojatnije o poganskom kulturnom objektu, pretvorenu tijekom 5. st. u ranokršćanski oratorij. Unutrašnjost građevine podijeljena je na tri prostorije – središnju s apsidom i dvije bočne. Nakon što je izgrađena crkva i objekt prestao funkcionirati kao oratorij u njegovoj južnoj prostoriji sagrađena je presvođena grobnica.

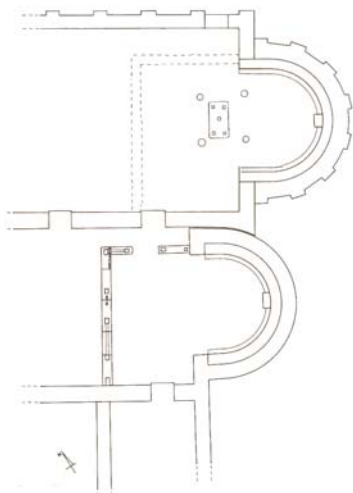
Ranokršćanska crkva na Crkvini pripada tipu koji se u literaturi naziva *naronitanskim* ili *bosanskim* ili *složenim*. To je jednobrodna građevina s apsidom na istočnoj i narteksom na zapadnoj strani, a s njezine sjeverne i južne strane nalazile su se pastoforije. Apsida je s unutrašnje strane bila potkovasta, a na njezinu peterostranom vanjskom plaštu bile su plitke lezene. Uokolo apside bila je prislonjena svećenička klupa. Podnica crkve bila je od žbuke, a svetište je bilo izdignuto za jednu stubu. Između lađe i svetišta nalazila se ograda svetišta. Na uzdužnim zidovima crkve bile su bifore. Na apsidi su bile tri tranzene s križevima u gornjem dijelu. Na uzdužnim zidovima lađe nalazila su se po dvojica bočna postavljena vrata. S južne strane crkve bio je *diaconicon*. Sa sjeverne strane dograđen je *prothesis*. Na

prothesis je bila dograđena prostorija oblika slova L, najvjerojatnije krstionica. Uz pročelje crkve dograđena je manja četvrtasta građevina čija je unutrašnjost podijeljena u dvije prostorije, najvjerojatnije sepulkralne namjene. Na tu su građevinu bile dozidane dvije grobnice na svod.

Pronađeni su relativno brojni ulomci ranokršćanskog kamenog crkvenog namještaja i ukrasnih dijelova arhitekture (slika lijevo). Uokolo crkve nalazilo se veliko groblje s 521 istraženim grobom.

Ranokršćanska crkva nastala je u 1. pol. 6. st., odnosno u ranobizantsko vrijeme. Iz niza srednjovjekovnih izvora znamo da je bila posvećena sv. Bartulu (Bartolomeju). Posebno važnu ulogu ona je imala tijekom ranoga srednjega vijeka.

PODVRŠJE - GLAVČINE

Na položaju Glavčine jugozapadno od sela Podvršja utvrđeno je postojanje dvojnih crkava (*gemmae*). Ranije je nastala južna crkva čija unutrašnja širina iznosi 6,70 m. Na istočnoj strani crkve je polukružna, u prostoru istaknuta apside. Oko apside nalazi se svećenička klupa, na čijoj je sredini stolica za predsjedatelja misnog slavlja (*sedes*). Crkva je imala ogradu svetišta oblika slova L. U potpunosti je sačuvana baza ograde (rađeni od rimskih spolija). Ograda je imala 8 pilastara sa stupićima i kapitelima i 5 pluteja. Crkva je imala podnicu od debele

žbuke, a njezini temelji rađeni su od kamena poslaganog "na nož". Unutar ograde svetišta nalazio se ciborij čiji su stupovi sekundarno iskorišteni i nesumnjivo su antičkoga podrijetla (prokoneški mramor). Na južnoj strani crkve nalaze se vrata kroz koja je tekla komunikacija s prostorijom koja je nastala u isto vrijeme kada i sama crkva, jer je organski s njom vezana.

Na opisanu crkvu dograđena je **još jedna crkva**. Sjeverni zid južne crkve postao je zajednički zid obiju crkava, a komunikacija među njima odvijala se kroz vrata na tom zidu. Na istočnoj strani crkve nalazi se u prostoru istaknuta apside. Ona je s unutrašnje strane polukružna, a na njezinu vanjskom plaštu bile su plitke lezene. Uokolo apside dozidana je subselija, na čijoj je sredini kamena stolica za predsjedatelja misnog slavlja (*sedes*). I ova je crkva imala ogradu svetišta oblika slova L. Baza ograde nije sačuvana, ali se obrisi očitavaju na podnici. Pronađeni su brojni ulomci pluteja i pilastara sa stupićima i kapitelima. Unutar ograde svetišta nalazio se ciborij od kojeg su pronađeni brojni ulomci mramornih stupova, a usađene baze tih stupova utvrđene su na izvornom mjestu u svetištu crkve. Ispod ciborija pronađena je baza oltara. Na sjevernom zidu crkve nalaze se plitke lezene. Obje crkve na uzdužnim su zidovima imale bifore, što potvrđuju nalazi više imposta.

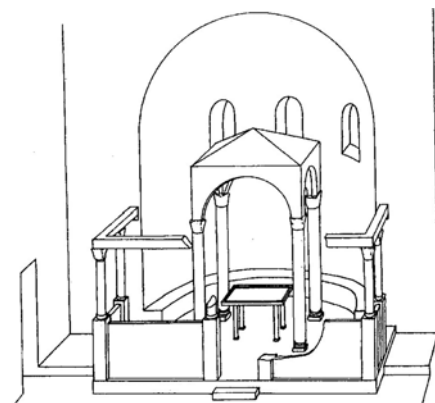
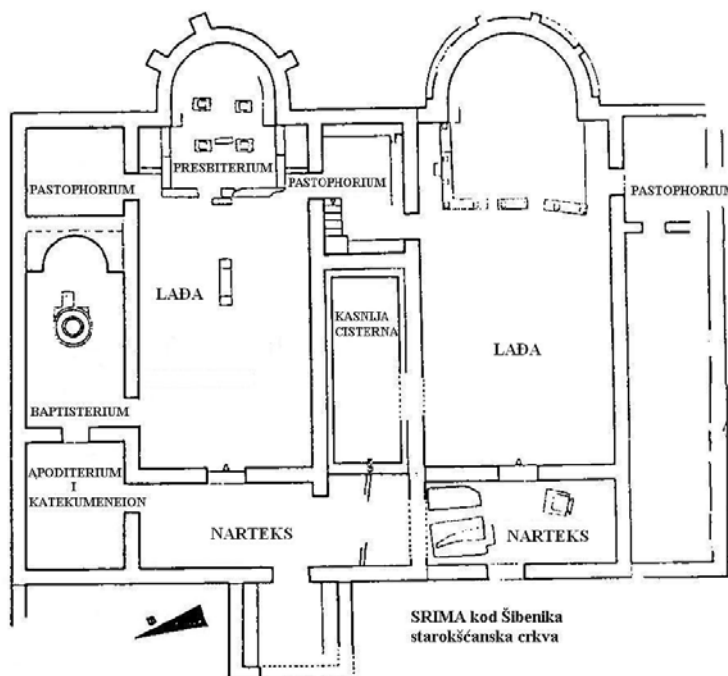
Južna crkva je starija, vjerojatno iz 2. pol. 5. st. Sjeverna crkva je ranobizantskih stilskih obilježja, pa se može datirati oko sredine 6. st., tj. u justinijansko doba. Nastanak gemina treba povezati s rimskim kompleksom (vjerojatno vikusom) na čije se ostatke nailazi pri oranju na njivama sjeverno i istočno od samoga kompleksa. Crkve tako velikih dimenzija s raskošnim kamenim crkvenim namještajem i ukrasnim dijelovima arhitekture mogla je podići samo bogata sredina. Ove su gemine u funkciji su bile relativno kratko. Do temelja su izgorjele u požaru (možda u vrijeme doseljenja Hrvata).

SRIMA

Na položaj Prižbe – Mojstir na puluotoku Srimi, istraživana je 1969.-1972. starokršćanska dvojna bazilika. Pronađen je veliki broj arhitektonskih elemenata i komada ornamentiranog namještaja (kolone, kapiteli, imposti, baze, pilastri, pluteji, ambon, menza). Arhitektonski kompleks čine dvije složene građevine – dvije crkve koje se sastoje od lađa sa svetištima i nekoliko manjih prostorija različite namjene. Ove dvije cjeline nastale su u različito vrijeme, te da im je i funkcija bila različita. Čitav kompleks se može datirati u 5-6. st.

SJEVERNA GRAĐEVINA

Sjeverna građevna skupina nastala je ranije kao kongregacijska crkva u kojoj se vršio i obred krštenja. Centralnu poziciju ovdje zauzima lađa (*naos*) s uzdignutim i septumom ograđenim prezbiterijem (slika dolje), a oko su dvije pastoforije, baptisterij, apoditerium možda i katekumeneion, narteks, te prostorija neutvrđene namjene kasnije pretvorena u cisternu te na pročelju prigradeni protiron.

Na sjevernom objektu mogu se zamijetiti dvije vrste preinaka:

- ☞ u vezi s podizanjem kasnije (južne) građevne skupine: prezbiterij je uzdignut za jednu stepenicu i odvojen septumom, otvarana su vrata na južnoj pastoforiji i zidane stepenice u sjeverozapadnom uglu
- ☞ u vezi promjena u obredu krštenja: redukcija križne u manju kružnu piscinu, komunikacija između pastoforije i baptisterija je zazidana, a na istoku baptisterija formirana je upisana apsida.

JUŽNA GRAĐEVINA

Južna crkva nastala je kasnije, prislonivši se uz južnu fasadu sjeverne građevine. Prostorije koje su se tako našle između dviju crkava vjerojatno su korištene zajednički. I kod južne crkve pred lađom formiran je narteks. Južno, uz lađu i svetište, nalaze se dvije prostorije od kojih je jedna služila kao pastoforija, a drugoj nije bilo moguće utvrditi namjene.

Otkriveno je i više grobova, u blizini apsida sjeverne i južne crkve, a tri su pronađena i u nartekusu. Pojava grobova u nartekusu južne crkve ukazuje na cimiterijalni karakter te građevine.

STAROKRŠĆANSKA BAZILIKA U ZMIJAVCIMA

Na položaju Crkvina u selu Zmijavci arheološka su se istraživanja provodila u dva navrata (1879. i 1981-1992.). Arhitektonski ostaci na Crkvini sastoje se u osnovi od krstionice, bazilike te manjeg broja njihovih aneksa i grobnica. Cijeli sklop je izgrađen u 5. st., a traje do 7. st.

U osnovi je ovo **trobrodna crkva sa dvije apside** (većom istaknutom i manjom upisanom). Prvotno su brodovi bili podijeljeni stupovima, a zatim zidanim pilonima. Trodijelni **narteks** se pruža čitavom širinom bazilike.

U sjevernom brodu bila je **menza** i **relikvijarski grob**, što je zahtijevalo izgradnju apside sa subselijem. U dnu sjevernog broda bio je manji okrugli **krsni zdenac**. Pronađeni ostaci **oltara** upućuju na jednostavni tip stola koje je vrlo čest u Dalmaciji i sastoji se od ploče, nosača i postamenta.

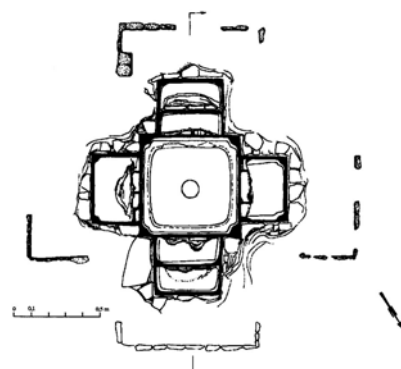
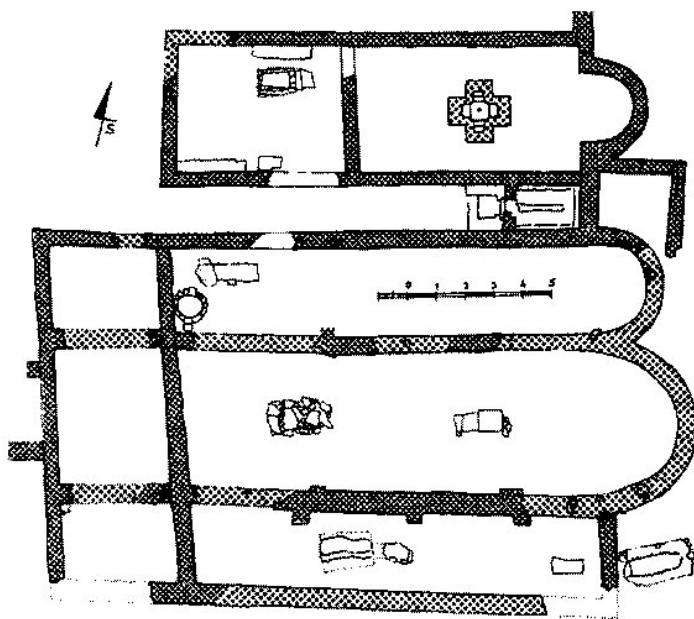
Postojanje **dvaju krsnih zdenaca** (križni u baptisteriju i okrugli u sjevernom brodu crkve) je rijetkost, ali nije nepoznata pojava. Ta se pojava različito tumači, a ovdje se vjerojatno radilo (zbog različite dubine zdenaca) o tome da je manji služio za krštenje djece.

Krstionica je odvojena od bazilike, a između njih nalazila se manja prostorija povezana s baptisterijem. Orijentirana je istok – zapad. Pravokutnog je bazilikalnog oblika i podijeljena je na dva dijela, od kojih onaj sa **krsnim zdencem** križnog oblika završava apsidom (na istoku). Sjeverni i južni krak zdenca imaju po dvije stepenice. Druga prostorija je bila u funkciji krstionice jer je s njom povezana vratima (čekaonica). U njoj je otkrivena grobnica na svod te ostaci kamenih klupa..

U crkvi i oko nje otkriveno je 9 grobova bez priloga. Grobovi se dijele na dva tipa:

- ☞ grobnice na svod (četiri)
- ☞ zidani grobovi (pet).

Nađen je niz fragmenata plastike (kapitela, pluteja,...). Uspjelo se rekonstruirati jedan plutej. Obrub je floralni motiv ljiljanovog cvijeta, a sličan nalazimo i u Dioklecijanovom mauzoleju. Figuralni dio prikazuje starozavjetnu scenu Danijela među lavovima. Vjerojatno su postojala četiri pluteja, dva su rustična (biblijske teme), a dva su djelo školovane ruke (s vegetabilnom dekoracijom). Plastika je nastala na tradiciji poganske plastike.

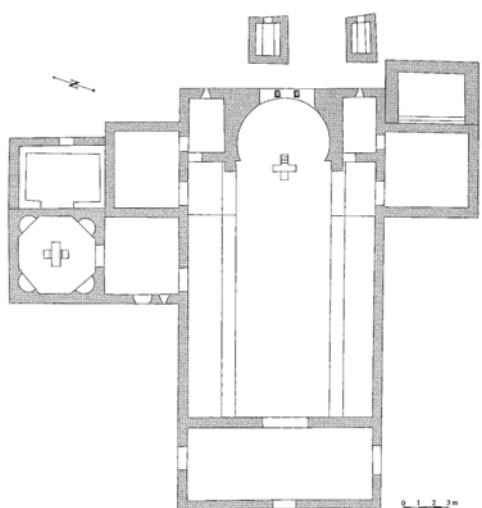
BRAČ

1. POVLJA

Poznati benediktinski samostan u Povljima iz 12. st. bio je smješten na prostoru ranokršćanske bazilike, a sama crkva je bila smještena u njoj krstionici (na njoj je bio postavljen poznati Povaljski prag na kojem se spominje brački knez Brečko, koji je pomogao gradnju crkve, i majstor Radonja).

Ranokršćanska bazilika sagrađena je u 6. st.

Pred pročeljem bazilike pružao se pravokutni **narteks** koji je imao vrata na sve četiri strane. **Glavni ulaz** u baziliku bio je ukrašen masivnim nadvratnikom s križem rastvorenih krakova na sredini, a stiliziranim biljnim viticama sa strane. **Dovratnik** je bio ukrašen istim ornamentom (slično koncipirani ukrasi kamenih greda otkriveni su u cemeterijalnoj bazilici na Marusincu – vitice vinove loze unutar kojih se izmjenjuju stilizirani listovi i grozdovi).

Prostor bazilike bio je podijeljen na **tri broda**. **Glavni brod** završavao je polukružnom apsidom upisanom u ravni začelni zid. Prostor svetišta bio je odvojen oltarnom pregradom (pronađeno nekoliko ulomaka pluteja s dvije antitetički postavljene ovce pored križa, što je vrlo čest simbolički prikaz na pločama oltarnih pregrada salonitanskog kulturnog kruga (Stari Grad na Hvaru, sv. Petar u Makarskoj, Biskupija kod Knina). Drugi motiv s lavljim repom zasad je izišao na vidjelo samo u ranokršćanskom kompleksu na Mirju iznad Postira.

Po sredini prezbiterija točno ispod trijumfalnog luka nalazio se **oltar**, kako to pokazuje položaj križne konfesije. **Oltarni grob** u obliku križa imao je s istočne strane tri stepenice, dok je na zapadu bio *loculus* gdje su bile položene relikvije martira.

Sa strana prezbiterija rastvara se **transept** preko kojeg je omogućena komunikacija sa susjednim pomoćnim prostorima.

Sa sjeverne strane pruža se krstionički sklop gdje se ističe u cijelosti sačuvana centralna građevina **krstionice**. Ona ima oblik oktogona upisana u kvadrat sa četiri polukružne niše u kutovima. Po sredini oktogona (simbol Uskrsnuća Kristova) upisana je križna piscina. Osim krstionice Eufrazijeve bazilike ovo je jedini primjer do krova izvorne zgrade ranokršćanske krstionice na hrvatskoj obali Jadrana.

Zidovi krstionice bili su oslikani freskama. Krstionica je imala četiri lučno zasvođena prozora na sve četiri strane svijeta, kada su bili zazidani.

U tjemenu **apside in situ** je sačuvana trifora s izvornim dvojnimi stupićima kapitelima s impostima.

Ranokršćansku baziliku u Povljima odvaja od ostalih bračkih ranokršćanskih crkava upisana **apsida** karakteristična za sirijsku arhitekturu. Očita je prisutnost te vrste ranokršćanskih građevina uzduž

hrvatske obale Jadrana. Do danas je otkriven cijeli niz takvih crkava. Najjužnija je jednobrodna crkva s upisanom apsidom izišla na vidjelo u Polačama na Mljetu. Trobrodna bazilika s upisanom apsidom istražena je u Stobreču, antičkom Epetiju, a bila je posvećena sv. Lovri. Na prostoru njenog prezbiterija adaptirana je poslije manja benediktinska crkva. Sljedeća crkvena građevina poznata je na otoku Pagu u Novalji. Najbolje je sačuvana ona na otoku Krku u Sepenu pored Omišlja, antičkom Fulfiniju, čiji se zidovi dižu do krova. Najsjevernije na Jadranu crkva s upisanom apsidom javlja se u Akvileji na Piazza della Vittoria, gdje je taj tip arhitekture prisutan već u 5. st.

2. LOVREČINA

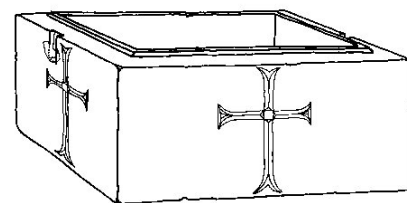
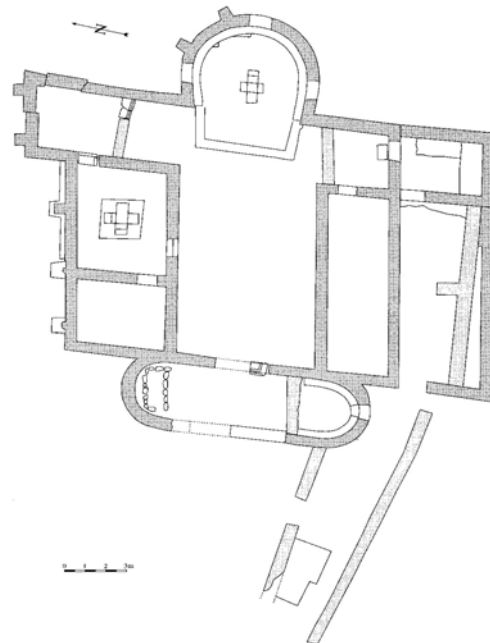
U uvali Lovrečini, istočno od Postira, sagrađen je kompleks ranokršćanske arhitekture. Crkva je bila posvećena sv. Lovri, kako to proizlazi iz toponima uvale. To je jednobrodna građevina s transeptom tzv. "složenog tlocrta koji proizlazi iz rasporeda sporednih prostorija grupiranih oko glavnog broda". Naime, pored glavnog broda raspoređen je sa strana niz pomoćnih prostorija na način da krovnim rješenjem imaju oblik trobrodne bazilike. D. Sergejevski je srodne oblike u unutrašnjosti provincije Dalmacije nazvao "*ecclesiae rurales*".

Narteks ima specifičan oblik. Bočne stjenke bile su u obliku polukružnih apsida. U južnoj apsidi je bio zidani subselij, po sredini prekinut za istaknuto sjedalo katedru. Prostor ove apsise poslije je bio zatvoren jednim zidom. U sjevernoj apsidi otkriven je grob, a tu su izgleda izvorno bili i sarkofazi ukrašeni križevima u plitkom reljefu, koje je pronašao Bulić.

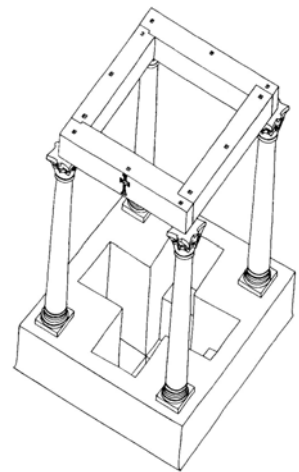
Glavni crkveni prostor je jednobrodan i pravokutan te je proširen poprečnom lađom - transeptom, a završava prema istoku istaknutom polukružnom apsidom. **Svetište** je bilo odvojeno oltarnom pregradom koju su tvorili kvadratni pilastri, stupovi s akantus kapitelima, pluteji. Pod svetišta bio je popločen većim kamenim pločama.

U sredini apsise, točno u osi crkve, otkrivena je **križna konfesija**. Na istočnoj strani su tri stepenice, dok je na zapadu posebni postament na kojem je bio postavljen kameni kovčežić s relikvijama. **Relikvijar** je ukrašen urezanim križevima na sve četiri strane, stajao je točno pod trijumfalnim lukom, ispod oltara.

Apsida je polukružna, a izvana potkovičasta. Uz stjenke pružala se zidana *subsellia*. Prostor apsise osvijetljivala su tri lučno zasvedena prozora. Zidovi svetišta su bili oslikani. Otkriveni elementi fresko slikarija omogućuju potpunu rekonstrukciju dekorativnog sistema cijelog prostora transepta. Očita je arhitektonska podjela zidnih ploha.

Sa sjeverne strane broda crkve pružao se niz prostorija. U srednjoj se nalazila **krstionica**. Po sredini krstionice nalazio se **krsni zdenac**. U četvrtastom zidanom podanku upisan je križni zdenac nad kojim se dizao **ciborij**. Na četiri stupa s visoko profiliranim bazama i kapitelima, ukrašenim volutama u plitkom reljefu, položene su kamene grede. Po sredini dviju greda isklesan je križ po sredini. Produkcija crkvenog namještaja izrađenog od tzv. bituminoznog vapnenca porijeklom iz škripskih kamenoloma bila je intenzivna. Njime su opremane mnoge ranokršćanske crkve ne samo na području Dalmacije, nego i na talijanskoj obali tijekom 6. st.

S južne strane crkve, pored izdužene pravokutne prostorije u koju se ulazilo iz južnog kraka transepta, bile su dozidane dvije zasebne prostorije.

U to se vrijeme izvode neke pregradnje dotad jedinstvenoga prostora. Zatvara se sjeverni krak transepta koji se pretvara u diaconikon i preuzima dijelom funkciju prostora južne apside narteksa. Potpuno se zatvara južni krak transepta i spaja se sa susjednom prostorijom – južni dio crkve potpuno se odvaja od broda crkve i od kultnih obreda te dobiva novu namjenu. Sve su te izmjene napravljene pred kraj kasnoantičkog razdoblja, vjerojatno tijekom 7. st.

Dakle, crkva u Lovrečini sagrađena je u 6. st. po konceptu svojstvenom crkvenim građevinama u ruralnim sredinama. Njena arhitektura slijedila je liturgijske propise diktirane iz Salone.

3. POSTIRA

Na uzvišenom položaju nad uvalom Postira smještena je župna crkva sv. Ivana Krstitelja. Na mjestu te današnje župne crkve postojala je ranokršćanska crkva. Ranokršćanska crkva imala je tri broda i polukružnu apsidu na istoku, a uz bočne zidove pomoćne prostorije. **Apsida** je polukružna. S unutrašnje je strane zidana polukružna klupa (*subsellia*). Izvana je ojačana sa dva simetrična kontrafora. U apsidi je pronađena zidana **grobnica** specifičnog oblika i položaja – izvana je građena u obliku slova L, s jednim krakom prema jugu, dok je drugi krak usmjeren prema istoku. U istočnom kraku tri su vrlo uske stepenice. Poprečni krak grobnice smješten je direktno ispod trijumfalnog luka apside. U grobu je nađena masivna kamena ploča fino obrađene gornje površine. To je vjerojatno mjesto na kojem su bile položene relikvije prilikom posvete odnosno gradnje crkve. Postirska konfesija razlikuje se tipološki od dosad poznatih oblika oltarnih grobova u Dalmaciji. U Lovrečini i Poveljima konfesija je križna sa stepenicama na istoku. U Saloni, u istočnoj bazilici, konfesija je pravokutna oblika sa stepenicama na istoku. Mali križni oltarni grobovi javljaju se u crkvama 5.-6. st. u raznim provincijama Balkana, u Konstantinopolisu i Palestini po uzoru na kasnoantičke grobove mučenika. U crkvi sv. Ivana Studiona u Konstantinopolisu usred svetišta nalazila se križna konfesija s pet stepenica u dugom kraku. U bazilici "discoperti" na Marusincu u

Saloni pronađena je konfesija u obliku zazidane bačvasto presvođene komore s klupom za polaganje moćnika. I na Manastirinama ili u bazilici Pet Mučenika pronađeno je više mramornih oltarnih odnosno nadgrobnih menzi s natpisima posvećenima mučenicima i biskupima. Oltar se nalazio neposredno nad relikvijom čime se uspostavlja jedinstvo kulta mučenika i euharistijske liturgije.

S obje strane apside dograđene su dvije **cisterne** kojima se kaptirala kišnica.

Široki srednji **brod** tri puta je veći u odnosu na bočne (6 : 2 m, iste omjere nalazimo i u Poveljima).

Na bočnim stranama prezbiterija uočljiv je pravilan trag kamene baze oltarne pregrade. U neposrednoj blizini pronađen je dio baze oltarne pregrade.

Srednji brod od bočnih odvajale su **arkature**. Temelj arkature sačuvan je po čitavoj dužini crkve, a djelomično i stilobat od fino klesanih kamenih ploča.

Uzduž sjevernog broda bazilike pridodan je niz prostorija.

Središnja prostorija je **krstionica**. Izvana je gotovo kvadratna, a u unutrašnjosti ima oblik oktogona s polukružnim nišama u kutovima. Zidovi krstionice bili

oslikani freskama. Na sredini je pronađen **krsni zdenac** križnog oblika. Pod zdenca činila je monolitna kamena kvadratna ploča nad kojom je zidan vanjski zid u obliku križa. U južnom i zapadnom kraku bile su stepenice. Krsni zdenac bio je, kao i u Poveljima, izdignut iznad poda krstionice. Na Braču su dosad pronađeni samo krsni zdenci križnog oblika, što pokazuje da su nastali u 6. st. (Povelja, Lovrečina, Postira).

Na južnoj je strani bila jedna veća prostorija nepoznate namjene.

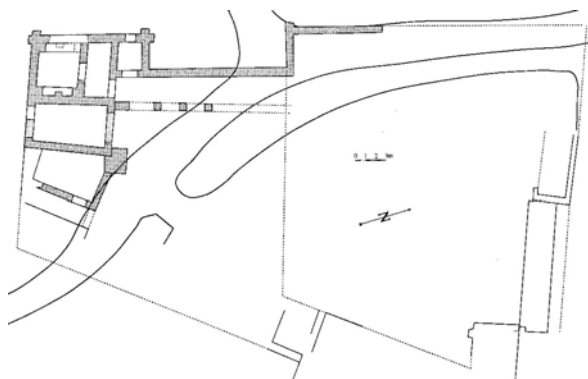
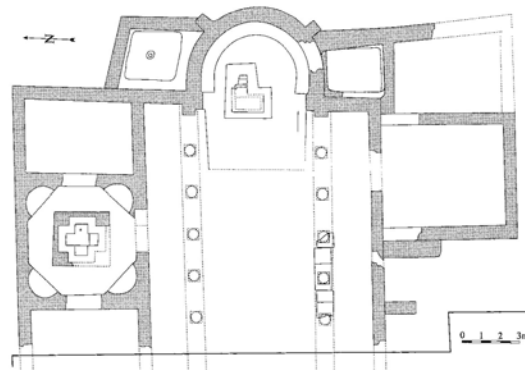
Skulptura ranokršćanske crkve u Postirima pokazuje uobičajene oblike i motive koji se javljaju na bračkim lokalitetima ovog razdoblja. Fragmenti menze pokazuju visoku tehničku kvalitetu izvedbe, dok ostala plastika odaje rustičnost i skroman repertoar ukrasa.

4. MIRJE

Nad Postirima nalazi se lokalitet Mirje. Samostan na Mirju spominje A. Ciccarelli kao jedan od šest benediktinskih samostana na otoku.

Dosad je istražen rubni jugozapadni dio ranokršćanskog sklopa. Zapadno je pročelje

komponirano s dva široka ugaona rizalita ojačana kontraforima. Široki glavni ulaz bio je na južnoj strani, a zatim se kroz predvorje dolazi do unutrašnjeg dvorišta s trijemom iz kojeg se ulazi u prostorije jugozapadnog krila i u sjeverno krilo. Sklop je imao stambeni i gospodarski dio (nađeno je pet cisterni).

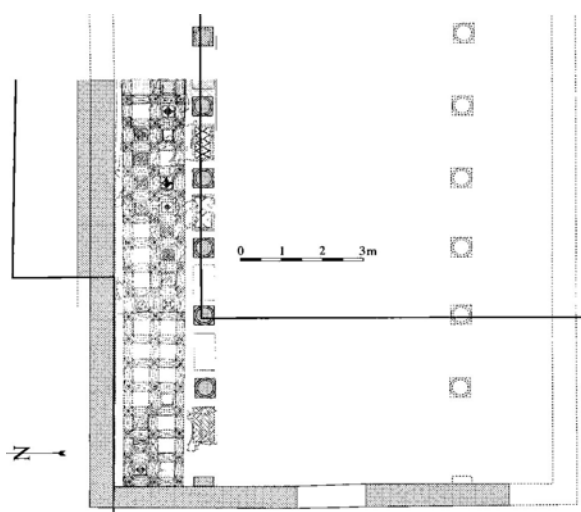

S obzirom na velik broj ulomaka crkvenog namještaja možemo pretpostaviti da se crkva nalazila na sjeveroistočnoj strani sklopa, tako da je trijem bio priljubljen s njene južne strane. Mirje je najbogatije nalazište crkvenog kamenog namještaja iz produkcije bračkih klesarskih radionica.

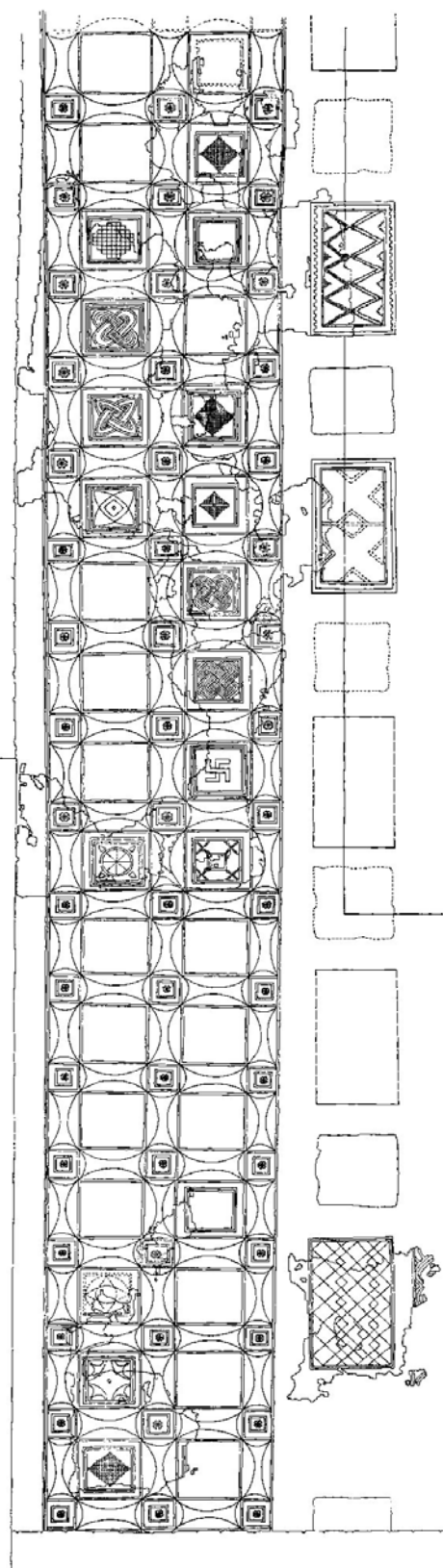
5. SUPETAR

U Supetru je postojala trobrodna bazilika od koje se dobro sačuvao veći segment mozaičnog pavimenta sjevernog bočnog broda. Ova bazilika je dosad jedina od brojnih bračkih crkava imala mozaični pod. Vrlo pravilna geometrijska shema ispunjala je prostor omeđen zidom sa sjevera i stilobatom arkature stupova s juga. Uočava se pravilna kompozicija većih i manjih kvadrata uokvirenih kružnicama koje stvaraju iluziju motiva klepsidre. U središtu kvadrata su različiti geometrijski motivi (romb, pelta, kvadrat, Salamonov čvor, šahovnica, svastika, virovita rozeta).

S obzirom na sačuvane dijelove mozaika u sjevernoj bočnoj lađi i početku ornamenta u glavnoj lađi, vjerojatno su podovi trobrodne bazilike bili potpuno prekriveni mozaičnim pavimentima. Podjela na veće i manje kvadrate u kojima se izmjenjuju različiti motivi odraz je već zrele faze kasnoantičke umjetnosti gdje do izražaja dolazi geometrizacija ornamentike. Premda je dosad otkriven priličan broj mozaičnih pavimenata, osobito u salonitanskim bazilikama, nije još postavljen kronološki okvir razvoja salonitanske radionice mozaika. Najraniji sačuvani ranokršćanski mozaici otkriveni su u ceterijalnoj bazilici na

Kapljuču i
potječu iz
2. pol. 4. st.

Nastanak sjeverne bazilike episkopalnog kompleksa (basilica urbana) opet je potvrđen natpisom mozaičnog pavimenta koji spominje imena graditelja biskupa Simferija i Hezihija s početka 5. st. Izgradnjom križne bazilike u Saloni započinje novi stil ukrašavanja podnih mozaika. Zajedno s crkvenom građevinom planirani su mozaični pavimenti koji u potpunosti prate križni oblik arhitekture. U bočnim lađama pružaju se jedinstveno koncipirani mozaični tapeti stroge geometrijske ornamentike, a između stupova izvedeni su zasebni pravokutni tapeti. Sličnu mozaičnu shemu pokazuje cemeterijalna bazilika na Marusincu.

Uz sjeverni zid ove trobrodne bazilike otkopana je cisterna.

Ranokršćanska bazilika u Supetru bila je vjerojatno posvećena sv. Petru (ime mjesta, titular župne crkve, naziv uvale u dokumentima). Relikvije sv. Petra posjedovala je cemeterijalna bazilika na Manastirinama.

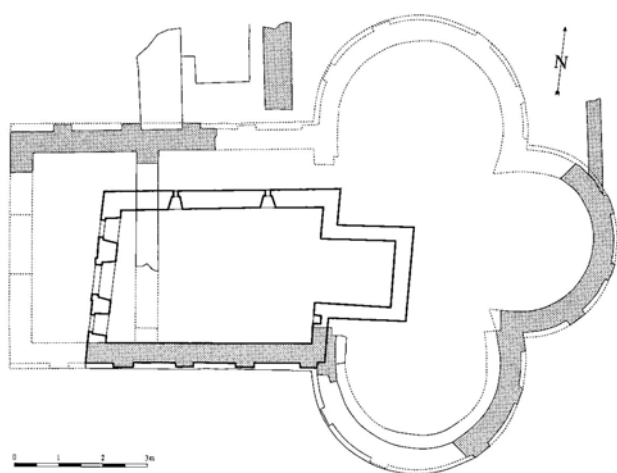
6. SUTIVAN

Istočno od Sutivana pored crkvice sv. Ivana pronađeni su temelji ranokršćanske crkve s trikonhalnim završetkom svetišta. Crkva sv. Ivana Krstitelja je sagrađena do južnog zida ranokršćanske crkve, a iskoristila je dio tog zida s lezenama.

Iako je povišenje svetišta uobičajeno u ranokršćanskim crkvama, u Lovrečini i Postirima jedinstvena je razina pločnika prezbitorija i broda, što se vjerojatno ponavlja i u Sutivanu.

U tjemenu južne apside u stijeni je priklesana klupa (*subsellia*). Prezbitorij trikonhalnih crkava obuhvaćao je samo istočnu apsidu, dok su bočne apside imale pomoćnu ulogu u pripremi obreda.

Crkve u Sutivanu i Pridrazi imaju nešto manju središnju apsidu u odnosu na bočne. U središtu glavne apside u Sutivanu pronađen je zidani temelj koji je mogao pripadati oltarnom grobu.

Lukovi konha i trijumfnog luka ležali su na prizidanim polupilastrima. Pronađeni su ostaci mramorne oltarne menze. Uz sjeveroistočni kut postojeće crkve nađena je okrugla bakrena pločica sa tri lančića i kukama o kojima je visjela uljanica. Uz jugozapadni kut crkve nađena su dva groba položena u smjeru istok-zapad.

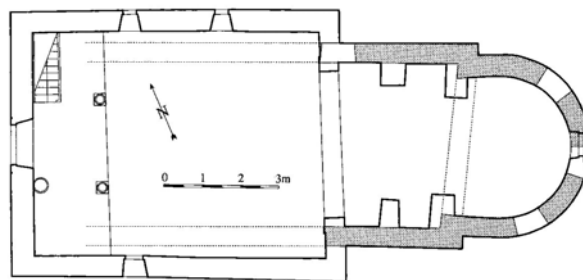
Ova crkva sa svojim tlorisom i trikonhalnim svetištem jedna je od nekoliko do sada poznatih crkava tog tipa u Dalmaciji (sv. Martin u Pridrazi, Bilice kod Šibenika, Cista kod Imotskog, Tepljuh kod Drniša). Čini se kako je ovaj tip bio osobito rasprostranjen u unutrašnjosti provincije budući da je sutivanski trikonhos jedini primjer u primorskom dijelu.

7. PUČIŠĆA

U uvali Stipanska Luka na današnjem pučiškom groblju nalazi se crkva sv. Stjepana.

Apsida je izvorna i do krova sačuvana apsida ranije crkve iz 6. st. Ranokršćanska crkva sv. Stjepana bila je longitudinalna jednobrodna građevina s prostranom apsidom koja je presvođena kalotom do visine trijumfalnog luka (potpuno očuvano).

Umjesto uobičajene trifore, apsida je rastvorena sa tri lučna prozora. Pronađeni su tragovi fresko ukrasa na dijelovima izvorne žbuke u apsidi. U središtu apside, na mjestu ranijeg oltara, bio je srednjovjekovni grob koji je vjerojatno uništio nekadašnji *confessio*.

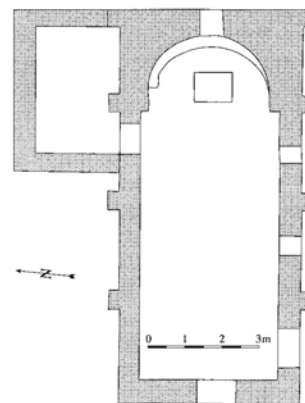

Ranokršćanski brod crkve sv. Stjepana vjerojatno je bio natkrit krovom na drvenoj konstrukciji jer su mu zidovi pretanki i na velikom rasponu pa nisu mogli nositi svod.

Preuređenje kasnoantičke građevine u predromaničku crkvu izvedeno je uz pridržavanje u potpunosti arhitektonskog stila, s brižljivim čuvanjem starijih dijelova koji su u pregradnju uklopljeni.

8. CRKVA SV. JADRE NAD SPLITSKOM

Crkva je jednobrodna. Na sredini apside, koja je s unutrašnje strane polukružna, a izvana četvrtasta, sačuvao se u lučno zasveden prozor. Na sjevernom zidu nema prozora. Do sjeveroistočnog kuta nalazi se četvrtasta prostorija (naknadno dozidana). Na južnom i sjevernom zidu sačuvale su se po četiri lezene koje su dopirale do tri četvrtine visine zida i postepeno su nestajale u njegovoj strukturi.

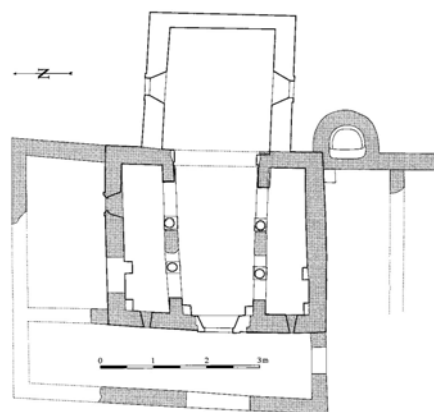

Sačuvan je temelj oltara, podanak subselija te tragovi oltarne pregrade. Sačuvao se i početak trijumfalnog luka.

Ova se ranokršćanska crkva nalazila u središtu rimskih kamenoloma u neposrednoj blizini, koji su se koristili u ranokršćanskom razdoblju kada se tamošnji bituminozni vapnenac upotrebljavao za izradu ukrasnih dijelova na crkvama ranokršćanskog crkvenog graditeljstva u Saloni i ostaloj Dalmaciji.

9. ŠKRIP

Na mjesnom groblju u Škripu nalazi se crkva sv. Duha, stara župna crkva. Njen najraniji sloj pripada građevini koja najvjerojatnije nije bila sakralne namjene, već dio složenijeg stambenog sklopa od kojega je samo jedna prostorija iskorištena za gradnju prvotne crkve. Adaptacijom prostorije, gotovo kvadratičnog tlocrta, simuliran je oblik bazilike. Crkva je

dimenzijama bliža srednjovjekovnim crkvama, ali bazilikalni tlocrt zadan ranijom prostorijom, i način gradnje u skladu s kasnoantičkim rješenjima, odaje arhitektonsko oblikovanje prijelaznog razdoblja 1. pol. 7. st.

Izgledom je crkva sv. Duha više nalikovala centralnoj građevini nego trobrodnoj bazilici. Ranosrednjovjekovna obnova ovu je crkvu preuredila u predromaničkom slogu koji je temeljito izmijenio njen izgled i svrstao je u jedinstven primjer trobrodne predromaničke arhitekture.

Građevini, što je prethodila Sv. Duhu, pripadaju i ostaci prostorija sjeverno, zapadno i južno. Zapadna se koristila kao nartek. S južne je strane crkve pronađen prostor širok 2,5 m, koji se protezao po cijeloj širini crkve i nartek. Na njegovu kraju je mali polukružni bazen poput minijature apside. Može se pretpostaviti da je bazen pripadao ranijem termalnom sklopu i bio povezan s prije spomenutom piscinom u njenoj blizini te se poslije koristio u obredu krštenja.

U unutrašnjosti su otkriveni tragovi polukružne apside koja pripada vremenu predromaničke adaptacije, pa se čini da ranokršćanski Sv. Duh nije imao arhitektonski izdvojenoga svetišta.

Jedini komad crkvenoga kamenog namještaja koji je vjerojatno pripadao najranijem svetištu jest oltarna menza pronađena u pločniku apside.

10. BOL

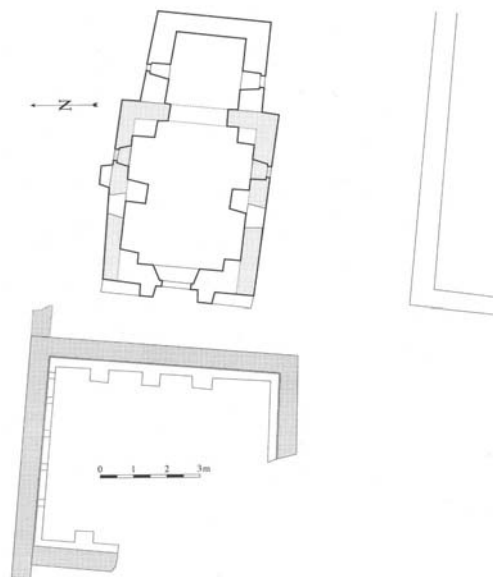
Na poluotoku Glavici otkriven je dio kasnoantičkog arhitektonskog sklopa. U neposrednoj blizini na rubu Glavice nalazila se i prva župna crkva Bola posvećena sv. Ivanu i Teodoru.

Srednjovjekovna crkva sv. Ivana i Teodora sačuvala je stariju kultnu tradiciju, a velik broj ulomaka sakralnog kamenog namještaja nepobitno pokazuje da se radi o dijelu ranokršćanskog sklopa.

Ispred pročelja današnje crkve otkrivena je prostorija gotovo kvadratna oblika. Na unutrašnjem istočnom zidu prostorije sačuvane su zidne slikarije s marmoriziranim poljima. Ta skromna imitacija mramornih oplata (*opus sectile marmoreum*) u fresko tehnici javlja se na više ranokršćanskih crkava na Braču – u krstionicama u Poveljima, Lovrečini i Postirima, te u apsidi crkve u Pučišćima. U Bolu su freske dijelom pokrivene naknadno prizidanom cisternom.

Osim sv. Teodoru, crkva je posvećena i sv. Ivanu Krstitelju (i Povelja, Postira i Sutivan). Dosad nije utvrđen cjelovit arhitektonski raspored sklopa, ali možemo pretpostaviti kako je imao i krstionicu.

Dosad istražene crkve na Braču nalaze se gotovo u pravilu u obalnim naseljima otvorenog tipa, osim Škripa gdje je crkva smještena unutar utvrđenog gradinskog perimetra pa je Bol jedinstven primjer kasnoantičke utvrde s crkvom.

RANOKRŠĆANSKE DVOJNE CRKVE U STAROM GRADU NA HVARU

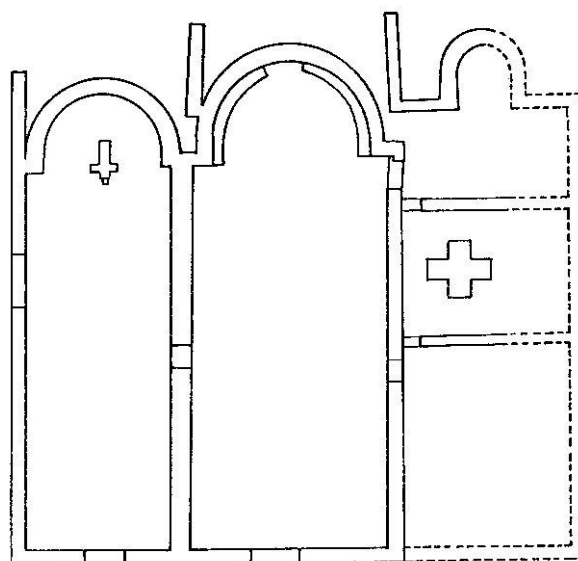
Nad temeljima ranijih helenističkih i rimskih građevina jugoistočnog dijela antičkog Pharosa nastala je prva ranokršćanska crkva. Arheološkim istraživanjem otkopana je samo polukružna apside prve crkve koja je poslije obuhvaćena nešto većom apsidom druge ranokršćanske crkve. Ta prvotna crkva je vjerojatno bila jednobrodna građevina. S južne strane se nazire ostatak krstionice i to oktogonalne piscine koja će se kasnijom pregradnjom pretvoriti u križnu. Datira se u 5. st.

Poviše te crkve sagraditi će se nova, nešto veća građevina koja je obuhvaćala apsidu prve faze, a uz nju i druga crkva, ali nešto uža, te će tako nastati dvojne crkve – *basilicae geminatae*.

Sjeverna crkva

Današnja crkva sv. Ivana je sjeverna građevina dvojnih bazilika. Crkva je prije bila posvećena mučeniku, možda sv. Stjepanu.

Izvorni zidovi sjeverne ranokršćanske crkve su sačuvani do bačvastog svoda unutar današnje crkve sv. Ivana. Sačuvana je originalna apside s trijumfalnim lukom. Na apsidi se nalazila trifora, a pod prezbiterija je bio uzdignut za stepenicu, te je bio ukrašen mozaicima geometrijskog stila.

Vjerojatno je imala subseliju. U osi apside, ispod trijumfalnog luka nađena je križna konfesija što pokazuje položaj oltara. Na njoj istočnoj strani su dvije stepenice (slično kao u Lovrečini, Poveljima). Oltar je bio pregrađen oltarnom pregradom od koje se vide utori u podu. Vrata su se nalazila na sjevernom zidu, te na južnom preko kojih je komunicirala s južnom bazilikom.

Južna crkva

Južna je crkva veća i ima krstionički sklop. To je jednobrodna crkva s polukružnom apsidom koju prati subselija s katedrom po sredini. Crkva je sačuvala zidove do 2 m, a danas je na njoj kuća. Bila je posvećena sv. Mariji.

Sklop krstionice južne crkve

Do južne crkve se nalazi par prostorija. Najistočnija je kvadratična s apsidom i ona komunicira s glavnim brodom i južnijom prostorijom u kojoj je krstionica, a iza nje je još jedna prostorija.

Ovdje pronađeni pluteji od bračkog kamena imaju simbolički prikaz Krista. U središtu je križ pored kojeg su dvije ovce ili je križ u krugu oko kojeg se izvijaju vrpce s bršljanovim lišćem.

Krstionica je bila povezana s glavnom lađom preko istočnih prostorija. Piscina je križnog oblika. Na sjevernom i južnom kraku nalaze se po tri stepenice, a oblik križa prati i vanjski podest piscine. Ova piscina je nastala na mjestu ranije koja je bila oktogonalna (slično u Naroni). Oktogonalne krstionice i križne piscine imaju uzor u baptisteriju Sv. Ambrozija u Milanu te u antičkim mauzolejima poput Kristovog groba.

Prostorija zapadno od krstionice je bila izdužena do pročelja crkve i služila je vjerojatno prilikom obreda krštenja. Istočna prostorija s apsidom je dio ovog kompleksa kongregacijske crkve.

U nekim primjerima se i baptisterij nalazi unutar prostorije s apsidom (Dikovača, Žitomislići, Mokro, Dubravina), a nekad se apsida dodaje (Otok kod Sinja). Sve te prostorije imaju vjerojatno ulogu konsignatorija ili katekumeneja.

Ovakvi sklopovi baptisterija ukazuju na kasnije datiranje (6. st.) u odnosu na sklop kada postoji samo jedna prostorija. Tako npr. u Starom Gradu zapadna prostorija služi za čekanje za krštenje, pa krštenje i krizma. Ovaj model je možda preuzet iz salonitanskog baptisterijalnog kompleksa koji je obnovljen u 6. st., a i ova crkva se tako datira. Ovi se složeni baptisterijalni sklopovi datiraju u 6. st. U to doba i sjeverna ranokršćanska crkva u Srimi dobiva apsidu unutar krstionice, Otok kod Sinja, sv. Marija u Osoru... Prethodna građevina s oktogonalm baptisterijem se datira u 5. st.

Crkveni namještaj

Skulptura se dijeli u dvije skupine:

☞ kameni namještaj

☞ arhitektonska skulptura.

Uglavnom je izrađena od kamena iz bračkih ili segetskih kamenoloma, a ima i nešto mramora. Pronađen je niz imposta, prozorskih stupića, a poneki su ukrašeni križem. Od namještaja su pronađeni kapiteli, pluteji, pilastri, ulomci menze. Ima raznih kapitela ukrašenih biljnim ornamentima. Neki su pilastri ukrašeni križem. Pluteji su s prikazom križa s ovcama ili samo križ s vrpčama. Nađeni su i s geometrijskim ornamentima, te s motivom dna košare, ljuske.

Mozaici

U južnoj kongregacijskoj crkvi izrađeni su mozaici s figuralnim prikazima. U prezbiteriju, u samom središtu apside naišlo se na mozaik s figuralno-simboličkim prikazima – medaljon s kantarosom iz kojeg se izvijaju bujne vitice s listovima, a na rubu su golubice koje piju vodu (euharistijski simbol).

U brodu pred apsidom je mozaični paviment s rajskim prikazom izvora života u obliku kantarosa s antitetički postavljenim parom pauna. On je okrenut prema vjernicima. I kantaros i paunovi su stilizirani, a motiv je realiziran sa suzdržanim kolorizmom. Vitice su neobičnih boja: crvene, crne i sive, dok su paunovi i kantaros oivičeni crnom konturom, što prizoru daje transcendentalni karakter. Nešto više jačih boja upotrijebljeno je u repnim perima paunova. Ovaj je motiv vrlo čest u starokršćanskoj umjetnosti.

U kutovima ramena apside bila su dva mozaična pavimenta s prikazom kantarosa iz kojeg se izvijaju vitice bršljana.

Zaključak

Južna crkva je glavna kongregacijska koja je nastala na mjestu ranije bazilike. Sjeverna je sagrađena druga po redu i malo je uža, memorijalna je, s križnom konfesijom ispod oltara (stoga vjerojatno služi kultu martira).

Na istoku krstioničkog sklopa je manja kvadratna prostorija s istaknutom polukružnom apsidom (možda za krizmanje, postbaptizimalni obred – Salona, Jader), a na zapadu je kvadratna prostorija.

Dvojne crkve

Kod *gemina* jedna je crkva kongregacijska, a druga vjerojatno služi kultu martira. S tim se povezuje i posveta crkava. Obično je glavna kongregacijska posvećena Bogorodici (ovdje sv. Mariji), a druga martiru – zaštitniku grada (ovdje nepoznatog, ali možda sv. Stjepanu čiji je kult raširen na Hvaru).

U Dalmaciji ih ima dosta – Salona, Srima. Nalazimo ih i u Mogorjelu, Žitomislicima, Zenici, Turbama, Poreču, Puli, Aquilei...

CRKVA JUSTINIJANOVA DOBA U GATIMA KOD OMIŠA

Uvod

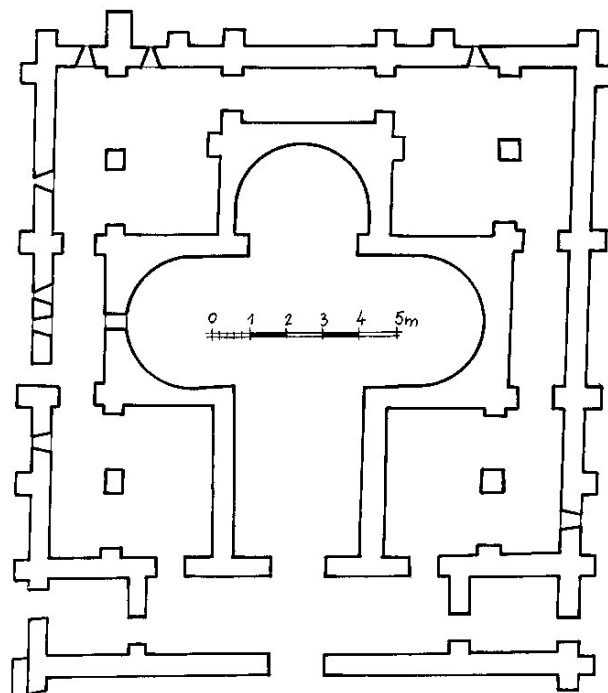
Poslije Justinijanovih osvajanja sjeverozapadnih krajeva istočne obale Jadrana Konstantinopol postaje središte iz kojeg dolaze novi umjetnički poticaji, novi oblici u arhitekturi i skulpturi. Tlocrti crkava u drugoj četvrtini 6. st. većinom nastaju prema orijentalnim uzorima. Prvi put se u Dalmaciji javljaju:

- ☞ centralni tlocrti (centralni tlocrti posjeduju obično kvadratni brod s apsidom, unutar kojega je obično niz stupova što nose kupolu – crkva na Gradini u Saloni)
- ☞ bazilike s takozvanom dvostrukom ljuskom (crkva u Gatima)
- ☞ križni planovi (južna bazilika u salonitanskom episkopalnom kompleksu, Sv. Martin na Cresu, grobišna bazilika na istočnom groblju u Saloni)
- ☞ longitudinalni tlocrti s transeptom
- ☞ trikonkalni istočni završetci...

Stara longitudinalna crkvena morfologija s istaknutom ili pak upisanom apsidom nije napuštena, ali to više nisu jedini oblici kao ranije.

Crkva u Gatima

Unutar ranokršćanskog kompleksa u Gatima središnje mjesto zauzimala je crkva. To je centralno planirana crkva s ophodnim hodnikom. Ona ima vanjski kvadratni oblik dok je unutra upisan oblik latinskog križa s nišama na tri kraja koje istodobno formiraju i trikonkos. Kvadrat je

izvana pojačan kontraforima. Ophodni hodnik koji obavlja središnju jezgru nedjeljivi je dio građevine. Nad ambulatorijem u prizemlju pružale su se galerije. Taj arhitektonski element daje građevini osobit izgled izdvajajući je u posebnu grupu ranokršćanske arhitekture. Ta vrsta centralno planiranih crkava poznata je u literaturi pod nazivom "dvostruke ljuske". U osnovi to su dvije dvorane koje izgledaju kao da su umetnute jedna u drugu. Njihova središta različitih oblika okrunjena su kupolom i okružena ophodnim hodnikom – ambulatorijem i galerijama na katu.

Crkva je svojim oblikom potpuno atipična za naše područje. To je primjer izravnog importa određenog arhitektonskog projekta. Ovakve crkve i svojim oblikom žele istaknuti najvažniji kršćanski simbol. Crkva u Gatima je, dakle, lokalna interpretacija tlocrta s dvostrukom ljuskom koju, međutim, ne oblikuju piloni i stupovi što omogućuju slobodnu komunikaciju među unutrašnjim prostorima, kao što je to uobičajeno na Istoku. Vjerojatno je bila dio složenog sakralnog kompleksa koji je imao niz dodanih prostorija gospodarske namjene (ostaci tijeske za masline, cisterna...).

Skulptura crkve u Gatima

U crkvi su otkriveni zanimljivi primjeri vrsne skulpturalne dekoracije. Najcjelovitiji primjer je, u cisterni pronađena, ukrasna luneta oltara na kojoj je, kao središnji motiv, bilo prikazano brdo u smanjenijem obliku nego što je

uobičajeno, iz kojega istječu četiri rajske rijeke. Brdo flankiraju krupnije figure golubica sa strana malog izbočenog križa. Pokraj golubica su prikazani ključ i ručka za otvaranje vrata (prikaz uskrsnuća i silaska u limb). Posebnost ovog prikaza je u tehničkom postupku rijetko korištenom na istočnom Jadranu – udubljena reljefna osnova ispunjena je štukom ili drugim materijalom. Tako se različitim materijalima i bojom postizao koloristički efekt. Ovakav način izrađivanja reljefa potječe iz Konstantinopola. Ikonografija i način ukrašavanja postižu dekorativni i simbolički učinak. Crkva u Gatima imala je još jednu dekorativnu posebnost – donji dijelovi zidova bili su obloženi pločama, često s figuralnom dekoracijom, vjerojatno s motivom jelena sa strana kantarosa i drugim ornamentalnim motivima. Oni su stilski srodni plutejima Eufrazijeve bazilike. I ploča oltarne pregrade je bogato dekorirana (lišće koje izgleda kao da ga napuhuje vjetar). Dekoracije Eufrazijeve bazilike i crkve u Gatima pokazuju razmjere upotrebe prokoneškoga mramora u 6. st.

Pronađeno je još mnogo ulomaka reljefnog namještaja s prikazima ovaca, golubica, vinove loze...

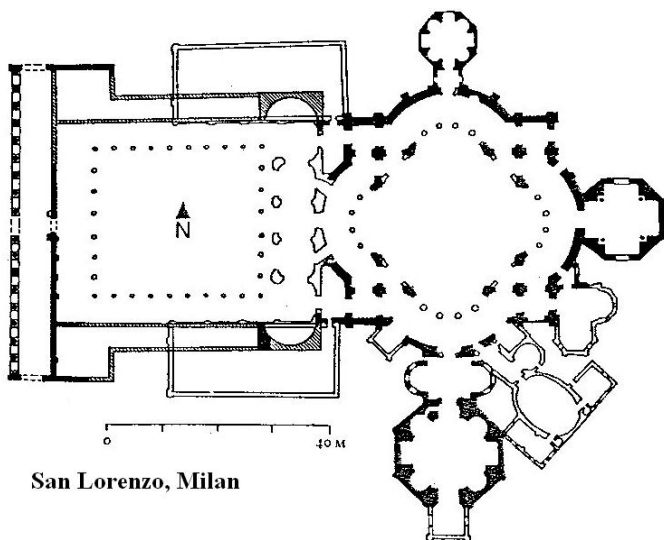
Slikarstvo crkve u Gatima

Unutrašnjost crkve je bila oslikana freskama biljnih i geometrijskih motiva. Prilikom istraživanja pronađeni su skromni ostaci tih zidnih slikarija, i to dijelom na istočnom zidu crkve ispod prozora ambulatorija i više ulomaka na različitim mjestima u unutrašnjosti južne apside.

Općenito o centralno planiranim crkvama tipa "dvostruke ljuske"

Centralno planirane crkve tipa dvostruke ljuske javljaju se sporadično već od 4. st. Najranija poznata crkvena građevina tog tipa je **Konstantinov Zlatni oktogon** u Antiohiji podignut 327. kao gradska katedrala. O njegovom izgledu doznajemo iz naziva i sačuvanog opisa Euzebija te prikaza na mozaiku. Njena oktogonalna središnja dvorana s kupolom bila je okružena pomoćnim prostorima na dva kata, ambulatorijem i galerijama.

Gradnja centralno planiranih crkava tipa dvostruke ljuske obično je bila povezana s posebnim prilikama i do razdoblja Justinijana gotovo su bile rijetkost. Tako je u Milanu nastala tetrakonhalna crkva **sv. Lorenza**. Kružni hodnik tetrakonhalnog oblika prati tetrakonhalno središte. Njen izuzetan oblik u odnosu na tradicionalnu bazilikalnu arhitekturu sugerira istočni utjecaj.

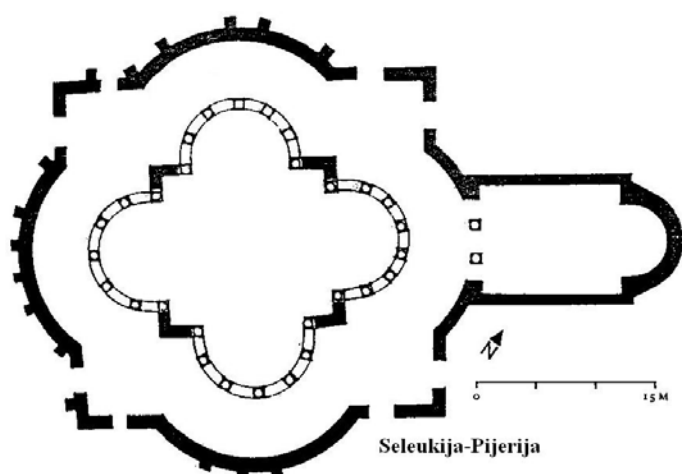

San Lorenzo, Milan

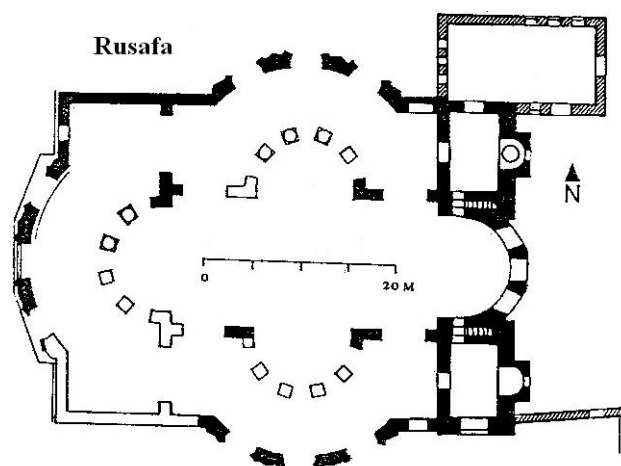
Slična građevina sagrađena je u **Ateni unutar Hadrijanove biblioteke** u 1. pol. 5. st. Unutrašnja ljuska četverolisnog oblika okružena je ambulatorijem i galerijama. Nije jasna prvobitna funkcija i pitanje je, je li služila kao dvorana za čitanje ili audijenciju provincijskog namjesnika, da bi naknadno bila pretvorena u crkvu.

Početkom 6. st. centralne crkve doživljavaju renesansu podižući se u urbanim centrima

širog istočnog dijela Carstva (područje njihove najveće rasprostranjenosti). Niz tetrakonhalnih građevina podignut je u Siriji i sjevernoj Mezopotamiji od 460. do 525. Četverolisne jezgre natkrivene su piramidalnim krovom ili kupolom i okružene ambulatorijima, ali bez galerija. Vanjski zidovi često prate unutrašnji oblik, premda mogu biti i različite strukture.

Seleukija-Pijerija

Rusafa

Prva je sagrađena u **Apameji** 460., u središtu grada kao katedrala, zatim tetrakonhos u **Seleukiji-Pijeriji** koji je bio luka Antiohije. Oko 520. u **Rusafi**, gradu granične posade na Eufratu, podignuta je građevina sličnog oblika kao u **Aleppu**. Katedrala u **Bosri**, metropoli provincije Arabije, nastala je 512-513., a **crkva Djevice Amida** u zapadnoj Mezopotamiji također u 6. st. Te crkvene građevine tipa dvostruke ljuske nastale su vjerojatno pod utjecajem Zlatnog oktogona. On je kao prva katedrala Antiohije predstavljao određeni prototip.

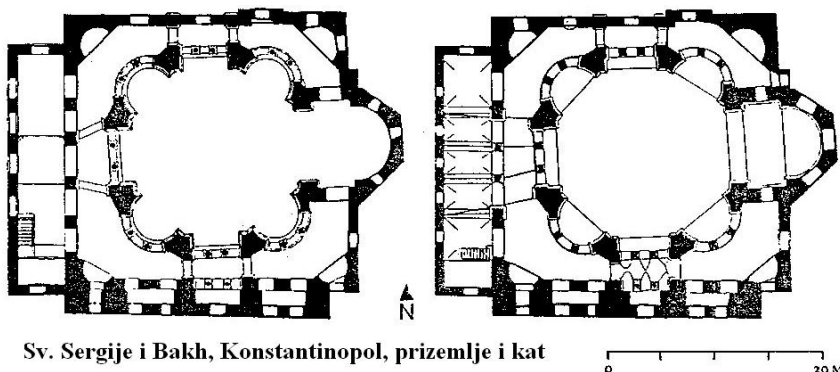
Tetrakonhalne crkvene građevine javljaju se i na Balkanu u 6. st. Impresivne ruševine konstrukcije od cigla, tzv. **Crvene crkve**, u Perušnici, sadrže četverolisni nukleus s kupolom omotan ambulatorijem. Poznata je bila nedavno srušena crkva istog tipa u **Hadrijanopolu**, a slična struktura dvostruke ljuske sa četverolisnom jezgrom otkrivena je u **Ohridu**.

Premda su tetrakonhalne građevine činile velik broj ranokršćanskih crkava tipa dvostruke ljuske, postoje i drugi oblici. Nekad perimetralni zidovi ponavljaju oblik unutrašnjeg središta, a nekad imaju različitu vanjsku strukturu.

Jedna takva crkvena struktura nastaje u kršćanskom centru provincije Makedonije – **Filipima** oko 500. Njena oktogonalna jezgra upisana je u kvadrat. Slična crkva izgrađena i u **Gadari**. Oktogonalno središte omotano prstenastim ambulatorijem otkriveno je nedavnim istraživanjima u **Amfipolu** u Makedoniji. Unutrašnji nukleus crkve **sv. Georgija u Episkopiju** na Kreti okruglog je oblika, a okružen je ambulatorijem koji joj daje kvadratni izgled. Slična crkva pronađena je u **Konjuhu**.

U Palestini Sekundi otkrivena je još jedna varijanta tih crkava. Prstenasto središte uokviruje kružni ambulatorij dajući građevini u **Nisi-Skitopolu** oblik kruga. U vrhu ove arhitektonske grupe su crkve poput Sv. Sergija i Bakha, Sv. Ivana u Hebdomu, a kulminira u katedrali sv. Sofije u Konstantinopolu.

Crkva **Sv. Sergija i Bakha**, sagrađena 527-536., građevina je oktogonalnog središta artikuliranog polukružnim eksedrama. Ophodni hodnik i galerije daju joj izvana kvadratni

Sv. Sergije i Bakh, Konstantinopol, prizemlje i kat

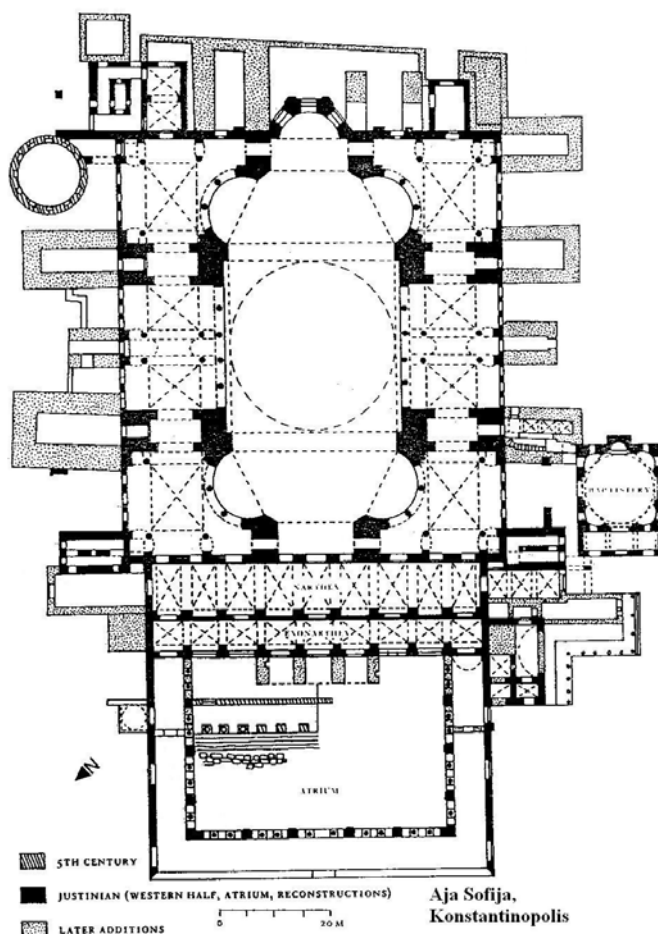
izgled. Prema Prokopiju, njoj vrlo bliska građevina bila je crkva **sv. Ivana Krstitelja u Hebdomonu**, oktogonalnog oblika s unutrašnjom jezgrom nadsvođenom kupolom.

Katedrala sv. Sofije u osnovi pripada istoj arhitektonskoj skupini. Nezavisnog je središnjeg nukleusa nadsvođenog impozantnom kupolom i okruženog ambulatorijima i galerijama.

Jedina građevina izvan Konstantinopola, vrlo bliska spomenutim crkvama i izvedena pod bizantskim utjecajem, jest **S. Vitale u Raveni**. Izraziti primjer tipa dvostruke ljuske – oktogonalne jezgre obavijene ambulatorijima i galerijama.

Istočni impulsi odrazili su se i na crkvi istog tipa na jugu Italije, u **Canosi**. Dizajn dvostruke ljuske unutrašnjeg tetrakonhosa omotanog ambulatorijem istog oblika izdvaja je potpuno iz poznatih tipova ranokršćanskog graditeljstva

Puglie. Sagradio ju je biskup Sabin koji je sudjelovao na sinodima u Konstantinopolu, što govori o izvorima njenog porijekla.

Aja Sofija, Konstantinopolis

Ranokršćanska crkva u Gatima potpuno se uklapa u kontekst centralnih građevina tipa dvostruke ljuste. U osnovi je te centralno planirane crkve središnji nukleus obavijen ophodnim hodnikom i galerijama. Premda dosad nije pronađena ranokršćanska crkva s trikohalnom jezgrom upisanom u kvadrat poput gatskog primjera, očita je njena pripadnost tom tipu sakralnih objekata. Uglavnom su poznate tetrakonhalne crkve koje obično posjeduju jezgre obavijene ambulatorijima istih oblika.

Izgleda da pravila nema. U crkvi S. Vitale primijenjena je jezgra kružnog oblika uokvirena oktogonnim ambulatorijem. Sličnu središnju strukturu pokazuje crkva Sv. Sergija i Bakha koja je, za razliku od prethodne, upisana u kvadrat. Bez obzira na međusobne razlike koje se očituju kao varijante srodnih oblika, centralne građevine tipa dvostruke ljuste odlikuje zajednički arhitektonski element – ambulatorij. Ti ophodni hodnici koji obavijaju nukleuse sastavni su dio građevine. Ponekad se nad ambulatorijima pružaju galerije na katu (Gata), ali to nije pravilo, jer mnogi primjeri građevina ovog tipa nemaju galerije (Sirija-Apameja, Seleukija-Pijerija). Crkve tipa dvostruke ljuste omiljeni su oblik ranobizantske arhitekture iz kojeg će kasnije proizaći tipovi bizantskih crkvenih građevina.

Na stvaranje ovog novog tipa odrazilo se također postupno formiranje liturgije u ranom 6. st. S obzirom na njihov izgled, posebno ambulatorije koji su svojstveni sepulkralnim građevinama, dugo se smatralo da su martiriji. Prototipovi ranokršćanskih martirija i crkava-martirija često su bili raznoliki i kompleksni oblici antičkih mauzoleja. Poput mauzoleja koji su mogli imati kružni, poligonalni ili pravokutni okvir, s konhama ili bez njih, stvoreni su ranokršćanski objekti sličnih oblika. Tako nastaju i centralno planirane građevine tipa dvostruke ljuste. Kako su se one najčešće koristile oblicima svojstvenima martirijima, smatralo se da su zadržale i njihove funkcije. Neke među njima vjerojatno su i bile martiriji (Seleukija-Pijerija, Peruštica). Međutim, centralno planirane građevine različitih oblika vrlo rano su podignute i kao crkve općenitog kulta (Zlatni oktagon u Antiohiji...).

Crkve centralnih oblika često su bile povezane s carskim palačama, (S. Lorenzo, Sv. Sergije i Bakho, Sv. Sofija koja je ujedno bila katedrala Konstantinopola). Ovakav tlocrt upotrijebljen je i u župskim i episkopalnim crkvama (Oktogon u Filipima, crkva u Episkopiju i Konjuhu). Premda su neke među njima bile posvećene svecima, bile su crkve općenitog kulta (S. Vitale, Sv. Sergije i Bakho). Izgleda kako je crkva u Ohridu nastala kao martirij koji je poslije dodatkom baptisterija proširio svoje funkcije. Uglavnom, posveta crkve u Gatima sv. Ciprijanu ne znači da je u pitanju bio martirij.

Centralno planirane građevine različitih oblika među njima tip dvostruke ljuste očito nisu nastale razvojem martirija. Njihovi prototipovi mogli su biti različiti. Osim građevina sepulkralnog karaktera, od kojih preuzimaju ambulatorije, važnu ulogu odigrale su svećane dvorane za audijenciju rimskih palača – salutatoria i triclinia. Isto tako mogle su varirati i njihove namjene.

Centralne crkve s ambulatorijima, tzv. dvostruke ljuste, bile su posebna arhitektonska grupa ranokršćanske odnosno ranobizantske arhitekture. Iz njih će proizaći crkve tipa grčkog upisanog križa u kvadrat.

STOBREČ

Uvod

Na krajnjem istočnom rtu splitskog poluotoka, smješteno je današnje naselje Stobreč, koje je u antičko vrijeme, kao grčki Epetion, bilo uz Tragurion, vjerojatno najstarije urbanizirani naselje na istočnom jadranskom kopnu. Osnovali su ga isejski Grci.

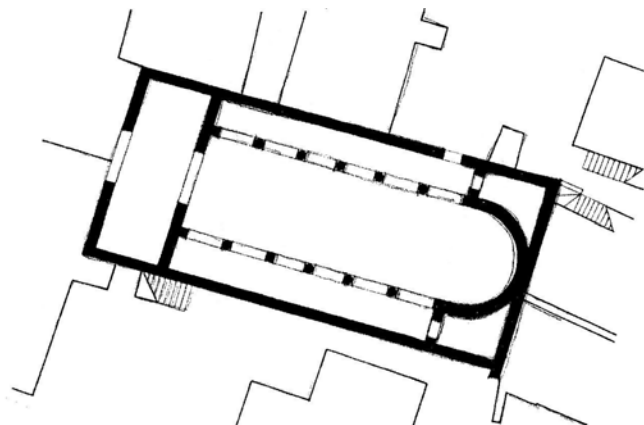
Epetion (rimski Epetium) nastavio je i kasnije život manjeg urbanog središta. Zajedno sa Salonom imao je dosta važnu ulogu u doba afirmacije kršćanstva. U Epetionu je djelovao salonitanski mučenik Feliks, koji je prema pučkoj tradiciji bio pokopan u memoriji na lokalitetu Vrbovik u blizini Stobreča. I Tragurion je bio kršćanski centar. Provalom Slavena i Avara završio se tisućgodišnji život Epetiona kao gradskog naselja.

Od arheoloških spomenika koji su se sačuvali, ističu se ostaci gradskih zidina, ostaci starokršćanske bazilike i samostanskog kompleksa s crkvicom iz ranog srednjeg vijeka.

Starokršćanska bazilika kod crkvice Gospe od Karmela

Crkvice Gospe od Karmela (ranije sv. Lovre) bila je podignuta u ostacima starokršćanske bazilike, i to u apsidi. Uokolo crkvice razvilo se u toku stoljeća seosko groblje.

Iznad građevina antičke faze, podignuta je prilično velika starokršćanska bazilika (duga 21,90 m, široka 9,40 m), koja se sastojala od narteksa, triju brodova, apside i prostranih pastoforija.

Na zapadnoj strani je bio **narteks**. U sredini njegova zapadnog zida su glavna vrata koja su sačuvana do visine tjemena luka. Nedostaje im kameni okvir, dok je prag sačuvan.

Bazilika je imala tri **broda**, što potvrđuju ostaci stilobata i osnovna dispozicija prostora. Podjednaka dužina i širina brodova na zapadnom, kao i na istočnom kraju, svjedoče da je bazilika pravilno zidana. Odnosi srednjeg broda prema bočnima bio je približno 3:1, što je uobičajeno za starokršćanske bazilike na istočnoj i sjevernoj jadranskoj obali.

Polukružna, pravilna **apsida** upisana je u prostor bazilike, tangencijalno dodirujući danas visoko sačuvani istočni perimetralni zid. Svojim obodom ona zatvara dva prostora koji se redovito javljaju kod starokršćanskih bazilika u Dalmaciji. To su **diakonikon** na jugu, te **prothesis** na sjeveru.

S južne strane bazilike bile su vjerojatno druge sporedne prostorije. Može se pretpostaviti da su se tu nalazili baptisterij i neke druge prostorije s njim u vezi.

Pod bazilike nije sačuvan. Na temelju nalaza nekoliko kockica mozaika bijele boje moglo bi se pretpostaviti da je pod bio pokriven mozaikom. No to se ne smije uzeti kao mjerodavni podatak, jer nisu nađene *in situ*.

Tip bazilike kakva je u Stobreču, s apsidom unutar perimetralnih zidova, nije tako čest graditeljski oblik na području utjecaja salonitonske arhitekture. Od poznatih bazilika u Saloni, samo je ona na tzv. Južnom groblju bila približno istog tipa. U zadnje vrijeme, takav je oblik konstatiran i u Povljima na Braču, te u Polačama na Mljetu i u Novalji na Pagu. S druge strane, takav tip starokršćanske bazilike bio je čest u graditeljstvu kako na i Zapadu, tako i na Istoku.

Treba pretpostaviti da stobrečka bazilika potječe s kraja 5. ili poč. 6. st., jer se kršćanski kult vjerojatno širio paralelno sa Salonom, gdje se bazilike grade u 5. st. U Stobreču je, po legendi, vršio misionarsku dužnost Feliks, koji je 304., u salonitanskom amfiteatru, dekapitiran zajedno s Domnijem, prvim salonitanskim biskupom.

Još je jedna važna indikacija za datiranje bazilike u nešto kasnije vrijeme. Bazilika je vjerojatno bila posvećena rimskom mučeniku Laurenciju, kojemu je posvećena kasnija crkvice. Njegov se kult proširio po čitavom kršćanskom svijetu iz Rima, a kod nas nije mogao doći prije navedenog doba. Prva bazilika posvećena Laurenciju izgrađena je u Rimu u doba pape Damasa. Početkom 5. st. u Dalmaciji se bazilike posvećuju još uvijek Kristu, kako to posvjedočuje posvetni natpis u tjemenu bazilike urbane u Saloni. Tek kasnije počinje običaj tituliranja pojedinih crkava svecima. No, i ova bazilika je, kao i neke druge u Saloni, mogla kasnije biti preposvećena sv. Lovri.

Nije sasvim sigurno da li je starokršćanska bazilika u Stobreču bila porušena i napuštena u doba propasti Salone. Može se pretpostaviti da su njeni zidovi ostali sačuvani, pa su se tu uselili benediktinci.

ISTRA

Biskupije

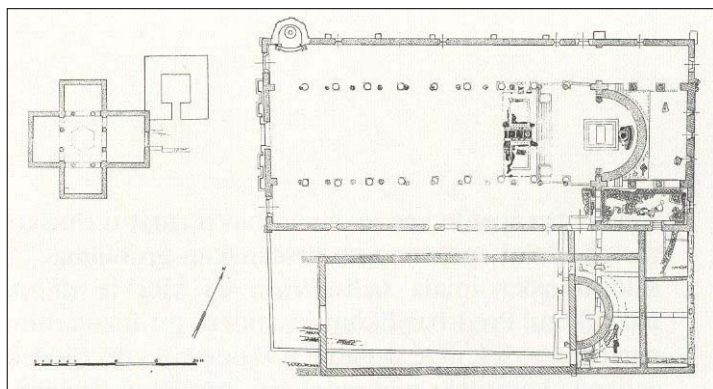
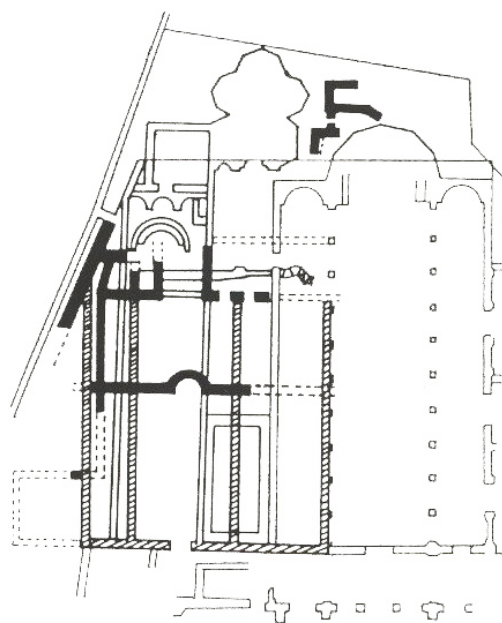
Istra je pripadala akvilejskoj metropoliji. U ranom periodu njezine biskupije u Istri su samo *Pola* (Pula) i *Parentium* (Poreč). Čini se kako su kasnije biskupije još *Cissa*, *Pedena* i *Sipar*, a u Novigradu (*Aemonia*) biskupiju su osnovali bjegunci iz *Emone* (Ljubljana).

Cisse koja se prije locirala u Novalju na Pagu, u posljednje se vrijeme smješta na Veliki Brijun, ali i to nije sigurno. Brojne su priče iz kasnijih vremena o navodnim istarskim mučenicima, ali su one vrlo problematične vrijednosti. Čini se kako su plod maštovitoga srednjovjekovlja i lokalpatriotskog pretjerivanja. U Istri je vrlo teško utvrditi slijed biskupa. Povijesno i arheološki zasvjedočen je *confessor Maurus*. On je kasnije slavljen kao mučenik.

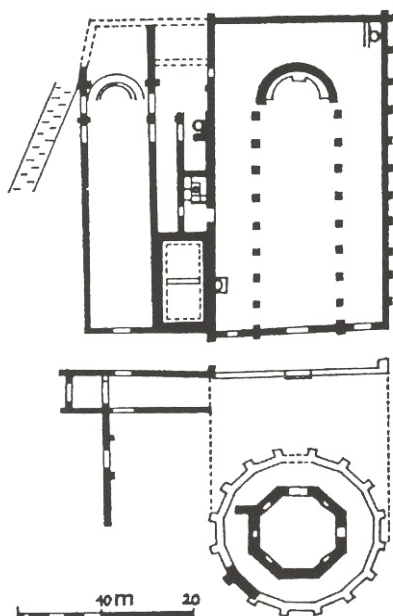
I u Istri (Pula i Poreč) nakon sredine 3. st. postupno dolazi do zapuštanja starih središta. Episkopalni centri nastaju podalje od središta života iz ranijega perioda. Katedrale su postale središte vlasti (upravne i crkvene). Upravo iza sredine 3. st. u Dalmaciji i Istri javljaju se prvi arheološki tragovi kršćanske arhitekture – ostaci tzv. crkava u privatnim kućama (*domus ecclesiae*).

Slično Saloni, **predbazilikalnu crkvu** ima i **Poreč**. To je dvorana (slika desno, označena crno) prekrivena mozaikom čiju posebnu kvalitetu čini upravo mozaični pod iz prethodnog zdanja, ali je i dalje u funkciji jer nije odudarao tematikom (ribe). Ta je crkva imala manju polukružnu apsidu. U nešto kasnijoj fazi, prije sredine 4. st., dodane su sa sjevera i juga po jedna jednostavna pravokutna dvorana.

Za razliku od Dalmacije, u Istri je razvijen nešto drugačiji tip bazilike, ali se i ovaj tip također standardizirao. Riječ je o oblicima koji su **povećavanje jednostavnih oblika dvoranskih crkava**. Omanja dvorana je produžena i proširena, a klupa za kler u obliku niske apside smještena na istočnom kraju prostorije, odmaknuta od istočnog zida, pa je moguć ophod. Dvorana može biti **jednobrodna** ili čak **trobrodna**. **Baptisterij** je kod tih bazilika u osi crkve, na zapadnoj strani, ispred

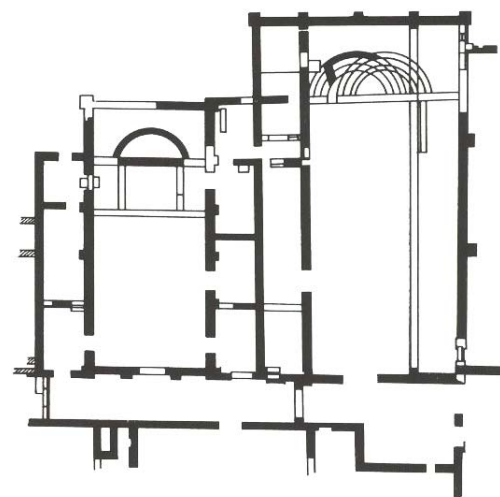

glavnih ulaznih vrata (u Dalmaciji je uz jedan od bočnih zidova, sjeverni ili južni bliže apsidi). Takve sklopove pokazuju katedrale u Puli (slika lijevo) i tzv. Predeufrazijevska bazilika u Poreču.

U Puli i Poreču različite su forme baptisterija. U Puli je križnog, a u Poreču poligonalnog oblika (slika lijevo). Ovakav tlocrt bazilike u Istri zadržat će se tijekom 5. st. U Puli se izvorni oblik u 6. st. samo popravlja, a ne gradi se nova crkva na mjestu stilski zastarjele.

I u Istri se uz katedralu podiže dopunska crkva – **dvojne bazilike**. No, druga je bazilika uža i kraća od glavne, što nije slučaj u Dalmaciji, gdje su obje jednake. Budući da se to može zapaziti kod katedrale u Puli i Poreču te u crkvi u **Nezakciju** (slika

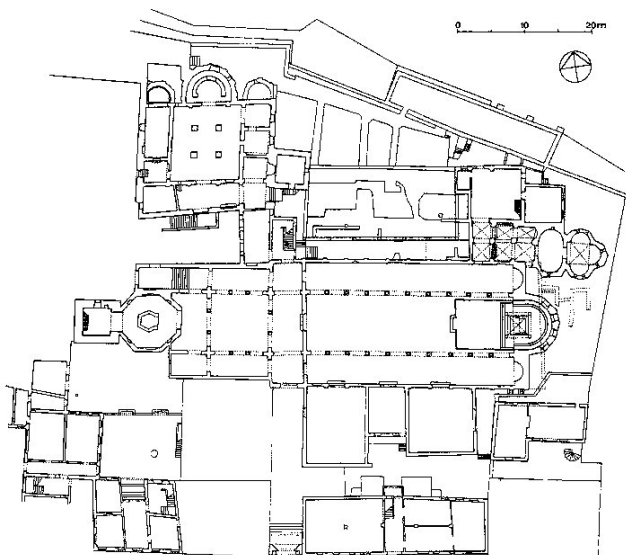

desno), to je izraz lokalnih potreba i graditeljske prakse.

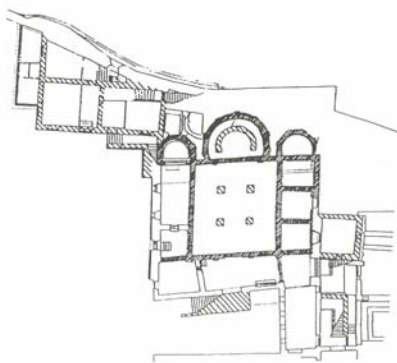
Cemeterijalne bazilike ne pokazuju stilskih i morfoloških razlika u odnosu na gradske. Zanimljiv slučaj javlja se u Poreču, gdje su kosti konfesora Maura iz nekropole bile prenijete u obnovljenu katedralu (tzv. Predeufrazijanska bazilika iz 5. st.). To je jedan od najranijih primjera prenošenja kostiju svetaca i mučenika u gradske crkve. Je li u Poreču ipak postojala cemeterijalna bazilika, nije jasno. Ta se translacija dogodila u doba kad je u Saloni u punom jeku izgradnja cemeterijalnih bazilika.

Budući da takav plan jednostavnih dvoranskih crkava nije zadovoljavao potrebe liturgije, u sjevernoj Italiji nakon 425. počinje znatno češća upotreba **standardnoga bazilikalnog plana** koji ima stanovite sličnosti s gradnjom u Dalmaciji. Ali te bazilike pokazuju i jasna odstupanja. Prva takva bazilika je *S. Giovanni Evangelista* u Ravenni. Njen se plan podudara s dalmatinskim po dimenzijama, međusobnim odnosima pojedinih dijelova, smještaju i obliku pomoćnih prostorija, po načinu upotrebe sporednih dekorativnih elemenata. No na Jadranu, unatoč srodnostima, po morfološkim karakteristikama nije nikad uspostavljena jedinstvena crkvena graditeljska praksa. Salonitanska se arhitektura razlikuje od crkvene gradnje u Istri, Akvileji, Ravenni, čak i od susjednih crkava u samoj Dalmaciji (Zadar, Naron).

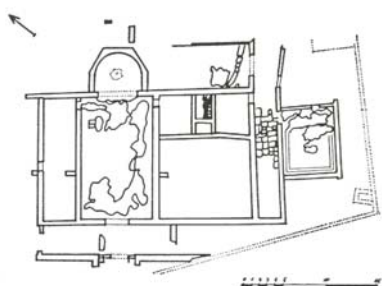
Poslije Justinijanovih osvajanja sjeverozapadnih krajeva istočne obale Jadrana Konstantinopol postaje središte iz kojega dolaze novi umjetnički poticaji. Tlocrti crkava od 525. većinom nastaju prema orijentalnim uzorima. **Apsida** u sjevernoj Italiji i Istri je **poligonalna** i za svoju konstrukciju upotrebljava i bočne prostorije što strše izvan sporednih brodova na istočnoj strani. Takva apside je derivacija izvorne četvrtaste bizantske apside. U Dalmaciji je poligonalna apside rijetkost. Utjecaj Konstantinopola na graditeljstvo Istre i sjeverne Italije bio je znatno snažniji i raniji. Ti se utjecaji očituju se u centralnim, a ne u longitudinalnim zdanjima koja su dugo opstajala bez ikakvih promjena.

slici gore je tlocrt bazilike, baptisterija, memorije i biskupskog dvora, na slici desno je narteks i atrij) i Sv. Marija Formosa u Puli. Obje nastaju tijekom 6. st. Eufrazijev je kompleks sačuvao osovinu baptisterij, atrij (sjeverni trijem atrija je istodobno i narteks), crkva, a odbacio paralelnu kulturnu građevinu.

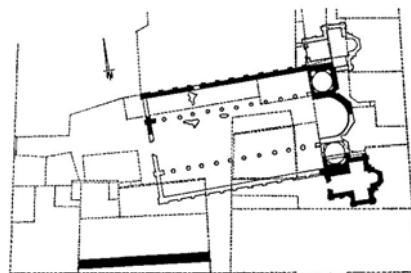

Nova je crkva preuzela i funkcije ranijih paralelnih zdanja. Sjeverno od atrija nastala je nova građevina, **biskupski dvor** koji svojim oblicima podsjeća na crkvu (slika lijevo). U biskupskom dvoru, koji se sastojao od prizemlja i kata, odvijale su se ceremonije, primanja i druge funkcije biskupa kao poglavara porečke crkve. Za razliku od biskupske rezidencije u Saloni, parentinska je bila zatvorena unutar jednog jedinstvenog gabarita. Novi element koji donosi Eufrazijeva bazilika jesu **bočne apsidiole** uvučene u masu zida. Malo kasnije takve će crkve prerasti u prave **troapsidalne bazilike**. Razvijenošću arhitektonskih rješenja i dekorativnih pojedinosti ovaj sklop predstavlja apogej u razvitku crkava u Istri, ali i šire. Sličnu morfologiju pokazuje i Sv. Marija Formosa, samo što to nije katedrala pa je broj njezinih sastavnih dijelova manji i jednostavniji (slika desno). I ona ima trobrodni longitudinalni koncept glavne zgrade i poligonalnu istaknutu apsidu.

Iz Ravenne se navedeni **longitudinalni tip** bazilike proširio po čitavoj sjevernoj Italiji i Istri, gdje je zamijenio stare forme s upisanom klupom-apsidom za kler. Nova forma nametnula se kao dominantni tip za raskošna zdanja u kasnom 5. i ranom 6. st., a traje sve do zadnjih desetljeća 6. st.

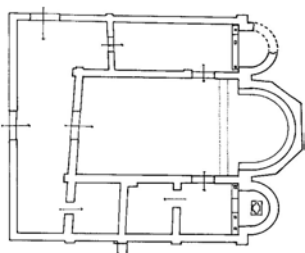
Najreprezentativnije crkve novog bazilikalnog tipa su Eufrazijeva episkopalna skupina u Poreču (na

Originalnost i bogatstvo kompozicije iskazuju križni oratoriji sa strana apsida. Zanimljivo je kako katedrala nije doživjela promjene u 6. st., nego tek u srednjem vijeku.

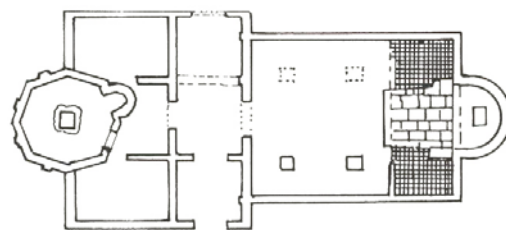
Zanimljiv, ali jednostavniji i skromniji kompleks otkriven je u **Vrsaru** (slika lijevo). To je zdanje skrpljeno od starijih građevina, ali

dodana poligonalna apsida dokazuje kako je riječ o kasnijem zdanju. Zdanje je jednobrodno, s vrlo širokim i jednostavnim brodom. Poligon te crkve bliži je bizantskim trapezima, nego istarskim ili sjeveroitalskim uzorima s brojnim kutovima. Bez obzira na razlike, ovaj tip crkve otkriva prisutnost bizantskih forma u svom izvornom obliku.

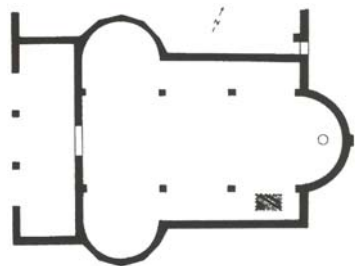
Ovakvi istarsko-sjeveroitalški tlocrti javljaju se i izvan gradskih ambijenata – **Sv. Agneza u Muntajani** blizu Poreča (slika lijevo). Iako je riječ o jednostavnoj trobrodnoj građevini s poligonalnom apsidom, ona pokazuje čak i razvijeniji tlocrt od Eufrazijeva kompleksa, jer iskazuje dovršeni proces uvođenja troapsidalnoga rješenja istočne strane.

Posebno je zanimljiva crkva **Sv. Petra na rtu Zorna** koja potvrđuje da je u Istri postojao i standardni bazilikalni plan, po izgledu vrlo sličan dalmatinskom (slika desno). Takvom se planu, po svoj prilici u 6. st., priključio osmerokutni baptisterij s kvadratnim krsnim zdencem, izražavajući tako

privrženost toliko omiljenom nizanju zdanja (baptisterij, atrij, narteks, kulni prostor, apsida) po longitudinalnoj osi. Od toga se rijetko odstupalo u Istri i sjevernoj Italiji. Plan je vjerojatno bio utemeljen na redoslijedu pri obredu krštenja i uvođenju pokrštenika u crkvu.

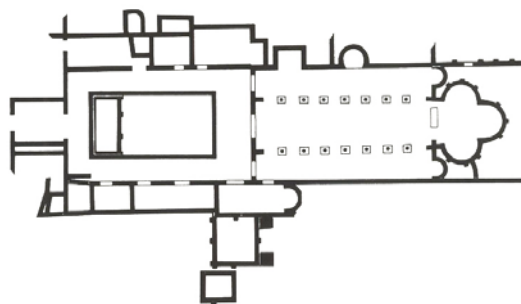
Osim ovih longitudinalnih građevina u Istri se u 5. i 6. st. počinju pojavljivati i drugi tipovi. Kao i u Dalmaciji popularnost počinju uživati i planovi crkava raznih **trikonkalnih** kombinacija. Neka starokršćanska zdanja imaju embrionalne, a ponekad čak i razvijene **troapsidalne** forme (Eufrazijana u

Poreču, Muntajana kraj Poreča i dr.). **Crkva u Samagheru** kraj Pule ima dvije apside na bočnim zidovima u blizini pročelnoga zida (slika lijevo). Taj tip je neobičan i nema izravnih uzora u tadašnjem graditeljstvu Istre. Bočne su apside imale poligonalni, a glavna na istočnoj strani polukružni oblik. Crkva S. Apollinare in Classe u Ravenni ima slične apsidiole (ne apside), ali ona je u osnovi ipak istog tipa kao i spomenute istarske crkve (Sv. Marija Formosa i Eufrazijana), jer su one u odnosu na *corpus* crkve neznatne. U Samagheru bočne apside zahvaćaju

razmjerno veliku površinu i predstavljaju povećanje natkritoga prostora. Ovoj građevini po tlocrtu najbliža je memorija iz Tepljuha.

Srodnost s dalmatinskim primjerima pokazuje također crkva u sklopu kompleksa iz **Betike**, koja je zapravo nešto složenija u odnosu na jednostavni oblik trikonkalne ljuske (slika desno). Ti su tlocrti i njihove kombinacije, odnosno derivacije, polako prodirali i u sjevernu Italiju, odnosno Istru. Taj kompleks ima postupan rast koji počinje od memorije trolisnog oblika na koji se priključuje

izduženo tijelo, dio crkve namijenjen puku.

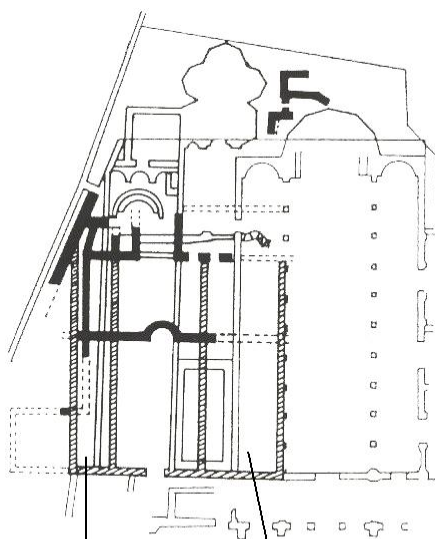
EUFRAZIJEVA BAZILIKA

Građevni ansambl Eufrazijeve bazilike u Poreču spada među značajnije spomenike crkvene arhitekture iz razdoblja kasne antike. Na njegovom je prostoru utvrđeno nekoliko faza gradnje crkvenih objekata.

PREDKRŠĆANSKE GRAĐEVINE

Sa sjeverne strane bazilike postoje ostaci zidova od tri sloja antičke arhitekture:

- prvi sloj je iz doba rimske republike
- drugi iz 1. st.
- treći iz 1. pol. 3. st.

katekumenej
baptisterij
martirij
domus ecclesiae
prva starokršćanska bazilika

PREBAZILIKALNA CRKVA – DOMUS ECCLESIAE (o. 250.)

Slično Saloni, predbazilikalnu crkvu ima i Poreč. Kršćanska općina je u 2. pol. 3. st. kuću trećeg sloja arhitekture preuredila u tajnu crkvu (*domus ecclesiae*, crno na lijevoj slici). To je dvorana prekrivena mozaikom iz prethodnog zdanja, koji je i dalje u funkciji jer nije odudarao tematikom (ribe). Osim te glavne, i bar još jedne sporedne prostorije, postojala je krstionica s krsnim zdencem. Crkva je imala manju polukružnu apsidu.

PRVA JAVNA CRKVA (313.)

Prvobitna crkva je 313. preuređena u prvu javnu crkvu. Tada je, s uređenjem novog krsnog zdenca, krstionica proširena te su sa

sjevera i juga dodane po jedna jednostavna pravokutna dvorana.

PRVA STAROKRŠĆANSKA BAZILIKA – 370ih

370ih na području prvobitne crkve podignuta je nova crkvena građevina (iscrtkano na slici gore lijevo). Ona je imala tri pravokutne prostorije bez apside:

- u središnjoj se prostoriji (višoj od pokrajnih) obavljala se euharistijska žrtva – *ecclesia*
- u južnoj su se prostoriji čuvale relikvije mučenika Mavra – *martyrium*
- u sjevernoj je bio prostor za poduku (*catechumeneum*) i krstionica (*baptisterium*) s krsnim zdencem (*piscina, pelvis ili fons baptisemalis*).

Ova je građevina, po izgledu i funkciji prostora, bila u pravom smislu starokršćanska bazilika.

Prva je porečka bazilika podignuta u vrijeme kad je u središtima širom Mediterana postojao tip starokršćanske bazilike s povišenim srednjim brodom koji završava polukružno izbočenom apsidom.

Stoga možemo pretpostaviti da je bazilikalni vanjski izgled, nastao pod utjecajem konstruktivne sheme starokršćanske bazilike kakva se gradila neposredno nakon oslobođenja kršćanstva. Prva bazilika u Poreču je izrazita kasnoantička građevina, nastala u okviru lokalnih mogućnosti, a pod neposrednim utjecajem, u to vrijeme, postojeće civilne arhitekture.

TZV. PREDEUFRAZIJANA – oko 425.

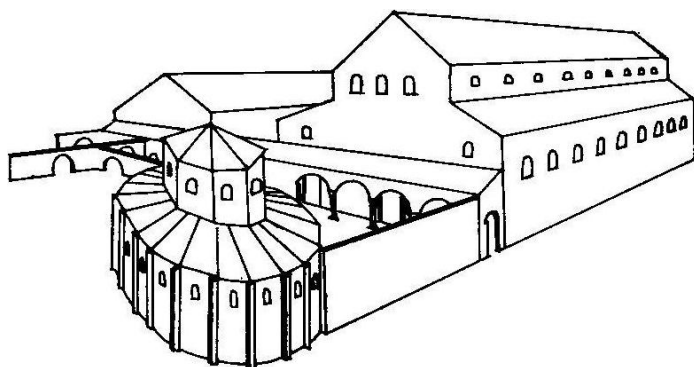
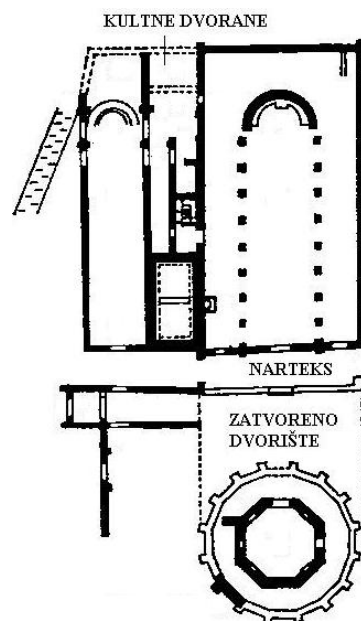
Oko 425. na području gradske četvrti u kojoj se nalazila prva bazilika, podignuta je nova Predeufrazijeva bazilika koja veličinom prethodi na istom mjestu kasnije podignutoj Eufrazijani (slika desno). Građevni ansambl ove bazilike je složen od nekoliko građevina. Glavni objekt bila je **velika longitudinalna trobrodna crkva**. Ova crkva predstavlja povećanje jednostavnih oblika dvoranskih crkava. Perimetralni su joj zidovi pojačani **lezenama**. Sjeverno se nalazila **kulna dvorana**, nešto uža, ali jednako duga kao i bazilika. U njoj su se obavljali obredi u čast mučenika. Time bazilika s kultnom dvoranom spada u krug **dvojnih bazilika** – *basilicae geminae*. Kod dvojnih bazilika u Istri, druga bazilika je uža i kraća od glavne, što nije slučaj u Dalmaciji.

U obnovljenu Predeufrazijansku baziliku s nekropole su prenijete kosti konfesora Maura i to je jedan od najranijih primjera prenošenja – **translacija** – kostiju svetaca i mučenika u gradske crkve. Je li u Poreču ipak postojala cemeterijalna bazilika, nije jasno.

Bazilika i kulna dvorana su **pravokutne** te **nemaju apsidu**. Umjesto apside po sredini istočnog dijela imale su klupe za svećenike (*syntronos-subselium*). Kulna je dvorana osebujna, jer je u istočnom dijelu prostora imala dva otvorena luka sa svake strane do klupa za svećenike. Između bazilike i kulne dvorane bile su na zapadu **cisterna**, po sredini nenatkriven prostor za skupljanje kišnice s krova (*impluvium*), prostorija za ritualna pranja i, na istoku, razne sporedne prostorije.

Zapadno od bazilike bila je osmerostrana **krstionica** sa šesnaesterostranim ophodom. Takvu je krstionicu krajem 4. st. dao podići sv. Ambrozije kod bazilike sv. Tekle u Milanu. Toj se krstionici pripisuje samonikli razvoj pod utjecajem oktogonálnih mauzoleja Dioklecijanove palače, i Gracijanovog mauzoleja u Milanu. Ovaj oblik krstionice je mogao nastati pod utjecajem kružnih i

oktogonálnih oblika termálnih i grobljanskih prostorija antičke arhitekture. Krstionice ovakvih oblika javljaju se širom Mediterana i van milanskog kulturnog kruga. Spomenuti oblici krstionice i krsnog zdenca simboliziraju Kristovu smrt i uskrsnuće. Oktagon krstionice nije nastao pod utjecajem

određenog objekta. On spada u krug kasnoantičke crkvene arhitekture koja se počela graditi neposredno nakon 313. (S. Constanza, S. Stefano Rotondo u Rimu, krstionica u Noceri...). Drvenu konstrukciju krovova porečke krstionice i jednostavno zidanje zidova, izgradili su domaći graditelji koji su primljene utjecaje oblikovali prema vlastitim mogućnostima. Porečka krstionica spada među krstionice starokršćanskih bazilika sjeverne Italije koje su postojale u produženju osi srednjeg broda sa zapadne strane crkvenog pročelja: Akvileja, Como i Novara...

Između bazilike i krstionice bilo je zatvoreno **dvorište**, a možda **atrij s trijemovima**. Na istočnoj strani dvorišta bio je **narteks** koji se protezao od pročelja bazilike prema sjeveru do kultne dvorane. Može se pretpostaviti da je sa sjeverne strane dvorišta postojala još jedna građevina, vjerojatno **biskupski stan**.

Crkve pravokutna tlocrta bez apside u Istri se grade u 4. i 5. st. U 5. st. se, osim jednobrodnih, grade i trobrodne crkve s pratećim objektima. Tzv. Predeufrazijeva bazilika u Poreču je prva trobrodna bazilika u Istri. U 2. pol. 5. st. najvjerojatnije je podignuta i katedrala u Puli.

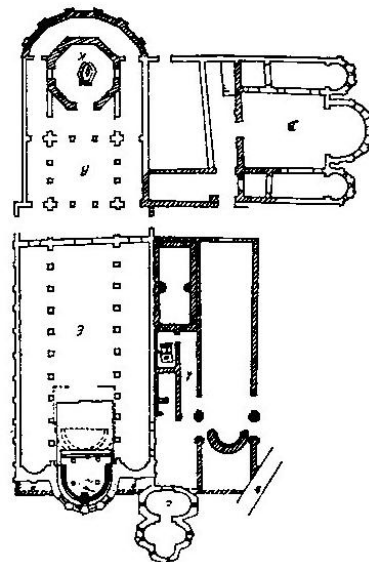
U 5. st., poslije Teodozijevog proglasa kršćanstva državnom vjerom, grade se u biskupskim sjedištima širom carstva helenističke bazilike – trobrodne s apsidama. Spomenute su istarske bazilike osebujne u odnosu na navedeni tip helenističke bazilike. One nemaju apside, nego klupu za svećenike (subselium) u istočnom dijelu srednje lađe. Ovakve klupe simboliziraju posljednju večeru te oponašaju polukružno sjedalo u blagovaonicama rimskih kuća. Takve klupe se na istočnoj obali Jadrana najranije javljaju u Saloni u oratoriju A iz 4. st. Klupe za svećenike u starokršćanskoj arhitekturi se najvjerojatnije javlja zajedno sa sjedištem i stepenicama u 2. pol. 3. st. ili početkom 4. st., vezano uz liturgiju na području sirijsko-palestinskog kulturnog kruga. Možemo pretpostaviti da su ovakve klupe istarskih bazilika mogle nastati pod utjecajem Salone.

Predeufrazijeva je bazilika, kao i ostale crkve 5. st. u Istri, građena pod utjecajima iz raznih pokrajina na istočnoj obali Jadrana, kao i zemalja Bliskog istoka. No, ove utjecaje su mjesni graditelji primali samostalno, oblikujući ih prema vlastitoj sklonosti u okviru tradicionalnog načina gradnje.

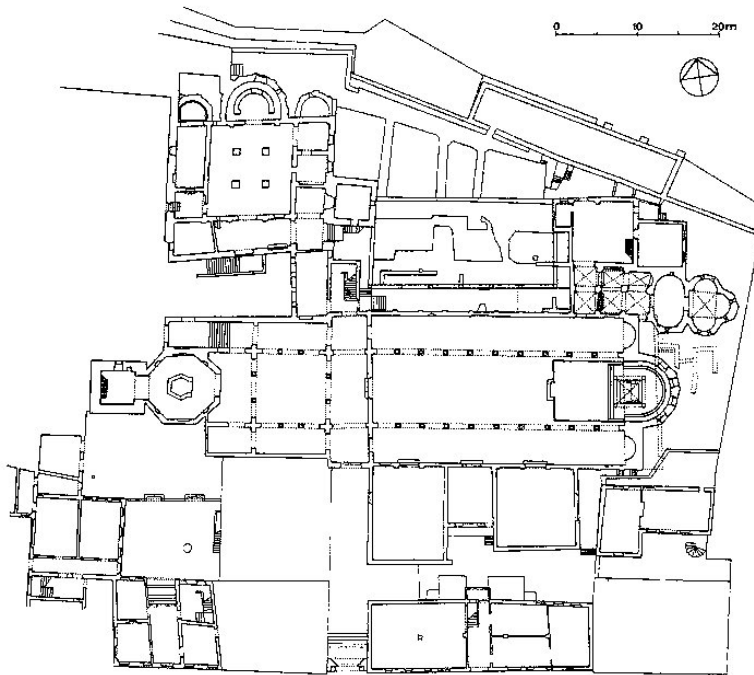
EUFRAZIJEVA BAZILIKA – oko 550.

Biskup Eufrazije je sred. 6. st. građevni ansambl tzv. Predeufrazijeve bazilike dao potpuno preurediti i ukrasiti mramorom, štukaturom i zidnim mozaikom. Uz sv. Mariju Formosu u Puli, Eufrazijeva je bazilika najrepresntativnija crkva novog bazilikalnog longitudinalnog tipa koji se širi iz Ravenne – dominantni tip za raskošna zdanja u kasnom 5. i ranom 6. st., a traje sve do zadnjih desetljeća 6. st.

Eufrazijeva je bazilika bila **trobrodna** bazilika s **tri apside**. Od starije bazilike zadržan je pročelni zid i perimetralni zidovi bočnih strana. Potpuno su nove arkade sa zidovima srednjeg broda, kao i začelje s tri

apside. Zgusnute **kolonade** su od prokoneškog mramora, a prevladavaju Justinijanovi kapiteli (slika desno). Zidovi su Predeufrazijeve bazilike s vanjske strane imali samo lezene bez slijepih lukova, a zidovi nove bazilike su ukrašeni slijepim arkadama koje su povezane lezenama i nalaze se iznad prostranih prozora. Novi element koji donosi Eufrazijeva bazilika jesu **bočne apsidiole** uvučene u masu zida. Malo kasnije takve će crkve prerasti u prave troapsidalne bazilike.

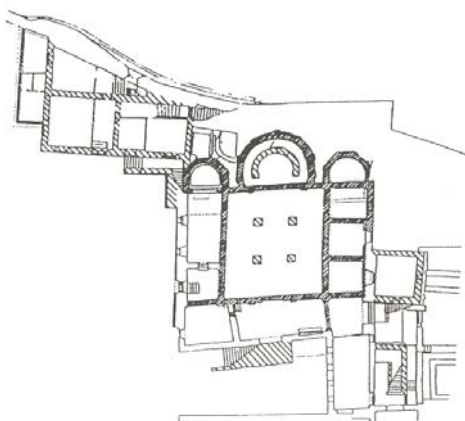

Predeufrazijeve bazilike.

Sa sjeverne strane atrija podignut je **biskupski dvor** sa zatvorenim dvorištem (slika dolje). Biskupski dvor svojim oblicima podsjeća na crkvu. Sastojao se od prizemlja i kata. Tu su se odvijale ceremonije, primanja i druge funkcije biskupa kao poglavara porečke crkve. Za razliku od biskupske rezidencije u Saloni, parentinska je bila zatvorena unutar jednog jedinstvenog

Kompleks je sačuvao **osovinu** baptisterij, atrij (sjeverni trijem atrija je ujedno i narteks), crkva, a odbacio paralelnu kultnu građevinu (nova je crkva preuzela funkcije ranijih paralelnih zdanja).

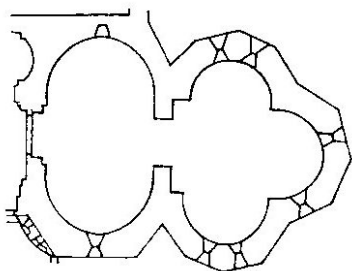
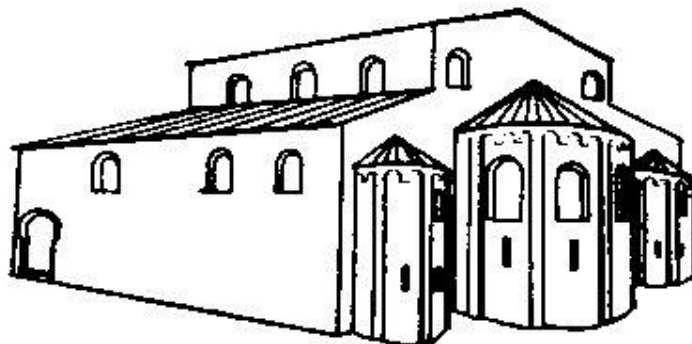
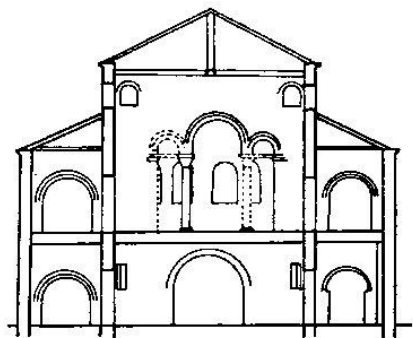
Pred pročeljem nove bazilike izgrađen je **atrij s četiri trijema** (slika dolje). Uz zapadni trijem je istočna strana krstionice. Od stare krstionice uklonjen je istočni dio ophoda. **Krstionica** potječe iz vremena gradnje

gabarita. Pred južnom fasadom dvora bile su stepenice za kat trijema iz kojeg se ulazilo u prostor kata.

Raspored prostora ove monumentalne građevine u prizemlju i na katu sastoji se od srednje prostrane prostorije i manjih pokrajnih prostorija. Srednja dvorana i sporedne prostorije sa sjeverne strane završavale su polukružnim apsidama. Te apside su s vanjske strane pojačane lezenama. Srednja apside

je rasvijetljena prostranim prozorima, a na prijelazu iz nje u dvoranu postojala su tri luka s dva stupa (dolje lijevo). Apside su s vanjske strane pod krovom bile ukrašene visećim arkadicama koje su u parovima na tri luka počivale na lezenama (dolje desno)

U 2. pol. 6. st. do sjevernog ugla bazilike podignuta je *cella trichora* – trolisna memorijalna kapela, najvjerojatnije kao mauzolej biskupa Eufrazija ili nekog od njegovih nasljednika (slika lijevo).

Razvijenošću arhitektonskih rješenja i dekorativnih pojedinosti Eufrazijev sklop predstavlja apogej u razvitku crkava u Istri, ali i šire.

MOZAICI EUFRAZIJEVE BAZILIKE

Mozaici **na vanjskim zidovima** su slabo očuvani i neuspjelo restaurirani. Pročelje je fragmentirano. Na zapadnoj fasadi je apokaliptični Krist s apostolima, a na istočnoj fasadi prikaz Preobraženja.

Mozaici **u unutrašnjosti**:

⇒ mozaik trijumfalnog luka (kristološke teme, iznad i s unutarnje strane trijumfalnog luka)

- iznad trijumfalnog luka je Krist na globusu, a sa strana je po šest apostola
- s unutarnje strane luka je niz medaljona.

⇒ apsidalni mozaik (marijanske teme, čitav kavitet apside), prizori u dva niza:

- gornji dio apside i kalota – Marija drži Isusa, dva arkandela, na lijevoj strani je arhidakon Klaudije, episkop Eufrazije i sv. Maura te arhidakonov sin Eufrazije, a na desnoj strani su tri lika s aureolom
- donji dio – Navještenje i Pohodjenje – između prozora arkandeo, Zaharija i Ivan Krstitelj.

Ikonografski program

Dakle, ikonografski program sastoji se od kristoloških i marijanskih tema. Kristološki se sadržaji nalaze iznad i s unutarnje strane trijumfalnoga luka, a marijanski zauzimaju čitav kavitet apside iznad mramornih intarzija. Nigdje kao u Eufrazijani nema tako ranih i bogatih marijanskih sadržaja. U ravenatskim crkvama nisu izostale marijanske teme, ali u odnosu na kristološke imaju drugorazredno značenje. U Rimu se marijanske teme počinju češće javljati tek u 7. st. Mozaički program Eufrazijane ispunja prazninu između ranijih ravenatskih i kasnijih rimskih apsidalnih mozaika (mozaička produkcija u Ravenni prestaje u 2. pol. 6. st.). Porečki se mozaici nadovezuju na ravenatske. Majstori su nakon prestanka aktivnosti u Ravenni težište djelatnosti prenijeli u sjevernu Italiju i Istru te stoga na sjevernom Jadranu mozaici gotovo nisu zaostajali za ravenatskima.

Za razliku od ravenatskih crkava kristološki su sadržaji izmješteni iz apside i postavljeni iznad trijumfalnoga luka. Krist se nalazi na istom mjestu u crkvi S. Michele in Affricisco u Ravenni, ali među anđelima i arhanđelima, a ne među apostolima kao u Poreču. Međutim, u toj je ravenatskoj crkvi Krist također i u apsidi. U San Vitaleu Krist je prikazan kako sjedi na globusu kao i u Eufrazijani, ali ne među apostolima, nego među arkandjelima.

Ikonografski program apsidalnog prostora je naglašeno marijanskoga karaktera. Središnji lik Marije s malim Isusom sublimacija je svega onoga zbog čega se Marija časti. Navještenje i Pohodjenje također su marijanske scene. Likovi između prozora također su u svezi s Marijom i Kristom – Zaharija, arkandeo Gabriel te Ivan Krstitelj.

Kristološki sadržaji su samo nad trijumfalnim lukom i ispod njega. Prikaz bradatoga Krista i djevica, prijelaz je prema ikonografskom središtu – prizoru Marije, ali i aluzija na smrt i trijumfalno spasenje. Ovo je na Zapadu najraniji tako istaknuti marijanski program. Takva drastična promjena programa nije se mogla dogoditi bez doktrinarnog povoda. Unatoč tome što je od početaka kršćanstva, a osobito od Efeškoga koncila 431., u Crkvi stalno raslo Marijino štovanje, teško da je tako nagli preokret mogao doći samo kontinuiranim razvojem. Povod je mogao poteći od 5. ekumenskoga koncila, a 2. u Konstantinopolu 553., kada je Marija proglašena kao članak vjere. Budući da se ta koncilaska odredba i izvedba mozaika približno podudaraju, vrijeme nastanka mozaika glavne apside Eufrazijeve bazilike valja datirati u doba nakon 553., ali ne i mnogo kasnije.

Mozaik iznad trijumfalnog luka uokviren je uskom ornamentalnom trakom. U sredini sjedi mladenački Krist na nebeskoplavom globusu s otvorenom knjigom na kojoj se čita: *Ego sum lux vera*. S obje strane nalazi se po šest apostola (nose ključeve, rotuluse, knjige ili mučeničke vijence). Svi su označeni legendama, a majstori su svejedno nastojali iskazati fizionomijske pojedinosti (čvrsta struktura Petrove lubanje, gusta brada, brkovi i gusta, posve sijeda kosa, Pavlova izdužena lubanja, duga brada s dva vrha, proćelava kosa, tamne vlasi; neki apostoli nose brkove i bradu, neki su izbrijani; javljaju se starije i mlađe glave). Najviše je individualnih crta na Andrijinoj glavi sa sijedom

dugom, jakom i kuštravom kosom. Želja da se apostoli barem malo fizionomijski razlikuju je u neskladu s tada prevladavajućom tendencijom da se i sličnošću naznače ideološke bliskosti. Apostoli imaju tonzuru zapadnog tipa s elipsasto ošišanim srednjim dijelom, u skladu s vremenom nastanka. Apostoli su odjeveni u uobičajene bijele palije. Krist nosi haljinu koja sliči togi s vidljivim zavojem. Za prizor Krista Pantokratora izabrana je trijumfalna odjeća rimskih vojskovođa i careva.

Mozaik s unutarnje strane trijumfalnog luka naglašen je širokom mozaikalnom trakom unutar koje je smješteno 13 velikih medaljona, odvojenih međusobno natpisima. U središnjem, tjemenom medaljonu sada je Jaganjac Božji s nimbusom i križem, što je pogrešna rekonstrukcija iz 19. st. Izvorno je tu bila bista bradatog Krista. Središnji medaljon uokviruje šest medaljona sa svake strane (ukupno 12). U medaljonima su prikazane ženske biste (*Felicitas*, *Basilissa*, *Eugerria*, *Cicilia*, *Agnes*, *Agathe*, *Eufimia*, *Tecla*, *Valeria*, *Perpetua*, *Susana*, *Iustina*). Dakle, ovdje Krista ne prate ni apostoli, ni anđeli, nego žene kojima je zajedničko što su pretrpjele mučeničku smrt. Najveći broj tih mučenica su i djevice (jedino to nisu *Felicitas* i *Perpetua*), no to što sve nose preko glave veo koji pada do ramena pokazuje da ih se sve smatralo djevicama. Porečki majstori nastoje tek neznatno varirati njihove u osnovi identične i jednostavne frizure. Broj mučenica je

jednak broju apostola.

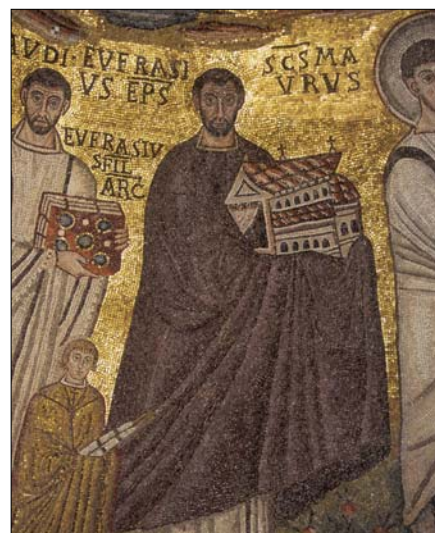

U unutrašnjosti apside su isključivo marijanski prizori u dva niza. Jedan zahvaća gornji dio apside i kalotu, a drugi je u donjem dijelu. Odvaja ih Eufrazijev posvetni natpis. Zajednički im je nazivnik trijumfirajuća Marija. Marija sjedi na niskom tronu i na koljenima drži Isusa. Krist je u bijeloj haljini sa zlaćanim ogrtačem. **Marija** je u purpurnom ogrtaču sa skutom prebačenim preko glave i nimbusom (slika lijevo). Iznad Marijine glave izlazi ruka s vijencem, simbol Boga Oca. Dva krilata **arkandela** u bijeloj odjeći stoje s obje strane trona i rukom pokazuju put dvjema povorkama, koje pristupaju sa strana.

S desne strane (Bogorodičine lijeve) prilaze **tri mučenika**, s vijencima na rukama i aureolama, bez naznake imena. Prvi i treći imaju bijeli palij i mučenički vijenac, a srednji zlatni palij i ukrašenu knjigu. Ti ih atributi određuju kao svece. I oni imaju tonzuru. Budući da nemaju legendu, kao većina ostalih likova na mozaiku, nije jasno koga prikazuju. Katkad se pretpostavlja kako su to porečki mučenici nepoznata imena, ali za to nema dokaza (tada sigurno ne bi ostali neimenovani). Možda je to samo fiktivna popuna zbog simetrije jer je kompozicija zahtijevala simetričan broj likova na obje strane.

S lijeve strane je "**porečka**" **skupina likova**. Arhiđakon Klaudije, episkop Eufrazije i sv. Maur te dječak Eufrazije, arhiđakonov sin. Grupu predvodi mučenik Maur, a za njim stupa episkop Eufrazije, zatim arhiđakonov sin Eufrazije te sam Klaudije.

Arhiđakon Klaudije i biskup Eufrazije nose izrazite portretne značajke, imaju izdužena lica, kratku šiljatu bradu i brkove, te tonzuru. U 6. st. tonzura nije oznaka samo monaha nego i svjetovnih svećenika. Tonzura je zapadnog oblika, s vanjskim vijencem kose. Eufrazije je viši u odnosu na Klaudija, što je u skladu s njegovim položajem u crkvi. Model crkve koji drži prekrivenim rukama, prikazuje Eufrazija kao graditelja, o čemu govori i natpis. Crkva je na modelu približno upravo onakva kakva je u stvarnosti Eufrazijana – velika trobrodna građevina s apsidom. No nisu prikazani ostali dijelovi kompleksa: baptisterij, narteks, atrij i episkopij. Osobito je značajna pojedinost tri križa smještena na krovu: iznad pročelja, po sredini, i nad samom apsidom.

Knjiga u rukama arhiđakona Klaudija znak je njegove funkcije u crkvi. On je osoba zadužena za svete knjige i brigu nad službom. Dječak Eufrazije u rukama drži dvije voštanice (jer je služio kao pomoćnik pri obredima). Ova tri "porečka" lika kao nekanonizirani nemaju aureole, dok je sv. Maur prikazan mlađahan široka lica bez brade s mučeničkim vijencem i aureolom. Očito je on u doba nastanka mozaika već smatran pravim mučenikom. Tada se značenjski izjednačavalo ranije različite pojmove *confessor* i *martyr*.

Ispod ovog prikaza, široki je latinski **natpis** o gradnji crkve.

Četiri visoka **prozora** dijele donji dio mozaikalnog ukrasa apside u pet dijelova: na dva šira polja na sjevernoj i južnoj strani niše prikazana su dva prizora iz Marijina života (prizori koji nisu do tada upotrebljavani u apsidama crkava, iako su od ranije poznati na drugim spomenicima), dok su na uskim poljima izolirane figure.

Na sjevernoj je strani prikaz **Navještenja** – visoki krilati anđeo (slika desno) u bijeloj odjeći, podiže desnu ruku u gestu poruke, dok u lijevoj drži štap

glasnika. Marija sjedi na visokom tronu ispred pročelja jedne bazilike. Desnu ruku s ispruženim kažiprstom podigla je u pokretu iznenađenja. Odjevena je u purpurnu haljinu s bijelim velom.

Na južnoj strani je prizor **Pohoda**.

U prostoru **između prozora** nalaze se figure jednog od arhanđela s globusom na kojem je križ, svećenik Zaharija i Ivan Krstitelj. Zaharija nije čest prikaz u starokršćanskoj umjetnosti, a drugi likovi imaju više-manje uobičajenu ikonografiju (Ivan nije često odjeven u mješavinu raskošne odjeće i pustinjačke haljine od devine kože, slika lijevo). Zaharija je odjeven u dugu bijelu dalmatiku, pri dnu ukrašenu širokim i tamnim obrubom, a preko nje je ogrtač (slika desno). U desnoj ruci drži kadionicu (koptskog tipa, svojstvena 6. st., sa tri lika

raširenih ruku u stavu koji sliči prikazu triju maga pred Herodom). U lijevoj ruci Zaharija drži mali relikvijar u obliku sarkofaga (na bočnoj strani je motiv Daniela među lavovima, na dužoj strani su dva lika koji podsjećaju na motiv Poklon magija, ali prikaz nije kompletan – nedostaje jedan magij i Bogorodica s malim Isusom).

U obje bočne **apsidirole** nalaze se gotovo identični prikazi. U lijevoj apsidi je Krist koji izranja kroz nebesko plavetnilo i podjeljuje mučeničke krune. Mučenici su dva mlada čovjeka, dok su u desnoj apsidioli stariji ljudi. U lijevoj apsidioli Krist je prikazan s dugom i ravnom kosom, bez brade, a u desnoj je nešto okruglijega lica, s dugom, ali kovrčavom kosom. U desnoj apsidioli Krist ne udjeljuje mučeničke vijence, nego se njegove ruke nalaze iza aureole svetaca. Mučenici prikazani u bočnim apsidiolama mogli su imati relikvije u sporednim oltarima. U glavnom **oltaru** bio je porečki konfesor Maur prikazan kao mučenik.

Najniži dio apsida ukrašen je **mramornim intarzijama** (slika desno).

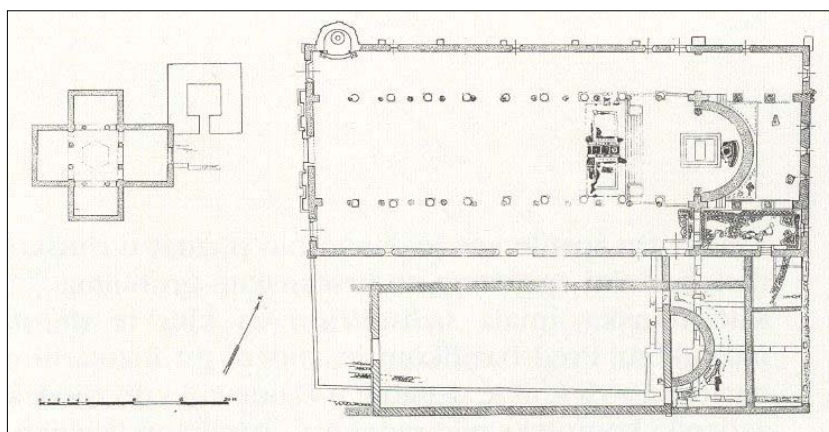
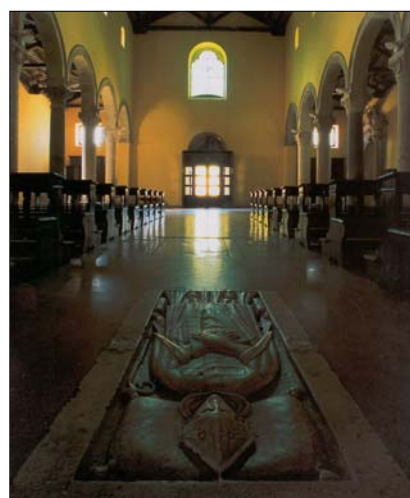
PULA

Za razliku od Dalmacije, u Istri je razvijen drugačiji tip bazilike. Riječ je samo o povećanim jednostavnim oblicima dvoranskih crkava. Omanja dvorana je produžena i proširena, a klupa za kler u obliku niske apsida smještena na istoku, odmaknuta od zida, pa je moguć ophod. Dvorana može biti jednobrodna ili čak trobrodna. Baptisterij je u osi crkve, na zapadnoj strani, ispred glavnih vrata (u Dalmaciji baptisterij je uz jedan od bočnih zidova – sjeverni ili južni bliže apsidi). Takve sklopove pokazuju katedrale u Puli i Poreču. Ovakav tlocrt bazilike u Istri zadržat će tijekom čitavog 5. st.

I u Istri se uz katedralu podiže dopunska crkva (dvojne bazilike), no druga je bazilika u pravilu uža i kraća od glavne (u Dalmaciji su u pravilu obje crkve posve jednake). Ovo se vidi kod katedrala u Puli i Poreču te u crkvi u Nezakciju pa je to vjerojatno izraz lokalnih potreba i graditeljske prakse.

KATEDRALA (stolna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije)

Na sjeverozapadnom rubu antičke Pule, uz more, ali neposredno unutar gradskih zidina nastao je u 4. i 5. st. čitav kompleks starokršćanskih građevina. Kompleks se razvio na mjestu starije antičke građevine, možda terma. Vjerojatno je na tom mjestu postojao neki tajni kršćanski kulturni prostor dok je kršćanstvo bilo zabranjeno. Na prostoru današnje katedrale u **4. st.** podignuta je **jednostavna dvoranska crkva** pravokutnoga tlocrta, širina koje odgovara srednjem brodu današnje stolne crkve.

Današnja građevina potječe iz **5. st.** To je **velika trobrodna bazilika** duga 50 m, a široka 21 m. Povišeno svetište odvojeno je od prostora za vjernike trima lukovima koji se oslanjaju na dva križna pilastra. Svetište se prema istoku zatvaralo polukružnim

zidićem. Ispred njega nalazila se klupa za svećenstvo i biskupska katedra. Crkva je izvorno bila ukrašena podnim i zidnim mozaicima i freskama, a očuvalo tek nešto ostataka podnog mozaika s imenima donatora.

Katedrala u Puli gradnjom uže i kraće dodatne crkve postaje **dvojna** bazilika. Zanimljivo je kako se u

Puli izvorni oblik u 6. st. samo popravljala, a ne gradi se nova crkva na mjestu stilski zastarjele. Katedrala će promjene će doživjeti tek u srednjem vijeku. U vrijeme franačke dominacije nad Istrom, za biskupa Handegisa (9. st.), u stolnici je zamijenjeno staro kameno crkveno pokućstvo iz 5. i 6. st.

Krstionica križnog tlocrta s kraja 5. st. nalazila se na čistini ispred pročelja, ali je porušena 1885.

Druge gradske crkve 5. st. u Puli su manje od katedrale (za razliku od Zadra gdje druge gradske crkve ponavljaju plan, omjere i pojedina rješenja katedrale). U parku uz južnu stranu pulske stolnice nalazila se rana dvoranska **crkva sv. Tome**, podignuta na razmeđi 4. i 5. st., a porušena je 1657.

BAZILIKA SVETA MARIJA FORMOSA

Iz Ravenne se **longitudinalni tip** bazilike proširio po sjevernoj Italiji i Istri, gdje je zamijenio stare forme s upisanom klupom-apsidom za kler. Nova forma nametnula se kao dominantni tip za raskošna zdanja u kasnom 5. i ranom 6. st., a traje sve do kraja 6. st. Najreprezentativniji primjerci zdanja novog bazilikalnog tipa su Eufrazijeva episkopalna skupina u Poreču i sv. Marija Formosa u Puli.

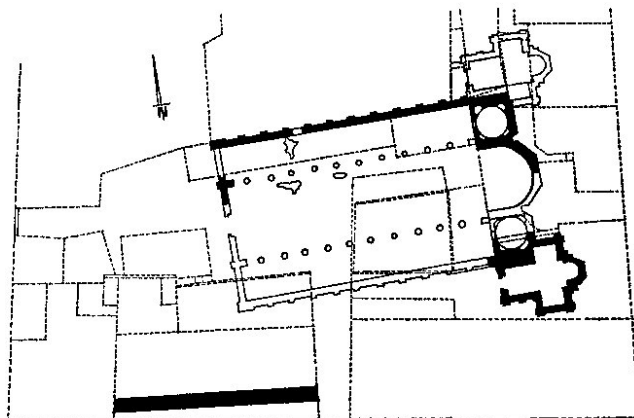
Najveća i najznačajnija građevina koja je u Puli izgrađena za bizantske vlasti je **sv. Marija Formosa**. Sagrađena je sredinom 6. st., a već u 13. st. Mlečani su joj nanijeli teška oštećenja. Sagrađena je u vrijeme Justinijana i u doba kada je ravenki biskup bio Maksimijan (546.-556.), rodnom Istranin iz okolice Rovinja.

Sv. Marija Formosa pokazuje morfologiju sličnu Eufrazijevoj bazilici, samo što nije katedrala pa je broj njezinih sastavnih dijelova manji i jednostavniji. I ona ima trobrodni longitudinalni koncept i poligonalnu istaknutu apsidu. Originalnost i bogatstvo kompozicije iskazuju križni oratoriji sa strana apside. Ovakav oblik tlocrta uz crkvu nije registriran u kršćanskom svijetu.

Sklop bazilike i samostana sv. Marije Formose obuhvaćao je dio gradske četvrti kod južnih bedema kasnoantičke Pule. Čini se da je sama građevina podignuta na ruševinama Minervina hrama.

Crkva je bila podignuta kao **monumentalna trobrodna bazilika**, duga 32 m, a široka 19 m. Bila je orijentirana istok-zapad. **Apsida**, širine srednjega broda, iznutra je polukružna, a izvana poligonalna.

Vanjski zidovi crkve bili su raščlanjeni leznama koje su završavale slijepim lukovima. One su ponavljale ritam unutrašnjih arkatura, koje su dijelile srednji brod od bočnih.

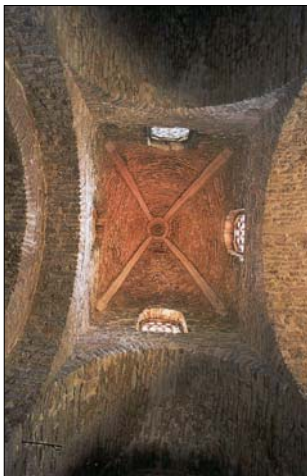
Dekoratívni izgled bazilike se može pretpostaviti po zapisima biografa Agnellusa iz 9. st. i nepoznatog autora s kraja 16. st. Prema tim zapisima, vrlo lijepi i ukrašeni mramorni stupovi unutrašnjih arkada bili su za mletačke uprave odneseni u Veneciju. Stari pisci ističu bogati ukras crkve – od mramornih reljefa, fresaka do podnih mozaika. Prilikom istraživanja pronađeni su fragmenti podnoga mozaika s motivima ribe, lotosovih cvjetova, ljiljana te razni geometrijski motivi.

S obje strane apside nalazila se po jedna **prostorija**, izvana kvadratičnog, a iznutra kružnog tlocrta zasvođena kupolom. Unutrašnji prostor bio je raščlanjen sa četiri polukružne niše. U njih se ulazilo kroz uska vrata u začelnim zidovima bočnih brodova. Unutrašnjost im je bila ukrašena mozaicima, pa su vjerojatnije bile posvećene kultu nekih svetaca nego su služile kao sakristije.

Do njih su se, bočno od bazilike prislonile kapele (**križni oratoriji**) centralnog tipa s poligonalnom apsidom. Do danas se potpuno sačuvala tek južna grobna kapela, i uz vidljive ostatke sjevernog zida bazilike to je jedini dio bazilike koji se sačuvao. Kapela prigradana sa sjeverne strane crkve bila je identična.

Kapela ima tlocrt u obliku grčkog križa, i jedini joj se ulaz nalazi izvan korpusa same crkve. Vrlo je skladna.

Središnji visoki kubus natkriven je križnom kupolom (kao i S. Vitale, te kapela sv. Križa Galle

Placidije u Ravenni), a s vanjske strane pokriven je plitkim krovom na četiri vode. Bočni su krakovi nadsvođeni bačvastim svodovima, pokriveni dvoslivnim krovovima. Apsida je iznutra polukružna, a izvana poligonalna. Vanjski su zidovi profinjeno raščlanjeni kako bi se svjetlosnim kontrastima postigla skladna cjelina. Središnji je kubus obogaćen širokim slijepim lukovima, dok su uglovi komponirani kao isprijecana, međusobno spojena kubična tijela. Sačuvale su se tri izvorne kamene prozorske rešetke. Građevina oblikom i strukturom podsjeća na ravenske crkve istoga razdoblja, s razlikom što su one građene od opeke, dok je pulska kapela izgrađena od kamena. U kapeli su vjerojatno bili grobovi pulskih biskupa.

Unutrašnjost kapele bila je izvorno ukrašena sukladno bazilici. U školjci apside uspio se sačuvati tek fragment zidnog mozaika koji prikazuje Krista i sv. Petra (*traditio legis*). Mozaik je rađen nepravilnim kockicama živih boja, a likovi su na zlatnoj pozadini. Krist je na mozaiku golobradi mladić, što odgovara duhu istovremenih ravenskih mozaika. Ispod mozaika tekao je štukaturni vijenac s reljefima ptica koje nose vijenac s cvjetovima i plodovima. U kapeli su nađeni i tragovi fresaka, vjerojatno iz 2. pol. 14. st., koje su nastale kao obnova ranijih izvornih fresaka iz 6. st.

STAROKRŠĆANSTVO U PANONIJI

POČECI I DOBA PROGONA

Počeci formiranja prvih kršćanskih zajednica u kontinentalnoj Hrvatskoj datiraju se u sred.3.st. Kristijanizacija je bila kasna i nije bila toliko snažna da bi obuhvatila natpolovičnu većinu stanovništva. Na tlu kontinentalne Hrvatske protezale su se u kasnoj antici tri administrativne cjeline: Pannonia Savia, Pannonia Secunda (Inferior) i Dalmatia. Izvori nam daju podatke za četiri starokršćanske zajednice ovog prostora: Siscia, Mursa, Cibalae i Iovia (Ludbreg). Crkveni centar Panonije nalazio se u Sirmiju, koji se tijekom 4. st. uzdigao do nadbiskupskog ranga.

Analiza navoda Jeronimova Martirologija (glavnog antičkog "kataloga", nastalog sred. 5. st.) pokazala je velik broj mučenika s područja panonskih provincija (Sinerot, Irenej, Fortunat, Donat, Demetrije, Kvirin, fruškogorski klesari, Anastazija...). Imena svjedoče o slojevitom etničkom sastavu panonskih kršćanskih zajednica. Pored grčkih imena (Sinerot, Demetrije, Anastazija) javlja se i dosta latinskih imena (Montan, Fortunat, Donat, Kvirin). O povezanosti sa židovstvom svjedoči kognomen Sabatija. Svi navedeni mučenici su povijesne osobe, i većinom su stradali za Dioklecijanovih progona.

Posebnu težinu ima podatak o prvom panonskom mučeniku Euzebiju (ubijen 294.). Taj podatak indicira razvijenost vinkovačke općine u 3. st., koja očigledno nije zaostajala za sirmijskom (u ovo vrijeme za nju nemamo podataka o mučenicima). Treba spomenuti i siscijskog biskupa Kvirina, o čijem posebnom položaju govore i dva spomenika. Prvi je relikvijar u crkvi u Gradu na kojem je prikazan sv. Kvirin u društvu još nekih svetaca, što pokazuje da je njegov kult štovan u Akvileji u to doba. Drugi spomenik je natpis koji je pronađen u katakombama u Rimu. Pretpostavlja se da je izvorno stajao na svečevu grobu u Rimu, te da dokazuje prijenos mučenikovih ostataka u Rim. Ovaj siscijski biskup se može usporediti sa slavnim predstavnicima sirmijske općine Demetrijem i Anastazijom, čiji je kult prerastao lokalne okvire.

RAZDOBLJE RAZBIJENIH STAROKRŠĆANSKIH ZAJEDNICA

Veze sa istokom i zapadom opažaju se i u doba razbijenih kršćanskih zajednica. Podaci o povezanosti sa susjednom provincijom Dalmacijom, javljaju se tek u 6.st. Odnose sa Malom Azijom ilustriraju biskupi istočnog podrijetla (sirmijski Fotin i Germinije) te najznačajnija hereza 4. st. – arijanstvo koje snažno odvaja heretičke biskupe panonskih općina od uglavnom katolički orijentiranih zapadnih biskupa. Uz osobnu intervenciju Ambrozija iz Milana na čelo sirmijske metropolije postavljen je katolički orijentiran Anemije pa je tako obnovljena ortodoksna orijentacija panonske crkve.

Panonske kršćanske zajednice u 4. st. su imale nerazmjerno veliko značenje i utjecaj na onodobna zbivanja u odnosu na broj poznatih predstavnika. Tome u prilog govori uloga panonskih biskupa na svim važnijim crkvenim koncilima 4. st. Arijski biskupi panonskih zajednica pretvorili su 4. st. u svoje stoljeće. Najglasovitiji arijski biskup, Mursijac Valent bio je prisutan na mnogobrojnim

koncilima. Na sinodi u Rimu 369., on i Ursacije su osuđeni i izopćeni, a Valent je bio dodatno optužen zbog pokušaja zauzimanja akvilejske stolice. Posebno je bio značajan koncil u Serdiki (vjerojatno 343.), na kojem po prvi put dolazi do jasne podijeljenosti Crkve na Istočnu i Zapadnu.

Završni udarac arijanstvu odigrao se 381., na koncilu u Serdiki, kada su konačno osuđeni preostali arijanski biskupi, nakon čega ta hereza gubi na važnosti.

Panonsko kršćanstvo u 4. st. obilježila je borba arijanske hereze i pravovjerja. Arijanici su bili neskloni umjetničkim i simboličkim očitovanjima vjerskih osjećaja i rituala. A ne može im se pripisati niti svojstvena arhitektura. S obzirom da je veći dio hrvatske Panonije u 4. st. bio pod utjecajem arijanskog kršćanstva, pitanje je može li se barem djelomice toj činjenici pripisati izrazito mali broj predmeta obilježenih kršćanskom simbolikom. Takvoj bi pretpostavci išao u prilog i podatak da većina predmeta s kršćanskom simbolikom potječe iz Siska, biskupije koja se uspjela oduprijeti arijanskoj prevlasti.

ARHEOLOŠKA GRAĐA

Donjom granicom teoretske mogućnosti prepoznavanja ranokršćanske prisutnosti u kontinentalnoj Hrvatskoj smatra se 2. st., a gornjom granicom ranokršćanskog horizonta smatra se kraj 6. i poč. 7. st.

"Pretkršćanski" horizont (2.-3. st.)

Od ilegalnih početaka 1. st. pa sve do 380. kad je postalo državnom vjerom, kršćanstvo je nailazilo na otpor. Poganska božanstva, misterijski kultovi i židovstvo bili su otvoreni i stoga manje opasan protivnik. Temelje kršćanstva teže su nagrizala različita gnostička strujanja i magijsko-apotropejska vjerovanja. Iz ovog vremena potječu predmeti s mogućom kršćanskom simbolikom gdje prepoznavanje predmeta kao ranokršćanskih ovisi o arheološkom kontekstu. To se uglavnom odnosi na tzv. nalaze iz predkršćanske grupe, te predmete koji se javljaju od 4. st., ali nisu dovoljno karakteristični. Osim predmeta koji podsjećaju na križni oblik, solarnih privjesaka, kršćanima je moguće pripisati motive bukoličkih prizora, motiv ribe, palme, sidra, te različite geometrijske ili biljno stilizirane križne oblike.

Ranokršćanski horizont (3.-4. st. do 7. st.)

1. Urbanizam i arhitektura

Izvori spominju samo biskupije u Sisku, Vinkovcima, Osijeku i Ludbregu (Iovia?). Iz Siska, Vinkovaca, Osijeka, Varaždinskih toplica i iz okolice Đakova potječe većina starokršćanskih nalaza. Na području kontinentalne Hrvatske nije otkrivena još niti jedna izvorno ranokršćanska crkva, te je jedino dokumentirano preuređenje javnih građevina u kršćanske sakralne objekte (Aqua Iassae i Ludbreg). Migotti smatra da je i u **Sisku** postojala ranokršćanska crkva i to u blizini suvremene župne crkve, gdje su pronađeni starokršćanski sarkofazi. Izvangradsku ranokršćansku topografiju Siscije odlikuje nastavljanje ranokršćanskih groblja na poganska.

Najvažniji ranokršćanski lokalitet u **Vinkovcima** je memorijalno-cemeterijalni sklop u Kamenici.

Istraživanja su otkrila dvije podzemne prostorije, koje su bile objedinjene nadzemnom konstrukcijom u obliku mauzoleja. Ovoj se građevini pripisuju ostaci mramornih tranzena, oplatnih mramornih ploča, a kapiteli koji su pronađeni upozoravaju da bi tu mogla biti i bazilika. Cijeli se sklop datira u 4.-5. st. i smatra se da je nastao oko *loculusa* mučenika Poliona.

Osijek je jedini grad u Hrvatskoj sa dokumentom o postojanju martijalne crkve. Lokalitet još uvijek nije otkriven, iako se nagađa lokacija u ostacima arhitekture izvan jugozapadnog gradskog bedema.

Sjeverno od rimskih bedema, pronađena je nekolicina ranokršćanskih predmeta, a nedaleko je pronađen i sarkofag s priložima koji upućuju na kršćanski grobni ritual. Unutar grada, u blizini sjeverozapadnog ugla, djelomično je istražena bazilikalna građevina s apsidom na zapadnoj strani. Datira se u 4. st. Na tom mjestu je pronađena i ranokršćanska fibula.

Početkom 4. st., za Konstantina, termalni sklop u **Varaždinskim Toplicama** je preuređen, a postupna je kristijanizacija adaptirala jednu termalnu prostoriju u crkvu kojoj je dograđen narteks i prostorije za liturgijske svrhe. U crkvi je pronađen i ulomak stropne freske s prikazom glave sveca i aureolom.

Za **Ludbreg** se pretpostavlja da je crkva preuređena u sklopu termi, tako da je jedan od tri apsidalna bazena zamijenjen trijemom. Tako je objekt dobio tlocrt dvoapsidalne građevine s bočnim hodnikom.

Daruvar (Aquae Balissae) je gotovo potpuno neistražen. Slučajan nalaz čine stup s bazom i cilindrična posuda. Njihov oblik i stilizirani biljni ukras upućuju na sakralnu građevinu 6. ili 7. st., vjerojatno krstionicu, preuređenu na prostoru termi.

Krajnji zapad kontinentalne Hrvatske se nadovezuju na alpski prostor susjedne Slovenije, za koju su tipični lanci utvrda sa odgovarajućim sakralnim sklopovima (Ozalj, Kuzelin i Okić).

Izvorna starokršćanska arhitektura i liturgijski namještaj nisu nigdje pouzdano utvrđeni.

2. Nekropole i pojedinačni grobni nalazi

Pouzdana su utvrđene kršćanske cjeline **Kamenica** kod Vinkovaca, te dva manja groblja u **Štrbincima** i **Budrovcima** kod Đakova. Ondje su pronađeni zidani kasnoantički grobovi ukrašeni freskama i mozaicima i jedna ranokršćanska nadgrobna ploča. Istražena su i dva groba iz 4. st. Na vjersku pripadnost pokojnika upućuju tlocrti grobova u obliku latinskog križa, a taj se simbolizam prenosi i na grobne priloge. Zanimljivo je dno plitice, iz Štrbinaca, izrađeno tehnikom *fondo d'oro* s prikazom bračnog para i natpisom FLORENTES. S obzirom da potječe sa lokaliteta s ranokršćanskim ostacima, misli se da bi FLORENTES imao nastavak IN DEO što bi posudi davalo ranokršćanski karakter.

Nedaleko do ovoga groba pronađena je i ranokršćanska grobnica sa freskom koja prikazuje dva pauna uz vazu, dok je u gornjem kutu prikaza kristogram. U neposrednoj blizini grobnice istraženo je desetak grobova, datiranih novcem u sred. 4. st. koji se pripisuju ranokršćanskom horizontu.

Na lokalitetu **Gradina** u Treštanovcima kod Požege istraženo je stotinjak kasnoantičkih grobova sa znatnom količinom novca s kršćanskom simbolikom. Čini se da se ovdje ukapala zajednica koja je

djelomice prihvatila kršćanstvo, ali se nije odrekla pogansko-magijskih običaja. Slična situacija je i sa **Štrbincima**, a vjerojatno i s nekropolom u **Sladojevcima** kod Podravske Slatine.

Najpouzdanije dokumentirana i najbrojnija kategorija ranokršćanskih nalaza su **sarkofazi** i **nadgrobnne ploče**. U kontinentalnoj Hrvatskoj ovi su nalazi rijetki. Poznata su tri sarkofaga, koji se sa sigurnošću mogu pripisati ranokršćanskom horizontu. Jedan je pronađen je u Vinkovcima (motivi ribe, valovito stiliziranih biljaka, te shematiziranih rozeta), a druga dva u Sisku (na jednome natpis govori da je pripadao kršćanki Severili, a drugi je imao dva kristograma na prednjoj plohi).

Jedan od najzanimljivijih moguće ranokršćanskih sarkofaga potječe iz Bastaja kod Daruvara. Natpis se može datirati od kraja 3. pa sve do 5. st., a sadržajno je teško dokučiv. Simbolika prikaza je u osnovi dionizijačka, a smatra se da predstavlja izvorni grijeh i Kristove otkupiteljske žrtve.

3. Predmeti umjetničkog obrta (metal, keramika, staklo, kost)

Od predmeta se najčešće ukrašavaju fibule, nakit, pojasna oprema, posuđe, ključevi, privjesci i sl.

Križne fibule lukovičastog tipa, koje se datiraju od kraja 3. st. do 1. pol. 5. st., izrazito su brojne na kasnoantičkim nalazištima u Panoniji. Iako imaju izgled latinskog križa, ne označavaju uvijek kršćanina. Kršćanska simbolika na sitnim predmetima izražava se klasičnim motivima križa i kristograma, natpisima, ili na prikriven način (orao, paun, golub, leptir, konj, riba, geometrijski stiliziran motiv križa). Na predmetima se nalazi i skraćivanje Isusova imena. zbog praktičnih razloga, ali i vjere u magičnu moć slova preinačenih tako u simbole. U Sisku je pronađen privjesak s natpisom IN DEO SPES SEMPER EST. Slova su ispremiješana, a tekst i motiv vijenca upućuju na povezanost s mučeništvom.

Vjerska se simbolika rijetko javlja na **gemama**, ali zato su česta **prstenja** ukrašena kristogramom.

Izrazito svojstvene predmete kršćana čine **svjetiljke**. Pored njihove praktične namjene, plamen u kršćanstvu simbolizira vječni život. Svjetiljke s područja kontinentalne Hrvatske se datiraju u 5. ili čak 6. st. Ukrašene su motivima križa ili kristograma, te biljnim i geometrijskim likovima.

Za razliku od keramičkih, metalne svjetiljke iz Zagreba i Siska predstavljaju jedinstvene primjerke. Simboliziraju Jaganjca Božjeg. Ovim svjetiljkama je bliska i brončana figurica janjeta iz Osijeka.

U iznimne nalaze s ovog područja spada **brončani kristogram** s nepoznatog nalazišta. Bio je pričvršćen na lanac što upućuje da je riječ o dijelu kadionice ili višečlanog svijećnjaka.

I **keramika** se ukrašavala motivima i prizorima kršćanske simbolike. U pravilu je riječ o afričkoj sigilati. Jedinstven primjerak imitacije afričke sigilate potječe iz Osijeka, ukrašen je geometrijskim stiliziranim križnim motivima u radijalnoj "kristogramskoj" shemi. Od figuralno ukrašene sigilate, najzanimljiviji je ulomak s prizorom kršćanskoga mučeništva, pronađen u Sisku.

Jezik kršćanskih simbola javlja se i na **novcu**. Činjenicu da se u kršćanske grobove novac ne prilaže treba uzimati s velikom rezervom (ranokršćanska groblja u Kamenici, Štrbincima, i vjerojatno Treštanovcima). Prije Konstantina (306.-337.) nema rimskog novca s kršćanskom simbolikom. Na njegovom novcu se prvi put pojavljuje simbol kršćanske pobjede - kristogram.

The Kral